821.133.1
Б21
УВ
Грінченка

Оноре де Бальзак

РОЗКОШІ І ЗЛИДНІ КУРТИЗАНОК

„ДЕРЖЛІТВИДАВ"

КОЛЕКЦІЯ
000000184531
Бібліотека Київського столичного університету ім. Бориса Грінченка

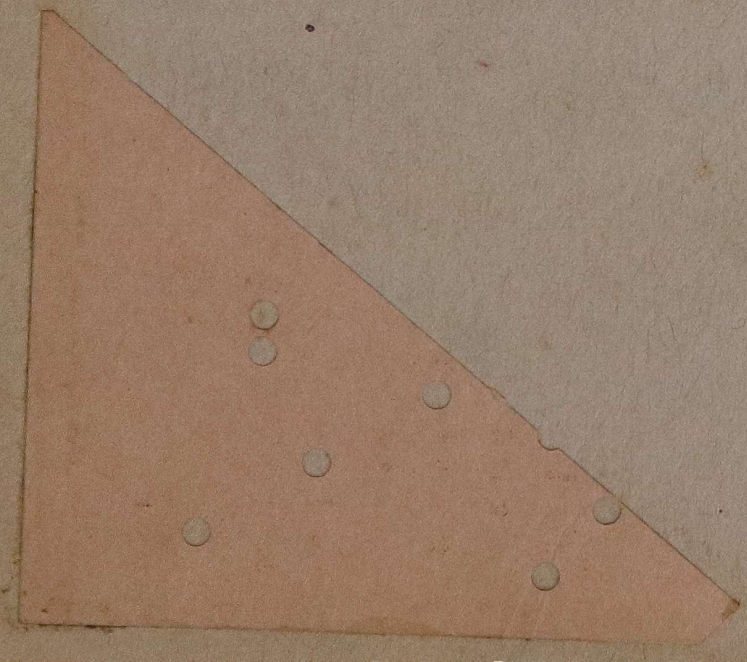

P22

БИБЛИОТЕКА

ТАМАРА КОЛОМИЕЦЬ

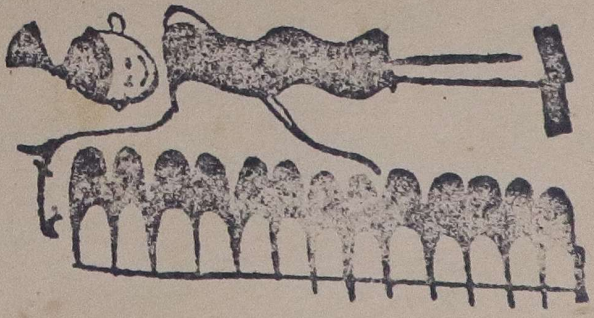

Б-21

ОНОРЕ ДЕ-БАЛЬЗАК

РОЗКОШІ І ЗЛИДНІ КУРТИЗАНОК

Переклад з французької
Є. І. СТАРИНКЕВИЧ

512814

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
Код ЄДРПОУ 45307965
БІБЛІОТЕКА

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
КИЇВ—1941

BIBLIOTEKA

Його ясновельможності,
князю Альфонсо Серафіно Ді-Порча[1]

Дозвольте мені поставити ваше ім'я на початку цього твору, суто паризького, але обміркованого в вашому домі останніми днями. Чи не природно подарувати вам квіти риторики, що зросли в вашому саду, зрошувані жалкуваннями, які примусили мене взнати тугу за батьківщиною, і які ви пом'якшували, коли я ходив під кущами, де берести нагадували мені Єлісейські поля? Можливо, що цим я спокутую злочин — мріяти про Париж, мавши перед очима Міланський собор, прагнути до наших брудних вулиць на чистих і елегантних плитах Порта-Ренци. Коли в мене буде готова до друку яканебудь книга, гідна того, щоб її присвятити міланським жінкам, я матиму щастя знайти імена вже дорогі вашим старим італійським оповідачам серед імен осіб, яких ми любимо і яким я прошу вас нагадати про

щиро відданого вам
де-Бальзака.

Липень 1838.

ЧАСТИНА ПЕРША

ЯК КОХАЮТЬ ВЕСЕЛІ ДІВЧАТА

1824 року на останньому балі в Опері багато масок були вражені красою юнака, що походжав по коридорах і фойє, наче особа, що чекає жінку, яку несподівані обставини затримали дома. Секрет такої ходи, то лінивої, то поквапливої, відомий тільки старим жінкам і заслуженим фланерам. Коли стільки народу збирається для побачень, юрба мало стежить за юрбою, інтереси її палкі, саме безділля заклопотане. Молодий денді так захопився турботним шуканням, що навіть не помічав свого успіху; глузливо-захоплених вигуків деяких масок, серйозного подиву, уїдливих дотепів, найніжніших слів — нічого цього він не чув і не бачив. Хоч його краса ставила його в ряд з тими рідкими відвідувачами балів в Опері, що приїздять сюди заради пригоди і чекають її так, як чекали щасливої ставки в рулетку ще за життя Фраскаті[2],— він здавався по-міщанськи певним свого успіху; очевидно, він був героєм однієї з тих таємниць з трьома учасниками, таємниць, які становлять саму суть маскарадів в Опері і відомі лише тим, хто в них відіграє певну роль; адже для молодих жінок, які відвідують бал тільки для того, щоб сказати: „Я бачила", для провінціалів, для недосвідчених юнаків, для іноземців, Опера має бути в такому разі палацом утоми й нудьги. Для них ця чорна юрба, то повільна, то поквапліва, що товчеться, в'ється, крутиться, повертається, піднімається, спускається,— подібна до мурашок на купі дерева,— не більше зрозуміла, ніж Біржа для селянина з Нижньої Бретані, який і не чув про існування гросбуха. В Парижі чоловіки, за рідкими винятками, не маскуються: чоловік у доміно[3] здається смішним. В цьому виразно виявляється національний характер. Люди, що бажають сховати своє щастя, можуть піти на бал в Опері, але не потрапити туди, а маски, змушені за всяку ціну ввійти, негайно виходять звідти. Одне з найцікавіших видовищ — це метушня біля входу, що утворюється

з самого початку балу, коли потік людей, які тікають, стикається з тими, які піднімаються туди. Отже, чоловіки в масках — це або ревнивці, що прийшли шпигувати за своїми жінками, або жонаті зальотники, що уникають шпигунства з боку своїх дружин; в обох випадках ситуація однаково комічна. Тим часом юнака непомітно для нього переслідувала маска вбивці — гладкий і маленький чоловік, що котився, мов барило. Всякий постійний відвідувач Опери вгадав би в цьому доміно адміністратора, маклера, банкіра, нотаріуса, взагалі будьякого буржуа, що підглядає за врадницею. Дійсно, у вищому товаристві ніхто не бігає за доказами ганьби. Вже кілька масок встигли, сміючись, показати одна одній на цього дивовижного чоловіка, інші гукали на нього, дехто з молоді глузував з нього; його кремезна фігура і манери виявляли підкреслену зневагу до всіх цих марних спроб зачепити його. Він ішов слідом за юнаком, наче переслідуваний дикий кабан, який не звертає уваги ні на свист куль біля вух, ні на гавкання собак позад себе. Хоч, на перший погляд, і розвага і турботи вкрились однаковим уславленим венеціанським чорним убранням, хоч і переплуталось усе на балі в Опері, але окремі кола паризького товариства знову зустрічаються там, пізнають і спостерігають одні одних. Для деяких обізнаних є такі точні ознаки, з яких вони можуть читати цю чорну книгу інтересів, як цікавий роман. Отже, для постійних відвідувачів було ясно, що цей чоловік — не щасливий зальотник, бо в такому разі він мав би якусь умовну познаку — червону, білу або зелену, яка говорить про наперед підготований успіх. Чи йшлося тут про помсту? Побачивши маску, що так близько йшла за щасливцем-юнаком, дехто з нероб знов придивлявся до того гарного обличчя, на якому позначалось божественне сяйво втіхи. Юнак викликав зацікавлення; чим далі йшов він, тим більш зростала цікавість. Адже все в ньому виявляло елегантні звички. За фатальним законом нашої епохи, цей чарівний юнак, якого ще недавно душила серед Парижа залізна рука злиднів,— і фізично і морально не багато відрізнявся від найвитонченішого, найвихованішого з синів якогонебудь герцога або пера. Можливо, краса, молодість маскували в ньому глибокі безодні, як і в багатьох молодих людей, що бажають відігравати роль у Парижі, не маючи потрібного для своїх претензій капіталу, і щодня рискують усім ради всього, приносячи жертви Випадкові — найбільш шанованому богові цього міста королів. А втім, його вбрання, його манери були бездоганні, він топтав класичні паркети фойє, як по-

стійний відвідувач Опери. Хто ж не помічав, що тут, як і в усіх зонах Парижа, є така манера поводитись, яка виявляє, хто ви, що ви робите, звідки прийшли і чого хочете!

— Гарний юнак! Звідси зручніше повернутись, щоб подивитись на нього,— сказала маска, в якій постійні відвідувачі Опери вгадували світську даму.

— Хіба ви його не пригадуєте?— відповів їй її кавалер.— Адже пані дю-Шатле рекомендувала його вам...

— Як! це той самий син аптекаря, в якого вона закохалась і який став журналістом, коханець мадмуазель Коралі?

— Я гадав, що він надто низько впав, щоб колись знов піднятись; не розумію, як він може знов з'являтись у паризькому світі,— сказав граф Сікст дю-Шатле.

— Він тримається, як князь,— сказала маска,— і навряд чи та актриса, з якою він жив, навчила його цього; моя кузина, що виявила його, не зуміла його відшліфувати. Хотілося б мені знати, хто коханка цього Саржіна[4]. Розкажіть мені щонебудь з його життя, щоб я могла його заінтригувати.

В цей час широкоплеча маска особливо пильно приглядалась до цієї пари, що, пошепки розмовляючи, йшла за юнаком.

— Любий пане Шардон,— сказав префект Шаранти, беручи того денді під руку,— рекомендую вам особу, яка бажає поновити з вами знайомство...

— Любий граф Шатле,— відповів юнак,— ця особа відкрила мені, в якій мірі смішне те ім'я, що ви мені даєте. Королівський наказ повернув мені ім'я моїх предків з боку матері — Рюбампре. Хоч газети оголосили про цей факт, але він стосується такої незначної особи, що я не соромлюсь нагадувати про нього моїм друзям, моїм ворогам і тим, хто байдужий до мене; ви можете залічити себе до якого хочете розряду, але я певен, що ви не засудите того заходу, якого я вжив за порадою вашої дружини, коли вона була ще тільки пані де-Баржетон.

Цей тонкий дотеп викликав усмішку маркізи, але префекта Шаранти він примусив нервово здригнутись.

— Скажіть їй,— додав Люсьєн,— що я тепер маю червоний герб з лютим биком із срібла на зеленому полі ...

— Лютим... із срібла ...— повторив Шатле.

— Пані маркіза пояснить вам, якщо ви не знаєте, чому цей старий герб кращий, ніж камергерський ключ і золоті бджоли Імперії на вашому гербі, що приводять в одчай пані Шатле, народжену Негрпеліс д'Еспар,— жваво промовив Люсьєн.

— Коли ви мене впізнали, я вже не можу вас заінтригувати і не можу висловити, в якій мірі ви інтригуєте мене,— сказала йому пошепки маркіза д'Еспар, вражена зухвалістю і апломбом цього чоловіка, якого вона колись зневажала.

— Дозвольте мені в такому разі, пані, зберегти єдиний шанс на те, щоб бути предметом ваших думок, залишаючись у цьому таємничому сутінку,— сказав він, усміхаючись, як людина, що не хоче рискувати забезпеченим щастям.

Маркіза не могла стримати ледве помітного сухого руху, відчувши себе „зрізаною", як кажуть англійці, точним висловом Люсьєна.

— Вітаю вас із зміною становища,— сказав граф де-Шатле Люсьєнові.

— Приймаю ваше привітання з таким самим почуттям,— відказав Люсьєн, вклоняючись маркізі з безмежною елегантністю.

— Фат!— шепнув граф пані д'Еспар,— він таки нарешті завоював собі предків.

— Коли на нас спадає зухвалість таких юнаків, вона майже завжди свідчить про любовне щастя в дуже високих сферах; а серед осіб вашого віку вона є ознакою невдачі. Отже, мені хотілось би взнати, яка з наших подруг взяла цього красуня під свою опіку; тоді я, мабуть, змогла б розважитись сьогодні ввечері. Анонімна записка, яку я одержала, це, очевидно, злісна вихватка якоїнебудь суперниці, адже в ній мовиться про цього юнака; його зухвалість, мабуть, кимсь йому продиктована; простежте за ним. Я візьму під руку герцога де-Наваррена, ви мене легко знайдете.

В ту саму хвилину, коли пані д'Еспар підходила до свого родича, таємнича маска стала між нею та герцогом і сказала їй на вухо:

— Люсьєн вас любить, він автор записки; ваш префект — найгірший його ворог, чи міг він признатися при ньому?

Незнайомець пішов, залишивши пані д'Еспар ще більше здивованою. Маркіза не знала в товаристві нікого, хто міг би зіграти роль цієї маски, вона злякалась пастки, сіла в куточку і сховалась. Граф Сікст дю-Шатле, якому Люсьєн урізав його гордовите „дю" з афектацією, що свідчила про давно вимріяну помсту, пішов оддалік слідом за цим дивним денді і скоро зустрів молодого чоловіка, з яким він наважився говорити одверто.

— Слухайте, Растіньяк, бачили ви Люсьєна? Він у новій шкурі!

— Якби я був таким красунем, як він, я був би ще ба-

гатшим, ніж він,— віповів елегантний юнак легковажним тоном, але з відтінком аттічної глузливості.

— Ні,— сказала йому на вухо товста маска, відповідаючи на тисячу насмішок однією — самим лише тоном, яким вона вимовила це односкладове слово.

Растіньяк був не з тих, хто мовчки ковтає образи, але тут він був немов вражений громом і дозволив залізній руці, яку не в силах був скинути, завести його в амбразуру вікна.

— Ви, молодий півнику з курника матусі Воке, ви, що не наважились захопити мільйони батька Тайфера, коли найтрудніше вже було зроблено, знайте, в інтересах вашої особистої безпеки, що в разі ви не будете поводитися з Люсьєном, як з улюбленим братом, ви — в наших руках, тоді як ми — не в ваших. Мовчання й відданість,— або я встряну у вашу гру і перекину ваші кеглі. Люсьєн де-Рюбампре перебуває під опікою найвищої в наші дні влади— церкви. Вибирайте між життям і смертю. Ваша відповідь?

Растіньяк остовпів, немов людина, що заснула в лісі і прокинулась поруч з голодною левицею. Він злякався, але без свідків: найвідважніші люди піддаються страхові в таку хвилину.

— Тільки він може знати... і наважитись...— сказав він півголосом.

Маска стиснула йому руку, щоб не дати закінчити фразу:

— Робіть так, начебто це був він,— сказала вона.

Тоді Растіньяк повівся, як мільйонер на проїжджій дорозі, побачивши себе під прицілом бандита: він капітулював.

— Любий граф,— сказав він Шатле, повернувшись до нього,— якщо становище ваше вам дороге, то поводьтеся з Люсьєном де-Рюбампре, як з людиною, що колись піднесеться значно вище за вас.

У маски вихопився ледве помітний жест задоволення, і вона пішла слідом за Люсьєном.

— Ви дуже швидко змінили свій погляд на нього, друже мій,— відповів справедливо здивований префект.

— Так само швидко, як ті, що належать до центру і голосують з правими,— відповів Растіньяк цьому депутатові-префекту, який кілька днів тому перестав голосувати за міністерство.

— Хіба тепер є погляди? Є тільки інтереси,— відгукнувся де-Люпо, почувши їх розмову.— Про що саме йдеться?

— Про вельможного пана де-Рюбампре; Растіньяк хоче мене переконати, що це значна персона,— відповів депутат генеральному секретареві.

— Любий граф,— поважно відповів де-Люпо,— пан де-Рюбампре — найдостойніший молодий чоловік, і він має таку високу протекцію, що я був би радий поновити своє знайомство з ним.

— Дивіться, він зараз потрапить в осине гніздо крутіїв нашої епохи,— сказав Растіньяк.

Троє співрозмовників обернулись до кутка, де зібралось кілька більш-менш уславлених дотепників і чимало франтів. Ці пани ділилися своїми враженнями, обмінювались дотепами і уїдливими зауваженнями, намагаючись розвеселитись або чекаючи якоїнебудь розваги. В цьому гурті, досить дивного складу, були люди, з якими Люсьєна колись споріднювали стосунки, сповнені явної доброзичливості і прихованих каверз.

— Ну, Люсьєн, дитино моя, коханий мій, ось ми знов полагодились, підлатались. Зыдки це ми? Це ми знов осідлали коня з допомогою подарунків із будуару Флоріни? Браво, хлопче! — сказав йому Блонде, випускаючи руку Фіно з тим, щоб фамільярно схопити Люсьєна за талію і притиснути до своїх грудей.

Андош Фіно був власником журналу, в якому Люсьєн працював майже задарма; Блонде збагачував його своїм співробітництвом, мудрістю своїх порад і глибиною своїх думок. Фіно і Блонде уособлювали собою Бертрана і Ратона [5], тільки з тією відміною, що лафонтенівський кіт, кінець-кінцем, помітив свою дурість, а Блонде, хоч і помічав, що його обдурюють, а все ж служив Фіно. Цьому блискучому кондотьєру пера справді довгий час довелось бути рабом. Фіно ховав брутальну волю під незграбною зовнішністю, під машкарою зухвалої дурості, здобреної дотепністю, як хліб чорнороба часником. Він умів приберегти все — ідеї і монету,— що назбирав на ниві безладного життя літераторів і політичних ділків. Блонде, на своє нещастя, віддав свої сили на службу власним порокам і лінощам. Завжди перебуваючи в скруті, він належав до злиденного клану тих видатних людей, які можуть усе зробити для добробуту інших, і нічого — для свого власного,— тих Аладінів, що позичають іншим свою лампу. Ці дивні порадники мають проникливий і точний розум, поки не втручаються особисті інтереси. В них діє не рука, а голова. Звідси їхня розбещеність, звідси осуд з боку тих, хто нижчий розумом. Блонде ділився гаманцем з товаришем, якого він образив напередодні, він обідав, пив, ночував з тим, кого міг зарізати завтра. Його кумедні парадокси виправдували все. Вважаючи весь світ за жарт, він не хотів, щоб і до нього

самого ставились серйозно. Молодий, всіма любимий, майже уславлений, щасливий, він не дбав, як Фіно, про те, щоб збити собі достатки, потрібні для літньої людини. Люсьенові треба було значно більше сміливості, щоб зрізати Блонде так само, як він тількищо зрізав пані д'Еспар і Шатле.

На жаль, утіхи чванливості перешкоджали в ньому проявам гордості — цієї справжньої основи багато чого великого. Його чванливість справляла перемогу під час попередньої зустрічі: він показав себе багатим, щасливим і зневажливим до двох осіб, які колись зневажали його, бідного і знедоленого. Але чи міг він, поет, грубо порвати, немов старий дипломат, з двома, так би мовити, друзями, що давали йому притулок у дні злиднів і недолі? Ганебна спілка єднала колись його, Фіно і Блонде, вони вкупі поринали в оргіях, які поглинали не самі тільки гроші їх кредиторів. Наче солдат, що не вміє користатися своєю відвагою, Люсьен зробив тоді те, що робить багато парижан: він знову принизив свою гідність, прийнявши руку Фіно, не ухилившись від ласки Блонде. Всякий, хто був колись або й досі є причетний до журналістики, змушений вклонятись людям, яких він зневажає, всміхатись найгіршому ворогові, миритися з найсмердючішими підлотами, бруднити собі руки, бажаючи відплатити своїм ворогам їхньою ж монетою. Звикаєш бачити, як роблять лихо, і не втручатись; спочатку згоджуєшся, потім сам робиш. Нарешті душа, заплямована ганебними й безнастанними компромісами, дрібнішає, пружини благородних думок іржавіють, шарніри тривіальності протираються і починають крутитись самі собою. Альцести стають Філентами[6], характери розслаблюються, таланти розкидаються, віра в прекрасні твори зникає. Той, хто хотів пишатися своїми сторінками, витрачається на мізерні статті, які власне сумління рано чи пізно визначить як погані вчинки. Збираєшся, як Лусто, як Верну, зробитись великим письменником,— а виявляється, що став безсилим писакою. Тому не можна надто вшанувати людей, у яких характер стоїть на височині таланту, які вміють, як от д'Артез, ступати твердою ходою серед рифів літературного життя. Люсьен не знайшов відповіді на лестощі Блонде; розум цієї людини, яка не дарма ж зіпсувала його колись, зберігав для нього непереможну звабливість; крім того, Блонде мав прекрасне становище в товаристві через свої зв'язки з графинею де-Монкорне.

— Ви одержали спадщину від якогось дяді? — глузливо запитав Фіно.

— Я стрижу дурнів, як і ви,— відповів у тон йому Люсьєн.

— У пана, мабуть, є свій журнал чи газета? — провадив Андош Фіно з зухвалою самовпевненістю, яку звичайно виявляє експлуататор до експлуатованого.

— В мене є щось краще,— відповів Люсьєн; його чванливість, вражена підкресленою самопевністю головного редактора, повернула йому свідомість його нового становища.

— Що ж таке ви маєте, любий?..

— В мене є своя партія.

— Є така партія Люсьєна?— всміхнувся Верну.

— Фіно, ось тебе й випередив цей хлопець! Я тобі казав, що так буде. Люсьєн талановитий, ти його не пильнував, ти його експлуатував. Кайся, гладкий дурило!— провадив Блонде.

Чуйний, як кабарга, Блонде помітив у голосі, у жесті, у виразі обличчя Люсьєна чимало таємниць; підмащуючи його, він у той же час зумів підтягти своїми словами вуздечку. Він хотів узнати причину повернення Люсьєна до Парижа, його плани, його засоби існування.

— На коліна перед вищістю, якої в тебе ніколи не буде, хоч ти й Фіно!— провадив він.— Визнай негайно, що пан — із числа тих сильних людей, яким належить майбутнє: він наш! Дотепний і гарний — чи не повинен він досягти успіху твоїми ж таки quibuscumque viis?* Ось він у своїй добрій міланській броні, з могутнім кинджалом, напіввитягнутим із піхов, і з піднятим стягом! Їй-богу! Люсьєн, де це ти вкрав цей гарненький жилет? Тільки кохання може відшукати таку матерію. А де саме ми живемо? Мені зараз треба мати адреси друзів, бо я не маю де ночувати. На сьогоднішній вечір Фіно вигнав мене під вульгарним приводом любовної удачі.

— Любий мій,— відповів Люсьєн,— я додержуюсь аксіоми, з допомогою якої можна з певністю прожити спокійно: Fuge, late, tace!** Я залишаю вас.

— Але я тебе не залишу, доки ти не поквитаєшся зо мною за один священний борг,— скромненька вечеря, га?— сказав Блонде, який надто полюбляв добру їжу і прагнув, щоб його частували, коли не мав грошей.

— Яка вечеря? — спитав Люсьєн, не стримавши нетерплячого жеста.

— Ти не пам'ятаєш? Ось із чого видно, що друг благоденствує: він утратив пам'ять.

---

* Хоч би якими шляхами (лат.).

** Біжи, ховайся, мовчи (лат.).

— Він знає, що винен нам, я ручуся за його серце,— підхопив жарт Блонде.

— Растіньяк,— сказав Блонде, беручи під руку молодого франта в ту хвилину, коли він підходив у глибині фойє до колони, біля якої стояли ці, так би мовити, приятелі,— йдеться про вечерю: ви візьмете участь... Хіба тільки цей пан,— провадив він серйозно, показуючи на Люсьєна,— не буде вперто відмовлятись від боргу честі; він це може.

— Ручуся, що пан де-Рюбампре не здатний на це,— сказав Растіньяк, який і не думав про містифікацію.

— Ось Біксіу!— скрикнув Блонде.— Він теж буде: без нього завжди чогось невистачає. Без нього шампанське склеює мені язик, і все здається мені прісним, навіть перець дотепів.

— Друзі мої,— сказав Біксіу,— я бачу, що ви зібрались навколо сьогоднішнього чуда; наш дорогий Люсьєн знов починає Овідієві метаморфози. Так само, як боги перетворювались у дивні овочі і подібне до того, щоб звабльовати жінок, так він перетворив Шардона* у дворянина, щоб звабити — кого? Карла X! Любенький Люсьєн,— провадив він, взявши його за гудзик фрака,— журналіст, що стає вельможею, заслуговує на чудову бучу. На їх місці,— сказав нещадний насмішник, показуючи на Фіно і Верну,— я б тебе зачепив у газеті; ти б їм дав сотню франків — десять шпальт дотепів.

— Біксіу,— сказав Блонде,— амфітріон для нас священний протягом доби перед і півдоби після бенкету: наш іменитий друг частує нас вечерею.

— Якже! Якже!— підхопив Біксіу.— Хіба це не потрібна справа — врятувати велике ім'я від забуття, наділити вбогу аристократію талановитою людиною? Люсьєн, преса поважає тебе, свою колишню найкращу оздобу; ми тебе підтримаємо. Фіно, передову в столичній газеті! Блонде, підступну статтю на четвертій сторінці твого журналу! Оголосимо про вихід з друку найкращої книги нашої доби Стрілець Карла IX! Благатимемо Доріа видати якнайскорше „Маргаритки" — ці божественні сонети французького Петрарки! Понесімо нашого друга на щиті з гербового паперу, який створює і руйнує репутації!

— Якщо ти хочеш вечеряти,— звернувся Люсьєн до Блонде, бажаючи позбутись цієї банди, що загрожувала зрости,— здається, тобі не було потреби вдаватись до гіпербол і парабол з старим другом, немов це якийсь дурень.

---

* Гра слів: Chardon — „будяк".

До завтрішнього вечора, у Лоентьє[7],— швидко сказав він, побачивши якусь жінку, що підходила, і кинувся до неї.

— О! О! О!— сказав Біксіу на три тони з глузливим виразом, немов упізнаючи маску, назустріч якій кинувся Люсьєн.— Це варто підтвердити!

І він пішов слідом за гарною парочкою, випередив її, оглянув пронизливим оком, і повернувся, з чого дуже були задоволені всі ці завидники, що цікавились знати, звідки походить зміна долі Люсьєна.

— Друзі мої, ви здавна знаєте, як щастить вельможному панові де-Рюбампре,— сказав їм Біксіу:— це колишній „щур", що був у де-Люпо.

„Щури" були одним із розкішних збочень, поширених на початку цього століття, а тепер забутих. „Щур" слово застаріле,— означало дівчинку десяти-одинадцяти років, статистку якогонебудь театру, найчастіше — Опери, яку розпусники „виховували для пороку й безчестя". „Щур" був чимсь на зразок інфернального пажа, хлопченям жіночої статі, якому дарували всякі вихватки. „Щур" міг все хапати, його треба було стерегтись, як небезпечної тваринки; він вносив у життя елемент веселощів, як колишні Скапени, Сганарелі і Фронтени в старовинній комедії. „Щури" коштували надто дорого: вони не давали ні честі, ні користі, ні втіхи, мода на них пройшла так радикально, що тепер мало хто знав про цю інтимну деталь елегантного побуту до Реставрації, поки деякі письменники не взяли цього „щура", як новий сюжет.

— Як, занапастивши Коралі, Люсьєн забере в нас і Торпіль*?— сказав Блонде.

При цьому імені в маски атлетичної будови вихопився жест, хоч і стриманий, але помічений Растіньяком.

— Це неможливо!— відповів Фіно,— Торпіль не має й копійки для нього; мені казав Натан, що вона позичила у Флоріни тисячу франків.

— О панове, панове!..— сказав Растіньяк, намагаючись захистити Люсьєна від таких огидних обвинувачень.

— Та що,— скрикнув Верну,— хіба колишній „утриманець" Коралі такий манірний.

— О! саме ця тисяча франків,— сказав Біксіу,— доводить мені, що друг наш Люсьєн живе з Торпіль...

— Якої непоправної втрати зазнав цвіт літератури, науки, мистецтва й політики!— сказав Блонде.— Торпіль — єдина

---

* „Торпіль" — torpille — риба — „електричний скат", прізвище Естер Гобсек.

в веселих дівчат, в якій є матеріал для прекрасної куртизанки. Освіта її не зіпсувала, вона не вміє ні читати, ні писати: вона б зрозуміла нас. Ми дали б нашій добі одну з тих прекрасних Аспазій, без яких не обходилось жодне велике століття. Дивіться, як Дюбаррі прекрасно пасує до вісімнадцятого століття, Нінон де-Ланкло до сімнадцятого, Маріон де-Лорм до шістнадцятого, Імперіа до п'ятнадцятого, Флора — до римської республіки, яку вона зробила своєю спадкоємицею і яка сплатила державний борг цією спадщиною! Чим був би Горацій без Лідії, Тібулл без Делії, Катулл без Лесбії, Проперцій без Цінтії, Деметрій без Ламії — жінок, через яких вони уславились?

— Блонде, що говорить у фойє Опери про Деметрія, вже надто нагадує „Journal des Débats"[8],— сказав Біксіу на вухо сусідові.

— А чим була б імперія цезарів без усіх отих цариць? — провадив Блонде.— Лаіса і Родопа — це Греція і Єгіпет. Всі вони, зрештою, становлять поезію свого віку. Цієї поезії бракувало Наполеонові, аджеж вдова його великої армії — це не більш як казарменний жарт; у революції була поезія, бо в неї була пані Тальєн[9]! Тепер у Франції, де кожен може владарювати, трон, безперечно, вільний. Спільними силами ми могли б створити королеву. Я б дав Торпіль тітку, бо, як добре відомо всім, мати її вмерла на полі безчестя; дю-Тільє оплатив би їй будинок, Лусто — екіпаж, Растіньяк — лакеїв, де-Люпо — кухаря, Фіно — шапочки (Фіно не зміг стримати руху, діставши цю насмішку у вічі); Верну дав би їй рекламу, Біксіу — свої дотепи! До нашої Нінон приїздила б розважатись аристократія, ми б привели туди художників під загрозою убійчих статтей у пресі. Нінон II чарувала б своєю зухвалістю і вражала б розкошами. Вона мала б свої погляди. В неї читали б заборонені драматичні шедеври, які, в разі потреби, навмисно для цього й написали б. Вона не була б ліберальною,— куртизанки, по суті, монархістки. Ах, яка втрата! Мавши обійняти цілу добу, вона милується з якимсь юнаком! Люсьєн вимуштрує її для себе, немов мисливську собаку!

— Жодна з тих впливових жінок, яких ти назвав, не тинялись на вулиці,— сказав Фіно,— а цей гарненький „щур" вивалявся в багні.

— Як насіння лілеї в перегної,— підхопив Верну;— вона там похорошіла й розквітла. Звідси її перевага. Хіба не треба знати все, щоб створювати в усьому сміх і радощі?

— Він має рацію,— сказав Лусто, який до цього часу мовчки спостерігав.— Торпіль уміє сміятись і смішити. Це

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

вміння великих авторів і великих акторів належить тому, хто пройшов через усі соціальні глибини. У вісімнадцять років ця дівчина знала вже найвищі розкоші й найгірші злидні, знала чоловіків з кожного поверху. Вона наче тримає магічну паличку, розв'язуючи нею брутальні апетити, стримувані силоміць у чоловіків, які ще зберігають мужність, займаючись політикою, наукою, літературою або мистецтвом. Немає в Парижі такої жінки, яка могла б, як вона, сказати тварині: „Виходь!" і тварина залишала свою клітку та поринала в ексцеси; вона загодовує вас по горло, вона допомагає вам пити, курити. Одне слово, ця жінка, як сіль, оспівана у Рабле: кинута на матерію, вона її оживлює і підносить до чудесних сфер мистецтва; вбрання її — це нечувана пишнота, з пальців її вчасно спадають самоцвіти, як з уст її — усмішки; все в ній до ладу й до речі; говірка її виблискує гострими дотепами; вона володіє секретом ономатопей найбарвистіших, що надають усьому найкращого кольору; вона...

— Ти втрачаєш сто су за фейлетон,— сказав Біксіу, перериваючи Лусто.— Торпіль незрівняно краща за все це: всі ви були в тій чи тій мірі її коханцями, але ніхто з вас не може сказати, що вона була його подругою; вона завжди може вас мати, а ви її ніколи не будете мати. Ви добиваєтесь, силоміць вдираєтесь до неї, ви просите її ласки...

— О! Вона великодушніша, ніж отаман розбійників, якому щастить, і відданіша, ніж шкільний товариш,— сказав Блонде,— їй можна довірити свій гаманець і таємницю. Але через що я обрав би її королевою, то це через її бурбонську байдужість до колишнього фаворита.

— Вона, як і мати її, занадто дорога,— сказав де-Люпо.— Прекрасна голландка пожерла б прибутки толедського архієпископа, вона проковтнула двох нотарів...

— І годувала Максіма де-Трай, коли він був пажем,— сказав Біксіу.

— Торпіль надто дорога, як Рафаель, як Карем[10], як Тальйоні[11], як Лауренс[12], Буль[13], як усі геніальні художники, що були надто дорогі,— сказав Блонде...

— Ніколи Естер не мала такого вигляду світської жінки,— сказав Растіньяк, показуючи на маску, яку він під руку Люсьєн.— Парі, що це пані де-Серізі.

— Немає сумніву,— скрикнув дю-Шатле.— І багатство пана де-Рюбампре тепер зрозуміле.

— О! Церква вміє вибирати своїх левітів; який гарненький секретар посольства буде з нього! — сказав де-Люпо.

— Тим більше,— провадив Растіньяк,— що Люсьєн — талановита людина. Панове мали не один доказ цього,— додав він, глянувши на Блонде, Фіно і Лусто.

— Справді, цей хлопець викраяний так, що далеко піде,— сказав Лусто, який лопався від заздрощів,— до того ж він має те, що ми звемо „незалежністю думок"...

— Це ти його виховав,— сказав Верну.

— Так ось,— сказав Біксіу, дивлячись на де-Люпо,— я апелюю до пам'яті пана генерального секретаря і доповідача державної ради: ця маска — Торпіль, держу парі на вечерю...

— Приймаю парі,— сказав дю-Шатле, що прагнув узнати правду.

— Ну, де-Люпо,— сказав Фіно,— спробуйте впізнати вашого колишнього „щура" по вухах.

— Немає потреби в злочині образи маски,— сказав Біксіу.— Нехай Торпіль і Люсьєн, обходячи фойє, пройдуть мимо нас, і я берусь довести вам, що це вона.

— Значить, наш друг Люсьєн знову сплив на поверхню,— сказав Натан, приєднавшись до групи.— А я думав, що він назавжди виїхав в Ангулемську область. Чи не винайшов він якогось способу проти кредиторів?

— Він зробив те, чого ти так скоро не зробиш,— відповів Растіньяк,— він усе сплатив.

Товста маска кивнула головою на знак похвали.

— Пристосовуючись до ладу в такому молодому віці, людина дуже розладнується, втрачає сміливість, стає рантьє,— провадив далі Натан.

— Е, цей завжди буде вельможею, і в ньому завжди буде така високість думок, яка його ставитиме вище багатьох так званих вищих людей,— відповів Растіньяк.

Тим часом усі ці журналісти, денді, нероби розглядали чарівний предмет свого парі, як баришники розглядають продажного коня. Ці судді, що постарілись у вивченні паризької розпусти, всі, хоч і в різній мірі, позбавлені забобонів, всі однаково розбещені, однакові розбещувачі, всі віддані нестримному честолюбству судді, що звикли все підозрювати, все вгадувати, захопленим поглядом дивились на замасковану жінку, яку тільки вони могли впізнати. Тільки вони та кілька постійних відвідувачів балів в Опері вміли розпізнавати під довгим саваном чорного доміно, під капюшоном, під великим коміром, що робить жінок невпізнаними, округлість форм, особливість постави і ходи, рухи талії, спосіб тримати голову,— речі найвиразніші для них, хоч і найменш помітні для звичайних очей. Отже, не зва-

жаючи на цей безформний одяг, вони зуміли побачити одне з найбільш хвилюючих видовищ — жінку, запалену справжнім коханням. Чи то була Торпіль, чи герцогиня де-Моффріньез, чи пані де-Серізі, перший, чи останній щабель соціальної скали,— однаково: це було чарівне створіння, сяйво щасливих мрій.

Ці старі юнаки, однаково, як і молоді старигани, відчули таке гостре почуття, що позаздрили Люсьєнові у його вищому дарі — перетворювати жінку на богиню. Маска йшла так, немов вона була сама з Люсьєном, для неї не існувало десятитисячної юрби, важкого й повного куряви повітря; ні, вона була під небесним куполом кохання, як мадонни Рафаеля під своїм овальним золотим сяйвом. Вона не чула штовхання, полум'я її очей линуло крізь отвори маски до очей Люсьєна, і тремтіння її тіла, здавалось, відповідало кожному рухові її друга. Звідки походить це полум'я, що сяє навколо закоханої жінки, відзначаючи її споміж усіх? Звідки ця легкість сильфіди, що, здається, порушує закони тяжіння? Чи то не душа вириває ться на волю? Чи щастя має фізичні властивості? Наївність дівчини, грація дитини виявлялись під доміно. Ці дві істоти, хоч вони йшли окремо, були подібні до групи Флори й Зефіра, майстерно сплетених найумілішими скульпторами, але це було щось більше за скульптуру,— найвище з мистецтва: Люсьєн і його гарне доміно були схожі на ангелів з квітами й пташками, що їх пензель Джана Белліні вмістив під образом діви-матері; Люсьєн і ця жінка належали до світу фантазії, вищої від мистецтва, як причина вища від наслідку.

Коли ця жінка, що забула все, була за два кроки від групи, Біксіу крикнув:

— Естер!

Нещасна швидко обернулась, наче людина, яка чує, що її кличуть, впізнала підступника і схилила голову, немов умираючий під час останнього подиху. Пролунав пронизливий регіт, і група розтанула в натовпі, мов табун переляканих польових мишей, що кидаються з дороги у свої нори. Тільки Растіньяк не пішов далі, ніж треба, щоб не здавалось, нібито він тікає від палаючих поглядів Люсьєна; він міг бачити два однаково глибокі, хоч і приховані страждання: поперше, бідну Торпіль, немов громом вражену, і потім таємничу маску, яка єдина з групи залишилась на місці. Естер щось сказала на вухо Люсьєнові в ту хвилину, коли ноги її підігнулись, і Люсьєн вийшов, підтримуючи її. Растіньяк, заглиблений у думки, проводив поглядом цю гарну пару.

— Звідки взялось в неї це ім'я — Торпіль? — спитав похмурий голос, що пройняв його наскрізь, бо тепер цей голос вже не був штучно змінений.

— Так, напевне він знов утік ...— сказав сам до себе Растіньяк.

— Мовчи або я заріжу тебе,— відповіла маска зміненим голосом.— Я задоволений з тебе, ти стримав слово, отже, ти можеш розраховувати на нашу допомогу. Будь німий, як могила; але перше ніж замовчати, ти повинен відповісти на моє запитання.

— Ну, ця дівчина така чарівна, що вона приголомшила б імператора Наполеона; вона могла б приголомшити й когось стійкішого, приміром, тебе! — відповів Растіньяк, відходячи.

— Зажди,— сказала маска.— Я покажу тобі зараз, що ти мене ніде й ніколи не бачив.

Чоловік зняв маску, і Растіньяк на хвилину завагався, не знаходячи в ньому нічого спільного з тією огидною людиною, яку він колись знав у пансіоні Воке.

— Чорт допоміг вам змінити все, крім очей, яких не можна забути,— сказав він йому.

Залізна рука стиснула йому лікоть, наказуючи вічно мовчати.

О третій годині ранку де-Люпо і Фіно знайшли елегантного Растіньяка на тому самому місці, біля тієї ж колони, де залишила його жахлива маска. Растіньяк сповідався перед самим собою: він був і священиком і покутником, і суддею і винуваченим. Він дозволив відвести себе снідати і повернувся додому зовсім п'яний, але мовчазний.

Вулиця Ланглад, так само як і прилеглі вулиці, спотворює Пале-Рояль і вулицю Ріволі. Ця частина одного з найблискучіших кварталів Парижа довго зберігала бруд, що залишився тут від бугрів сміття з старого Парижа, на яких стояли колись млини. Ці вузькі, темні й брудні вулички, де квітнуть мало охайні промисли, вночі мають вигляд таємничий і сповнений контрастів. Ідучи з яскраво освітлених кварталів вулиць Сент-Оноре, Нев-де-Пті-Шан і Рішельє, де безперервно метушиться юрба, де блищать шедеври промисловості, моди й мистецтва, всяка людина, необізнана з нічним Парижем, буде пройнята сумним страхом, коли потрапить у сплетіння вуличок, що оточують це світле місце, від якого відблискує навіть небо. Густа тінь заступає тут струмені газового світла. Де-не-де тьмяний

ліхтар кидає своє непевне й чадне світло, яке вже не досягає деяких чорних закутків. Прохожі йдуть швидко, і їх небагато. Крамнички зачинені, а ті, що відкриті, мають непоказний вигляд: це або брудна й темна пивничка, абож крамничка білизни, де продається одеколон. Нездоровий холод обгортає ваші плечі своїм вогким плащем. Екіпажі проїздять рідко. Серед найпохмуріших закутків особливо відзначаються вулиця Ланглад, кінець проходу Сен-Гільйом і кілька вуличних заворотів. Міська управа нічого досі не могла зробити, щоб очистити цей лепрозорій, бо тут здавна розташувалась головна квартира проституції. Для паризького світу, можливо, й добре, щоб ці вулички залишались у такому огидному стані. Проходячи ними вдень, не можна собі уявити, які вони стають вночі: там блукають чудні істоти, невідомо з якого світу; напівголі білі постаті туляться до стін, сутінь сповнює життя. Між стіною й прохожим прослизають вбрання, що рухаються й говорять. Двері, відкриваючись, раптом починають сміятись на все горло. Лунають слова, що, як писав про них Рабле, замерзли і тепер тануть; каміння бруку повторює звуки, що колись лунали. Шум досить виразний, він щось означає: коли він хриплий — це голос; але коли він скидається на спів, в ньому вже немає нічого людського, він наближається до свисту. Часто чути свистки. Нарешті тупіт чобіт має в собі щось задерикувате й глузливе. Все це разом викликає запаморочення. Атмосферні умови там незвичайні: жарко взимку й холодно влітку. Але яка б не була погода, ця дивна природа завжди являє однаковий вигляд: це фантастичний світ берлінця Гофмана. Навіть найприхильніший до математичної точності касир не знайде тут нічого реального, коли проходить цими провулками, що ведуть до пристойних вулиць, де є прохожі, крамниці й ліхтарі. Сучасна адміністрація і політика — погордливіші або соромливіші, ніж королеви й королі старих часів, які не гребували піклуватись про куртизанок,— не наважується взятись за цю болячку столиці. Звичайно, заходи мають змінюватися з часом, а коли йдеться про окремих осіб і їх волю, то це справа делікатна, але чи не слід було б виявити щедрість і сміливість щодо умов чисто матеріальних — як от повітря, світло, приміщення? Моралість, художник і мудрий адміністратор шкодуватимуть за старими дерев'яними галереями Пале-Рояля, що були притулком для цих овечок, які завжди йдуть туди, де гуляє публіка; чи не краще, щоб публіка йшла до них? Що ж трапилось? Тепер найкращі частини бульварів, це чарівне місце прогулянок, зробились увечері

неприступними для родин. Поліція не зуміла скористатись можливостями, надаваними їй деякими пасажами, щоб урятувати загальне місце прогулянки.

Дівчина, вражена вигуком на балі в Опері, вже один чи два місяці жила на вулиці Ланглад у будинку огидного вигляду. Ця будівля, приліплена до стіни величезного дому, погано обштукатурена, дуже вузька й страшенно висока, дивиться вікнами на вулицю і надто скидається на жердину для папуги. На кожному поверсі є квартира на дві кімнати. Цей будинок обслуговується вузенькими сходами, приліпленими до стіни, що якось чудно освітлюються вікнами, крізь які ззовні видно сходи, і де на кожній площадці є помийниця — одна з найжахливіших особливостей Парижа. Крамничка й антресоль належали в той час жерстяникові; домовласник жив на другому поверсі; інші поверхи були заняті дуже пристойними гризетками. Домовласник і швейцарка ставились до них з пошаною через те, що трудно було віддавати в найми по-чудернацькому збудований і розташований будинок. Призначення цього кварталу має свою причину в існуванні досить великої кількості подібних будинків, непридатних для комерції, що їх можна експлуатувати тільки невизнаними, випадковими й недостойними способами.

О третій годині дня швейцарка, побачивши, що молодий чоловік привіз о другій годині ранку ледве живу мадмуазель Естер, тількищо радилася з гризеткою з верхнього поверху, яка перш ніж сісти в екіпаж, щоб їхати кудись на прогулянку, висловила їй свою тривогу з приводу Естер — вона не чула в її квартирі ніяких звуків. Напевне, Естер ще досі спала, проте, цей сон здавався підозрілим. Бувши сама в приміщенні, швейцарка шкодувала, що не може піти дізнатись, що трапилось на п'ятому поверсі, де жила Естер. В ту хвилину, коли вона вже вирішила довірити синові жерстяника охорону своєї кімнати, тобто ніші в стіні антресолі,— до дому під'їхав фіакр. Чоловік, загорнутий з голови до ніг у плащ — з очевидним наміром сховати свій одяг або своє звання,— вийшов з екіпажа й спитав про мадмуазель Естер. Тоді швейцарка цілком заспокоїлась, їй здалось, що тиша й спокій самітниці знайшли собі пояснення. Коли відвідувач ішов сходами над її кімнатою, швейцарка помітила срібні пряжки на його черевиках і, здається, чорну бахрому на поясі сутани; вона спустилась, спитала візника, і добре зрозуміла його безсловесну відповідь. Священик

постукав, не дістав відповіді, почув легке зітхання і висадив двері ударом плеча з силою, якої йому, мабуть, надало милосердя; у всякого іншого ця сила здалася б звичкою. Він кинувся в другу кімнату і побачив бідну Естер, що стояла на колінах, або, краще, схилилась із складеними руками перед пофарбованою гіпсовою святою дівою. Гризетка вмирала.

Жаровня із спопелілим вугіллям розповідала історію цього жахливого ранку. На підлозі лежали капюшон і плащ доміно. Ліжко було застелене. Бідне, смертельно вражене створіння, очевидно, приготувало все, повернувшись з Опери. Гніт свічки в застиглому воскові у розетці свічника казав про те, як Естер була заглиблена в свої думки. Змочена слізьми хусточка доводила щирість розпачу Магдаліни, що її класичною позою й була цього разу поза куртизанки-безвірниці. Ця повнота каяття викликала усмішку в священика. У своїй невмілій спробі самогубства Естер залишила двері відчиненими, не зважившись на те, що повітря двох кімнат потребувало більшої кількості вугілля, щоб зробитись задушливим; чад її тільки запаморочив, свіже повітря з сходів поступово повернуло її до страждань. Священик стояв, заглибившись у похмурі думки; його не зворушувала божественна краса цієї дівчини, і він спостерігав її перші рухи так, немов це була якась тварина. Його погляд з видимою байдужістю переходив з цього пониклого тіла до різних речей навколо. Він оглянув умеблювання цієї кімнати, де червона, стерта, холодна підлога була ледве прикрита поганеньким килимом, витертим аж до мотузок. Пофарбоване дерев'яне ліжко старомодного фасону з жовтою перкалевою запоною з червоними розетками; єдине крісло і два стільці, так само з пофарбованого дерева, оббиті тим самим перкалем; з нього ж зроблені й завіски на вікні; сіренькі шпалери з квіточками, почорнілі від часу, засмальцьовані; робочий столик з червоного дерева; камін, завалений кухонним приладдям найгіршого сорту; дві початі в'язки дров; на кам'яній полиці — перемішані скляночки й дорогоцінності, ножиці; брудна подушечка для шпильок; білі, надушені рукавички; чудесний капелюшок, кинутий на глечик з водою, шаль від Терно[14], заткнута у шибку вікна, пишне вбрання, почеплене на гвіздок, маленький твердий диванчик без подушок; огидні поламані дерев'яні човганці й гарнесенькі черевички, яким позаздрила б королева; щербаті тарілки з поганого фаянсу, з рештками останньої їжі і зваленим на купу мельхіоровим столовим приладдям — цим сріблом паризької бідноти; кошик з

картоплею й брудною білизною, а зверху — чистий газовий чепець; погана дзеркальна шафа, відкрита й порожня, на полицях якої було видно ломбардні квитки,— таке було це дивне нагромадження речей, сумних і радісних, жалюгідних і розкішних.

Ці сліди розкошів у черепках, все це господарство, що так відповідало богемному життю цієї дівчини, пониклої в своїй розхристаній білизні, наче кінь, що впав заплутавшись у своїй упряжі, під переломаною голоблею,— чи примусило задуматись священика це дивне видовище? Чи не казав він собі, що блудне створіння було принаймні некорисливе, якщо воно сполучало таке злиденне життя з коханням багатого юнака? Чи не приписував він безладдя в кімнаті безладному життю? Чи відчував він жаль, страх? Чи було зворушене його милосердя? Побачивши його, із схрещеними руками, з заклопотаним чолом, із стиснутими губами, з жорстким поглядом, всякий подумав би, що він поринув у похмурі, люті почуття, в суперечливі думки, у фатальні задуми. Напевне, він був нечутливий до чарівної округлості грудей, майже стиснутих вагою схиленого торса, до чудових форм цієї Венери напочіпки, форм, які видно було під чорною спідницею — так важко вмираюча схилилась під тягарем власного тіла. Ні похилена голова, що ззаду відкривала для очей білу, ніжну й гнучку шию, ні прекрасні, розкішно розвинені плечі не хвилювали його; він не підняв Естер, не чув, здавалося, пронизливих зітхань, що виявляли повернення до життя: тільки коли дівчина жахливо заридала й кинула на нього страшний погляд, він зласкавився підняти її й віднести на ліжко з легкістю, яка свідчила про незвичайну силу.

— Люсьєн! — прошепотіла вона.

— Оживає любов, оживе й жінка,— сказав священик з якоюсь гіркістю.

Жертва паризької розпусти помітила одяг свого рятівника і сказала з усмішкою дитини, що знайшла жадану річ:

— Тож я вмру, примирившися з небом!

— Ви можете спокутувати свої гріхи,— сказав священик, змочивши їй лоб водою і давши понюхати оцту з пляшечки, яку знайшов десь у кутку.

— Я відчуваю, що життя, замість покинути мене, повертається до мене,— сказала вона у відповідь на клопоти священика, виявляючи йому вдячність жестами, сповненими щирості.

Ця принадна пантоміма, гідна своїми чарами самих грацій, цілком виправдувала прізвище цієї дивної дівчини.

— Вам краще? — спитав служитель церкви, давши їй випити склянку води з цукром.

Здавалось, що ця людина не вперше в цьому дивному господарстві — він немов усе тут знав. Він почував себе як дома. Ця привілея — бути скрізь у себе дома — належить тільки королям, гулящим дівкам і злодіям.

— Коли ви почуватимете себе зовсім добре,— провадив цей дивний священик після паузи,— ви розповісте мені про причини, які штовхнули вас до останнього вашого злочину, до цього вчиненого вами самогубства.

— Моя історія дуже проста,— відповіла вона.— Ще три місяці тому я жила в розпусті, в якій я народилась. Я була останнім і найганебнішим створінням; тепер я тільки найнещасніша з усіх. Дозвольте мені нічого вам не розказувати про мою бідну матір, убиту...

— ...Капітаном у підозрілому домі,— сказав священик, перебиваючи свою покутницю...— Я знаю про ваше походження, знаю також і те, що коли якійнебудь особі вашої статі можна взагалі простити ганебне життя, так це вам, бо ви не бачили добрих прикладів.

— На жаль, мене не хрестили, мене не навчили ніякої релігії.

— Отже, все це можна виправити,— сказав священик,— якщо тільки ваша віра, ваше каяття щирі й некорисливі.

— Серце моє сповнене Люсьєном і богом,— сказала вона із зворушливою наївністю.

— Краще було б сказати: богом і Люсьєном,— відповів священик, усміхаючись.— Ви нагадуєте мені про мету, заради якої я прийшов. Не ховайте нічого, що стосується цього юнака.

— Ви від нього? — спитала вона з таким закоханим виразом, що зворушив би всякого іншого священика.— О! він догадувався про те, що трапилось.

— Ні,— відповів він,— турбуються не про вашу смерть, а про ваше життя. Ну, розкажіть про ваші стосунки.

— У двох словах,— сказала вона.

Бідна дівчина тремтіла від різкого тону слуги церкви, проте, в ній відчувалась жінка, що її ніяка брутальність вже давно не вражає.

— Люсьєн — це Люсьєн,— сказала вона,— найвродливіший юнак, найкраще створіння в світі; та коли ви його знаєте, моє кохання для вас цілком зрозуміле. Я зустрілася з ним випадково, три місяці тому, в театрі Пор-Сен-Мартен, куди я пішла у вільний день, бо в домі пані Мейнарді, де я тоді була, щотижня кожна з нас мала вільний день. Ви розумієте, що другого дня я втекла без дозволу. Ко-

хання ввійшло в моє серце і так мене змінило, що, повернувшись з театру, я вже не могла пізнати себе: я сама себе злякалась. Люсьєн нічого не взнав. Замість того, щоб сказати йому, де я була, я дала йому адресу цієї квартири; тут жила тоді моя подруга, яка люб'язно передала її мені. Заприсягаюсь богом...

— Не треба клястись...

— Хіба це клятва — заприсягатись богом? Так ось, з того самого дня я працювала в цій кімнаті, як несамовита, шила сорочки по двадцять вісім су за штуку, щоб жити чесною працею. Протягом місяця я їла тільки картоплю, щоб бути чесною й гідною Люсьєна, який любить і шанує мене, як найдоброчеснішу з доброчесних. Я подала в поліцію заяву по формі, щоб мені повернули права, і перебуваю тепер під наглядом на два роки. Вони так легко заносять нас у списки безчестя, але знаходять стільки труднощів, щоб викреслити нас звідти. Все, чого я просила в неба,— це підтримки в моєму вирішенні. У квітні мені буде дев'ятнадцять років. У такому віці ще є надія. Мені здається, що я народилась тільки три місяці тому... Щоранку я благала бога зробити так, щоб Люсьєн ніколи не дізнався про моє минуле життя. Я купила собі цю святу діву, що ви її бачите; я молилась їй по-своєму, бо я не знаю ніяких молитов. Я не вмію ні писати, ні читати, я ніколи не була в церкві, я бачила святі дари тільки в процесіях, з цікавості.

— Що ж ви кажете святій діві?

— Я розмовляю з нею, як з Люсьєном, з тим зворушенням, від якого він плаче.

— Ах, він плаче?

— З радощів,— жваво сказала вона.— Бідний котик! Ми розуміємо один одного так добре, наче у нас обох одна душа! Він такий лагідний, такий ніжний серцем, розумом і поводженням!.. Він каже, що він поет; я знаю, що він бог... Пробачте! ви, священики, не знаєте, що таке любов. Адже тільки ми знаємо чоловіків досить, щоб оцінити такого, як Люсьєн. Він, бачите, така сама рідкість, як і безгрішна жінка; зустрівши його, вже нікого іншого не можна любити. Ось! Але для такого створіння потрібна подібна йому пара; отже, я хотіла зробитись гідною любові мого Люсьєна. Звідси моє нещастя. Вчора в Опері мене впізнали молоді люди, що мають не більше серця, ніж жалості у тигрів. Та з тигром я б порозумілась! Покривало невинності впало з мене; їх сміх розкраяв мені голову й серце. Не думайте, що ви мене врятували, я помру з розпачу.

— Покривало невинності?—запитав священик.— Значить, ви поводилися з Люсьєном якнайстрогіше.

— О отче, як можете ви, знаючи Люсьєна, питати таке?— відповіла вона з величною посмішкою; — богові не чинять опору.

— Не зневажайте бога,— лагідно сказав слуга церкви.— Ніхто не може рівнятися з богом. Перебільшення не пасує до справжнього кохання, ваше кохання до цього ідола не було істинним, чистим. Якби ви відчули зміну, якою похваляєтесь, ви набули б чеснот, властивих юності, ви зазнали б утіх цнотливості, принади сором'язності,— це гордощі молодої дівчини. Ви не любите.

Естер зробила рух жаху, помічений священиком, але це не похитнуло байдужості цього духівника.

— Так, ви його любите ради себе, а не ради нього, ради короткочасних утіх, що приваблюють вас, а не ради самої любові; якщо ви заволоділи ним так, то ви не відчули священного тремтіння перед цим створінням, яке бог позначив печаттю найдивніших досконалостей. Чи спало вам на думку, що ви принижували його своїм колишнім брудом, що ви готові зіпсувати цю дитину тими жахливими втіхами, які надали вам вашого уславленого й ганебного прізвища? Ви були непослідовні самі до себе і до вашої одноденної пристрасті.

— Одноденної? — повторила вона, зводячи очі.

— Як назвати кохання, що не вічне, що не з'єднує нас з любимим у християнському майбутньому?

— Ах, я хочу бути католичкою! — скрикнула вона таким глухим і пристрасним голосом, що наш спаситель, безперечно, помилував би її.

— Невже дівчина, яка не дістала хрещення ні від церкви, ні від науки, не вміє ні читати, ні писати, ні молитись, яка не може зробити жодного кроку без того, щоб каміння не кричало про її засудження; жінка, що відрізняється тільки даром хвилинної краси, яку, можливо, завтра ж знищить хвороба, невже це створіння, ганебне, пропаще і свідоме свого падіння... (якби ви нічого не знали й менш кохали, вас легше було б простити), невже ця майбутня жертва самогубства й пекла могла б стати жінкою Люсьєна де-Рюбампре?

Кожна фраза, немов кинджал, проходила їй у глибину серця. Ридання, що зростали з кожною фразою, буйні сльози дівчини в розпачі свідчили про те, з якою силою світло проходило водночас і в її чистий, як у дикуна, розум, в її нарешті пробуджену душу, в усю її істоту, на яку розпуста поклала шар брудного льоду, що танув тепер під сонцем віри.

„Чому я не вмерла?" — ось єдина думка, яку вона висловлювала серед потоків думок, що струмували в її мозку, спустошуючи його.

— Дочко моя,— сказав грізний суддя,— є кохання, в якому не признаються перед людьми, але те признання вислухують ангели з усмішкою щастя.

— Яке?

— Кохання безнадійне, коли воно дає натхнення життю, коли воно вкладає в нього дух саможертви, коли воно облагороджує всі вчинки прагненням ідеальної досконалості. Так, ангели похваляють таке кохання, воно веде до пізнання бога; вдосконалюватись безперервно, щоб зробитись гідною того, кого кохаєш, приносити йому тисячу потайних жертв, поклонятись йому здалека, віддавати свою кров крапля по краплі, жертвувати йому своїм самолюбством, не виявляти перед ним ні гніву, ні гордощів, ховати від нього навіть жорстокі ревнощі, які він запалює в серці, давати йому все, чого він хоче, хоч би на шкоду собі самій, любити те, що любить він, ніколи не спускати його з ока, стежачи за ним без його відома,— таке кохання релігія вам дозволила б, воно не ображало б ні божих, ні людських законів, і повело б іншим шляхом, ніж ваша брудна хіть.

Почувши цей жахливий вирок, висловлений єдиним словом (яким словом! і з яким виразом було воно сказане!), Естер відчула досить законне недовір'я. Це слово було, мов удар грому, що провіщав близьку грозу. Вона глянула на священика, і серце їй захолонуло, як це буває в найвідважнішої людини перед обличчям неминучої небезпеки. Ніякий погляд не міг прочитати того, що відбувалось тоді в цій людині; але й найщасливіші скорше здригнулися б, ніж відчули б надію від погляду цих очей, колись прозорих і жовтих, як у тигра, а тепер, від суворого життя й злиднів, повитих серпанком, подібним до того, що вкриває горизонт у середині літа: земля тепла й світла, але мариво робить її контури невиразними, тьмяними, вони майже невидимі. Цілком іспанська поважність, глибокі зморшки, огидні й схожі на розбиті колії, наслідок безлічі шрамів від жахливої віспи,— покопали його оливкове обличчя, обпалене сонцем. Суворість цього обличчя ще більш підкреслювалась зношеною й обскубаною перукою — чорною, з червонуватим відтінком на світлі — перукою священика, який не дбає про свій вигляд. Його атлетичний торс, руки старого солдата, кремезна постать, могутні плечі — нагадували тих каріатид, якими архітектори середньовіччя оздоблювали деякі італійські палаци; їх недосконале наслідування бачимо на

фасаді театра Пор-Сен-Мартен. Навіть зовсім недальновидний глядач подумав би, що палкі пристрасті або незвичайні випадки кинули цю людину в лоно церкви: тільки найразючіші громові удари могли б змінити її, якщо взагалі подібна натура була здатна змінюватись. Жінки, що провадили життя, від якого так рішуче відмовилась Естер, набувають цілковитої байдужості до зовнішності чоловіка. Вони схожі на сучасного літературного критика, якого можна де в чому порівняти з ними і який набуває цілковитої зневаги до канонів мистецтва: він прочитав стільки творів, стільки їх пройшло мимо нього, він так звик до писаних сторінок, пережив стільки розв'язок, бачив стільки драм, написав стільки статтей, не висловлюючи своєї думки, так часто зраджував інтереси мистецтва ради приятелів і ворогів, що набуває огиди до всього, а проте не припиняє судити. Треба якогось чуда, щоб такий літератор створив щонебудь, так само, як треба чуда, щоб у серці куртизанки розквітло чисте й благородне кохання. Бідній дівчині, для якої зовнішність не мала значення, тон і манери священика, який наче зійшов з картини Зурбарана[15], здались ворожими; і вона відчула себе не стільки предметом піклувань, скільки необхідною дійовою особою якогось плану. Не вміючи відрізнити улесливість особистого інтересу від благодаті милосердя — бо треба сторожко держатись, щоб розпізнати фальшиву монету, подану другом,— вона відчула себе в пазурах потворного хижого птаха, який кинувся на неї після довгого кружляння. Пройнята жахом, вона сказала тривожним голосом:

— Я гадала, що священики мають нас утішати, а ви мене вбиваєте!

Почувши цей крик невинності, служитель церкви зробив рух і замовк: перше ніж відповісти, він замислився. З хвилину ці дві особи, сполучені так дивно, потай розглядали одна одну. Священик зрозумів дівчину, тим часом як дівчина не могла зрозуміти священика. Він, очевидно, відмовився від якогось вирішення, що загрожувало нещасній Естер, і повернувся до своїх попередніх думок.

— Ми лікарі душ,— сказав він лагідно,— і ми знаємо, які ліки потрібні для їхніх хвороб.

— Треба багато чого дарувати злиденним,— сказала Естер.

Їй здалося, що вона помилилась, вона сповзла з ліжка, простерлась біля ніг цього чоловіка, поцілувала його сутану з глибоким смиренством і звела на нього очі, зрошені сльозами.

— Я думала, що вже багато зробила,— сказала вона.

— Слухайте, дитино моя. Ваша згубна репутація завдала скорботи родині Люсьєна; вона побоюється і не без підстав, щоб ви не затягли його в марнотратство, у вир безумств...

— Це правда, я притягла його на бал, щоб заінтригувати.

— Ви досить гарні для того, щоб йому схотілось пишатись вами перед очима світського товариства, показувати вас і зробити з вас щось на зразок парадного виїзду. Якби він витрачав тільки гроші!.. але він витрачатиме час, сили, він утратить охоту до прекрасної долі, що готується йому. Замість зробитися в майбутньому послом, багатим, уславленим, предметом захоплення для всіх, він буде, подібно до багатьох розпусників, що втопили свої таланти в паризькому бруді, коханцем нечистої жінки. Щодо вас, то ви згодом повернетесь до колишнього існування, тільки на час піднявшись у сферу світського життя, бо вам бракує сили, яку дає добре виховання, щоб не піддатись порокові й дбати про майбутнє. Вам не вдасться порвати з вашими подругами, як не вдалося порвати з людьми, що зневажили вас учора вночі в Опері. Справжні друзі Люсьєна, стурбовані коханням, яке ви викликаєте в нього, пішли за ним, все взнали. Пройняті жахом, вони надіслали мене до вас, щоб дізнатись про ваші наміри й вирішити вашу долю. Але, якщо вони досить могутні для того, щоб очистити шлях цього юнака від перешкоди, то вони й милосердні. Знайте, дочко моя: особа, яку любить Люсьєн, має право на їхню повагу, бо справжній християнин обожуватиме й бруд, коли в ньому випадково блисне божественне світло. Я прийшов з тим, щоб здійснити благодійний намір, але якби я побачив вас до краю зіпсованою, безсоромною, підступною, розбещеною до кісток, глухою до голосу каяття, я б покинув вас на волю їхньому гніву. Громадянське й політичне поновлення в правах, яке так важко дістати, яке поліція має рацію затримувати в інтересах суспільства, і якого ви, я чув, бажали з палкістю справжнього каяття,— ось воно,— сказав священик, витягаючи зза пояса якийсь папір офіціального вигляду.—Вчора вас помітили, а це повідомлення датовано сьогоднішнім числом: ви бачите, які могутні ті люди, що цікавляться Люсьєном.

Коли Естер побачила цей папір, її так охопило конвульсивне здригання від несподіваного щастя, що на устах застигла посмішка, наче в божевільної. Священик замовк, дивлячись на неї, щоб перевірити, чи витримає стільки вражень ця дитина, не обдарована тією страшною силою,

яку розбещені люди беруть із самої розбещеності, дитина, що повернулась до своєї крихкої й ніжної натури. Якби Естер була ще обманницею й куртизанкою, вона розіграла б комедію, але, ставши знов невинною й правдивою, вона могла вмерти, як оперований сліпий може знов утратити зір, вражений надто яскравим світлом. Отже, цей чоловік наскрізь бачив у цю хвилину людську природу, але він залишився в спокої, жахливому своєю нерухомістю: це була холодна, біла, близька до неба гора, незмінна й похмура, з гранітними схилами, а проте благодійна. Продажні дівчата — мінливі створіння, що переходять безпідставно від остовпілої недовіри до цілковитого довір'я. Вони в цьому нижчі від тварини. Надмірні в усьому — в радощах, в розпачі, в релігії, в безбожжі — вони майже всі кінчали б божевіллям, якби властива їм смертність не косила їх і якби щасливий випадок не підносив декого з них над брудом, в якому вони живуть.

Досить було глянути на буйне захоплення Торпіль біля ніг священика, щоб зрозуміти, до якого хвилинного безумства доходить подібне створіння, і таким чином пробратись у саму глибину цього знедоленого й жахливого життя. Нещасна дівчина дивилась на папір, що визволяв її, з виразом, про який забув Данте, і який перевершував усі витвори фантазії в його Пеклі. Але реакція настала разом із слізьми. Естер підвелась, обвила руками шию цього чоловіка, схилила голову йому на груди, зросила її слізьми, поцілувала грубу тканину, що закривала це сталеве серце, немов бажаючи проникнути в нього. Вона обняла його, вкрила його руки поцілунками; вона застосовувала в священному запалі вдячності всю ніжність своїх кошачих пестощів, вона надавала йому найніжніших прізвищ, повторюючи серед улесливих фраз безліч разів: „Дайте мені його!" — кожного разу з новим відтінком обгортала його своєю ніжністю, скидала на нього очима з швидкістю, що захопила його несподівано, і нарешті вона приглушила його гнів. Священик зрозумів, чим ця дівчина заслужила своє прізвище. Він зрозумів, як трудно було встояти перед цим чарівним створінням, раптом розгадав, чому покохав її Люсьєн, що могло полонити в ній поета. Подібна пристрасть ховає серед тисячі принад гострий гачок, що насамперед встромляється у високе серце художника. Подібні пристрасті, незрозумілі для юрби, прекрасно пояснюються тим жаданням високого ідеалу, яке відзначає творчі натури. Хіба зробити чистим подібне створіння не означає бути схожим на ангелів, яким доручено повертати винних до

кращих почуттів, хіба це не означає творити? Яка привабливість у тому, щоб погодити красу моральну з красою фізичною! Яке задоволення для гордощів, якщо матимеш успіх в цьому! Який прекрасний вчинок, зроблений без іншого знаряддя, крім кохання! Цей союз, освячений до того ж прикладом Арістотеля, Сократа, Платона, Алківіада, Цетегуса[16], Помпея і такий потворний на погляд юрби, базується на тому почутті, яке примусило Людовіка XIV збудувати Версаль, яке кидає людей на всякі марнотратні заходи: перетворити міазми болот на ароматні купи, оточені проточними водами; створити озеро на горбі, як це зробив принц де-Конті в Нуантелі або швейцарські види в Кассані, як зробив генеральний відкупник Бержере. Коротше — це мистецтво.

Священик, соромлячись, що піддався ніжності, різко відштовхнув Естер, яка сіла, теж засоромлена, бо він сказав їй:

— Ви все ще куртизанка!

І він знов байдужно сховав документ за пояс. Наче дитина, що має одне тільки бажання, Естер не відводила очей від того місця, де був папір.

— Дитино моя,— провадив священик після паузи,— ваша мати була єврейкою, і ви не хрещені, але вас не водили й до синагоги: ви ще перебуваєте в дитинстві щодо релігії...

— В дитинстві! — повторила вона розчулено.

— ...Так само, як у списках поліції ви тільки цифра поза соціальними одиницями,— провадив байдужий священик.— Якщо кохання, що майнуло перед вами, примусило вас повірити три місяці тому в друге народження, то тепер ви повинні відчувати, що з того дня ви дійсно перебуваєте в дитинстві. Отже, треба вами керувати, як дитиною; ви повинні цілком змінитись, і я берусь зробити вас невпізнанною. Насамперед ви забудете Люсьєна.

Серце нещасної дівчини розбилось від цих слів; вона звела очі на священика й похитала головою на знак того, що не згоджується; вона була неспроможна говорити, знову побачивши ката в рятівникові.

— Принаймні, відмовтесь бачитися з ним,— провадив він,— я відведу вас у церковний дім, де виховуються дівчата з найкращих родин; там ви зробитесь католичкою, там вас навчать християнських обрядів, там ви навчитесь релігії; ви матимете змогу вийти звідти досконалою панною, невинною, чистою, добре вихованою, якщо...

Він підніс палець угору і зробив паузу.

— Якщо,— провадив він,— ви відчуваєте в собі силу залишити тут Торпіль.

— Ах! — скрикнула нещасна дитина; для неї кожне слово було музикою, під звуки якої поволі відкривались райські двері.— Ах, якби можна було тут пролити всю мою кров і дістати нову...

— Слухайте мене.

Вона замовкла.

— Ваше майбутнє залежить від сили вашого забуття. Поміркуйте про величезні ваші обов'язки: слово, жест, що викривають Торпіль, убивають дружину Люсьєна. Слово, сказане уві сні, мимовільна думка, нескромний погляд, нетерплячий рух, найменший слід розпусти, якийнебудь огріх, рух голови, який виявив би, що ви знаєте чи знали на ваше горе...

— Далі, далі, отче,— сказала дівчина в нестямі святої.—Ходити в розпечених до червоного залізних черевиках і всміхатись, жити одягнутою в корсет з вістрями і зберігати грацію танцюристки, їсти хліб, посипаний попелом, пити полинь — все буде солодко, легко!

Вона знов упала на коліна, поцілувала черевики священика, зросила їх слізьми, обняла його ноги й притиснулась до них, шепочучи беззмістовні слова крізь викликані радостю сльози. Її прекрасне біляве волосся розсипалось хвилястими пасмами й утворило немов килим під ногами цього небесного посла, що виглядав, проте, суворо й похмуро, коли, підвівшись, вона подивилась на нього.

— Чим я образила вас? — сказала вона, злякавшись.— Я чула про жінку, таку, як я, що вмила пахощами ноги Ісуса Христа. Ох! чеснота зробила мене такою бідною, що крім слів мені нема чого вам дати.

— Хіба ви не чули мене? — жорстоко відповів він.— Кажу вам, що треба вийти з того дому, куди я вас відведу, настільки зміненою фізично й морально, щоб ніхто з тих, хто знав вас, не насмілився крикнути вам „Естер!" і примусити вас обернутись. Вчора кохання не дало вам сили так сховати веселу дівчину, щоб вона ніколи більш не з'являлась; вона з'являється знов у цьому обожуванні, яке належить тільки богові.

— Хіба не він надіслав вас до мене? — спитала вона.

— Якщо Люсьєн побачить вас, поки триватиме ваше виховання, все пропаде,— провадив він,— обміркуйте це добре.

— Хто втішить його? — сказала вона.

— В чому ви його втішали?— спитав священик, і голос його вперше за весь час нервово затремтів.

— Не знаю, він часто приходив сумним.

— Сумним? — провадив священик,— чи казав він вам, чому саме?

— Ніколи,— відповіла вона.

— Він був сумний від того, що кохає таку дівчину, як ви! — вигукнув він.

— Ах! він не міг не сумувати! — підхопила вона з глибокою покорою.— Я найганебніше створіння моєї статі, і я не могла виправдати себе в його очах інакше, як тільки силою мого кохання.

— Це кохання повинно надати вам сміливості сліпо слухатись мене. Якби я повіз вас негайно в той заклад, де вас виховуватимуть, то тут усякий сказав би Люсьенові, що сьогодні, в неділю, ви виїхали з священиком; він міг би натрапити на ваш слід. А якщо я не повернусь сюди протягом тижня, швейцарка вважатиме мене не за того, ким я є насправді. Отже, через тиждень, о восьмій годині вечора, ви потай вийдете й сядете на візника, що чекатиме вас у кінці вулиці де-Фрондер. Протягом цього тижня уникайте Люсьєна під різними приводами, накажіть не пускати його, а якщо він прийде, вийдіть до подруги; мені буде відомо, якщо ви його побачите, і в цьому разі всьому буде кінець, я навіть не повернусь сюди більше. Цей тиждень потрібний вам для того, щоб зробити собі пристойне вбрання, позбутись вигляду проститутки,— сказав він, поклавши на комін гаманець.— У вашому вигляді, у вашому одязі, є щось таке, що добре знають парижани, воно відразу свідчить, хто ви. Чи не бачили ви колись на вулиці або на бульварі скромну й чесну молоду особу в супроводі її матері?

— О, так, на моє горе. Бачити матір з дочкою — це одна з найбільших наших мук, це збуджує докори сумління, сховані в глибині нашої душі, нестерпні для нас!.. Я надто добре знаю, чого мені бракує.

— Отже, ви знаєте, якою повинні бути наступної неділі,— сказав священик, підводячись.

— О,— сказала вона,— навчіть мене справжньої молитви перед тим, як піти, щоб я могла молитись богу.

Це було зворушливе видовище — дівчина, що повторювала за священиком французькою мовою „Богородицю" і „Отче наш".

— Як це гарно! — сказала Естер, повторивши нарешті без помилок ці два прекрасні й загальновідомі вислови католицької віри.

— Як ваше ім'я? — спитала вона священика, коли він попрощався з нею.

— Карлос Еррера; я іспанець, вигнаний з батьківщини. Естер взяла його руку й поцілувала її. Це була вже не куртизанка, це був ангел, що підводився після свого падіння.

На початку березня цього року пансіонерки уславленого своїм аристократичним і релігійним духом виховального закладу помітили в понеділок вранці, що до їх чарівного товариства прилучилась нова вихованка, краса якої, безперечно, перевершувала не тільки красу всіх її подруг загалом, але й ті окремі гарні риси, що досягали досконалості в кожної з них.

У Франції дуже рідко можна натрапити — щоб не сказати ніколи — зразу на всі ті уславлені тридцять досконалостей, які змальовано в перських поезіях, вирізьблено, як кажуть, у сералі,— що потрібні жінці для того, щоб вона стала ідеалом краси. Якщо у Франції мало суцільних зразків, то є чарівні деталі. Щождо імпозантного цілого, яке намагається відтворити скульптура і яке вона відтворила в кількох нечисленних шедеврах, як от Діана і Калліпіга, то воно становить перевагу Греції і Малої Азії. Естер походила з колиски людства, з батьківщини краси — її матір була єврейка. Хоч євреї так часто втрачають тип, стикаючись з іншими народами, але серед їхніх численних племен можна зустріти рудні жили, що зберегли найвищий тип азіатської краси. Коли вони не відштовхують своєю потворністю, вони являють чудові риси вірменських облич. Естер взяла б у сералі приз: вона мала всі тридцять чар, гармонійно злитих докупи. Зовсім не пошкодивши закінченості форм, свіжості оболонки, її своєрідне життя надало їй якоїсь жіночості: це вже не тверда й гладка тканина зелених плодів, це ще не теплий тон стиглості, це — все ще цвітіння. Якби вона провела ще якийсь час у розпусті, вона б набула огрядності. Це багатство здоров'я, ця тваринна досконалість у створіння, що йому насолода заміняє думку, повинні бути важливим фактом в очах фізіолога. Її руки — незрівнянного благородства (рідкий, щоб не сказати неможливий, випадок для молодих дівчат) — були м'які, прозорі й білі, як руки жінки, що має родити вдруге. Її ноги й волосся були такі, якими справедливо уславилась герцогиня Беррійська; волосся, якого не могла втримати рука перукаря, таке воно було густе, і таке довге, що, спадаючи на землю, утворювало на ній кільця,— адже Естер була того середнього зросту, що дозволяє поводитися

з жінкою, як з іграшкою, брати її на руки, залишати, знов брати й носити без утоми. Її шкіра тоненька, як китайський папір, теплого кольору амбри, відтінена червоними венами, була блискуча без сухості, ніжна без вологості. Надзвичайно нервова, хоч лагідна зовні, Естер відразу притягала до себе увагу помітною рисою, яка позначає фігури, наймастерніше намальовані пензлем Рафаеля, бо Рафаель — художник, що найбільше вивчав і найкраще відтворював єврейську красу. Ця чудова риса утворювалась глибиною дуги, під якою рухалось око — немов вільне від свого обрамлення,— дуги, що нагадувала чистотою ліній край склепіння. Коли молодість забарвлює своїми чистими й прозорими кольорами цю прекрасну дугу, вкриту густими бровами, коли світло, прослизнувши в округлу ямку під нею, стає світлорожевим, то тут ховаються скарби ніжності, що можуть задовольнити коханця, скарби краси, від яких може збожеволіти живописець. Ці світлі складки, де тінь набуває золотистих відтінків, ця тканина з консистенцією нерва й еластичністю найтоншої мембрани,— є останнє досягнення природи. Око в спокійному стані схоже на чудесне яйце серед шовкових ниток. Пізніше це чудо стає жахливо смутним, коли пристрасті підведуть чорнотою ці тонкі контури, коли страждання вкриють зморшками цю сітку волокон. Походження Естер виявлялось у східній лінії розрізу очей з турецькими повіками; шиферно-сірий колір її очей набував при вечірньому освітленні синього відтінку воронового крила. Тільки надзвичайна лагідність її погляду пом'якшувала їх блиск. Тільки в племен, що походять із пустині, очі мають здатність зачаровувати всіх (бо одного когось жінка зачаровує завжди); безперечно, їх очі зберегли в собі щось від тієї безкрайності, на яку вони дивились. Чи природа в своїй передбачливості не надала їх ретині якоїсь рефлекторної оболонки, яка дозволяє їм зносити марива пісків, потоки сонця й палаючу блакить ефіру? Чи не сприймають люди, як і інші істоти, щось із того оточення, в якому вони розвиваються, чи не зберігають вони протягом століть набуті властивості? Можливо, що розв'язання цієї великої проблеми рас і полягає в самому питанні. Інстинкти — живі явища, їх причина полягає в підкоренні потребі. Різновидності тварин — наслідок практичного застосування цих інстинктів. Для того, щоб переконатись у цій істині, якої так часто шукають, треба тільки поширити на отари людей спостереження, зроблені недавно над отарами іспанських і англійських овець, що пасуться, щільно скупчившись на низовинних луках, де багато трави, і роз-

бігаються в горах, де трава рідка. Відірвіть ці дві породи овець від батьківщини, перевезіть їх у Швейцарію або у Францію. Гірські вівці й на низькій луці пастимуться окремо; вівці з рівнин пастимуться, щільно скупчившись і на горі. Кілька поколінь лише незначно змінюють набуті й передані інстинкти. На протязі ста років гірський дух знову виявляється в непокірливому ягняті; так, після тисячі восьми сот років вигнання, Схід блищав в очах і фігурі Естер. Її погляд не мав у собі жахливих чар, він випромінював лагідне тепло, він зворушував, не вражаючи, і найстійкіша воля танула в його полум'ї. Естер перемогла ненависть, вона вразила паризьких розпусників, а її погляд і ніжність її чудової шкіри заслужили їй жахливе прізвище, через яке вона тількищо мало не зійшла в могилу. Все в ній гармонійно відповідало цим рисам пері серед пекучих пісків. Лоб її був прямий і гордовито окреслений. Ніс її, як в арабів, був тонкий, з овальними, добре побудованими ніздрями, з загнутими краями. Рот її, червоний і свіжий, був як троянда, без жодної ознаки в'янення, оргії не залишили на ньому жодного сліду. Підборіддя, такої форми, начебто закоханий скульптор відшліфував його контури, було біле, як молоко. Тільки одна риса, якої вона не могла позбутись, виявляла в ній куртизанку з низів — пошкоджені нігті, так спотворені наймізернішою господарською працею, що потрібен був час, щоб вони знов набули гарної форми.

Молоді вихованки спочатку заздрили цим чудесам краси, але кінчили тим, що замилувались ними. Не минуло й тижня, як вони привернулись до наївної Естер, зацікавившись таємничими нещастями вісімнадцятилітньої дівчини, яка не вміла ні читати, ні писати, для якої була новиною всяка наука, всяке навчання і яка незабаром мала подарувати архієпископові славу навернення єврейки на християнство, а манастиреві — свято її хрещення. Вони простили їй красу, бо вважали себе за вищих по вихованню. Естер скоро засвоїла манери, лагідність голосу, поставу і жести цих вихованих дівчат; нарешті вона знайшла свою первісну природу. Зміна була остільки повна, що вже при перших відвідинах Еррера був здивований,— хоч його, здавалось, ніщо в світі не повинно було дивувати,— і начальниці вітали його з такою вихованкою. Ці жінки протягом своєї виховальницької діяльності, ще ніколи не зустрічали ні приємнішої природності, християннішого смиренства, щирішої скромності, ані такого великого бажання вчитись. Коли дівчина відстраждала весь той біль, що гнітив бідну

вихованку, і коли вона чекає такої нагороди, яку іспанець пропонував Естер, вона може створити чудеса, гідні перших днів церкви, поновлені єзуїтами в Парагваї [17].

— Вона повчально побожна,— сказала начальниця, цілуючи її в лоб.

Все сказано цим по суті католицьким висловом.

В перервах Естер потроху розпитувала своїх подруг про найпростіші звичаї світського життя, дивуючись з них, як дитина при першому обізнанні з життям. Коли їй сказали, що в день хрещення й першого причастя на ній буде все біле, пов'язка з білого атласу, білі стрічки, білі черевички, білі рукавички, у волоссі білі банти, вона розридалась серед здивованих подруг. Це була цілковита протилежність сцені з Івфаєм на горі. Куртизанка злякалась, щоб про неї не догадались, вона приписала цей прояв жахливої меланхолії тим радощам, які вона наперед відчувала від церемонії. Від тих звичаїв, які вона кидала, до тих, які вона переймала, відстань була, звичайно, не менша, ніж від дикунства до цивілізації; отже, в неї була грація, наївність і глибина, що властиві чудесній героїні „Американських пуритан". В серці її, несвідомо для неї, жило кохання, що жерло її, дивне кохання, жадоба жінки, яка пізнала все, жадоба сильніша, ніж у дівчини, яка нічого не знає, хоч ці бажання мають однакову причину і однакову мету. Протягом перших місяців новизна цього замкненого життя, несподіваність навчання, робота, якої її навчали, релігійні обряди, палкість благочестивого наміру, ніжні почуття, які вона збуджувала, нарешті розумові здібності, що почали розвиватись,— усе допомагало їй боротися з спогадами, навіть зусилля нової пам'яті, яку вона формувала в собі, бо їй доводилось стільки ж забувати, скільки й запам'ятати. В нас є кілька видів пам'яті: тіло має свою пам'ять, розум — свою; туга за батьківщиною, наприклад, це хвороба тілесної пам'яті. На третій місяць палкість дівочої душі, що на розкритих крилах поривалась у рай, була хоч не подолана, але затримана якимсь глухим опором, що його причина була невідома самій Естер. Як шотландські вівці, вона хотіла пастись окремо, неспроможна бувши подолати інстинкти, що розвинулись у розпусті. Чи не кликали її знов брудні вулиці Парижа, яких вона зреклась? Чи не тримались на ній забутими кільцями розірвані кайдани огидних звичок, і вона відчувала ще їх так, як старі солдати страждають — на думку лікарів — від болю в членах, що вже не існують? Чи не проникли в неї пороки так глибоко, що свята вода ще не досягла демона, схованого там? Чи не потрібно їй

було бачити того, заради кого вона зробила стільки ангельських зусиль, їй, кому бог повинен був дарувати змішування любові людської з любов'ю святою? Одна любов привела її до другої. Чи відбувалось у ній переміщення життєвої сили, що тягне за собою неминуче страждання? Все сповнено сумніву й темряви в таких випадках, яких наука не схотіла вивчати, вважаючи цей предмет за надто аморальний і компромітуючий, начебто лікар і письменник, священик і політик не були поза всякою підозрою. Тільки один лікар мав сміливість розпочати студії, що залишились незакінченими через його передчасну смерть. Можливо, чорна меланхолія, яка опанувала Естер і затьмарила її щасливе життя, походила від усіх цих причин; можливо, що, не вміючи вгадати їх, вона страждала, як страждають ті хворі, що не знають ні медицини, ні хірургії. Чудний випадок. Цілком достатня й здорова їжа, що заступила їжу огидну й збуджуючу, не живила Естер. Чисте й правильне життя, де навмисне помірна праця чергувалася з відпочинком, життя, що заступило собою те безладдя, в якому втіхи були такі самі жахливі, як і страждання,— це життя розбивало сили молодої дівчини. Відживлюючий відпочинок, найспокійніші ночі, що заступили гнітючу втому й найжорстокіші хвилювання, викликали в неї гарячку, симптомів якої не могли вловити пальці та очі сиділки. Нарешті заміна лиха й недолі добром і щастям, тривоги — безпекою, була для Естер так само згубна, як і її минулі злидні були б згубні для її юних товаришок. Вона зросла і розвинулась у розпусті. Її пекельна батьківщина ще справляла на неї свій вплив всупереч вищим наказам волі. Те, що вона ненавиділа, було для неї життям, те, що вона любила, вбивало її. Вона мала таку палку віру, що побожність її радувала душу. Вона любила молитись. Душа її відкрилась для світла істинної релігії, сприймаючи його без будьяких зусиль, без вагань. Священик, що керував нею, був захоплений. Але тіло її завжди суперечило душі.

З мулистого ставка виловили коропів і пустили їх у мармуровий басейн з прекрасною чистою водою, щоб задовольнити бажання пані де-Ментенон, яка годувала їх крихтами з королівського стола. Коропи зачахли. Тварини бувають відданими, але ніколи людина не заразить їх проказою підлещування. Хтось із двірських сказав у Версалі про цей мовчазний опір. „Вони — як я,— сказала та неявна королева,— вони тужать за своєю темною тванню". В цій фразі вся історія Естер.

Іноді нещасна дівчина починала бігати по прекрасних

манастирських садах, заклопотано переходила від дерева до дерева, безнадійно кидалась у темні закутки, шукаючи там — чого? Вона не знала сама, але піддавалась демонові, кокетуючи з деревами, звертаючись до них із словами, що застигали в неї на устах. Увечері вона, як вуж, прослизала іноді вздовж стін, без шалі, з розкритими плечима. Часто в каплиці, під час відправи, вона стояла, втопивши очі в розп'яття, і всі милувались нею; сльози лилися з її очей, але плакала вона від люті: замість священних видінь, які вона хотіла бачити, перед нею поставали палаючі ночі, коли вона диригувала оргією, як Габенек[18] диригує в консерваторії симфонію Бетховена, ночі, сповнені сміху й любострасності, нервових рухів, нестримного реготу, ночі безладні, божевільні, брутальні. Зовні вона була тендітна, як діва, що належить до землі тільки своїм жіночим образом, але всередині її буяла владна Мессаліна. Тільки вона сама знала таємницю цієї боротьби ангела з демоном. Коли начальниця робила їй зауваження з приводу зачіски, зробленої вишуканіше, ніж це дозволялось правилами, вона перечісувалась з чарівною поквапливістю й покірністю; вона з охотою обрізала б волосся, якби мати-начальниця наказала це. Ця нудьга за батьківщиною була зворушливо чарівна в дівчині, яка воліла краще загинути, ніж повернутись у нечисті краї. Вона змарніла, змінилась на лиці, схудла. Начальниця скоротила години навчання і викликала цікаве створіння до себе, щоб розпитати про її становище. Естер була щаслива, їй дуже подобалось бути з подругами, вона не відчувала болю ані в одному з своїх життєвих органів, а проте вся її істота була вражена. Вона не шкодувала нічого, вона нічого не хотіла. Начальниця, здивована відповідями своєї вихованки, не знала, що й подумати, бачачи, що її силу підточує руйнівна туга. Коли становище молодої вихованки почало здаватись небезпечним, викликали лікаря, але він не знав колишнього життя Естер і не міг нічого підозрювати. Він скрізь знайшов життя, хвороби не було ніде. Хвора відповідала так, що усі припущення руйнувались. Залишався тільки один спосіб розв'язати сумніви вченого, в якого з'явилась жахлива думка: Естер дуже вперто відмовлялась від лікарського огляду. При цій небезпеці начальниця звернулась по пораду до абата Еррери. Іспанець прийшов, побачив безнадійний стан Естер і недовго розмовляв віч-на-віч з лікарем. Після цієї секретної розмови вчений заявив духівникові, що єдиний засіб — це подорож до Італії. Абат не хотів, щоб ця подорож відбулася раніше ніж Естер буде хрещена і дістане перше причастя

— Скільки часу ще треба?— спитав лікар.

— Місяць,— відповіла начальниця.

— Вона помре,— відказав лікар.

— Так, але в стані благодаті і спасіння,— сказав абат.

Релігія панує в Іспанії над політичними, громадянськими й життєвими питаннями; лікар не заперечував іспанцеві, він повернувся до начальниці, але грізний абат затримав його за руку.

— Ні слова, пане!— сказав він.

Не зважаючи на свою релігійність і монархічні погляди, лікар глянув на Естер очима, сповненими жалю. Дівчина була гарна, як лілея, що схилилась на своєму стеблі.

— На милість божу, в такому разі!— скрикнув він, виходячи.

В той самий день, коли відбулась ця нарада, опікун Естер повіз її у „Роше-де-Канкаль“ [19]; бажання врятувати її штовхало священика до найдивовижніших заходів; він випробував два ексцеси: чудовий обід, який міг нагадати дівчині її оргії, і Оперу, в якій вона побачила б кілька світських образів. Потрібен був весь його гнітючий авторитет, щоб юна свята наважилась на таку профанацію. Еррера так змінив свій вигляд, перебравшись військовим, що Естер ледве впізнала його; він подбав про те, щоб його супутниця взяла вуаль, і посадив її в ложу, сховавши від поглядів. Цей тимчасовий засіб, безпечний для невинності, так серйозно відвойованої, скоро втратив свою дію. Вихованка відчула відразу до обідів свого опікуна, пройнялась релігійною огидою до театру і її знов опанувала меланхолія.

„Вона вмирає від кохання до Люсьєна“,— сказав собі Еррера, що хотів заглянути в глибину цієї душі й знати все, чого можна від неї вимагати.

Настав момент, коли тільки душевна сила підтримувала нещасну дівчину, а тіло її готове було піддатись.

Священик вирахував надходження цієї хвилини з жахливою практичною проворливістю, що колись відзначала катів у їх майстерності допитувати. Він знайшов свою вихованку в саду, на лаві біля альтанки, під пестливим промінням квітневого сонця. Здавалось, що їй було холодно і вона там гріється; подруги з цікавістю дивились на її зеленувату блідість, на очі вмираючої газелі, на меланхолійну позу. Естер підвелась, щоб зустріти іспанця з жестом, що виявив, як мало в ній життя і, більш того,—як мало в неї бажання жити. Ця бідна циганочка, ця дика поранена ластівка вдруге викликала жаль у Карлоса Еррери. Цей по-

хмурий служитель, що його бог, напевне, посилав тільки виконувати кари, зустрів хвору з посмішкою, в якій було стільки ж гіркоти, скільки й лагідності, стільки ж помсти, скільки й милосердя. Привчившись до самотніх міркувань, до заглиблення в себе під час її майже манастирського життя, Естер вдруге відчула недовір'я, побачивши свого заступника, але, як і в перший раз, її негайно заспокоїли його слова:

— Ну, люба моя дитино, чому ж ви ніколи не говорите зо мною про Люсьєна?

— Я вам обіцяла, я заприсягалась вам,— сказала вона, конвульсивно здригнувшись від голови до п'ят,— не називати цього імени.

— Ви все ж не переставали думати про нього.

— Тільки в цьому, пане, моя провина. Весь час я думаю про нього, і коли ви оце ввійшли, сама до себе казала це ім'я.

— Розлука вас убиває?

Замість відповісти, Естер схилила голову, як це роблять хворі, що вже відчувають подих смерті.

— Побачити його знов?...— сказав він.

— Це значило б жити,— відповіла вона.

— Чи думаєте ви про нього тільки душею?

— Ах, пане, кохання неподільне.

— Дочка проклятого племени! Я все зробив, щоб урятувати тебе; повертаю тебе до твоєї долі: ти знов побачиш його!

— Чому ви зневажаєте моє щастя? Хіба я не можу кохати Люсьєна і перебувати в чесноті, яку люблю так само, як і його? Хіба я не готова вмерти тут ради неї так само, як готова була б умерти ради нього? Хіба я не помру через свій подвійний фанатизм: через чесноту, яка зробила мене гідною його, і через нього, що кинув мене в обійми чесноти? Так, я готова вмерти, не побачивши його, готова жити, побачивши його знов. Бог мені суддя!

Краска знов забарвила її щоки, блідість набула золотистого відтінку. До Естер знову повернулась її чарівливість.

— Наступного дня після того, як омиєтесь водою хрещення, ви побачите Люсьєна і, якщо ви думаєте, що можете жити чесно ради нього, ви більше не розлучатиметесь.

Священик був змушений підвести Естер, бо ноги її підломились, і нещасна дівчина впала, немов земля вислизнула в неї спід ніг. Абат посадив її на лавку, і вона спитала, як тільки знову змогла говорити:

— Чому не сьогодні?

— Чи ви хочете позбавити його преосвященство нагоди урочисто відсвяткувати ваше хрещення і навернення на християнство? Ви надто близькі до Люсьєна, щоб не бути далеко від бога.

— Так, я ні про що більше не думала!

— Ви ніколи не належатимете ні до якої релігії,— сказав священик з виразом глибокої іронії.

— Бог добрий,— відказала вона,— він читає в моєму серці.

Подоланий чарівною наївністю голосу, погляду, рухів і пози Естер, Еррера вперше поцілував її в лоб.

— Розпусники добре прозвали тебе: ти спокусиш самого бога-отця. Ще кілька днів — це конче потрібно,— а потім ви обоє будете вільні.

— Обоє! — повторила вона в радісній нестямі.

Ця сцена вразила вихованок і наглядачок, що були оддалік. Коли вони порівняли Естер з тією, якою вона була раніш, то їм здалось, що вони тількищо бачили якусь магічну дію. Дитина змінилась уся, ожила. Вона знов з'явилась у своїй справжній любовній натурі,— мила, кокетлива, дражлива, весела, одне слово — вона воскресла!

Еррера жив на вулиці Кассет, біля церкви св. Сульпіція, до причту якої був зарахований. Церква, суворого й сухого стилю, пасувала до іспанця, благочестивого на зразок домініканців. Відкинуте дитя підступної політики Фердінанда VII[20], він шкодив конституційній справі, знаючи, що його відданість буде нагороджена тільки після поновлення „Rey netto"*.

І Карлос Еррера віддався душею й тілом камарільї[21] в ту хвилину, коли, здавалось, не могло бути й мови про скинення кортесів. На думку світського товариства, така поведінка свідчила про високу душу. Похід герцога Ангулемського[22] завершився, король Фердінанд панував, а Карлос Еррера не їхав у Мадрід вимагати нагороди за свої послуги. Захистившись від цікавості дипломатичним мовчанням, він пояснював своє перебування в Парижі великою прихильністю до Люсьєна де-Рюбампре, завдяки якій цей юнак уже мав королівський наказ, що стосувався переміни його прізвища. А втім Еррера жив, як звичайно живуть священики, що виконують секретні доручення, дуже таємниче. Він виконував свої релігійні обов'язки в церкві св.

---

*„Rey netto" — „необмежений король": формула абсолютної монархії в Іспанії, в противагу конституції на англійський зразок.

Сульпіція, виїздив з дому тільки в справах, завжди ввечері і в екіпажі. День його заповнювався іспанською сіестою, що присвячує сну весь час між сніданком і обідом, час, коли Париж сповнюється шумного й ділового життя. Іспанська сигара теж відігравала свою роль, потребуючи стільки ж часу, скільки й тютюну. Лінощі — це така ж сама маска, як і поважність, що також є видом лінощів. Еррера жив в одному крилі будинку на третьому поверсі, а Люсьєн — у другому крилі. Обидва приміщення з'єднувались і водночас відокремлювались просторими апартаментами, античні розкоші яких однаково пасували і поважному служителеві церкви, і молодому поетові. Двір цього будинку був темний. Високі й густі дерева затіняли сад. Тиша й скромність поєднуються в житлах, обраних священиками. Приміщення Еррери можна описати одним словом: келія. Квартира Люсьєна, блискуча, розкішна й умебльована з комфортом, сполучала в собі все, чого вимагає світське життя денді, поета, письменника, честолюбця, розпусника, гордого й суєтного разом, сповненого недбалості, хоч він і прагне порядку, одного з тих незавершених геніїв, які мають досить сили, щоб побажати й задумати (можливо, що це одне й те саме), але не мають сили виконати задумане. Люсьєн і Еррера разом становили політика. В цьому, очевидно, і полягав секрет їхнього зв'язку. Старі, в яких життєва діяльність змінилась і перенеслась у сферу ділових інтересів, часто відчувають потребу в гарному знарядді, молодому й палкому акторі, який виконував би їхні задуми. Рішельє надто пізно знайшов гарне біле личко з вусами, щоб кинути його жінкам, яких йому треба було розважати. Незрозумілий для молодих вітрогонів, він був змушений вигнати матір свого владаря і налякати королеву після марної спроби закохати в себе і ту і другу, хоч його постать була не з таких, що подобаються королевам.

Що б не робила людина, якщо вона честолюбна, вона неодмінно стикнеться з жінкою в такий момент, коли найменш чекає цього. Яким би могутнім не був видатний політичний діяч, йому потрібна жінка, щоб протиставити її жінці — так само, як голландці шліфують алмаз алмазом. Рим у часи своєї могутності корився цій необхідності. Подивіться також, чим відрізнялось щодо владності життя, Мазаріні, італійського кардинала, від життя Рішельє, французького кардинала! Рішельє стикається з опором вельмож, він пускає в хід сокиру, вмирає під час розквіту своєї могутності, виснажений поєдинком, в якому єдиним секундантом в нього був капуцин. Мазаріні був не прийнятий буржуа-

зією й знаттю, об'єднаними, озброєними, іноді переможними, що прогнали геть королівську владу.

Але слуга Анни Австрійської не знімає нікому голови, він уміє подолати цілу Францію і створити Людовіка XIV, який завершив справу Рішельє, задушивши дворянство золоченими шнурами у великому Версальському сералі. Коли пані де-Помпадур вмерла, Шуазель[23] загинув. Чи пройнявся Еррера цією високою наукою? Чи визнав він свою власну слабкість раніше, ніж це зробив Рішельє? Чи обрав він у Люсьєні якогось Сен-Марса[24], але Сен-Марса відданого? Ніхто не міг відповісти на ці запитання, ніхто не міг виміряти честолюбства цього іспанця, ані передбачити його кінця. Ці запитання, поставлені тими, хто міг скинути оком на цей — протягом довгого часу прихований — зв'язок, мали на меті дізнатись про жахливу таємницю, відому Люсьєнові лише кілька днів. Карлос був честолюбний за двох,— ось що доводила його поведінка особам, які його знали, і які думали, що Люсьєн — незаконна дитина цього священика.

Трохи більше як через рік після того, коли Люсьєн з'явився в Опері, передчасно стикнувшися з світом, в який абат хотів ввести його тільки остаточно озброєним проти світу, в його стайні було троє прекрасних коней, карета для вечірніх та кабріолет і тільбюрі для ранкових виїздів. Він обідав у місті. Те, що передбачав Еррера, здійснилось: марнотратство захопило його вихованця; але він вважав за потрібне відтягти юнака від нерозсудливого кохання до Естер, яке все ще було у його серці. Витративши приблизно сорок тисяч франків, Люсьєн після кожного безумства ще палкіш повертався до Торпіль, вперто шукав її, але не знаходив, і вона через це ставала для нього тим, чим стає дичина для мисливця. Чи міг Еррера зрозуміти природу кохання поета? Коли це почуття оселиться в голові одного з цих великих чоловічків,— воно вже запалює серце й усі п'ять почуттів, цей поет стає настільки ж вищий від людства своїм коханням, наскільки він вищий своєю фантазією. Завдячуючи примсі інтелектуального покоління своєю рідкою здатністю висловлювати природу в образах, що водночас відбивають почуття й думку, він і коханню своєму надає крил свого розуму; він почуває й малює, діє й міркує, множить свої почуття думками, потроюючи переживане раювання надіями на майбутнє й спогадами про минуле; він домішує до нього витончені душевні втіхи, що роблять його першим серед художників. Тоді пристрасть поета стає великою поемою, що часто перевищує людські масштаби. Чи

не ставить тоді поет свою коханку вище того рівня, на якому самі жінки хотіли б бути? Він перетворює, як великий Ламанчський рицар, діву полей у принцесу, він для себе користується чарівною паличкою, торкаючись кожної речі, щоб зробити її чудесною, і підсилює таким чином насолоду кохання прекрасним світом ідеалу. Отже, таке кохання — зразок пристрасті: воно надмірне в усьому — в надіях, розчаруваннях, гніві, меланхолії, радощах. Воно літає, стрибає, плазує, воно не схоже на жодне з хвилювань звичайних людей; порівняно з міщанським коханням — воно те саме, що вічний альпійський потік порівняно з струмочком долини. Цих прекрасних геніїв так рідко розуміють, що вони витрачають себе на невиправдані надії, чахнуть у шуканнях ідеальних коханок, вмирають майже завжди, як ті оздоблені найпоетичнішою примхою природи для любовного свята гарні комашки, що бувають розчавлені в стані незайманості ногою прохожого. Але є ще й інша небезпека: зустрівши гарну форму, що відповідає їхньому духові, проте, часто належить пекарці, вони роблять як Рафаель, як красива комаха — вмирають біля своєї Форнаріни. Люсьєн дійшов до цього. Його поетична натура, в усьому — в доброму й злому — надмірна, побачила ангела в дівчині, яка скоріш була забруднена розбещеністю, ніж розбещена: він завжди бачив її білосніжною, крилатою, чистою й таємничою,— такою якою вона зробилась для нього, догадавшись, чого саме він від неї хотів.

В кінці травня 1825 року Люсьєн утратив усю свою жвавість. Він уже не виходив із дому, обідав з Еррерою, був задуманий, працював, читав збірку дипломатичних трактатів, сидів по-турецькому на дивані й викурював три-чотири кальяни на день. Його грум більше прочищав і напахував трубки цього гарного приладу, ніж чистив коней та прикрашав трояндами збрую для прогулянок у Булонському лісі. Того дня, коли іспанець побачив, що чоло Люсьєна зблідло, що на ньому позначились сліди хвороби від шаленства незадоволеного кохання, він схотів добратися до глибини серця цієї людини, на якій він базував своє життя.

Одного прекрасного вечора, коли Люсьєн, відкинувшись у кріслі, байдуже дивився на захід сонця крізь дерева саду, повільно й рівномірно видихаючи завісу димних пахощів, як це роблять зосереджені курці,— його задумливість була порушена глибоким зітханням.

Він повернувся й побачив абата, що стояв із схрещеними руками.

— Ти був тут! — сказав поет.

— Вже давно,— відповів священик,— мої думки стежили за ходою твоїх...

Люсьєн зрозумів.

— Я ніколи не вважав себе за таку сталеву натуру, як ти. Життя для мене — по черзі то рай, то пекло; коли ж трапляється, що воно ні те, ні те — воно набридає мені, і я нудьгую...

— Як можна нудьгувати, маючи перед собою стільки чудових надій?..

— Коли цим надіям не віриш або коли вони надто туманні...

— Без дурощів! — сказав священик.— Буде гідніше і тебе і мене відкрити мені своє серце. Між нами є щось, чого не повинно бути ніколи: таємниця! Ця таємниця триває вже шістнадцять місяців. Ти кохаєш жінку.

— Далі?..

— Брудну дівку, на прізвище Торпіль.

— Ну, й що ж?

— Дитино моя, я дозволив тобі взяти коханку, але з двірських, молоду, гарну, впливову, щонайменше — графиню. Я обрав для тебе пані д'Еспар, щоб без докорів сумління зробити з неї знаряддя твого успіху; бо вона ніколи не зіпсувала б твого серця, вона залишила б його вільним... Кохати проститутку найгіршого сорту, коли не маєш змоги, як королі, зробити її благородною,— це величезна помилка.

— Хіба я перший, що відмовився від честолюбства, щоб іти туди, куди тягне невгамовна пристрасть?

— Хай так,— сказав священик, піднімаючи мундштук кальяна, що Люсьєн упустив на підлогу, і подаючи йому:— Я розумію твій натяк. Хіба не можна поєднати честолюбство з коханням? Дитино, ти маєш у старому Еррері безмежно віддану матір...

— Знаю, старий,— сказав Люсьєн, беручи його руку й стискаючи її.

— Тобі схотілось іграшок, багатства,— ти їх маєш. Ти хочеш пишатись, і я тебе спрямовую шляхом влади, цілую досить таки брудні руки, щоб просувати тебе, і ти просунешся. Зачекай ще, і ти матимеш усе, що тільки подобається чоловікам і жінкам. Подібний до жінки своїми примхами, ти — мужній розумом. Я все зачав від тебе, я все тобі пробачаю. Тобі варто тільки слово сказати, і всі твої одноденні пристрасті будуть задоволені. Я зробив твоє життя значнішим, поклавши на нього печать, яка примушує більшість поклонятись,— печать політики й влади. Ти будеш такий великий, як зараз — малий. Але не треба ламати балан-

сира*, яким ми карбуємо монету. Я дозволяю тобі все, крім помилок, що вбили б твоє майбутнє. Відкриваючи для тебе салони передмістя Сен-Жермен, я забороняю тобі порпатись у канавах. Люсьєн! Я буду для тебе немов залізний брус, я все знесу від тебе заради тебе. Адже я перетворив твою невмілу гру в життя на спритність досвідченого грача...

Люсьєн підвів голову шалено-різким рухом.

— Я викрав Торпіль!

— Ти!? — скрикнув Люсьєн.

У припадку тваринної люті поет скочив, кинув золотий з коштовним камінням мундштук в обличчя священикові і штовхнув його з такою силою, що цей атлет упав.

— Я! — сказав іспанець, підводячись і зберігаючи свою грізну суворість.

Чорна перука впала; гладенький, наче в кістяка, череп повернув цій людині її справжнє обличчя; воно було жахливе. Люсьєн залишився на дивані, опустивши руки; пригнічений, дивився він тупо на абата.

— Я викрав її,— повторив той.

— Що ти зробив з нею? Ти викрав її на другий день після маскараду?..

— Так, на другий день після того, як я бачив, що створіння, що належить тобі, зневажили нероби, яким я не дав би й коліном під...

— Нероби,— сказав Люсьєн, перебиваючи його,— скажи: страхіття, у порівнянні з якими й ті, кого гільйотинують, ангели! Чи знаєш ти, що зробила нещасна Торпіль для трьох із них? Один був протягом двох місяців її коханцем. Вона жила в злиднях, збираючи крихти на вулиці. Він не мав ні шага, він уже збирався, як і я, коли ти мене зустрів, кинутись у річку; хлопець уставав вночі, йшов до шафи, де стояли рештки її обіду, і з'їдав їх. Нарешті вона помітила цю штуку, зрозуміла цей сором; вона намагалась залишати більше їжі і була дуже щаслива. Вона розповіла про це тільки мені, коли ми повертались з Опери в фіакрі. Другий прокрався, але, перше ніж помітили цю крадіжку, вона дала йому грошей, і він устиг покласти їх на те ж саме місце, але так і забув повернути гроші цій нещасній дитині. Щодо третього, то вона влаштувала його щастя, розігравши комедію з геніальністю Фігаро: удавши з себе його дружину, вона зробилась коханкою дуже впливового чоловіка, який вважав її за найчеснішу з буржуазних дам.

---

* Машина для карбування монети.

Одному — життя, другому — честь, третьому — становище в світі, а це ж тепер усе! Ось як вони нагородили її...

— Хочеш, щоб вони вмерли? — спитав Еррера, і на очах його виступили сльози.

— Оце добре! Я впізнаю тебе...

— Ні, узнай тепер усе, запальний поет,— сказав священик.— Торпіль більше не існує.

Люсьєн кинувся на Ерреру з такою силою і так схопив його за горло, що всякий інший упав би, але руки іспанця втримали поета.

— Вислухай,— сказав він холодно.— Я зробив з неї жінку невинну, чисту, добре виховану; релігійну, статечну жінку; вона на шляху освіти. Вона може зробитись під владою твого кохання новою Нінон, новою Маріон Делорм чи Дюбаррі, як казав той журналіст в Опері. Ти визнаєш її своєю коханкою або залишишся за завісою своєї творчості — останнє буде розумніше. І те й те дасть тобі користь і гордощі, втіху й успіх, але коли ти такий самий видатний політик, як й поет, Естер буде тільки твоєю коханкою; а пізніше вона, можливо, визволить нас із скрути — адже вона варта своєї ваги на золото. Пий, та не напивайся. Якби я не взяв у руки вудила твоєї пристрасті, що б тепер було з тобою? Ти скотився б разом з Торпіль у той злиденний бруд, звідки я тебе витяг... Ось, читай,— сказав Еррера так само просто, як Тальма[25] в трагедії „Манлій", якого він ніколи не бачив.

Папір упав на коліна поета і вивів його з екстатичного остовпіння від цієї жахливої відповіді; він узяв його й прочитав перший лист, написаний мадмуазель Естер:

„Панові абату Карлосу Еррері.

Мій любий заступнику, чи не подумаєте ви, що вдячність переважає в мене кохання, бо це я, з метою висловити вам свою подяку, вперше користуюсь здатністю викладати свої думки, замість застосовувати її для змалювання любові, може, вже забутої Люсьєном. Але вам, божественній людині, скажу те, чого не наважилася б сказати йому, досі прив'язаному, на моє щастя, до землі. Вчорашня церемонія сповнила мене дарунками благодаті. Отже, я знову віддаю свою долю у ваші руки. Якщо я повинна вмерти, залишаючись далеко від мого коханого, я вмру очищеною, як Магдалина, і душа моя буде для нього суперницею його ангела-хоронителя. Чи забуду я колинебудь вчорашнє свято? Чи можна бажати зректись того слав-

ного трона, на який я зійшла? Вчора я змила з себе весь бруд водою хрещення й прийняла святе тіло нашого спасителя; я зробилась однією з його дарохранильниць. У ту хвилину я почула ангельські співи, я була більше ніж жінкою, я народжувалась для світлого життя серед земних вітань, серед загального захоплення, сп'яніла в хмарах фіміаму й молитов, убрана, немов незаймана дівчина для свого небесного нареченого. Відчувши себе гідною Люсьєна, чого ніколи не сподівалась, я зреклась усякого нечистого кохання, і не хочу йти іншими шляхами, крім шляхів чесноти. Якщо тіло моє слабіше, ніж моя душа,— хай воно загине! Будьте моїм суддею, і якщо я вмру, скажіть Люсьєнові, що я вмерла ради нього, народившись для бога.

Неділя, ввечері".

Люсьєн звів на абата очі, зрошені слізьми.

— Ти знаєш квартиру товстухи Кароліни Бельфейль на вулиці Тебу,— сказав іспанець. — Ця дівчина, кинена її судовим службовцем, була в жахливій скруті, їй загрожував арешт; я наказав купити її квартиру з усім, що було в ній. Вона виїхала звідти з своїм лахміттям. Естер, цей ангел, що хотів злетіти на небо, спустилась туди і чекає тебе.

В цю хвилину Люсьєн почув, як коні б'ють копитами на дворі, він не міг висловити свого захоплення тією відданістю, яку тільки сам він міг оцінити: він кинувся в обійми людині, яку тількищо образив, виправив усе єдиним поглядом і мовчазним вибухом своїх почуттів, потім збіг сходами, сказав на вухо своєму грумові адресу Естер, і коні побігли, немов пристрасть їхнього господаря надавала жвавості їх ногам.

Другого дня чоловік, якого прохожі, дивлячись на вбрання, могли б вважати за перевдягненого жандарма, походжав по вулиці Тебу проти одного будинку, немов чекаючи, поки хтось вийде. Хода його виявляла схвильованість. Ви часто можете зустріти в Парижі таких неспокійних фланерів: справжніх жандармів, що висліджують дезертира з національної гвардії; судових приставів, що готуються когось заарештувати; кредиторів, що обмірковують каверзи проти свого боржника, який замкнувся вдома; коханців або ревнивих і сповнених підозри чоловіків; друзів, що стоять на варті ради друзів. Проте, дуже рідко побачите ви обличчя,

на якому позначилися б такі дикі й суворі думки, як на похмурому лиці атлета, що походжав з задумливою рвучкістю ведмедя за гратами туди й сюди під вікнами мадмуазель Естер. Опівдні прочинилось вікно, з нього висунулась рука покоївки, щоб розчинити ставні, пообббивані м'яким. Через кілька хвилин Естер у ранковому вбранні підійшла до вікна подихати свіжим повітрям. Вона спиралась на Люсьєна. Всякий, побачивши їх, взяв би їх за оригінал ніжної англійської віньєтки. Естер відразу ж зустріла пронизливі, немов у василіска, очі іспанського священика, і нещасне створіння, як уражене кулею, скрикнуло з жахом:

— Ось цей жахливий священик,— сказала вона, показуючи на нього Люсьєнові.

— Він! — сказав Люсьєн, усміхаючись,— він такий самий священик, як і ти.

— Хто ж він? — спитала вона, злякавшись.

— Це старий пройда, що вірить тільки в чорта,— сказав Люсьєн.

Якби на місці Естер була менш віддана істота, це світло, необережно кинуте на таємницю священика, могло б назавжди згубити Люсьєна. Ідучи із спальні до їдальні, куди їм тількищо подали сніданок, коханці зустріли Карлоса Ерреру.

— Чого ти прийшов сюди? — різко сказав йому Люсьєн.

— Благословити вас,— відповів цей сміливий чоловік і затримав пару в маленькій вітальні.— Вислухайте мене, мої любі! Втішайтесь, будьте щасливі, це дуже добре. Щастя за всяку ціну — ось моя доктрина. Але ти,— сказав він до Естер,— яку я витяг із бруду, чию душу й тіло я відіправ, чи не думаєш ти стати поперек дороги Люсьєнові? Щодо тебе, друже,— провадив він після паузи, дивлячись на Люсьєна,— ти вже не досить поет, щоб підкоритись новій Коралі. Ми прозаїки. Чим може стати коханець Естер? Нічим... Чи може Естер бути пані де-Рюбампре? Ні... Отже, моє малятко,— сказав він, торкаючись руки Естер, яка затремтіла, наче від дотику змії,— світ не повинен знати, що ви існуєте, зокрема світ не повинен знати, що якась мадмуазель Естер кохає Люсьєна, і що Люсьєн закоханий у неї... Ця квартира буде вашою в'язницею, моє малятко... Якщо ви схочете виходити і ваше здоров'я цього вимагатиме, ви гулятимете вночі, коли вас ніхто не побачить, бо ваша краса, юність і манери, яких ви набули в манастирі, були б негайно помічені в Парижі. День, коли хтонебудь дізнається,— сказав він, жахливо підкреслюючи слова і супроводячи їх ще жахливішим поглядом,— що Люсьєн ваш ко-

ханець, або що ви його коханка, цей день буде вашим передостаннім днем. Ми добились для цього молодшого паростка своєї родини наказу, що дозволяє йому носити ім'я і герб його материнських предків. Але це ще не все. Нам іще не повернули титула маркіза. А щоб одержати його, він мусить одружитися з дівчиною знатного роду, ради якого король нам зробить цю ласку. Цей шлюб введе Люсьєна у двірський світ. Дитина, з якої я зумів зробити чоловіка, стане спочатку секретарем посольства, потім послом при одному з німецьких дворів і з допомогою божою або моєю (це певніше) згодом сяде на лаву перів...

— Або на лаву...— сказав Люсьєн, перебиваючи його.

— Мовчи!— скрикнув Карлос, закриваючи Люсьєнові рот своєю широкою рукою,— таку таємницю — жінці?!— прошепотів він йому на вухо.

— Естер — жінка?— скрикнув автор „Маргариток".

— Знову сонети*!..— сказав іспанець,— знову дурниці! Усі ці ангели рано чи пізно знов стають жінками. А в жінки скрізь є хвилини, коли вона разом і мавпа, і дитина — дві істоти, що можуть вбити нас заради сміху. Естер, моя люба,— сказав він своїй переляканій вихованці,— я знайшов вам покоївку, яка віддана мені, немов дочка. За кухарку у вас буде мулатка,— це надає домові гарного тону. З „Європою" та „Азією" ви зможете жити на тисячу франків у місяць, як королева... на сцені. Європа була швачкою, модисткою й статисткою; Азія служила в одного мілорда-ласуна. Ці двоє створінь будуть для вас, як дві феї.

Поруч із цією людиною, яка завинила щонайменше в блюзнірстві й фальшуванні, Люсьєн мав вигляд маленького хлопчика, і жінка, освячена його коханням, відчула в глибині свого серця безмежний жах. Не відповідаючи, вона потягла Люсьєна в спальню, і сказала йому:

— Чи він диявол?

— Ще гірше... для мене,— швидко відказав він.— Але якщо ти любиш мене, намагайся вдавати відданість і корись йому під страхом смерті...

— Смерті?..— повторила вона з іще більшим жахом.

— Смерті,— повторив Люсьєн.— Ах, моя кізочко, ніяка смерть не може зрівнятися з тією, що чекала б мене, якби...

Естер зблідла, почувши ці слова, і мало не знепритомніла.

— Ну, що ж,— гукнув до них псевдоабат.— Чи ви й досі ще не обірвали всіх своїх маргариток?

---

* Гра слів: sonnet — сонет, sornettes — дурниці.

Естер і Люсьєн вийшли, і бідна дівчина відповіла, не насмілюючись глянути на таємничу людину.

— Вас слухатимуться, як бога, пане.

— Прекрасно,— відповів він,— ви можете протягом певного часу бути цілком щасливою і... вам доведеться замовляти собі тільки домашні й нічні туалети, це буде дуже економно.

Коханці пішли до їдальні, але опікун Люсьєна затримав жестом цю гарну пару.

— Я тількищо казав вам про ваших слуг, дочко моя,— сказав він Естер,— я мушу представити їх вам.

Іспанець двічі подзвонив. Ввійшли дві жінки, яких він назвав Європою і Азією, і тоді стала зрозумілою причина таких прізвищ.

Азія, що здавалась народженою на острові Ява, мала страшне обличчя мідного кольору, властиве саме малайцям, плоске, як дошка; ніс здавався на ньому силоміць притиснутим. Чудне розміщення щелепних кісток робило нижню частину обличчя схожою на морду якоїсь мавпи з великих порід. Лоб, хоч і плоский, свідчив про певний розум, породжений звичкою до хитрощів. Блискучі очі залишались спокійними, як у тигра, але не дивились прямо в обличчя. Азія, здавалось, боялась налякати присутніх. Між синювато-блідими губами видно було сліпучо-білі, але перехрещені зуби. Загальний вираз цієї тваринної постаті був підлий. Волосся, блискуче й жирне, як і шкіра на обличчі, спадало двома чорними косами на коштовну шовкову хустку. Вуха, дуже гарні, були оздоблені двома великими темними перлинами. Маленька, кремезна Азія подібна була до тих чудних створінь, що їх китайці малюють на своїх ширмах, або, певніше, на тих індуських ідолів, чиї обличчя, здавалося б, не існують насправді, але, кінець-кінцем, все ж трапляються мандрівникам. Побачивши це страхіття, вбране у білий фартух поверх штофного плаття, Естер здригнулася.

— Азіє,— сказав іспанець, і жінка підвела голову майже так, як собака, що дивиться на свого хазяїна,— ось ваша пані.

І він показав пальцем на Естер, одягнену в пеньюар. Азія глянула на юну фею з виразом майже болісним, але в той же час її очі, сховані між короткими густими віями, блиснули, як іскра пожежі, на Люсьєна, який, одягнений у розкішний розстібнутий халат, сорочку фризького полотна і червоні панталони, з його білявими довгими кучерями, що вибивалися спід фески, являв собою божественну постать. Геній італійців може створити образ Отелло, хист англійців може його показати на сцені, але тільки сама природа має право

бути в одному своєму погляді, виявляючи ревнощі, повнішою й чудовішою, ніж Англія і Італія. Цей погляд, помічений Естер, примусив її схопити іспанця за руку, залишивши на ній слід своїх нігтів, як зробила б кішка, що чіпляється кігтями, боячись упасти в безодню. Тоді іспанець сказав азіатському страхіттю кілька слів невідомою мовою, і воно стало навколішки, підповзло до ніг Естер і поцілувало їх.

— Вона,— сказав іспанець до Естер,— не кухарка, а справжній кухар; сам Карем збожеволів би від заздрощів до неї. Азія вміє варити все. Вона зварить вам звичайну страву з квасолі так, що вам здасться, ніби ангели спустились з неба, щоб додати туди райських трав. Вона ходитиме щодня на ринок і битиметься, як справжній демон, щоб не переплатити; цікаві стомляться від її мовчазності. Оскільки ви вдаватимете з себе особу, що була в Індії, Азія дуже допоможе вам зробити цю байку правдоподібною, бо вона одна з тих парижанок, які народжуються з тим, щоб вибирати собі батьківщину за власним бажанням; але мені здається, вам нема чого ставати іноземкою... Європа, що ти скажеш на це?

Європа становила цілковиту протилежність до Азії; вона була найчарівнішою субреткою, яку Монроз[26] обрав би собі за партнершу на сцені. Струнка, пустотлива на вигляд, з мордочкою ласочки, з гострим носиком, Європа являла при уважнішому розгляді обличчя, стомлене паризькою розпустою, білясте обличчя дівчини, годованої сировими яблуками, лімфатичної й жилавої, млявої й цупкої. Виставивши свою маленьку ніжку, заклавши руки в кишені фартушка, вона вся тремтіла, залишаючись на тому ж самому місці,— стільки в ній було життя. Гризетка й статистка разом, вона, напевне, не зважаючи на свою молодість, вже спробувала чимало професій. Розбещена, як усі дівчата з „Маделонет" вкупі, вона, можливо, обікрала колись своїх родичів і вештала по лавах поправної поліції. Азія викликала страх, але її можна було розпізнати за одну мить, вона походила по прямій лінії від Локусти, тим часом як Європа викликала неспокій, що весь час зростав при користанні її послугами, і її зіпсованість здавалась безмежною. Вона, очевидно, вміла, як то кажуть, гори зрушити з місця.

— Пані могли б бути з Валансьена,— сухо сказала Європа,— я звідти. Пане,— звернулась вона до Люсьена педантичним тоном,— чи не будете ви ласкаві повідомити нас, яке ім'я ви думаєте надати пані.

— Пані ван-Богсек,— відповів іспанець, перевернувши прізвище Естер.— Пані — єврейка, походить із Голландії, вона

вдова комерсанта, хворіє на печінку, з цією хворобою вона приїхала з Яви... Не дуже багата, щоб не збуджувати цікавості.

— Тільки на прожиток, шість тисяч ренти, і ми будемо скаржитись на її скнарість? — сказала Європа.

— Так,— сказав іспанець, хитнувши головою.— Бісові штукарки! — скрикнув він жахливим голосом, помітивши, що Азія і Європа обмінялись поглядами, які мало сподобались йому,— пам'ятаєте, що я вам казав? Ви служите цій королеві, ви зобов'язані шанувати її, як королеву, ви будете її пестити, як пестили б помсту, будете віддані їй, як мені. Ні швейцар, ні сусіди, ні пожильці, ніхто в світі не повинен знати, що тут робиться. Ваша справа — відвести всяку цікавість, якщо така виникне. А пані,— додав він, поклавши свою широку волосату руку на ручку Естер,— не повинна робити ані найменшої необачності, ви втримаєте її в разі потреби, але... скрізь з повагою. Європа, ви вестимете зносини із зовнішнім світом у справі туалетів пані, подбайте, щоб це було економно. Одне слово, ніхто, навіть з найнезначніших осіб, не повинен входити в квартиру. Ви двоє мусите справлятися з усією роботою. Красуне моя,— сказав він до Естер,— коли ви схочете виїхати ввечері в екіпажі, ви скажете Європі, вона знає, де шукати ваших людей, адже у вас буде й гайдук, теж на мій смак, як оці дві рабині.

Естер і Люсьєн не могли вимовити ні слова, вони слухали іспанця і дивились на цих двох цінних осіб, яким він давав накази. Якій таємниці був він зобов'язаний відданістю, що позначалась на цих обличчях — одному лютому й меткому, другому — глибоко-жорстокому? Він угадав думки Естер і Люсьєна, що здавались остовпілими, як Поль і Віргінія, побачивши двох жахливих змій, і сказав їм тихо, лагідним голосом:

— Можете покладатись на них, як на мене, не ховайте від них нічого, це буде їх тішити... Іди, подавай, маленька моя Азіє,— сказав він кухарці.— А ти, малятко, постав ще куверт, адже можуть ці діти хоч почастувати татуся сніданком.

Коли жінки вийшли й зачинили двері і іспанець почув, як Європа ходить по дому, він сказав Люсьєнові й дівчині, розкривши свою широку руку:

— Я держу їх!

Слова й жест його проймали тремтінням.

— Де ти їх знайшов!? — скрикнув Люсьєн.

— Що ж, чорт забирай,— відповів іспанець.— Я шукав їх не біля трону. Європа вийшла з бруду й боїться повер-

нутись туди... Лякайте їх „паном абатом", коли вони вас не задовольнятимуть, і ви побачите, що вони затремтять, як миші, почувши про кішку. Я присмирюю диких звірів,— додав він, усміхаючись.

— Ви здаєтесь мені демоном! — скрикнула Естер, граціозно тулячись до Люсьєна.

— Дитино моя, я намагався повернути вас небові; але весела дівчина, що розкаялась, завжди буде містифікацією для церкви; коли б і знайшлась така, вона знов стала б у раю куртизанкою. Ви від цього виграли, бо вас забули, і ви стали скидатись на статечну жінку, бо навчились того, чого ніколи не взнали б в огидному оточенні, де ви жили раніш... Ви нічим мені не завдячуєте,— сказав він, побачивши чарівний вираз вдячності на обличчі Естер,— я все це зробив для нього... (і він показав на Люсьєна). Ви дівчина легкої поведінки і такою залишитесь до самої смерті, бо всупереч усім спокусливим теоріям дресирувальників, не можна в цьому світі зробитись чимсь іншим, ніж ти є. Той вчений, що вивчає шишки, має рацію: у вас шишка кохання.

Іспанець був, що можна помітити, фаталістом, як Наполеон, Магомет і багато великих політиків. Дивна річ: майже всі активні люди схильні до фаталізму, в той час як більшість мислителів схиляється до віри в провидіння.

— Я не знаю, що я таке,— відповіла Естер з лагідністю ангела,— але я кохаю Люсьєна і вмру, обожуючи його.

— Ідіть снідати,— грубо сказав іспанець,— і моліть бога, щоб Люсьєн одружився не скоро, бо тоді ви вже не побачите його більше.

— Його одруження було б для мене смертю,— сказала вона.

Вона пропустила вперед лжесвященика, щоб непомітно стати навшпиньки й наблизити свої уста до вуха Люсьєна.

— Це твоя воля,— спитала вона,— щоб я лишалась під владою цієї людини, що приставив до мене двох гієн?

Люсьєн нахилив голову. Нещасна дівчина поборола смуток і удавала веселу, але була страшенно пригнічена. Треба було понад рік постійних і самовідданих піклувань, щоб вона звикла до тих жахливих створінь, яких абат називав „двома сторожевими собаками".

Поведінка Люсьєна після його повороту до Парижа була позначена такою глибокою політичністю, що він мав викликати й викликав заздрощі усіх своїх колишніх друзів, яким він помстився лише тим, що розлютував їх своїми успіхами,

своїм бездоганним виглядом і своєю манерою тримати всіх на віддалі. Цей поет, колись такий товариський, експансивний, зробився холодним і потайним. Навіть де-Марсе, цей визнаний паризькою молоддю зразок, не вкладав у свою розмову й свої вчинки стільки міри, як Люсьєн. Щождо розуму письменник і журналіст дав свого часу чимало переконливих доказів. Де-Марсе, якому багато хто охоче протиставляв Люсьєна, віддаючи перевагу поетові, дріб'язково дувся на це. Люсьєн, бувши у фаворі в осіб, які таємно тримали владу в руках, настільки радикально облишив думки про літературну славу, що цілком байдуже поставився до успіху свого роману, перевиданого під справжнім його заголовком „Стрілець Карла IX", і до шуму, який викликала збірка сонетів „Маргаритки", розпродана у Доріа за один тиждень.

— Це посмертний успіх,— відповів він, сміючись, мадмуазель де-Туш, коли вона вітала його.

Грізний іспанець залізною рукою спрямовував своє створіння тим шляхом, в кінці якого фанфари й вигоди перемоги чекають терплячих політиків. Люсьєн найняв парубоцьку квартиру Боденора на набережній Малаке, щоб бути ближче до вулиці Тебу; а його порадник оселився в трьох кімнатах того ж самого будинку, на п'ятому поверсі. У Люсьєна тепер був тільки один верховий кінь і один виїзний, лакей і конюх. Він обідав коли не в місті, то в Естер. Карлос Еррера так добре наглядав за слугами на набережній Малаке, що Люсьєн витрачав на все не більше десяти тисяч франків на рік. Десяти тисяч франків вистачало й для Естер, завдяки постійній, нез'ясненній відданості Европи та Азії.

Люсьєн вдавався до крайніх заходів обачності, їдучи на вулицю Тебу і повертаючись звідти. Він завжди приїздив у фіакрі з спущеними завісами і завжди в'їздив у двір. Таким чином його пристрасть до Естер і існування гніздечка на вулиці Тебу, залишившись зовсім невідомі в світі, ні в чому не пошкодили його справам і зв'язкам; ніколи не обмовився він жодним словом про цю делікатну справу. Подібні помилки в його стосунках з Коралі під час першого перебування в Парижі зробили його досвідченим. Життя його насамперед набуло тієї правильності гарного тону, під яким можна ховати багато таємниць: він провадив у товаристві всі вечори до першої години ночі; його можна було застати дома від десятої години ранку до першої. Потім він виїздив у Булонський ліс та робив візити до п'ятої години. Його рідко бачили пішки, таким чином він

уникав своїх старих знайомих. Коли його вітав якийнебудь журналіст, він відповідав кивком голови досить чемним, щоб не можна було образитись, але з помітною глибокою зневагою, що вбивала французьку фамільярність. Таким чином він швидко позбувся тих осіб, яких не хотів знати. Давня ненависть не давала йому піти до пані д'Еспар, що кілька разів висловлювала бажання бачити його в себе; зустрічаючи її у герцогині де-Мофріньєз, чи у мадмуазель де-Туш, чи у графині де-Монкорне або десь інде, він поводився з нею надзвичайно чемно. Не менша ненависть з боку пані д'Еспар примушувала Люсьєна держатись сторожко, і ви побачите, як він розпалив цю ненависть, дозволивши собі помсту, яка, до речі, спричинилась до гострої догани від абата.

— Ти ще не досить сильний, щоб мститись хоч би кому,— сказав йому іспанець.— Коли йдеш дорогою під пекучим сонцем, то не спиняєшся, щоб зірвати навіть найпрекраснішу квітку...

У Люсьєна було таке велике майбутнє, така справжня перевага, що молоді люди, яких зачепив або налякав його поворот до Парижа та його незрозуміле щастя, були б раді зіграти з ним якунебудь штуку. Люсьєн, знаючи, що в нього багато ворогів, знав також і про ці лихі наміри своїх друзів. Адже абат пильно застерігав свого прийманого сина проти зрадництва світу, проти необережностей, таких фатальних для молоді. Люсьєн повинен був розповідати йому і розповідав щодня про найдрібніші події. Завдяки порадам свого ментора, він обезброював найспритнішу цікавість — світську цікавість. Під охороною своєї чисто англійської серйозності, підсилений редутами, які споруджує дипломатична обачність, він нікому не давав права або нагоди кинути погляд в його справи. Його молоде й гарне обличчя набуло нарешті в світському товаристві байдужого виразу, як обличчя принцеси під час церемонії.

Приблизно в середині 1829 року виникло питання про його одруження з старшою дочкою герцогині де-Гранльє, яка мала тоді аж чотирьох дочок на відданні. Ніхто не сумнівався, що король ласкаво повернув би Люсьєнові, з приводу цього шлюбу, титул маркіза. Цей шлюб мав вирішити політичну кар'єру Люсьєна, який, очевидно, був би призначений на посольську посаду при одному з німецьких дворів. Останні три роки життя Люсьєна відзначились особливо бездоганною розсудливістю; де-Марсе влучно сказав якось про нього:

— Напевне, за цим юнаком стоїть хтось дуже сильний!

Таким чином, Люсьєн майже став значною особою. Зрештою, його пристрасть до Естер дуже допомагала йому грати роль поважної людини. Таке почуття врятовує честолюбців від багатьох дурниць: байдужі до інших жінок, вони не підпадають впливові фізичної сторони на моральну. Щастя Люсьєна було здійсненням усіх мрій злиденних голодних поетів з мансард. Естер, ідеал закоханої куртизанки, нагадувала Люсьєнові Коралі, актрису, з якою він жив протягом року, і разом з тим зовсім її затьмарювала. Всі жінки, коли вони закохані й віддані, вигадують відлюдність, життя інкогніто, життя перлини на дні морському, але в більшості випадків це лише чарівна примха, предмет розмов, доказ кохання, який вони мріють дати, але ніколи не дають; тим часом як Естер, що завжди наче переживала перше раювання, весь час наче була під владою першого палкого погляду Люсьєна, за чотири роки жодного разу не виявила цікавості. Весь свій розум прикладала вона до того, щоб лишатись у межах програми, накресленої рукою іспанця. Більш того! Серед найп'янкіших утіх вона не зловживала тією безмежною владою, якої надають любимій жінці невгамовні бажання коханця, і не розпитувала Люсьєна про Ерреру, що, до речі, все ще жахав її. Вона не наважувалась думати про нього. Мудрі благодіяння цієї незбагненної особи, якій Естер завдячувала і грацією вихованої панни, і манерами статечної жінки, і своїм переродженням, здавались нещасній дівчині авансами від самого пекла.

„Я сплачу за все це колинебудь“,— казала вона сама собі з жахом.

Якщо ніч була гарна, вона завжди виїздила на прогулянку в найманій кареті. Вона їхала швидко — очевидно, за наказом абата — в один із чарівних лісів біля Парижа — в Булонь, Венсен, Роменвіль або Віль д'Авре, часто з Люсьєном, іноді сама з Європою. Вона гуляла там, не боячись, бо за нею йшов, коли вона була без Люсьєна, високий гайдук, пишно одягнений, озброєний справжнім мисливським ножем; його обличчя, так само як і суха мускулатура, свідчили про страшну атлетичну будову. Цей сторож мав, за англійською модою, ціпок, що зветься „довгим кийком“; він добре відомий фехтувальникам на палицях, і ним можна відбити кількох нападаючих. З наказу абата, Естер ні разу не сказала цьому гайдукові жодного слова. Коли пані хотіла повернутись додому, Європа кричала, гайдук свистів візникові, що чекав завжди на віддалі. Якщо Люсьєн гуляв з Естер, то Європа й гайдук залишались на сто кроків від них, немов двоє тих пекельних пажів, яких у казках „Тисячі і однієї ночі“ чарів-

ник дає своїм вибранцям. Парижани й особливо парижанки не знають принад прогулянки серед лісу гарної ночі. Тиша, місячне сяйво, самотність заспокоюють, немов купіль. Звичайно Естер виїздила о десятій, гуляла з дванадцятої до першої і поверталась о пів на третю. Вікон у неї ніколи не відчиняли раніш одинадцятої ранку. Вона брала ванну і займалась детальним туалетом, не знайомим більшості парижанок, бо він потребує надто багато часу і практикується майже тільки куртизанками, лоретками[27] або знатними дамами, бо в їхньому розпорядженні є цілий день. Тільки ж вона була готова, як приходив Люсьєн, і вона завжди з'являлась перед ним у вигляді щойно розцвілої квітки. У неї не було іншого клопоту, як щастя її поета. Вона належала йому, як його річ, тобто давала йому повну волю. Ніколи не кидала вона погляду за межі тієї сфери, де панувало її сяйво. Абат енергійно рекомендував їй колись таку поведінку, бо до планів цього глибокого політика входило, щоб Люсьєн одержував любовні перемоги. Щастя не має історії, і всі оповідачі всіх країн зрозуміли це остільки добре, що фраза „Вони були щасливі!" закінчує всі любовні пригоди. Отже, можна тільки пояснити, якими засобами досягалось це щастя, справді фантастичне в Парижі. Це було щастя в його найпрекраснішій формі, поема, симфонія на чотири роки! Всі жінки скажуть „Це багато!" Ні Естер, ні Люсьєн не сказали — „Це занадто!" Нарешті формула: „Вони були щасливі" — була для них ще точнішою, ніж у казках про фей, бо у них не було дітей. Таким чином, Люсьєн міг кокетувати в світі, віддаючись примхам поета і, скажемо одверто, тим обов'язкам, які покладало на нього його становище. Повільно посуваючись своїм шляхом, він зробив кілька секретних послуг політичним діячам, взявши участь в їх роботах. Це він скромно замовчував. Він часто бував у товаристві пані де-Серізі, з якою він був, як казали в салонах, в найближчих стосунках. Пані де-Серізі відібрала Люсьєна у герцогині де-Мофріньєз, що, як кажуть, вже не дорожила ним,—одне з тих словець, якими жінки мстяться, коли заздрять чиємунебудь щастю. Люсьєн був, так би мовити, в самому лоні двірського духівництва, і інтимно зв'язався з деякими дамами, близькими до архієпископа паризького. Скромний і стриманий, він терпляче чекав. Тому слова де-Марсе, який саме тоді одружився й примусив свою жінку жити так само, як Естер, містили щось більше, ніж просте спостереження. А втім, підводні небезпеки в становищі Люсьєна досить з'ясуються в дальшому перебігу нашої історії.

Такі були обставини, коли однієї гарної серпневої ночі барон де-Нюсінжен повертався до Парижа з маєтку одного іноземного банкіра, який оселився в Франції і в якого він пообідав. Цей маєток був на віддалі восьми миль від Парижа, в глибині Брі. Кучер барона похвалився, що відвезе свого пана туди й назад його власними кіньми, і тому дозволив собі їхати повільно, коли настала ніч. Ось який був стан коней, слуг і пана при в'їзді у Венсенський ліс. Кучер, якого щедро почастували в буфетній уславленого короля міняйл, спав, тримаючи віжки в руках, щоб замилювати очі прохожим. Лакей, сидячи ззаду, хропів, мов дзига з Німеччини — цієї країни маленьких різьблених дерев'яних фігурок, міцних рейнських вин і дзиг. Барон хотів віддатись думкам, але, починаючи з моста Гурне, солодка дрімота, спричинена травленням, склепила йому очі. Коні відчули становище кучера через слабко натягнені віжки; почувши протяжний бас лакея на варті ззаду, вони відчули себе панами і скористалися з цієї вільної перерви, щоб рухатись, як їм заманеться. Як розумні раби, вони дали злодіям нагоду обікрасти одного з найбагатіших капіталістів Франції, найспритнішого з тих, кого нарешті почали досить енергійно називати „біржевими хижаками". Нарешті, опанувавши становище, під впливом цікавості, яку кожний може помітити в домашніх тварин, вони спинились на якомусь роздоріжжі — перед іншими кіньми, звичайно, сказавши їм кінською мовою: „Чиї ви? Що робите? Чи щасливо живете?" — Коли коляска спинилась, барон прокинувся з своєї дрімоти. Йому спочатку уявилось, що він усе ще в парку свого колеги; потім його вразило небесне видіння, що застукало його несподівано, без звичайної його зброї — розрахунку. Місяць світив так яскраво, що можна було б прочитати все, що завгодно, навіть вечірню газету. Серед лісної тиші, в цьому ясному освітленні, барон побачив самотню жінку, яка, увіходячи в найману карету, глянула на дивне видовище — заснулу коляску. Коли барон Нюсінжен побачив цього ангела, його немов осяяло внутрішнім світлом. Помітивши, що на неї захоплено дивляться, молода жінка боязким жестом спустила вуаль. Гайдук хрипко крикнув; значення цього крику, очевидно, було зрозуміле для кучера, бо карета помчала стрілою.

Старий банкір відчув жахливе хвилювання: кров, відлинувши від ніг, несла вогонь у голову, голова надсилала полум'я в серце; горло стискалось. Нещасний злякався розладу травлення, але, не зважаючи на цю найсерйознішу небезпеку, підвівся на ноги.

— Галопом! — повдур, що спить! — крикнув він, — сто франків, коли наженеш цю карету!

Слова „сто франків" збудили кучера; лакей, безумовно, почув їх крізь сон. Барон повторив наказ, кучер пустив своїх коней галопом, і йому пощастило наздогнати біля Тронської застави карету, дещо схожу на ту, в якій Нюсінжен бачив божественну незнайому; але в цій кареті насправді сидів, пишаючись, головний прикажчик якоїсь багатої крамниці з „статечною жінкою" з вулиці Вів'ен.

Ця помилка приголомшила барона.

— Якпи я фсяв Шорша (це значить — Жоржа) самість тебе, ширний турень, він, бевна річ, найшов пи цю шінку, — сказав він кучерові, поки митники оглядали карету.

— Е, пане барон, сам диявол, здається, сидів ззаду у вигляді гайдука; він і підсунув мені цю карету замість своєї.

— Тіафол не існує, — сказав барон.

Баронові де-Нюсінжену в той час було — як сам він казав — шістдесят років, до жінок він зробився цілком байдужий, тим більше до власної дружини. Він похвалявся, що ніколи не знав кохання, яке доводить до дурниць. Він вважав за щастя, що розквитався з жінками, з яких, казав він, не соромлячись, жодна, хай би вона була подібною до ангела, не варта своєї ціни, навіть коли вона віддається задарма. Казали, що він такий пересичений, що вже не купує за якихось дві тисячі на місяць приємність бути обдуреним. Сидячи в своїй ложі в Опері, він холодними очима дивився на кордебалет. Ніхто вже не переморгувався з ним із цього небезпечного рою підстаркуватих дівчат і молоденьких старушок — добірного цвіту паризьких розваг. Барон купив свого часу все, пізнав усе — природну любов, фальшиву любов із самолюбства, любов ради пристойності та чванства, любов-смакування, любов статечну й подружню, любов ексцентричну, — все, крім справжньої любові. Ця любов раптом спала на нього, немов орел на свою добич, так само, як вона спала колись на Генца[28], довіреного його світлості князя Меттерніха. Відомі ті дурощі, які вчинив цей старий дипломат ради Фанні Ельслер, що її репетиції цікавили його значно більше, ніж європейські інтереси. Жінка, яка тількищо збурила цю залізну касу, що звалась Нюсінженом, з'явилась перед ним, як одна з жінок, що не мають собі рівні в цілому поколінні. Невідомо, чи були коханка Тіціана, Леонардова Монна Ліза, Рафаелева Форнаріна такі ж самі прекрасні, як божественна Естер, у якій найдосвідченіший погляд найспостережливішого парижанина не міг би помітити й знаку куртизанки. Найбільше вразило

барона те благородство й велич, які в найвищій мірі були властиві Естер — цій любленій, оточеній, розкошами й коханням жінці. Щасливе кохання — це для жінок наче коронування: всі вони стають тоді гордими, немов імператриці. Барон протягом тижня щоночі їздив у Венсенський ліс, потім в Булонський, потім у Віль д'Авре, потім в Медонський, нарешті по всіх околицях Парижа, проте, не міг зустріти Естер. Божественне єврейське обличчя, яке він називав „піплійним опличчям", завжди стояло перед його очима. В кінці другого тижня він утратив апетит. Дельфіна де-Нюсінжен і дочка її Августа, яку баронеса почала вивозити в світ, спочатку не помітили переміни в бароні. Мати й дочка бачили пана де-Нюсінжена тільки вранці за сніданком і ввечері за обідом, якщо вони всі разом обідали дома, що траплялось тільки тоді, коли Дельфіна приймала гостей. Але через два місяці барон, охоплений гарячкою нетерпіння, в стані, подібному до нудьги за батьківщиною, збентежений безсиллям мільйонів, змарнів і здавався таким тяжко хворим, що Дельфіна потай сподівалась стати вдовою. Вона досить лицемірно почала жаліти свого чоловіка й примусила дочку сидіти дома. Вона засипала чоловіка запитаннями; він відповідав так, як англійці під час спліну: не відповів майже нічого. Дельфіна де-Нюсінжен влаштовувала щонеділі парадний обід. Вона обрала цей день, помітивши, що у вищому світі ніхто не їздив у неділю в театр, і цей день залишався вільним. Через наплив купецтва й міщанства, неділя в Парижі майже такий самий дурний день, як він нудний у Лондоні. Отже, Дельфіна запросила на обід уславленого Десплена, щоб можна було порадитися з ним всупереч бажанню хворого, бо Нюсінжен запевняв, що почуває себе прекрасно. Келлер, Растіньяк, де-Марсе, дю-Тільє, всі друзі дому дали зрозуміти баронесі, що такий чоловік, як Нюсінжен, не повинен вмерти несподівано; його величезні справи вимагали заходів обачності, треба було точно знати, що робити. Ці пани були запрошені на обід так само, як і граф де-Гондревіль, тесть Франсуа Келлера, кавалер де'Еспар, де-Люпо, доктор Б'яншон, улюблений учень Десплена, Боденор з дружиною, граф і графиня де-Монкорне, Блонде, мадмуазель де-Туш і Конті, і нарешті Люсьєн де-Рюбампре, до якого Растіньяк зберігав протягом п'яти років найпалкішу дружбу, але „з наказу", кажучи мовою офіціальних оголошень.

— Оцього ми легко не позбудемось,— сказав Блонде Растіньякові, побачивши Люсьєна, що входив до вітальні,— гарного, як ніколи, чарівно одягненого.

— Краще зробити з нього друга, бо він небезпечний,— сказав Растіньяк.

— Він? — сказав де-Марсе.— Я вважаю за небезпечних тільки осіб з визначеним становищем, а його становище — скоріше неатаковане, ніж неприступне. З чого, скажіть, будь ласка, він живе? Звідки його багатство? У нього, я певен, тисяч шістдесят боргу.

— Він знайшов в особі одного іспанського священика надзвичайно багатого покровителя, дуже прихильного до нього,— відповів Растіньяк.

— Він бере шлюб з старшою дочкою де-Гранльє,— сказала мадмуазель де-Туш.

— Так,— сказав кавалер д'Еспар,— але від нього вимагають, щоб він купив землю з прибутком у тридцять тисяч франків і тим забезпечив належну долю своїй нареченій; а для цього йому потрібний мільйон, що не валяється під ногами хоч би якого іспанця.

— Це дорого, бож Клотільда дуже негарна,— сказала баронеса.

— Пані де-Нюсінжен взяла звичку називати мадмуазель де-Гранльє на ім'я, немов вона, народжена Горіо, завжди відвідувала це товариство.

— Ні,— заперечив дю-Тільє,— дочка герцогині не буває негарною для нашого брата, зокрема коли вона приносить титул маркіза й дипломатичну посаду; але найбільша перешкода для цього шлюбу — шалене кохання пані де-Серізі до Люсьєна: вона, напевне, дає йому багато грошей.

— Тепер мене не дивує, чому Люсьєн такий серйозний; очевидно, пані де-Серізі не дасть йому мільйона, щоб він одружився з мадмуазель де-Гранльє. Він, напевне, не знає, як вийти з цього становища,— провадив де-Марсе.

— Так, але мадмуазель де-Гранльє палко кохає його,— сказала графиня де-Монкорне,— і з допомогою молодої особи він, можливо, доб'ється легших умов.

— Що він робитиме з своїми сестрою та зятем з Ангулема? — спитав кавалер д'Еспар.

— Алеж,— відповів Растіньяк,— його сестра багата, і він називає її тепер пані Сешар де-Марсак.

— Якщо й будуть якінебудь труднощі, то він же такий красунь...— сказав Б'яншон, підводячись, щоб привітатися з Люсьєном.

— Добридень, любий друже,— сказав Растіньяк, обмінюючися з Люсьєном палким стисканням руки.

Де-Марсе вклонився йому холодно, після того як Люсьєн привітався перший. Перед обідом Десплен і Б'ян-

шон, що, жартуючи з бароном де-Нюсінженом, в той же час оглянули його, визнали, що хвороба була душевного порядку; але ніхто не міг вгадати її причини, остільки здавалось неможливим, щоб цей глибокий біржовий політик був закоханий. Коли Б'яншон, не знайшовши ніякого іншого пояснення для патологічного стану банкіра, крім кохання, сказав про це кілька слів Дельфіні де-Нюсінжен, вона посміхнулась, як жінка, яка здавна знає, що думати про свого чоловіка. Все ж таки після обіду, коли чоловіки вийшли в сад, найближчі друзі оточили банкіра і, почувши запевнення Б'яншона, що Нюсінжен, мабуть, закохався, схотіли з'ясувати цей незвичайний випадок.

— Знаєте, барон, ви дуже схудли,— сказав йому де-Марсе,— підозрюють, що ви порушили закони фінансового світу.

— Ніколи ф сфіті!— сказав барон.

— Запевняю вас,— заперечив де-Марсе,— насмілюються гадати, що ви закохані.

— Це прафда!— жалісно відповів Нюсінжен.— Я сітхаю са чимсь нефітомим.

— Ви закохані, ви!.. ви хизуєтесь!— сказав кавалер д'Еспар.

— Пути сакоханим у моєму фіці, я снаю топре, що нема нічого турнішого; та що ж фі хочете? Це так!

— У світську даму?— спитав Люсьєн.

— Алеж,— сказав де-Марсе,— барон може так спадати з тіла тільки від безнадійного кохання; грошей у нього вистачить, щоб купити всіх, хто тільки хоче й може продатись.

— Я її совсім не снаю,— відповів барон.— І я мошу фам сказайт — бо пані те-Нюсінжен у салоні — то цього часу я не снаф, що це таке кохати. Кохати?.. Я тумаю — це осначає худнути.

— Де ви зустріли цю юну діву?— спитав Растіньяк.

— У кареті, опівночі, у Фенсенському лісі.

— Її прикмети?— спитав де-Марсе.

— Капелюх с пілого казу, рошефе плаття, шарв пілий, фуаль піла... опличчя спрафті піплійне! Очі як фогонь, схітний колір лиця.

— Це вам приснилось!— сказав, усміхаючись, Люсьєн.

— Це прафта, я спаф, як скриня... як повна скриня,— поправився він,— це пуло, коли я пофертафся с опіду фід мого труга са містом...

— Вона була сама?— спитав дю-Тільє, перебиваючи біржового хижака.

— Так,— сказав барон смутно,— крім гайдука ззаду карети і покоїфка...

— Люсьєн має такий вигляд, немов він її знає! — скрикнув Растіньяк, помітивши посмішку коханця Естер.

— Хто ж не знає жінок, що здатні виїхати опівночі назустріч Нюсінженові? — сказав Люсьєн, викручуючись.

— В усякому разі, ця жінка не буває в світі? — спитав кавалер д'Еспар,— інакше барон упізнав би гайдука.

— Я не пачив її ніде,— відповів барон,— і ось сорок тень, як я її шукаю через боліцію, що не снаходить її.

— Нехай вона коштує вам краще кілька сот тисяч франків, ніж життя: у вашому віці незадоволене кохання небезпечне,— сказав Десплен,— від нього можна вмерти.

— Так,— відповів барон Деспленові,—що я їм — не шифить мене, пофітря здається мені смертельним. Я їжджу у Фенсенський ліс, щоп пачити місце, де я її попачив!.. Ось моє життя! Я не міг сайнятись останньою посикою, я свернуфся то моїх колег, що пошаліли мене... Са мільйон хочу снати цю шінку, я п фіт цього фиграф, по я пільше не ходжу на піршу. Спитайте тю-Ділье.

— Так,— відповів дю-Тільє,— у нього огида до справ, він змінився, це ознака смерті.

— Оснака кохання,— відказав Нюсінжен,— тля мене це отнаково!

Наївність цього старого, що перестав бути хижаком, побачивши вперше в житті щось святіше й вище, ніж золото, зворушила компанію цих пересичених життям людей. Одні обмінялись усмішками; інші дивились на Нюсінжена і на їх обличчях виявлялась думка: „Така сильна людина, і ось до чого дійшла!..“ Потім усі повернулись у вітальню, розмовляючи про цю подію. Це справді була подія, що могла викликати велику сенсацію. Пані де-Нюсінжен почала сміятись, коли Люсьєн відкрив їй таємницю барона; але, почувши глузування дружини, барон взяв її за руку й завів до амбразури вікна.

— Матам,— сказав він їй пошепки,— чи я касав коли хоч одне слофо насмішки с прифоду фаших бристрастей? чому ш фі сміється с моїх? Топра трушина топомогла б свому шолофікові фикрутитись, не клузуючи, як фі робите...

З того, що казав банкір, Люсьєн впізнав свою Естер. Розлючений вкрай вже тим, що помітили його посмішку, він скористався з хвилини загальної розмови за кофе, щоб зникнути.

— Куди ж подівся пан де-Рюбампре? — сказала баронеса де-Нюсінжен.

— Він вірний своєму девізові: Quid me continebit?*— відповів Растіньяк.

— Що означає: „Хто може мене затримати?"— або: „Я невгамовний"— як вам більш сподобається,— сказав де-Марсе.

— В той час, коли пан барон говорив про свою незнайомку, він не втримався від усмішки, яка дозволяє мені думати, що він її знає,— сказав Орас Б'яншон, не усвідомлюючи небезпеки такого природного зауваження.

— Топре!— сказав сам до себе біржовий хижак.

Як усі безнадійно хворі, барон вважав за припустиме все, що здавалось йому надією, і вирішив наказати стежити за Люсьєном іншим людям, а не агентам Лушара, найспритнішого з агентів паризької торгової поліції[29], до якого він звернувся два тижні тому.

Перед тим як поїхати до Естер, Люсьєн мусив перебути в палаці Гранльє дві години, що робили Клотільду-Фредеріку де-Гранльє найщасливішою дівчиною Сен-Жерменського передмістя. Обережність, якою відзначалась поведінка молодого честолюбця, підказала йому, що треба негайно повідомити Карлоса Ерреру про враження, яке справила його посмішка, викликана портретом Естер, змальованим бароном де-Нюсінженом. Кохання барона до Естер і його думка послати поліцію на розшуки незнайомки були, до того ж, подіями достатньої ваги, щоб переказати про них людині, яка шукала під прикриттям сутани того притулку, що його злочинці знаходили колись у церкві. А з вулиці Сен-Лазар, де жив тоді банкір, на вулицю Сен-Домінік, де був палац де-Гранльє, дорога вела Люсьєна мимо його дому на набережній Малаке. Коли Люсьєн увійшов, його грізний друг курив свій „молитовник", тобто обкурював трубку, перед тим як піти спати. Цей чоловік, скоріше чужий для всіх, ніж чужоземець, нарешті відмовився від іспанських сигар, які здавались йому надто неміцними.

— Це стає серйозним,— відповів іспанець, коли Люсьєн все йому розповів.— Барон, що користується Лушаром для розшуків дівчати, напевне, догадається пустити шпигів слідком за тобою і все взнає. Мені до завтрішнього ранку ледве вистачить часу приготувати карти для партії, яку я мушу зіграти проти барона, щоб довести йому насамперед безсилля поліції. Коли наш хижак утратить усяку надію знайти свою овечку, я берусь продати її йому за стільки, скільки вона варта для нього...

---

* „Що мене втримає?" (лат.).

— Продати Естер!— скрикнув Люсьєн, в якого перше поривання завжди було прекрасне.

— Значить, ти забуваєш наше становище?— скрикнув Карлос Еррера.

Люсьєн схилив голову.

— Грошей нема,— провадив іспанець,— а шістдесят тисяч боргу треба сплатити! Якщо ти хочеш одружитися з Клотільдою де-Гранльє, ти мусиш купити землі на мільйон, щоб забезпечити цій поганульці спадщину на випадок твоєї смерті. Так ось, Естер — дичина, за якою я примушу бігати того хижака, та й витисну з нього мільйон. Це моя справа...

— Естер ніколи не схоче...

— Це моя справа.

— Вона умре від цього.

— Це справа похоронного бюро. Та й що ж, зрештою?..— скрикнув цей дикий чоловік, спиняючи елегії Люсьєна самою своєю позою.— Скільки генералів умерло за імператора Наполеона в розквіті віку?— спитав він Люсьєна після хвилинної паузи.— Жінок можна завжди знайти! В 1821 році для тебе не було жінки, яка дорівнювалася б Коралі, а все ж знайшлась Естер. Після цієї дівчини буде... знаєш хто?.. невідома жінка, ось хто! і найкраща з усіх жінок, і ти будеш шукати її в столиці, де зять герцога де-Гранльє буде послом і представником короля Франції... Крім того, скажи ж, пане дитятко, чи справді Естер помре від цього? Нарешті, чи може чоловік Клотільди де-Гранльє зберегти Естер? А втім, дай мені волю діяти, це не обходить тебе — обмірковувати все: це моя справа. Ти обійдешся без Естер тиждень або два, хоч і будеш їздити на вулицю Тебу. Ну, йди тепер буркотати на свій голубник і добре грай свою роль, передай потай Клотільді той палкий лист, що ти написав сьогодні вранці, і принеси мені звідти гаряченького листа! Вона нагородить себе за скруту писанням. Ця дівчина для мене підходяща. Естер ти побачиш трохи смутною, але скажи їй, щоб вона скорилась. Йдеться про нашу ліврею чесноти, про мундир чесності, про ширму, за якою вельможі ховають свою підлоту... Йдеться про моє прегарне „я", про тебе, кого ніколи не повинна торкнутись ніяка підозра. Випадок прислужився нам краще, ніж моя думка, що вже два місяці працювала марно.

Кидаючи ці жахливі фрази одну по одній, як постріли з пістолета, лжеабат одягався, збираючись вийти.

— Видно, що ти радий!— скрикнув Люсьєн.— Ти ніколи не любив бідної Естер і з насолодою чекаєш хвилини, коли позбудешся її.

— Ти ніколи не стомлювався кохати її, правда ж?.. А я ніколи не стомлювався її ненавидіти. Та хіба я не діяв завжди так, начебто був щиро прихильний до цієї дівчини? Я, що тримав її життя через Азію в своїх руках. Кілька поганих грибів у рагу, і всьому був би край... А проте, панна Естер жива!.. Вона щаслива!.. Чи знаєш ти, чому?.. Тому, що ти її кохаєш! Не будь дитиною. Вже чотири роки ми чекаємо випадку — за нас або проти нас,— так ось тепер треба виявити щось більше ніж талановитість, щоб розгризти горішок, який кинула нам сьогодні доля: в цій рулетці є і добре і лихе, як скрізь. Знаєш, про що я думав, коли ти ввійшов?

— Ні...

— Зробитись тут, як у Барселоні, спадкоємцем старої богомолки, з допомогою Азії...

— Злочин?..

— Залишався тільки цей спосіб, щоб забезпечити твоє щастя. Кредитори непокояться. Якби тебе почали переслідувати судові пристави і якби тебе вигнали з палацу де-Гранльє,— що з тебе було б? Настав би час розплати з дияволом.

Лжесвященик показав жестом, як людина кидається у воду, потім він спрямував на Люсьєна один із тих пильних і пронизливих поглядів, через які воля сильних людей проходить у душу слабких. Цей причаровуючий погляд, який зламав усякий опір, свідчив, що між Люсьєном і його порадником були не тільки таємниці життя і смерті, але й почуття, які стояли настільки вище від звичайних почуттів, наскільки цей чоловік був вищий за своє низьке становище.

Примушений жити поза світом, куди йому закон назавжди заборонив повернутись, виснажений пороком і лютим жахливим опором, але обдарований душевною силою, що жерла його, цей чоловік, огидний і великий, невідомий і уславлений, палаючи у гарячці життя, відроджувався в прекрасному тілі Люсьєна, душа якого стала його душею. Люсьєн, якому він передав свою стійкість і залізну волю, заступав його в соціальному житті. Для нього Люсьєн був більш ніж сином, більш ніж коханою жінкою, більш ніж родиною, більш ніж життям,— він був його помстою; а що сильні душі дорожать почуттям більше ніж існуванням, то він прив'язав його до себе нерозривними путами.

Купивши життя Люсьєна в момент, коли поет зробив у розпачі крок до самогубства, він запропонував йому одну з тих пекельних угод, що трапляються тільки в романах, але жахлива можливість яких часто була доведена в три-

буналі славетними судовими драмами. Даючи Люсьенові всі втіхи паризького життя, доводячи йому, що він може створити собі прекрасне майбутнє, він зробив його своєю річчю. До того ж, ніяка жертва не здавалась тяжкою цій страшній людині, коли йшлось про його друге „я". При всій своїй силі він був такий поблажливий до примх свого улюбленця, що нарешті повідав йому свої таємниці. Можливо, що ця моральна спільність була між ними зайвою ланкою. З того дня, коли була викрадена Торпіль, Люсьєн знав, на якому страхітті базується його щастя.

Сутана іспанського священика приховувала Жака Коллена, уславленого каторжника, який десять років тому жив під міщанським ім'ям Вотрена в пансіоні Воке разом з Растіньяком і Б'яншоном. Жак Коллен, на прізвище Дуриємерть, що втік із рошфорської [30] каторги майже негайно після того, як його туди повернули, скористався прикладом славетного графа де-Сент-Елен [31], уникнувши всього того, що було помилкового в сміливому вчинку Куаньяра. Підмінити собою якунебудь чесну людину й провадити далі життя каторжника — завдання, дві частини якого так суперечать одна одній, що це нарешті призведе до фатальної розв'язки, особливо в Парижі; бо, пробравшись у якунебудь чесну родину, засуджений в десять раз збільшує небезпеку. Крім того, щоб бути гарантованим від розшуків, чи не треба поставити себе понад усі звичайні життєві інтереси? Світська людина підлягає випадковостям, які рідко загрожують тому, хто не стикається з світом. До того ж, сутана — найпевніше з переодягань, якщо можна доповнити його зразковим самотнім і бездіяльним життям.

— Отже, я буду священиком,— сказав сам до себе цей громадянський мрець, який хотів за всяку ціну воскреснути для соціального життя, щоб задовольнити свої пристрасті, такі ж дивні, як і він сам.

Громадянська війна, що її конституція 1812 року запалила в Іспанії, куди пустилась ця енергійна людина, дала йому змогу крадькома вбити з засади справжнього Карлоса Ерреру. Незаконний син вельможі, давно покинутий своїм батьком, він не знав, якій жінці завдячує народженням; цей священик мав політичне доручення у Францію від короля Фердінанда VII, якому його рекомендував один єпископ. Єпископ, єдина людина, яка цікавилась Карлосом Еррерою, помер у той час, коли цей блудний син церкви подорожував із Кадікса в Мадрід і з Мадріда у Францію. Щасливий з того, що зустрів таку бажану особу, до того ж у найсприятливіших умовах, Жак Коллен поранив собі спину,

щоб знищити фатальні букви, і змінив собі обличчя за допомогою хемічних реактивів. Змінюючи свою зовнішність перед трупом священика, перш ніж знищити його, він спромігся надати собі деякої подібності до свого двійника. Щоб завершити цю метаморфозу, майже таку саму чарівну, як і перетворення того дервіша з арабської казки, який, бувши старим, навчився входити в молоде тіло за допомогою магічних слів,— каторжник, який говорив іспанською мовою, вивчив латинь, наскільки її треба було знати андалузькому священикові.

Бувши скарбником трьох каторжних в'язниць, Коллен був багатий завдяки вкладам, довіреним його визнаній, хоч і вимушеній чесності: між такими компаньйонами помилка оплачується ударом кинджала. До цієї суми він додав гроші, видані єпископом Карлосу Еррері. Перед тим як залишити Іспанію, він зумів заволодіти скарбами однієї барселонської святобожниці, якій він відпустив гріхи, пообіцявши відшкодувати гроші, викрадені з допомогою вбивства, вчиненого нею колись,— звідки й походило майно покутниці. Зробившись священиком, мавши таємне доручення, що забезпечувало йому найсолідніші рекомендації в Парижі, Жак Коллен вирішив нічого не робити такого, що могло б компрометувати його звання, і поклався на свою нову долю, коли зустрів Люсьєна на шляху з Ангулема до Парижа. Хлопець здався священикові чудовим знаряддям для досягнення влади, він врятував його від самогубства, сказавши йому:

— Віддайтесь служителеві божому так, як віддаються дияволові, і ви матимете всі шанси на нову долю. Ви будете жити, немов уві сні, а найгіршим пробудженням буде смерть, яку ви самі собі хотіли заподіяти.

Спілка цих двох людей, яким судилося злитись в одну істоту, базувалась на цьому високому міркуванні, яке Еррера зміцнив тим, що спритно зробив Люсьєна своїм співучасником. Обдарований талантом розбещувача, він згубив чесність Люсьєна, вкидаючи його у жорстокі злидні і витягаючи з нестатків, завдяки його мовчазній згоді на лихі або ганебні вчинки, що залишали самого Люсьєна незаплямованим, чесним і благородним в очах світу. Люсьєн був світським блиском, у сутінку якого хотів жити лжеабат.

— Я автор, ти будеш драмою. Якщо тобі не пощастить, то обсвистаний буду я,— сказав він одного разу, признавшись у блюзнірстві свого переодягання.

Карлос ішов обережно від признання до признання, пристосовуючи огидність звірюваних таємниць до міри своїх успіхів і потреб Люсьєна. Отже, Дурисмерть відкрив свою

останню таємницю тільки тоді, коли звичка до паризьких розваг, успіхи, задоволена суєтність підкорили йому тіло й душу слабовільного поета. Растіньяк устояв проти цього демона, але не встояв Люсьєн, спритніше керований, майстерніше скомпромітований, переможений головне свідомістю, що він досяг високого становища в світі. Зло, що його поетичне обличчя зветься дияволом, застосувало до цього напівчоловіка-напівжінки найпривабливіших спокус і спочатку вимагало від нього мало, даючи багато. Улюбленим доводом абата була та сама вічна таємниця, яку Тартюф [32] обіцяв Ельмірі. Повторні докази цілковитої відданості, схожої на відданість Сеіда Магометові, завершили жахливу справу завоювання Люсьєна Жаком Колленом.

В цей час Естер і Люсьєн не тільки витратили запаси, довірені чесності каторжного банкіра, якому загрожував заради них жахливий розрахунок: денді, куртизанка і лжесвященик мали ще й борги. І коли Люсьєн мав досягти всього задуманого, найдрібніший камінець під ногою однієї з цих трьох істот міг би повалити фантастичну споруду щастя, так сміливо побудовану. На балі в Опері Растіньяк впізнав Вотрена з пансіона Воке, але він знав, що буде вбитий, якщо не мовчатиме. Отже, коханець пані де-Нюсінжен обмінювався з Люсьєном поглядами, в яких і з того й з того боку ховався страх під видимістю дружби. У хвилину небезпеки Растіньяк, звичайно, з величезною насолодою приставив би повіз, який одвіз би Дурисмерть на ешафот. Тепер кожний може уявити собі, яка темна радість опанувала Карлоса, коли він узнав про кохання барона де-Нюсінжена і підрахував у думці, який зиск повинен мати чоловік такого гарту з бідної Естер.

— Ось бачиш,— сказав він Люсьєнові,— чорт допомагає своєму священикові.

— Ти куриш над пороховим льохом.

— Incedo per ignes*,— відповів Карлос, усміхаючись,— таке вже моє ремесло.

Рід Гранльє поділився на дві лінії в середині минулого століття: поперше, герцогський рід, засуджений на вимирання, бо в теперішнього герцога були самі тільки дочки; подруге, віконти де-Гранльє, що мають дістати в спадщину титул і герб старшої лінії. Герцогська лінія має на червоному полі три золоті алебарди чи бойові сокири по „серед-

* „Ступаю серед вогню" (лат.).

ній горизонталі", з уславленим „Caveo, non timeo" *— девізом, який обіймає собою всю історію цього роду.

Герб віконтів поділено на чотири частини; з них дві, як у Наварренів: червоне поле з золотою зубчастою смугою по середній горизонталі, він оздоблений рицарським шоломом з девізом „Великі діла, великий дім!" Теперішня віконтеса, вдова з 1813 року, має сина й дочку. Хоч вона й повернулась з еміграції нібито без майна, але повернула собі, завдяки відданості повіреного де-Дервіля, досить значний достаток.

Вернувшись 1804 року герцог і герцогиня де-Гранльє були предметом загравань імператора; побачивши їх при своєму дворі, Наполеон повернув їм усе, що тільки перейшло від дому де-Гранльє до казни — близько сорок тисяч ліврів ренти. З усіх вельмож Сен-Жерменського передмістя, які дозволили Наполеонові улестити себе, тільки герцог і герцогиня (з старшої лінії Ахуда, спорідненої з Браганца [33]) не зреклись імператора та його благодіянь. Людовік XVIII зважив на цю вірність, коли передмістя Сен-Жермен стало закидати це подружжю де-Гранльє, але, можливо, що Людовік XVIII хотів цим лише подражнити свого брата. Вважали за ймовірне шлюб молодого віконта де-Гранльє з Марією-Атенаіс — останньою дочкою герцога, якій тоді було дев'ять років. Сабіна, передостання, одружилася з бароном дю-Генік після Липневої революції. Жозефіна, третя, зробилась пані д'Ахуда-Пінто, коли маркіз утратив свою першу жінку, мадмуазель де-Рошфід (інакше кажучи — Рошгюд). Старша пішла в манастир у 1822 році, друга — мадмуазель Клотільда-Фредеріка, якій минуло на той час двадцять сім років, була глибоко закохана в Люсьєна де-Рюбампре. Нема чого й питати, які чари мав для Люсьєна палац герцога де-Гранльє, один із найкращих на вулиці Сен-Домінік; кожного разу, коли величезні ворота відчинялись, щоб пропустити його кабріолет, він відчував те суєтне задоволення, про яке казав Мірабо.

— Батько мій був простим аптекарем в л'Умо, а я ось в'їжджаю сюди!..

Така була його думка. Тому він погодився б і на гірші злочинні угоди, ніж спілка з лжеабатом, аби тільки зберегти право братися догори східцями ганку, аби тільки чути, як доповідають — „Пан де-Рюбампре!" — у великому салоні в стилі Людовіка XIV, зробленому при Людовікові XIV за зразком версальських салонів, — де перебувало добірне то-

* „Стережусь, не боюсь" (лат.).

варистві, „вершки“ Парижа або, за тодішнім виразом, „малий двір“.

Благородна португалка, одна з тих жінок, що не люблять виходити з своїх покоїв, більшу частину часу була оточена сусідами — Шольє, Наварренами, Ленонкурами. Гарна баронеса де-Макюмер (народжена Шольє), герцогиня де-Мофріньєз, пані д'Еспар, пані де-Камп, мадмуазель де-Туш, споріднена з Гранльє (вони з Бретані), часто навідувались до неї, їдучи на бал або повертаючись з Опери. Віконт де-Гранльє, герцог де-Реторе, маркіз Шольє, який мав стати колись герцогом де-Ленонкур-Шольє, його дружина Мадлена де-Морсоф, внучка герцога де-Ленонкура, маркіз д'Ахуда-Пінто, принц де-Бламон-Шоврі, маркіз де-Босеан, Відам де-Пам'є, родина Ванденесс, старий принц де-Кадіньяк і син його, герцог де-Мофріньєз — були постійними відвідувачами цього грандіозного салона, де дихалось двірським повітрям, де манери, тон, дотепи відповідали благородству господарів, що їх високоаристократичний стиль примусив нарешті забути їхнє догоджання Наполеонові.

Стара герцогиня д'Юксель, мати герцогині де-Мофріньєз, була оракулом цього салону, куди пані де-Серізі ніколи не могла пробратись, хоч вона й була з роду де-Ронкероль.

Введений пані де-Мофріньєз, яка умовила свою матір рекомендувати Люсьєна, що звів її з розуму вже два роки тому,— чарівний поет тримався там завдяки двірському духівництву й архієпископові паризькому. Він був допущений, проте, не раніше, ніж добився наказу, що повертав йому ім'я і герб роду де-Рюбампре. Герцог де-Реторе, кавалер д'Еспар і ще дехто з тих, хто заздрив Люсьєнові, періодично настроювали проти нього герцога де-Гранльє, розповідаючи анекдоти з минулого життя Люсьєна, але благочестива герцогиня, оточена вельможами церкви, і Клотільда де-Гранльє підтримали його. Зрештою Люсьєн пояснив цю ворожість своєю пригодою з кузиною пані д'Еспар — пані де-Баржетон, нині графинею Шатле. Потім, відчуваючи необхідність бути прийнятим у такій могутній сім'ї, Люсьєн, підштовхуваний таємним порадником на те, щоб звабити Клотільду, виявив сміливість вискочня: він приїздив по п'яти раз на тиждень, чемно ковтав ущипливі слова, викликані заздрощами, витримував зухвалі погляди, дотепно відповідав на глузування. Його постійна присутність, чарівні манери, догоджання нейтралізували нарешті підозрілість і зменшили перешкоди. Все ще в найкращих стосунках з герцогинею де-Мофріньєз, що її палкі листи з ча-

сів кохання зберігались Карлосом Еррерою, ідол для пані де-Серізі, прихильно прийнятий у мадмуазель де-Туш, задоволений тим, що ці три доми для нього відкриті,— він навчився в абата бути надзвичайно стриманим у своїх зв'язках.

— Не можна бути відданим трьом домам відразу,— казав йому його таємний порадник.— Хто буває скрізь, той ніде не знайде до себе живого інтересу. Вельможі дають протекцію тільки тим, хто змагається з їхніми меблями, кого вони бачать щодня і хто вміє зробитись для них потрібною річчю, як той диван, на який сідають.

Звикнувши вважати вітальню де-Гранльє за поле бою, Люсьєн приберігав свою дотепність, свої слівця, новини й двірські якості для вечорів, які там провадив. Закрадливий, ласкавий, попереджений Клотільдою про рифи, які треба було обминати, він лестив дрібненьким пристрастям пана де-Гранльє. Клотільда, що спочатку заздрила щастю герцогині де-Мофріньєз, безтямно закохалась у Люсьєна.

Бачивши всі переваги подібного шлюбу, Люсьєн грав свою роль закоханого так, як грав би її Арман [34], недавній „перший любовник" французької комедії. Він писав Клотільді листи, що були, безперечно, шедеврами літератури найвищого стилю, і Клотільда відповідала йому, щосили намагаючись висловити свою шалену любов, бо вона не вміла кохати інакше. Люсьєн ходив кожної неділі до обідні в церкву св. Фоми Аквінського, вдаючи з себе палкого католика, і розливався в монархічних і релігійних проповідях, що викликали захоплення. Крім того, він писав у газетах, що обстоювали справу конгрегації [35], дуже видатні статті, не бажаючи одержувати за них грошей і підписуючись тільки буквою Л. Він складав політичні брошури на вимогу короля Карла X або двірського духівництва, не жадаючи ніякої нагороди.

— Король,— казав він,— стільки вже зробив для мене, що моя кров належить йому.

Ось уже кілька днів, як точилася розмова про те, щоб призначити Люсьєна на посаду особистого секретаря першого міністра. Але пані д'Еспар настроїла стільки людей проти Люсьєна, що „метр Жак" [36]— Карла X — вагався розв'язати справу. Не тільки становище Люсьєна було невиразне, і слова: „з чого він живе?", що з'являлись у всіх на устах в міру того, як він ішов угору, потребували відповіді, але й цікавість прихильників, так само як і ворогів, переходила від одного розслідування до другого, знаходячи не одне тонке місце в броні честолюбця. Клотільда де-Гранльє служила своїм батькам невинною шпигункою.

Кілька днів тому вона потягла Люсьєна до амбразури вікна, щоб повідомити його про заперечення з боку родини.

— Коли у вас буде земля вартістю в мільйон, ви одержите мою руку — така була відповідь моєї матері,— сказала Клотільда.

— Потім вони спитають, звідки в тебе ці гроші,— сказав Карлос Люсьєнові, коли Люсьєн передав йому це нібито останнє слово.

— Мій зять, як видно, розбагатів! — скрикнув Люсьєн,— ми матимемо в його особі відповідального видавця.

— Отже, бракує тільки мільйона! — скрикнув Карлос,— я подбаю про це.

Щоб краще пояснити становище Люсьєна в палаці де-Гранльє, треба сказати, що він там ніколи не обідав. Ні Клотільда, ні герцогиня д'Юксель, ні пані де-Моффріньез, яка завжди прекрасно ставилась до Люсьєна, не могли одержати від старого герцога цієї ласки, настільки цей аристократ не довіряв тому, кого він називав „вельможним паном де-Рюбампре". Цей відтінок, помічений всім товариством у салоні, болісно вражав самолюбство Люсьєна, який почував, що його тут тільки терплять. Світ має право бути вибагливим, він так часто буває обдуреним! Бути видатною особою в Парижі, не маючи майна, джерела якого відомі, не маючи визначеної професії,— це таке становище, яке не може залишатись тривалим, не зважаючи на яку завгодно спритність. Отже, в міру піднесення Люсьєна делалі гострішим ставало запитання: „З чого він живе?" Він був змушений сказати у пані де-Серізі, якій завдячував підтримкою генерального прокурора Гранвіля і міністра графа Октава де-Бована, голови однієї з найвищих судових палат:

— Я страшенно грузну в боргах.

В'їжджаючи в двір будинку, де перебувало узаконення його сутності, він гірко казав собі, думаючи про міркування Дурисмерті:

— Почуваю, як усе тріщить у мене під ногами.

Він любив Естер і хотів взяти шлюб з мадмуазель де-Гранльє? Дивне становище! Доводилось продати одну, щоб мати другу. Була тільки одна людина, яка могла зробити цю комерційну операцію так, щоб честь Люсьєна не постраждала від цього, це — лжеіспанець; хіба ж обидва вони не повинні були однаково мовчати один про одного? В житті не складають двічі такої угоди, де кожен по черзі то владар, то підвладний.

Люсьєн прогнав хмари, що затьмарювали його лоб, і

ввійшов, веселий, сяючий, у вітальню палацу де-Гранльє. Вікна були відчинені, пахощі саду сповнювали вітальню, жардиньєрка, що стояла посередині, являла очам піраміду квітів. Герцогиня, що сиділа в кутку на софі, розмовляла з герцогинею де-Шольє. Група, що складалася з багатьох жінок, відзначалась різноманітними позами, які відбивали різні в кожної дами способи виявляти удаване страждання. У світі ніхто не цікавиться нещастям і болем, там усе — самі слова. Чоловіки походжали по салону або по саду. Клотільда і Жозефіна були зайняті біля чайного стола. Відам де-Пам'є, герцог де-Гранльє, маркіз д'Ахуда-Пінто, герцог де-Моффріньєз грали в кутку в свій „віск“ [37] (sic). Доповіли про Люсьєна, він пройшов вглиб салону і привітався з герцогинею, спитавши її про причину смутку, що позначався на її обличчі.

— Пані де-Шольє тількищо дістала жахливу звістку: її зять барон де-Макюмер, колишній герцог де-Соріа, помер. Молодий герцог де-Соріа і його жінка, що виїхали в Шантеплер, щоб доглядати брата, написали про цю смутну подію. Луіза в жахливому стані.

— Таке кохання, як кохання чоловіка до Луізи, не трапляється двічі,— сказала Мадлена де-Морсоф.

— Це буде багата вдова,— провадила стара герцогиня д'Юксель, дивлячись на Люсьєна, що його обличчя зберегло байдужий вираз.

— Бідна Луіза,— сказала пані д'Еспар,— я її розумію й жалію.

Обличчя маркізи д'Еспар набуло задумливого виразу, властивого сердечній і щирій жінці. Хоч Сабіні де-Гранльє було всього десять років, вона звела на матір свої розумні очі, але погляд матері відразу ж приборкав їх майже глузливий вираз. Це й зветься добре виховувати дітей.

— Якщо моя дочка витримає цей удар,— сказала пані де-Шольє з виглядом найніжнішої матері,— її майбутнє турбуватиме мене. Луіза дуже романтична.

— Не розумію,— сказала стара герцогиня д'Юксель,— звідки у наших дочок такий характер.

— Важко в наші часи,— сказав старий кардинал,— примирити серце й благопристойність.

Люсьєн, якому не було чого казати, пішов до чайного стола привітатися з панночками де-Гранльє. Коли поет був за кілька кроків від групи жінок, маркіза д'Еспар нахилилась до вуха герцогині де-Гранльє.

— Так ви думаєте, що цей хлопець дуже любить вашу Клотільду? — сказала вона.

Зрадливість цього запитання може бути зрозуміла тільки після побіжного опису Клотільди. Ця молода особа двадцяти семи років в дану хвилину стояла; її поза дозволяла глузливим очам маркізи д'Еспар обвести її сухорляву й тонку постать, що цілком скидалася на спаржу. Корсаж бідолашної дівчини був такий плоский, що не припускав навіть колоніальних ресурсів того сорту, який модистки називають „фальшивим фішю". Отже, Клотільда, свідома достатніх переваг свого імени, ні трохи не намагалась приховати цю хибу, а героїчно виставляла її напоказ. Затягаючись у вузькі плаття, вона досягала ефекту чіткого й прямолінійного рисунку, що його скульптори середньовіччя шукали в своїх статуетках, профілі яких вимальовуються на тлі ніш у соборах. Клотільда була п'яти футів чотирьох дюймів зросту. Якщо буде дозволено вжити фамільярного вислову, який, принаймні, має перевагу цілковитої зрозумілості,— вона вся пішла в ноги. Це порушення пропорцій робило її тулуб якимось безформним. Смуглява, з чорним жорстким волоссям, з дуже густими бровами, з блискучими очима в уже почорнілих ямках, з вигнутим, як місяць у першій чверті, обличчям, з опуклим лобом,— вона являла карикатуру на матір, одну з найвродливіших жінок Португалії. Природа тішиться такими штуками. Часто можна бачити в тій самій родині сестру надзвичайної краси, а в її брата риси являють завершену бридоту, хоч обоє схожі між собою. Клотільда зберігала на своїх дуже запалих губах стереотипний вираз зневаги. Отож її губи краще ніж будьяка інша риса обличчя виявляла потайні рухи її серця, бо ніжне почуття накладало на них чарівний вираз,— тим більше, що щоки, надто смугляві, щоб червоніти, та чорні, завжди суворі очі не промовляли нічого. Не зважаючи на стільки дефектів, не зважаючи на дошкоподібну фігуру, вона зберігала від виховання й породи, гордовиту постать, одне слово те, що зветься „щось таке", що, можлива річ, спричинялось сміливою одвертістю її костюма і виявляло в ній дівчину знатного роду. Вона вигідно використовувала своє волосся, буйність, густота й довжина якого могла вважатись за красу. Її опрацьований голос чарував,— вона прекрасно співала. Клотільда була саме з тих молодих осіб, про яких кажуть: „у неї гарні очі", або ще: „в неї прекрасна вдача!" Коли хтонебудь звертався до неї на англійський манір: „Ваша милість",— вона відповідала „кажіть мені „ваша тонкість".

— Чому б не кохати мою бідну Клотільду? — відповіла герцогиня маркізі.— Знаєте, що вона мені казала вчора? „Якщо мене кохають ради честолюбства, я доб'юся того,

що мене покохають ради мене самої". Вона дотепна й чемолюбна; є чоловіки, яким подобаються ці риси. Щодо нього, моя люба, то він гарний, немов мрія, і якщо він викупить назад землі Рюбампре, король поверне йому, з пошани до нас, титул маркіза... Нарешті, мати його — остання з Рюбампре...

— Бідний хлопець, де ж він візьме мільйон? — сказала маркіза.

— Це нас не обходить,— відказала герцогиня,— в усякому разі, він не здатний його вкрасти... Зрештою, ми не віддамо Клотільди за інтригана або за нечесного чоловіка, хоч би він був красунь, поет і юнак, як пан де-Рюбампре.

— Ви спізнились,— сказала Клотільда, з безмежною грацією всміхаючись Люсьєнові.

— Так, я обідав у місті.

— Ви часто буваєте в світі останніми часами,— сказала вона, ховаючи в усмішці ревнощі й занепокоєння.

— В світі? — відказав Люсьєн.— Ні, я тільки з якогось дивного випадку обідав цілий тиждень у банкірів — сьогодні у Нюсінжена, вчора у дю-Тільє, позавчора у Келлерів...

Можна бачити, що Люсьєн добре засвоїв зневажливий тон вельмож.

— Ви маєте багато ворогів,— сказала йому Клотільда, передаючи йому (і з якою грацією) чашку чаю.— Моєму батькові переказували, що у вас шістдесят тисяч боргу, що скоро Сент-Пелажі[38] буде вам за дачу. Якби ви знали, чого мені коштують усі ці наклепи!.. Все це спадає на мене. Я кажу вам не про те, як я страждаю (деякі погляди мого батька розпинають мене), а про те, що мусите почувати ви, якщо це хоч у найменшій мірі справедливо...

— Не турбуйтесь про ці дурощі, кохайте мене, як я вас кохаю, і не відмовте мені в довір'ї на кілька місяців,— відповів Люсьєн, ставлячи на срібний різьблений піднос порожню чашку.

— Не показуйтесь батькові, він вам скаже щонебудь зухвале, а ви не знесете цього, і ми загинемо... Та лиха пані д'Еспар сказала йому, що ваша мати була доглядальницею при породіллях, а сестра прасувальницею.

— Ми були в найгірших злиднях,— відповів Люсьєн, і очі його зросились слізьми.— Це не наклеп, а вдале лихослів'я. В цей час сестра моя — більш ніж мільйонерша, а мати вмерла два роки тому... Ці відомості приберігали на той випадок, коли мене чекатиме тут успіх...

— Але що таке ви заподіяли пані д'Еспар?

— Я мав необережність розповісти жартома у пані де-Серізі, в присутності де-Бована і де-Гранвіля, історію процесу, який вона вела, щоб віддати чоловіка, маркіза д'Еспар, під опіку, як мені розповів Б'яншон. Думка пана де-Гранвіля, підтримана Бованом і Серізі, примусила міністра юстиції змінити свій погляд. І той, і той відступили перед „Судовою газетою", перед скандалом, і маркізі дали по руках у судовому вироку, що поклав край цій огидній справі. Якщо пан де-Серізі вчинив необачно, через що маркіза й зробилась моїм найлютішим ворогом, зате я виграв його заступництво, заступництво генерального прокурора, і графа Октава де-Бована, що їм пані де-Серізі розповіла про небезпеку, під яку вони мене підвели, не сховавши джерела цих відомостей. Маркіз д'Еспар вчинив недоречність, зробивши мені візит, як ініціаторові сприятливого закінчення цього огидного процесу.

— Я вас звільню від пані д'Еспар,— сказала Клотільда.

— Як це?— скрикнув Люсьєн.

— Моя мати запросить молодих д'Еспарів; вони чарівні і вже досить дорослі. Батько й обидва сини будуть тут вас вихваляти, і ми зможемо бути певні, що ніколи не побачимо матері...

— О Клотільда, ви чарівні, і якби я не любив вас ради вас самої, я любив би вас за ваш розум!

— Це не розум,— сказала вона, виявляючи губами всю силу свого кохання.— До побачення, не приходьте кілька днів. Коли ви побачите мене в церкві св. Фоми Аквінського з рожевим шарфом, значить, настрій мого батька змінився. Відповідь вам пришпилена до спинки крісла, на якому ви сидите, можливо, вона втішить вас у нашому розлученні. Покладіть лист, що ви принесли, в мою хустку...

Цій молодій особі було, очевидно, більше двадцяти семи років.

Люсьєн найняв фіакр на вулиці Ла-Планш, вийшов з нього на бульварах, взяв іншого біля церкви Магдаліни і наказав в'їхати у ворота на вулиці Тебу.

Об одинадцятій годині, входячи до Естер, він знайшов її в сльозах, проте, одягненою так, як вона одягалась, щоб потішити його! Вона чекала свого Люсьена, лежачи на дивані з білого атласу з золотистими квітами. На ній був чарівний пеньюар з індійського муслiну з вишневими бантами, без корсету; волосся її було просто зв'язане на голові, ноги — в гарненьких бархатних черевичках на вишневій атласній підбивці. Всі свічки були засвічені, кальян приготований. Але свого кальяна вона не курила, він стояв

перед нею не запалений, наче ознака її стану. Почувши, як відчиняються двері, вона витерла сльози, скочила, як газель, і обвила Люсьєна руками, немов тканина, що, підхоплена вітром, обвиває дерево.

— Розлучені,— сказала вона,— невже це правда?

— Та що! на кілька днів,— відповів Люсьєн.

Естер випустила Люсьєна і, як мертва, впала на диван. В такому становищі більшість жінок лопочуть, мов папуги. Ах, як вони вас кохають!.. Після п'яти років — вони немов на другий день щастя; вони не можуть розлучитися з вами, вони просто прекрасні в обуренні, розпачі, коханні, люті, скаргах, жаханні, смутку, передчуттях! Одне слово, вони гарні, як сцена з Шекспіра. Та знайте,— ці жінки не люблять! Коли вони насправді є всім тим, чим вони себе змальовують, вони роблять, як Естер, як діти, як справжнє кохання: Естер не казала ні слова, вона лежала обличчям у подушки і вмивалася слізьми. Люсьєн намагався підвести її і казав їй:

— Алеж, дитино моя, ми не розлучені... Після майже чотирьох років щастя, ось як ти приймаєш мою незначну відсутність!—„Що я зробив усім цим дівчатам?..“— сказав він сам до себе, пригадуючи, що Коралі так само кохала його.

— Ах, пане, ви такий гарний!— сказала Європа.

Зовнішні почуття мають свій ідеал краси. Коли ж до цієї краси, такої принадної, прилучається лагідність характеру, поетичність, якими відзначався Люсьєн, можна добре зрозуміти шалене кохання цих натур, винятково чутливих до зовнішніх дарів природи і таких наївних у своєму захопленні. Естер тихенько схлипувала, залишаючись у позі, що виявляла її надзвичайну скорботу.

— Алеж, дурненька,— сказав Люсьєн,— хіба тобі не сказано, що йдеться про моє життя?..

При цих словах, навмисно сказаних Люсьєном, Естер скочила, як дикий звір, розв'язане волосся оповивало її божественну постать, немов листя; вона втопила погляд у Люсьєна.

— Про твоє життя!..— скрикнула вона, підводячи руки й знов опускаючи їх жестом, властивим тільки дівчатам у небезпеці.— Та це правда, записка цього дикуна говорить про серйозні речі.

Вона витягла зза пояса папірець, але, побачивши Європу, сказала їй:

— Залишіть нас, люба.

Коли Європа зачинила за собою двері, вона сказала:

— Ось, дивись, що він мені пише,— і подала Люсьєнові лист, тількищо надісланий Карлосом; Люсьєн прочитав його вголос.

„Ви виїдете завтра о п'ятій годині ранку, вас відвезуть до лісника в глибині Сен-Жерменського лісу, ви будете там жити в кімнаті на другому поверсі. Не виходьте з кімнати без мого дозволу; вам нічого не бракуватиме там. Сторож і його жінка — вірні люди. Не пишіть Люсьєнові. Не підходьте вдень до вікна, але вночі можете гуляти в лісі в супроводі сторожа, якщо забажаєте пройтись. Їдучи, закрийте завіси — йдеться про життя Люсьєна".

„Люсьєн прийде сьогодні ввечері попрощатись. Спаліть це при ньому..."

Люсьєн негайно спалив записку на свічці.

— Слухай, мій Люсьєн,— сказала Естер, прослухавши цю записку, як злочинець слухає смертний вирок,— я не казатиму тобі, що кохаю тебе, це було б по-дурному... Ось уже скоро п'ять років, як мені здається кохати тебе таким самим природним, як дихати, як жити... В перший день, коли щастя моє почалось тут під опікою цієї незбагненної істоти, що посадила мене сюди, немов цікаве звірятко в клітку, я дізналась, що ти мусиш одружитись. Шлюб — неминуча ланка в твоїй долі, і боронь мене боже перешкоджати твоєму щастю. Твоє одруження — моя смерть. Але я не завдам тобі неприємності, я не вчиню, як гризетки, що заподіюють собі смерть з допомогою жаровні й вугілля; буде з мене й одного разу, а вдруге це може остогидути, як каже Маріетта. Ні, я поїду далеко, геть із Франції. Азія знає секрети своєї батьківщини, вона обіцяла навчити мене спокійно вмерти. Роблять собі укол — паф! — і всьому край. Я прошу тільки одного, мій обожуваний ангел, щоб ти мене не обманював. У мене свої рахунки з життям: я пережила з того дня, коли вперше тебе побачила, в 1824 році, аж до сьогодні стільки щастя, що вистачило б на десять життів щасливих жінок. Тому бери мене такою, яка я є: сили у мене стільки ж, скільки й слабості. Скажи мені: „Я одружуюсь",— я прошу тільки ніжного прощання, і ти ніколи більше не почуєш про мене.

Після цього визнання, щирість якого можна порівняти хіба тільки з наївністю жестів і відтінків голосу, на хвилину запанувало мовчання.

— Йдеться про твоє одруження? — спитала вона, втоп-

люючи чарівничий і блискучий, як лезо кинджала, погляд в сині очі Люсьєна.

— Ось уже півтора роки, як ми працюємо над улаштуванням мого одруження, і воно досі ще не завершене,— відповів Люсьен.— Я не знаю, коли воно завершиться, та справа не в тому, моя любонько!.. йдеться про абата, про мене, про тебе... Ми під серйозною загрозою... Тебе бачив Нюсінжен...

— Так,— сказала вона,— у Венсені; виходить, він мене впізнав?

— Ні,— відповів Люсьен,— але він закоханий у тебе до того, що готовий загубити свою грошову скриню. Після обіду, коли він описував тебе, розповідаючи про вашу зустріч, я не стримав мимовільної усмішки — необережної, бо в світі я немов дикун серед пасток ворожого племени. Карлос, що бере на себе думати за мене, вважає, що становище небезпечне, він береться перехитрити Нюсінжена, якщо той здумає шпигунити за нами,— а барон на це дуже здатний. Він мені казав про безсилля поліції. Ти вчинила пожежу в старому димарі, повному сажі...

— А що хоче зробити твій іспанець? — тихенько сказала Естер.

— Нічого не знаю; він сказав, щоб я ні про що не клопотався,— відповів Люсьен, не насмілюючись глянути на Естер.

— Коли так, я слухаюсь тебе з собачою покірливістю, це ж моє ремесло,— сказала Естер і, взявши Люсьена під руку, повела його в свою кімнату, кажучи: — Чи добре ти пообідав у цього підлого Нюсінжена, мій Люлю?

— Після кухні Азії ніякий обід не здається смачним, хоч би який був уславлений куховар у домі, де обідаєш. Але Карем приготував обід так, як і завжди в неділю...

Люсьен мимоволі порівнював Естер з Клотільдою. Коханка була така гарна, така незмінно мила, що досі не дозволила наблизитись потворі, яка жере найсильніше кохання,— пересиченню!

„Яка шкода,— сказав він сам до себе,— коли маєш жінку у двох видах. З одного боку, поезія, насолода, кохання, відданість, краса, принада"...

Естер метушилась, як метушаться жінки перед сном; вона ходила, наспівуючи, по кімнаті, літала, наче метелик. Ви сказали б — колібрі.

„... З другого боку — знатність, порода, почесті, гідність, знання світу!.. і ніякої змоги сполучити їх в одній особі!.."— скрикнув Люсьен.

Наступного дня, о сьомій годині ранку, прокинувшись у цій чарівній білорожевій кімнаті, поет побачив себе на самоті. На його дзвінок прибігло фантастичне створіння — Европа.

— Чого треба панові?

— Естер!

— Пані виїхала о п'ятій без чверті. Згідно з наказом пана абата, я дістала, з приставленням до дому, нову особу.

— Жінку?

— Ні, пане, англійку... одну з тих жінок, що вештаються вночі, але ми маємо наказ поводитися з нею, начебто це була — пані: що думає пан робити з цією шкапою?.. Нещасна пані, як вона плакала, коли сідала в карету! „Що ж поробиш, так треба,— скрикнула вона.— Я покинула бідного котика, коли він спав,— сказала вона мені, витираючи сльози.— Европа, якби він глянув на мене й озвався, я б залишилась, готова вмерти з ним разом". Знаєте, пане, я так люблю пані, що не показала їй її заступницю; є багато покоївок, які б завдали їй цієї муки.

— Значить, незнайома тут?

— Так, пане, вона ж приїхала в тій кареті, яка відвезла пані, я її переховую в своїй кімнаті, згідно з наказом...

— Вона гарна?

— Настільки гарна, наскільки може бути гарною випадкова жінка, але їй не важко буде грати свою роль, якщо пан гратиме свою,— саркастично сказала Европа, виходячи, щоб привести лже-Естер.

Напередодні, всемогутній банкір дав перед сном своєму лакеєві відповідний наказ, і він уже о сьомій ранку вводив уславленого Лушара, найспритнішого з агентів торговельної поліції, в маленьку вітальню, куди барон вийшов у халаті і туфлях.

— Фі насміялися з мене! — сказав він у відповідь на поклони агента.

— Інакше не могло бути, пане барон. Я дорожу своєю посадою і мав честь доповідати вам, що не можу втручатись у справи, чужі моїм обов'язкам. Що я обіцяв вам? Зв'язати вас з тим із наших агентів, який, здавалось мені, найкраще вам прислужиться. Але пан барон знає про розмежування між людьми різних професій... Коли будують дім, не дають теслярові робити те, що стосується слюсаря. Так ось, існують дві поліції: — поліція політична і поліція карна. Ніколи агенти карної поліції не втручаються до справ

політичної поліції, і навпаки. Якби ви звернулись до начальника політичної поліції, треба було б дістати дозвіл міністра, щоб узятись до вашої справи, а ви не наважилися б розповісти про неї генеральному директорові королівської поліції. Агента, що взявся б за поліційну справу на свій страх, усунули б з посади. А карна поліція така сама обачна, як і політична. Таким чином, ніхто в міністерстві внутрішніх справ або в префектурі не рушить інакше, як тільки в інтересах держави або в інтересах правосуддя. Якщо йдеться про змову або злочин, та боже мій! начальники будуть до ваших послуг, але зрозумійте ж, пане барон, що в них є серйозніші справи, ніж п'ятдесят тисяч паризьких любовних пригод! Щождо нас, то ми повинні втручатись тільки в справи арештування боржників, і коли справа торкнеться чогось іншого, ми підлягаємо великій небезпеці в разі порушення чийогонебудь спокою. Я вам надіслав одного з моїх людей, але застеріг, що не відповідаю за нього. Ви наказали йому знайти в Парижі жінку. Контансон „вимантачив" у вас тисячу франків, пальцем не поворухнувши. Однаково, що шукати голку в річці, що парижанку, яку підозрюють у поїздці в Венсенський ліс, і яка за описом схожа на всіх гарних парижанок.

— Гонданзон (Контансон),— сказав барон,— хіпа не міг сказайт мені прафту, самість фімантачити тисячу вранків?

— Слухайте, пане барон,— сказав Лушар,— дайте мені тисячу екю! я вам дам... продам одну пораду.

— Чи варта вона тисяші екю, фаша порада? — спитав Нюсінжен.

— Мене не впіймаєте, пане барон,— відповів Лушар.— Ви закохані, ви хочете знайти предмет вашої пристрасті, ви сохнете по ньому, як салат без води. Вчора до вас приходили, як казав мені ваш лакей, два лікарі й сказали, що ви в небезпечному стані; тільки я можу доручити вас спритній людині... Та, чорт забери, хіба не варте ваше життя тисячі екю?

— Скажіть мені ім'я цієї спритної людини, і рахуйте на мою щедрість.

Лушар взяв капелюх, вклонився, пішов.

— Бісова людина,— скрикнув Нюсінжен,— ходіть сюти! тершіть!..

— Майте на увазі,— сказав Лушар,— перше ніж узяти гроші, що я продаю вам виключно й просто довідку; я дам вам ім'я, адресу єдиної людини, що може вам прислужитись, але це майстер...

— Забирайсь під дри шорти! — скрикнув Нюсінжен,—

тільки ім'я Варшільда коштує тисяшу, та й те коли воно пітписане піт токумент... Я пропоную тисяша франків...

Лушар, дрібненький пройдисвіт, що не зумів влаштуватись ні на посаді довіреного, ні нотаріуса, ні судового пристава, ні адвоката, — значливо скидав очима на барона.

— Для вас тисяча екю — ніщо, ви їх повернете за кілька секунд на біржі,— сказав він.

— Пропоную тисяша франків!..— повторив барон.

— Ви будете виторговувати й золоту жилу! — сказав Лушар, вклоняючись і виходячи.

— Матиму атресу са п'ятсот франків! — скрикнув барон і наказав лакеєві надіслати до нього секретаря.

Тюркаре[39] більше не існує. На сьогодні, найбільший і найменший банкір поширює свої злісні хитрощі на кожну дрібницю: він торгується в мистецтві, благодійності, коханні, він готовий торгуватися з папою за відпущення гріхів. Отже, слухаючи Лушара, Нюсінжен раптом подумав, що Контансон, бувши правою рукою агента торговельної поліції, повинен знати адресу того майстра шпигунства. Контансон за п'ятсот франків дасть те, що Лушар хотів продати за тисячу екю. Ця швидка комбінація доводить, що хоч серце цього чоловіка було сповнене кохання, голова все ще залишалась головою біржового хижака.

— Ітьте самі, пане,— сказав барон своєму секретареві,— до Гонданзона, шпигун Лушара, акент сутової боліції, але ітьте в капріолеті туше скоро, і негайно привезійт його. Я шекаю!.. Фі пройдете сатову фіртку, бо трепа, щоб ніхто не пачив цю осопу у мене. Ви його профедіть у маленький пафільйон у сату. Потпайте фіконати моє дорушення розумно.

До Нюсінжена приходили в справах, але він чекав Контансона, мріяв про Естер, казав собі, що скоро вже побачить жінку, якій він завдячує несподіваним хвилюванням; він відсилав усіх, кажучи щось невиразне, даючи двозначні обіцянки. Контансон здавався йому найзначнішою особою в цілому Парижі, він щохвилини поглядав у садок. Нарешті, наказавши скінчити прийом, він звелів подати собі сніданок у павільйоні, що був в одному кутку саду. В конторі поведінка й вагання найхитрішого, найпронизливішого, найполітичнішого з паризьких банкірів здавалась незрозумілою.

— Що таке з патроном? — питав один із біржових маклерів старшого службовця канцелярії.

— Ніхто нічого не знає; кажуть, здоров'я його викликає

побоювання. Вчора баронеса викликала лікарів Десплена й Б'яншона, обох разом...

Одного разу іноземці схотіли бачити Ньютона саме в ту хвилину, коли він давав ліки одній із своїх собак, що звалась Б'юті — тій, що, як відомо, знищила величезну його роботу і якій він сказав тільки: „Ах Б'юті, ти й не знаєш, що ти зараз знищила..." Іноземці пішли геть, шануючи працю великої людини. В усіх грандіозних біографіях можна знайти маленьку собачку Б'юті. Коли маршал де-Рішельє приїхав вітати Людовіка XV після взяття Магона [40] — одного з найбільших воєнних подвигів XVIII століття,— король сказав йому: „Знаєте велику новину? — бідний Лансматт помер!" Лансматт був швейцар, обізнаний з любовними пригодами короля.

Ніколи паризькі банкіри не дізнались, чим вони завдячують Контансонові. Цей шпигун був причиною того, що Нюсінжен дозволив їм провести без себе величезну аферу, залишивши їм свою, власне, вже забезпечену за собою частку. Цей біржовий хижак щодня міг обстріляти чиї завгодно фінанси артилерією спекуляції, але сам він, як людина, цілком залежав від щастя.

Уславлений банкір пив чай, жував тартинки з маслом, як людина, що її зуби вже давно не були нагострені апетитом, коли почув звук екіпажу, який спинився біля хвіртки саду. Незабаром секретар Нюсінжена привів до нього Контансона, якого знайшов тільки в кафе біля в'язниці Сент-Пелажі, де агент снідав на чайові, одержані від одного боржника, ув'язненого на пільгових умовах, що за них сплачують окремо. Контансон був, сказати б, цілою паризькою поемою. Глянувши на нього, ви відразу вгадали б, що Фігаро Бомарше, Маскаріль Мольєра, Фронтени Маріво і Лафлери Данкура — ці великі образи сміливості в шахрайстві, хитрощів у скруті, спритності в ту хвилину, коли перерізано нитки інтриги,— всі вони є щось мізерне порівняно з цим велетнем дотепності й злиднів. Коли в Парижі ви зустрічаєте тип, це вже не людина, це видовище! це вже не хвилина життя, а ціле існування, багато існувань! Обпаліть три рази в печі гіпсовий бюст,— і ви матимете якусь фальшиву видимість флорентійської бронзи. Так ось, блискавки безлічі нещасть, скрута жахливих становищ бронзували голову Контансона, немов жар печі тричі змінював колір його обличчя. Часті зморшки вже не могли розправитись, це були довічні згортки, білі в глибині. Жовте обличчя було геть усе в зморшках. Череп, схожий на череп Вольтера, був нечутливий, як у мерця, і якби не кілька

волосинок ззаду, можна було б сумніватися, чи належить він живій людині. Під нерухомим лобом бігали очі, що нічого не виявляли, як у тих китайців, що їх виставляють під склом біля дверей чайної крамниці,— штучні очі, що вдають життя, ніколи не змінюючи свого виразу. Ніс, провалений як у смерті, зневажав долю, а рот, стягнутий, як у скнари, був завжди відкритий, і все ж мовчазний, як щілина поштової скриньки. Спокійний, як дикун, з смуглявими руками, маленький і сухорлявий, Контансон мав ту діогенівську безтурботну фігуру, що ніколи не згинається в шанобливих поклонах. А які коментарії до його життя — для тих, хто вміє читати,— написані на його костюмі!.. Що то за штани!.. Штани шпига, чорні й блискучі, як матерія під назвою „вуаль", з якої шиють адвокатські мантії! Жилетка куплена в Тамплі, але з шалевим коміром і вишивана!.. фрак чорний, з червонуватим відтінком!.. І все це почищене щіткою, більш-менш чисте, прикрашене годинником на ланцюжку з фальшивого золота. На плісированій сорочці з жовтого перкалю блищала шпилька з фальшивим бриліантом. Бархатний комірець нагадував ошийник каторжника і підпирав червоні, немов у караіба, складки шкіри. Циліндр блищав як атлас, але з тульї можна було б натопити на два каганці сала, коли б якийнебудь бакалійник купив його на перетоплювання. Мало перерахувати всі ці деталі, треба ще вміти відтворити ту надмірну претензійність, якої надав їм Контансон. Було щось надзвичайно кокетливе в комірі фрака, в тількищо начищених чоботях з підошвами, що просили їсти,— чого не може відтворити ніякий французький вислів. Одне слово, щоб дати якесь уявлення про цю мішанину різноманітних відтінків, треба сказати таке: спостережлива людина зрозуміла б з вигляду Контансона, що, якби він був не шпигом, а злодієм, все це лахміття, замість викликати посмішку, примусило б здригнутись від жаху. Зважаючи на костюм, спостерігач сказав би: „Ось негідник, що п'є, грає, має пороки, але не напивається, не шахрує; це не злодій, не вбивця". Контансона справді не можна було визначити, поки не спадало на думку слово „шпигун". Ця людина займалась стількома невідомими професіями, скільки є відомих. Тонка усмішка його блідих губ, блимання зеленуватих очей, гримаска його плоского носа свідчили, що він був не дурень. Обличчя його було жерстяне, мабуть, і душа була подібна до обличчя. Тому міни на його обличчі були скоріше гримасами, викликаними чемністю, ніж виявом його внутрішніх почуттів. Він лякав би, якби не смішив. Контансон, один із найцікавіших продуктів

того шумовиння, що спливає на поверхню паризького казана, де все шумує, намагався бути насамперед філософом. Він без гіркості казав:

— У мене великі таланти, але таланти одержуєш даром; це однаково, як би я був кретином!

І він засуджував себе, замість того, щоб винуватити інших. Чи багато знайдеться таких незлостивих шпигів, як Контансон?

— Обставини проти нас,— казав він часто своїм начальникам,— ми могли б стати кришталем, а залишаємось пі-щинками та й край.

Його цинізм щодо костюма мав певне значення: дбаючи про свій звичайний одяг не більше, ніж актори, він був незрівнянний у переодяганні, у гримі; він міг би навчити самого Фредеріка Леметра [41], адже він міг, якщо треба було, ставати навіть денді. Напевне, колись, за молодих років, він належав до розбещеного товариства відвідувачів веселих домів. Він висловлював глибоку антипатію до карної поліції, бо належав за часів імперії до поліції Фуше, якого вважав за велику людину. Після скасування міністерства поліції він вирішив, за браком кращого, взятися до справи торговельних арештів, але його всім відомі таланти, його спритність зробили з нього цінне знаряддя, і анонімні шефи політичної поліції залишили його ім'я в своїх списках. Контансон, так само як його товариш, був тільки одним із статистів драми, де перші ролі належали їхнім шефам, коли йшлося про політичну роботу.

— Ійдіть геть!— сказав Нюсінжен, жестом відпускаючи секретаря.

„Чому ця людина живе в палаці, а я в мебльованій кімнатці?— казав до себе Контансон,— він тричі обкрутив своїх кредиторів, він — злодій; я ніколи не вкрав і шага. Я талановитіший за нього".

— Гонданзон, мій люпий,— сказав барон,— фі фідурили ф мене тисяшу франків.

— Моя коханка заборгувалась богові і чортові!..

— Ти маєш коханку?— скрикнув Нюсінжен, дивлячись на Контансона з захопленням, змішаним із заздрощами.

— Мені тільки шістдесят шість років,— відповів Контансон, немов людина, яку порок зберіг молодою, даючи фатальний зразок для інших!

— А що фона ропить?

— Вона допомагає мені,— сказав Контансон.— Коли чесна жінка полюбить злодія, то або вона стає злодійкою, або він — чесною людиною. Я залишився шпигом.

— Топі сафжди треба гроші? — спитав Нюсінжен.

— Завжди,— відповів, усміхаючись, Контансон,— мені личить бажати їх, як вам — заробляти: ми можемо порозумітись: ви нагромаджуйте, а я берусь витрачати. Ви будете колодязем, я відром.

— Хочеш саропити панкнот у п'ятсот франків?

— Навіщо питати! Та я ж дурень — адже ви запитуєте мене не для того, щоб виправити несправедливість моєї долі!

— Совзім ні, я додаю його до панкнота в тисяшу франків, що ти ф мене взяв; значить, я тобі даю тисяшу п'ятсот франків!

— Добре, ви мені даєте тисячу франків, які я взяв, і ви додаєте п'ятсот франків.

— Прафда, так,— сказав Нюсінжен, кивнувши головою.

— Це все ж таки становить тільки п'ятсот франків,— незворушно сказав Контансон.

— Витрати?.. — казав барон.

— Прибутку. Добре, а на яку ж цінність пан барон міняється?

— Мені сказали, що в Парижі є шоловік, статний снайти шінку, яку я кохаю, а ти снаєш атресу... Отне слово, майстер жбигунства.

— Це правда...

— Ну, тай його атресу, і ти матимеш п'ятсот франків.

— Де вони? — жваво спитав Контансон.

— Ось фони,— сказав барон, витягаючи банкнот із кишені.

— Ну, давайте,— сказав Контансон, простягаючи руку.

— Таю, коли ти таєш! Ітьмо потифитися на того шоловіка, і ти маєш гроші, бо ти міг пи продати мені пагато атрес за цю ціну.

Контансон засміявся.

— Справді, ви маєте право так думати про мене, — сказав він, немов картаючи себе, — чим огидніше наше становище, тим більш треба чесноти. Та, бачите, пане барон, покладіть шістсот франків, і я вам дам добру пораду.

— Тафай, і покладись на мою шетрість...

— Я рискую, — сказав Контансон, — але я граю велику гру. В поліції, бачите, треба пробиватись потайними ходами. Ви кажете: „Ну, до справи"... Ви багаті, і думаєте, що все купується за гроші. Правда, гроші важать чимало, але з грішми, як каже дехто з наших розумників, можна купити тільки людей. А є такі речі, про які не згадуєш і яких не можна купити!.. Випадку не підкупиш. Отож у політиці і поліції так не робиться. Ви хочете поїхати зо мною в ка-

ретi? Нас, напевне, зустрінуть. Випадок може бути нам і на користь і на шкоду.

— Правта? — спитав барон.

— Звичайно, пане. Підкова, піднята на вулиці, привела префекта поліції до викриття пекельної машини[42]. Отже, якби ми сьогодні вночі поїхали у фіакрі до пана де-Сен-Жермена, то і йому було б незручно, якби ви до нього зайшли, і вам, якби вас побачили дорогою.

— Це правта,— сказав барон.

— Ах, це найспритніший із спритних, заступник правої руки Фуше — славетного Корантена, якого вважають за незаконного сина Фуше,— кажуть, що він його породив, бувши священиком. Та це дурниці, Фуше вмів бути священиком, так само як і бути міністром. Так ось, цю людину ви не примусите працювати менше ніж за десять тисяч франків... Подумайте про це... Але ваша справа буде зроблена, і добре зроблена. Я муситиму попередити пана де-Сен-Жермена, і він призначить вам рандеву в такому місці, де ніхто нічого не побачить і не почує; адже він рискує, займаючись поліційними справами для приватних осіб. Та чого ви хочете!.. Це чесна людина, перший з людей, людина, що зазнала багато переслідувань — та ще за те, що рятувала Францію! Як і я, як і всі, хто її рятував!

— Топре, ти мені напишеш про час рантефушки,— сказав барон, усміхаючись своєму плоскому жартові.

— Пан барон не хоче посріблити мені ручку?.. — сказав Контансон принижено і разом з тим загрозливо.

— Шан, — крикнув барон садівникові, — піти спитай у Шорша твадцять франків і принеси мені.

— Якщо пан барон не має інших відомостей, крім тих, що дав мені, я все ж таки сумніваюсь, щоб той майстер міг щось зробити.

— У мене є ше інші! — сказав барон з хитрим виразом.

— Маю честь попрощатися, пане барон,— сказав Контансон, взявши двадцятифранкову монету, — буду мати честь прийти сказати Жоржу, куди пан повинен приїхати ввечері, бо в політиці та в поліції ніколи не слід нічого писати.

„Тивно, які ці молотці тотепні,— сказав до себе барон,— це в боліції совзім як уф аферах".

Залишивши барона, Контансон спокійно попрямував з вулиці Сен-Лазар на вулицю Сент-Оноре в кафе Давід. Він зазирнув у вікно і побачив старого, що був там відомий під ім'ям татуся Канкоеля.

Кафе Давід на вулиці де-ла-Монне, на розі вулиці Сент-Оноре, мало протягом перших тридцяти років цього сто-

ліття своєрідну славу, хоч вона й обмежувалась так званим кварталом де-Бурдонне. Тут збирались старі колишні негоціанти і великі комерсанти, які ще вели справи: Камюзо, Леба, Тільєро, Попіно, а також кілька домовласників, як от татусь Моліне. Можна було зустріти там коли-не-коли старого Гільйома, що приходив з вулиці дю-Коломб'є. Там точились розмови про політику — проте, з обачністю, бо погляди кафе Давід були ліберальні. Там розповідали місцеві плітки,— адже люди відчувають велику охоту глузувати один з одного!.. Це кафе, як і всі кафе взагалі, мало свого оригінала в особі татуся Канкоеля, що приходив туди з 1811 року і здавався настільки схожим з чесними людьми, які збирались там, що ніхто не боявся говорити про політику в його присутності... Іноді цей стариган, що часто викликав жарти постійних відвідувачів своїм недоумством, зникав на місяць чи два, але його відсутність приписували завжди нездужанню або старості (бо вже в 1811 р. йому можна було дати понад шістдесят років), і це ніколи нікого не дивувало.

— Що з татусем Канкоелем? — запитували касиршу.

— Думається мені,— відповідала вона,— що одного прекрасного дня ми дізнаємось про його смерть із „Дрібних об'яв"[43].

Вимова татуся Канкоеля виразно свідчила про місце його походження; він казав „естатуя", „еспеціальний", „побулярний" і „тюрський" замість „тюркський". Його ім'я походило від маленького маєтку під назвою Канкоель (це означає в деяких провінціях — „хрущ"), в департаменті Воклюз, звідки він приїхав. Нарешті почали називати його просто Канкоель замість де-Канкоель, і стариган не сердився: дворянство, на його думку, вмерло 1793 року; зрештою, маєток Канкоель йому не належав: він був молодшим членом молодшої лінії. Костюм татуся Канкоеля тепер видався б чудним, але з 1811 — 16 до 1820 року він нікого не дивував. Старий носив черевики з сталевими гранчастими пряжками, шовкові панчохи з білими й синіми поперечними смужками, короткі шовкові штани з овальними пряжками, схожими на пряжки черевиків. Біла вишивана жилетка, старий фрак із зеленувато-каштанового сукна і сорочка з плісированим гладким жабо доповнювали цей костюм. На середині жабо блищав золотий медальон, в якому крізь скельце видно було малесенький сплетений з волосся храм,— одна з тих чарівних сентиментальних дрібниць, що заспокоюють чоловіків так само, як опудало лякає горобців. Чоловіків у більшості випадків лякають і заспокоюють дрібниці. Штани

татуся Канкоеля підтримувались пряжкою, яка, за модою минулого століття, стягувала їх вище живота. З пояса паралельно звисали два сталеві ланцюжки, що складалися з кількох тонесеньких рядків і закінчувались пучком брелоків. Білий галстук замикався ззаду невеличкою золотою пряжкою. Нарешті голова, білосніжна й напудрена, ще 1816 року оздоблювалась муніципальним трикутним капелюхом, якого носив також і пан Трі, голова трибуналу. Цей капелюх, такий дорогий для старигана, татусь Канкоель замінив недавно (він думав, що мусить зробити цю жертву добі) бридким круглим капелюхом, проти якого ніхто не наважувався виступити. Маленька косиця, стягнута стрічкою, викреслювала на його спині напівкруглий слід, де бруд зникав під тонким шаром пудри. Спинившись на визначній рисі його обличчя — на носі, горбкуватому, червоному, гідному фігурувати на блюді з трюфелями, ви подумали б, що цей чесний старий — роззява, що він має простодушний, придуркуватий і дуже лагідний характер, і були б обдурені ним так само, як і всі в кафе Давід, де ніхто ніколи не придивлявся до спостережливого лоба, до сардонічних губ і холодних очей цього старого, порочного з дитинства, спокійного, як Вітеллій [44], що його імператорське черево немов палінгенетично відродилося в цьому старому.

В 1816 році один молодий комівояжер, на ім'я Годіссар, постійний одвідувач кафе Давід, напився між одинадцятою й дванадцятою годиною ночі з відставним офіцером. Він мав необережність говорити про змову, організовану проти Бурбонів,— досить серйозну й готову вибухнути. В кафе не було нікого, крім татуся Канкоеля, що, здавалось, заснув, двох слуг, які дрімали, та касирші. Через двадцять чотири години Годіссар був арештований: змову було викрито. Двоє загинули на ешафоті. Ні Годіссар, ні хтонебудь інший не запідозрів, що виказав татусь Канкоель. Відпустили слуг, цілий рік стежили один за одним, лякаючись поліції, разом з татусем Канкоелем, що хотів уже, як казав він, забиратись із кафе Давід, надто ненавидячи поліцію.

Контансон увійшов у кафе, замовив скляночку горілки, не дивлячись на татуся Канкоеля, що заглибився в газети. Тільки перехиливши скляночку, він витяг золоту монету барона й покликав слугу, різко стукнувши три рази по столу. Касирша й слуга розглянули золоту монету з дуже образливою для Контансона уважністю, але їх недовір'я було припустиме, бо зовнішність Контансона викликала здивування в одвідувачів.

„Крадіжкою чи вбивством здобуте це золото?"

Така думка майнула в кількох розумних і проникливих людей, що дивились на Контансона поверх окулярів, удаючи, ніби вони читають газети. Контансон, який усе бачив і нічому ніколи не дивувався, зневажливо витер губи хусткою з тільки трьома латками, одержав решту, засунув усі мідяки в кишеньку, де колись біла підкладка зробилась такою чорною, як сукно штанів, і не дав ні одного су слузі.

— От шибеник!— сказав татусь Канкоель панові Пільєро, своєму сусідові.

— Е!— відповів, звертаючись до цілого кафе, пан Камюзо, єдиний, хто не виявив жодного подиву,— це Контансон, права рука Лушара, нашого торговельного пристава. Ці молодці, мабуть, мають піймати когонебудь у нашому кварталі...

Через чверть години старий Канкоель підвівся, взяв зонтик і спокійно вийшов.

Чи треба пояснювати, яка жахлива й значна людина ховалась під зовнішністю татуся Канкоеля, так само, як в абаті Карлосі ховався Вотрен! Цей чоловік, що походив з півдня, народився в Канкоелі, єдиному маєтку його родини, до речі досить статечної, і мав ім'я Пейрад. Він дійсно належав до молодшої лінії дому Пейрад, до старої, але бідної родини в графстві, яка ще володіла маленьким маєтком Пейрад. Бувши сьомою дитиною в сім'ї, він 1772 року прийшов у сімнадцять літ пішки в Париж з двома екю по шість ліврів у кишені; його штовхали пороки палкого темпераменту, невгамовне бажання піднестись, яке притягає багатьох мешканців півдня в столицю, коли вони зрозуміють, що батьківський дім не може дати їм змоги задовольнити свої пристрасті.

Про юність Пейрада легко дати уявлення, сказавши, що в 1782 році він був довіреною особою і героєм головного управління поліції, де його дуже цінили пани Ленуар і д'Альбер, два останні генерал-лейтенанти поліції. Революція не мала поліції, вона її не потребувала. Шпигунство, дуже поширене тоді, називалось громадянським обов'язком. Директорія,— уряд дещо впорядкованіший, ніж комітет громадського рятунку,— змушена була поновити поліцію, а перший консул завершив її організацію, утворивши поліційну префектуру й міністерство поліції. Пейрад, людина традицій, набрав штат разом з Корантеном, молодшим, але, до речі сказати, значно спритнішим, ніж сам Пейрад, який виявляв талант тільки в поліційних підземеллях. В 1808 році величезні послуги Пейрада були відзначені призначенням його на високу посаду головного комісара поліції в Антверпені.

За задумом Наполеона, ця своєрідна поліційна префектура дорівнювалась міністерству поліції і мала стежити за Голландією. Після закінчення походу 1809 року Пейрада за наказом імператорського кабінету вивезли з Антверпена, спішно приставили в Париж під'конвоєм двох жандармів і кинули в тюрму Ла-Форс [45]. Через два місяці він вийшов із тюрми на поруки свого друга Корантена, витримавши три допити префекта поліції по шість годин кожний. Чи не потрапив Пейрад у неласку через дивну ретельність, з якою він допоміг Фуше захищати атаковані береги Франції,— подію, що пізніше дістала назву Вальхеренської [46] експедиції, коли герцог Отрантський виявив здібності, що злякали імператора? Це було правдоподібно в свій час щодо Фуше; але тепер, коли всі знають, що саме відбулось у той час на нараді міністрів, скликаній Комбасересом [47], правдоподібність перетворилась на певність. Приголомшені звісткою про замах Англії, яка намагалась відплатити Наполеонові за Булонський [48] похід, і застукані без господаря, який у той час укріплявся на острові Лобау, де Європа вже бачила його загибель, міністри не знали, на що наважитись. Загальна думка була за те, щоб надіслати кур'єра до імператора, і сам тільки Фуше насмілився накреслити план кампанії, який і почав реалізувати.

— Робіть, як хочете,— сказав йому Камбасерес,— але я надішлю донесіння імператорові, бо дорожу своєю головою.

Відомо, який безглуздий привід висунув імператор після свого повороту на засіданні державної ради, щоб позбавити свого міністра ласки і покарати його за врятування Франції у свою відсутність. Починаючи з цього дня імператор подвоїв неприязнь князя де-Талейрана неприязню герцога Отрантського, двох єдиних видатних політиків, породжених революцією, які може врятували б Наполеона в 1813 році. Щоб усунути Пейрада, обрали банальний привід — хабарництво: він нібито сприяв контрабанді, ділячись деякими прибутками з великими комерсантами. Таке ставлення було нестерпне для людини, що заслужила маршальський жезл головного комісара великими послугами, які зробила державі. Ця людина, постарівшись на справах, знала таємниці всіх урядів, починаючи з 1775 року, доби, коли вона вступила в головне управління поліції. Імператор, вважаючи себе за досить сильного, щоб створювати потрібних йому людей, не зважив на міркування, які пізніше були висловлені на користь людини, що її вважали за одного з найвірніших, найспритніших і найхитріших невідомих геніїв, призначених піклуватись про небезпеку держави. Він думав,

що може замінити Пейрада Контансоном, але Контансона в той час засипав своїми ділами Корантен. Пейрад був тим болісніше вражений, що, як розпусник і ласун, він перебував щодо жінок у стані кондитера, який любить ласощі. Порочні звички стали його другою природою; він не міг обійтись без гарного обіду, без гри, нарешті без того вельможного — хоч і без блиску — життя, якому віддаються всі високо обдаровані люди, що створили собі потребу непомірних втіх. Крім того, він до цього часу жив широко, ніколи не дбаючи про показність, проїдаючи свої гроші без пишноти, бо ні з ним, ні з його другом Корантеном не рахувались. Цинічно-дотепний, він, зрештою, був задоволений своїм становищем, як філософ. Одне слово, на якому б щаблі не перебував шпиг у поліційній машині, він так само, як і каторжник, не може повернутись до чесної або вільної професії. Відзначені, зареєстровані раз і назавжди шпиги й каторжники, набувають, як і слуги церкви, незгладних ознак. Є такі істоти, що їх соціальний стан позначив фатальною долею.

На своє нещастя Пейрад шалено покохав гарненьке дівча, власну свою дочку, як він сам добре знав, від одної славетної актриси; він зробив колись актрисі певну послугу, і за це вона була йому вдячна протягом трьох місяців. Виписавши свою дитину з Антверпена, Пейрад опинився таким чином без будьяких засобів для існування в Парижі, одержуючи тільки річну допомогу в тисячу двісті франків, призначену поліційною префектурою старому учневі Ленуара. Він оселився на вулиці де-Муано, на п'ятому поверсі, в невеличкій квартирі з п'яти кімнат за двісті п'ятдесят франків.

Якщо людині судилось оцінити користь і принаду дружби, то кому ж саме, як не хворому на моральну проказу, як не тому, кого юрба називає шпигом, народ — лягавим, влада — агентом? Пейрад і Корантен були друзями, як Орест і Пілад. Пейрад сформував Корантена, як Віен[49] сформував Давіда: учень швидко перевищив учителя. Не одне діло провели вони спільно. Пейрад, радіючи, що вгадав у Корантені талант, зробив йому кар'єру, підготувавши його тріумф. Він примусив свого учня скористатися з коханки, що зневажала його, як принадою для того, щоб піймати одного чоловіка. А Корантенові тоді ледве було двадцять п'ять років!.. Корантен, залишившись одним із генералів під начальством міністра поліції — їх головного командувача, зберіг при герцогові де-Ровіго[50], високу посаду, яку займав при герцогові Отрантському. А із загальною

поліцією справа стояла тоді так само, як і з карною. В кожній більш-менш значній справі складали, так би мовити, угоду з трьома, чотирма або п'ятьма найздатнішими агентами. Міністр, повідомлений про будьяку змову, попереджений про якийнебудь замах, завжди казав комусь із поліційних начальників:

— Скільки вам треба, щоб досягти такого чи такого результату?

Корантен, Контансон відповідали після уважного обміркування:

— Двадцять, тридцять, сорок тисяч франків.

А далі, після того, як було дано наказ діяти, всі кошти й потрібні люди давались на вибір і на розсуд Корантена або визначеного агента. Карна поліція, очолювана славетним Відоком[51], діяла, зрештою, так само і щодо викриття злочинів.

Політична поліція, як і поліція карна, набирала людей переважно серед агентів відомих, зареєстрованих, звичних, які були начебто солдатами цієї таємної сили, такої потрібної урядам, всупереч усім декламаціям філантропів і дрібненьких моралістів. Але надзвичайне довір'я до двох чи трьох генералів гарту Пейрада й Корантена давало їм право користатись послугами невідомих осіб, хоч і здаючи звіт перед міністром у важливих випадках. Досвід, тонкість Пейрада були надто цінні для Корантена, який після закінчення бурі 1810 року використовував свого старого друга, завжди радився з ним і широко допомагав йому в скруті. Корантен знайшов спосіб давати Пейрадові щось із тисячу франків на місяць. З свого боку, Пейрад зробив великі послуги Корантенові. 1816 року, з нагоди викриття змови, куди вскочив бонапартист Годіссар, Корантен спробував поновити Пейрада на службі генеральної поліції королівства, але вплив невідомої особи відсунув Пейрада. Ось чому Пейрад, Корантен і Контансон, прагнучи зробитись незамінними, організували з ініціативи герцога Отрантського контр-поліцію для Людовіка XVIII, де працювали найсильніші агенти. Людовік XVIII вмер, обізнаний з таємницями, що так і залишаться таємницями навіть для найдосвідченіших істориків. Боротьба генеральної поліції королівства і контр-поліції короля породила жахливі справи; таємниця їх збережена кількома стратами на ешафоті. Тут нема ні місця, ні потреби вдаватись у подробиці з цього приводу, бо „Сцени паризького життя" — не „Сцени політичного життя"; досить показати, з яких засобів існував той, кого в кафе Давід називали „татусем Канкоелем",

якими нитками він був зв'язаний з жахливою і таємничою владою поліції. Від 1817-го до 1822-го року Корантен, Контансон, Пейрад і їх агенти часто одержували завдання стежити за самим міністром. Це може пояснити, чому міністерство відмовилось використати Пейрада і Контансона, на яких Корантен без їх відома скерував підозріння міністрів, щоб використовувати таким чином свого друга, коли його відновлення здавалось йому неможливим. Міністри довірились Корантенові, вони доручили йому стежити за Пейрадом, що викликало усмішку у Людовіка XVIII. Корантен і Пейрад залишались у той час цілком панами становища. Контансон, зв'язаний довгий час з Пейрадом, ще служив йому. Він пішов у розпорядження торговельних приставів з наказу Корантена й Пейрада. Насправді, в наслідок якогось запалу, що виникає в улюбленому ремеслі, обоє генерали охоче призначали своїх найспритніших солдатів в усі місця, де можна було дістати багато відомостей. До того ж, пороки Контансона, його розбещені звички, через які він спустився нижче за двох своїх друзів, вимагали грошей і примушували його більше працювати. Контансон, не вчинивши ніякої нескромності, сказав Лушарові, що знає єдину людину, яка спроможна задовольнити барона де-Нюсінжена. Дійсно, Пейрад був єдиним агентом, що міг безкарно провадити розшуки для приватної особи. Коли помер Людовік XVIII, Пейрад утратив не тільки все своє значення, але й вигоди від становища особистого шпига його величності. Вважаючи себе людиною незамінною, він провадив те ж саме життя. Жінки, добрий харч і клуб іноземців не дали зробити ніяких ощаджень цьому чоловікові, що, як і всі люди, створені для пороку, мав залізний організм. Але з 1826-го до 1829-го року, досягши майже сімдесяти чотирьох років, він, за власним висловом, загальмував. Щороку Пейрад бачив, як підупадає його добробут. Він був свідком похорону поліції, він з сумом дивився, як уряд Карла X відмовлявся від її добрих традицій. З кожною новою сесією Палата зменшувала асигнування, потрібні для існування поліції через свою ненависть до такого способу управління і з упертим наміром зробити моральнішою цю інституцію.

— Це те саме, що й куховарити в білих рукавичках,— казав Пейрад Корантенові.

Корантен і Пейрад передбачали 1830 рік вже в 1822-му. Вони знали, яку особисту ненависть плекає Людовік XVIII до свого наступника; це пояснювало його поблажливість до молодшої лінії, і без цього мотиву його королювання й політика були б нерозв'язною загадкою.

Старіючись, Пейрад дедалі ніжніше любив свою незаконну дочку. Для неї він набув буржуазного вигляду, бо хотів видати Лідію за якогонебудь порядного чоловіка. Отже, особливо за останні три роки, він прагнув улаштуватись у поліційній префектурі або в управлінні генеральної поліції королівства на якійнебудь посаді,— явній, якої не треба приховувати. Нарешті він таки вигадав посаду, потрібну, як він казав Корантенові. Справа полягала в створенні при поліційній префектурі так званого довідкового бюро, яке було б посередньою інстанцією між поліцією власне паризькою, поліцією карною та поліцією королівства; через нього головне управління мало б змогу використовувати всі ці розкидані сили. Тільки старий Пейрад міг, після п'ятдесяти років стриманості, бути ланкою між трьома поліціями, бути архіваріусом, до якого зверталися б за поясненнями у деяких випадках і політика і правосуддя. Пейрад сподівався таким чином з допомогою Корантена дістати змогу придбати придане та чоловіка для своєї маленької Лідії. Корантен уже розмовляв з цього приводу з генерал-директором поліції королівства, не називаючи Пейрада, а генерал-директор, народжений на півдні, вважав за потрібне, щоб цю пропозицію висунула префектура.

В ту хвилину, коли Контансон тричі вдарив золотою монетою по столу в кафе — умовний знак, що означав: „Мені треба поговорити з вами",— старшина поліційних агентів обмірковував таку проблему: „через яку особу і якими інтересами можна зрушити теперішнього префекта поліції?" При цьому він мав вигляд йолопа, що студіює „Французький кур'єр".

„Наш бідний Фуше,— казав він сам до себе, тюпаючи вулицею Сент-Оноре,— ця велика людина вмерла! Посередники між нами й Людовіком XVIII — у неласці! До того ж, як казав мені вчора Корантен, вже не ймуть віри спритності й розумові сімдесятрічного. Ах, навіщо привчився я обідати у Вері[52], пити найкращі вина... співати „Мамуню Годішон"... грати, коли є гроші? Щоб забезпечити собі становище — не досить розуму, як каже Корантен, треба ще вміти поводитись! Любий пан Ленуар правильно пророк мені долю, коли скрикнув з приводу справи про наместо — „Ви ніколи нічим не будете!" — дізнавшись, що я не залишився під ліжком дівчини Оліва"[53].

Якщо шановний батько Канкоель (дома його звали батьком Канкоель) не кидав свого помешкання на вулиці де-Муано на п'ятому поверсі, будьте певні, що в розміщенні квартири він знайшов деякі обставини, що сприяли вико-

панню його жахливих обов'язків. Будинок, що стояв на розі вулиці Сен-Рок, з одного боку не мав сусідів. Сходи поділяли будинок надвоє, і таким чином на кожному поверсі були дві цілком ізольовані кімнати. Ці кімнати виходили на вулицю Сен-Рок. Над п'ятим поверхом були мансарди; одна з них служила кухнею, друга — приміщенням єдиної служниці батька Канкоеля, фламандки Кат, що вигодувала Лідію. Канкоель улаштував у першій з двох ізольованих кімнат свою спальню, в другій — кабінет. Товста проміжна стіна ізолювала кабінет у глибині. Вікно, що виходило на вулицю де-Муано, було проти глухого закутка стіни. На всю широчінь кабінету від сходів його відокремлювала спальня, отже, обидва друзі не боялись ніякого ока, ніякого вуха, коли розмовляли про справи в цьому кабінеті, навмисно зробленому для їх жахливої професії. З обачності Пейрад спорудив поміст із соломи, сукна і дуже товстого килима в кімнаті фламандки, під приводом зробити вигоду годувальниці своєї дитини. Крім того, він замурував камін і користався піччю; димар був виведений через зовнішню стіну на вулицю Сен-Рок. Нарешті він застелив підлогу кількома килимами, щоб пожильці нижнього поверху не могли почути жодного звука. Досвідчений у справах шпигунства, він обслідував щотижня проміжну стіну, стелю й підлогу, оглядав їх, немов винищуючи шкідливих комах.

Певний того, що тут не буде ні свідків, ні слухачів, Корантен улаштовував у цьому кабінеті наради, коли їх не можна було влаштувати в себе. Квартира Корантена була відома тільки генерал-директорові поліції королівства і Пейрадові; він там приймав осіб, обраних міністерством або двором на посередників у якихнебудь важливих справах; але ніхто з агентів або нижчих службовців не приходив туди, і він обмірковував деталі ремесла у Пейрада. Ніхто не знав, що в цій кімнаті складались плани, робились ухвали, що дали б матеріал для дивовижних літописів і цікавих драм, якби стіни могли говорити. Там розглядались між 1816-им і 1826-им роками питання величезної ваги. Там були виявлені в зародку ті події, які мали лягти тягарем на Францію. Там Пейрад і Корантен, такі ж передбачливі, як і генеральний прокурор Беллар, але краще обізнані, казали вже 1819 року:

— Якщо Людовік XVIII не хоче завдати такого чи такого удару, позбутися того чи того принца, значить, він ненавидить свого брата, значить, він хоче залишити йому в спадщину революцію?

На дверях Пейрада була грифельна дошка, на якій він

іноді знаходив дивні знаки, цифри, написані крейдою. Ця пекельна алгебра мала для обізнаних дуже виразне значення.

Проти цього мізерного приміщення Пейрада була квартира Лідії, що складалася з передпокою, маленької вітальні, спальні й туалетної кімнатки. Двері квартири Лідії, так само як і двері кімнати Пейрада, були зроблені з листового заліза в чотири лінії завтовшки, вміщеного між двома товстими дубовими дошками; ціла система замків і петельних гаків робила їх такими ж неприступними, як і двері тюрми. Не зважаючи на те, що в будинку був прохідний двір і крамничка і не було швейцара, Лідія жила, не маючи чого боятись. В їдальні, маленькій вітальні і спальні були на вікнах висячі квітники, ці кімнати були по-фламандському охайні й розкішні.

Годувальниця-фламандка ніколи не залишала Лідії й звала її дочкою. Вони дуже акуратно одвідували церкву, і тому бакалійник-рояліст, що мав крамницю на розі вулиці де-Муано і Нев-Сен-Рок, був прекрасної думки про старого Канкоеля. Сім'я, кухня і прикажчики цього бакалійника займали перший і другий поверхи. На третьому поверсі жив домовласник, а на четвертому вже двадцять років мешкав граняр. У кожного квартиранта був ключ від хвіртки. Бакалійниця охоче приймала листи й пакети, адресовані цим трьом мирним родинам, тим більш, що в бакалійній крамничці була поштова скринька. Без цих подробиць ні іноземці, ні особи, що знають Париж, не могли б зрозуміти таємничості і спокою, відлюдності і безпечності цього будинку, особливо для Парижа. Після півночі батько Канкоель міг задумувати які завгодно каверзи, приймати міністрів і шпигів, дівчат і жінок так, що ніхто в світі цього не помітив би. Пейрада, про якого фламандка сказала куховарці бакалійника: „Він і мухи не скривдить", усі вважали за чудову людину. Він нічого не шкодував для дочки. Лідія, учениця Шмукке, була такою освіченою музиканткою, що могла складати власні композиції. Вона малювала сепією, гуаш'ю і аквареллю. Щонеділі Пейрад обідав з дочкою. В цей день старий був виключно батьком. Поважна без святенництва, Лідія говіла перед пасхою, щомісяця ходила сповідатися. Все ж вона дозволяла собі подеколи піти в театр. Гарної погоди вона гуляла в Тюільрі. В цьому й полягали всі її розваги, бо вона жила дуже відлюдно. Лідія, обожуючи свого батька, і гадки не мала про його фатальні таланти й темні справи. Жодне бажання не збурило чистого життя цієї чистої дитини. Струнка, гарна, як її мати, з чарівним голосом, тонким личком

в рамці прекрасного білявого волосся, вона скидалась на тих скорше містичних, ніж реальних ангелів, що їх деякі примітивні художники вміщують на задньому тлі своїх „святих сімейств". Її сині очі, здавалось, проливали небесне проміння на того, кого вона обдаровувала поглядом.

Від її вбрання — скромного, без надмірностей моди, тхнуло чарівним ароматом буржуазності. Уявіть собі, що в ангела батько — старий сатана, який відсвіжується цією божественною близькістю, і ви матимете уявлення про Пейрада та його дочку. Якби хтонебудь забруднив цей бриліант, батько вигадав би для його знищення одну з тих жахливих пасток, в які потрапляли при реставрації нещасні, що склали свої голови на ешафоті. Тисячі екю було досить для Лідії і Кат, яку вона називала нянею.

Повертаючись вулицею де-Муано, Пейрад помітив Контансона; він перегнав його, увійшов першим, почув за собою на сходах кроки свого агента, і провів його до себе перше ніж фламандка висунула носа з кухонних дверей. Дзвоник що дзвонив, коли відчиняли гратчасті двері на четвертому поверсі, де жив граняр, попереджав мешканців четвертого й п'ятого поверху про відвідувача. Нема чого й казати, що після півночі Пейрад закладав дзвоник ватою.

— Що за спішна справа, філософе?

„Філософ" було прізвище, яке Пейрад дав Контансонові, і цей Епіктет шпигунства цілком заслужив його. Ім'я Контансона ховало — на жаль! — одне з найстаровинніших імен феодальної Нормандії.

— Та можна заробити щось із десять тисяч.

— Що саме? Політика?

— Ні, дурниці! Барон де-Нюсінжен, знаєте, цей патентований злодій, ірже за жінкою, яку він побачив у Венсенському лісі, і треба знайти її йому, або він помре з кохання. Вчора скликали консиліум лікарів, якщо вірити його лакеєві... Я вже видурив у нього тисячу франків під приводом розшуків тієї принцеси...

І Контансон розповів про зустріч Нюсінжена з Естер, додавши, що барон має деякі нові відомості.

— Добре,— сказав Пейрад,— ми знайдемо цю Дульцінею, скажи баронові, щоб він приїхав сьогодні в кареті на Єлісейські поля, авеню Габріель, на ріг алеї Маріньї.

Пейрад випроводив Контансона і постукав до дочки таким способом, як між ними було умовлено. Він увійшов радісно: тількищо йому нарешті трапилась нагода, що дасть йому бажану посаду. Поцілувавши Лідію в лобик, він сів у зручне вольтерівське крісло й сказав їй:

— Заграй мені щонебудь!

Лідія заграла йому фортепіанну п'єсу Бетховена.

— Добре заграла, моя кізочко,— сказав він, становлячи її між колін.— Знаєш, нам уже двадцять один рік! Треба одружуватись, бо нашому батькові понад сімдесят років.

— Я щаслива тут,— відповіла вона.

— Ти любиш тільки мене, мене, такого бридкого, старого?— спитав Пейрад.

— А кого ж мені ще любити?

— Я обідаю з тобою, моя кізочко, попередь про це Кат. Я думаю влаштуватись на посаді і шукати тобі чоловіка, гідного тебе... якогонебудь гарного, талановитого юнака, яким ти колись будеш пишатись...

— До цього часу я бачила тільки одного такого, з яким я хотіла б одружитись.

— Ти бачила такого?

— Так, у Тюільрі,— відповіла Лідія,— він проходив під руку з графинею де-Серізі.

— Його звуть?..

— Люсьєн де-Рюбампре... Я сиділа з Кат під липою, ні про що не думаючи. Поруч сиділи дві дами, і одна сказала: „Ось пані де-Серізі і красунь Люсьєн де-Рюбампре". Я глянула на парочку, на яку дивились дами. „Ах, моя люба,— сказала друга,— є ж такі щасливі жінки!.. Їй усе дарують, ось оцій, бо вона народжена де-Ронкероль, і чоловік її має силу". „Але, люба моя,— відповіла друга дама,— Люсьєн їй дорого коштує..." Що це означає, тату?

— Це дурниці, що їх завжди кажуть світські люди,— відповів Пейрад дочці з добродушним виразом.— Можливо, що вони натякали на якінебудь політичні обставини.

— Ну, ви мене спитали, я вам відповідаю. Якщо хочете віддати мене, знайдіть мені чоловіка, що скидався б на цього юнака.

— Дитина!— відповів батько.— Краса в чоловіків не завжди є ознакою добрості. Юнаки, обдаровані приємною зовнішністю, не зустрічають на початку життя ніяких труднощів, не розвивають своїх талантів, світ їх псує своїми авансами, і пізніше їм доводиться сплачувати проценти за свої гідності!.. Я хотів би знайти для тебе такого чоловіка, якого міщани, багатії й дурні залишають без допомоги й протекції...

— Кого ж це, тату?

— Чоловіка з невідомим талантом... Та добре, люба моя донечко, я маю змогу обшукати всі паризькі мансарди й виконати твою програму, давши твоєму коханню такого ж

гарного юнака, як той негідник, про якого ти говориш, але з великим майбутнім,— одного з людей, призначених для слави й багатства... О, я й не подумав ось про що: у мене, очевидно, є ціла отара племінників, а серед них, можливо, знайдеться гідний тебе!.. Я напишу, або скажу написати в Прованс!

Дивна річ! Саме в цю хвилину юнак, що вмирав з голоду й утоми, ідучи пішки з департаменту Воклюз, один із племінників Канкоеля, входив у Париж мимо італійської застави, шукаючи свого дядька. В мріях сім'ї, яка нічого не знала про долю цього дядька, Пейрад був предметом надії: думали, що він повернувся з Індії мільйонером! Під впливом таких родинних мрій, один із внучатих племінників на ім'я Теодоз, вирушив у навколосвітню подорож, шукаючи свого фантастичного дядька.

Втішившись протягом кількох годин радощами батьківства, помивши й пофарбувавши волосся (пудра була його маскуванням), Пейрад, одягнений у гарний сюртук з синього сукна, застібнутий до підборіддя, і в чорний плащ, взутий у високі чоботи на товстих підошвах, мавши при собі особисте посвідчення, повільно походжав вздовж авеню Габріель, де Контансон, переодягшись старою торгівкою овочами, зустрів його перед садами Елізе-Бурбон.

— Пане Сен-Жермен,— сказав йому Контансон, називаючи свого колишнього начальника його бойовим прізвищем,— ви дали мені заробити п'ятсот монет, але я вартую тут саме для того, щоб сказати вам, що проклятий барон, перед тим як дати їх мені, їздив довідатись у дім (у префектуру).

— Ти, напевне, будеш мені потрібний,— відповів Пейрад.— Візьми наші нумери сьомий, десятий, двадцять перший; ми зможемо скористатися цими людьми так, що ні в поліції, ні в префектурі нічого не помітять.

Контансон знов пішов до карети, де пан де-Нюсінжен чекав Пейрада.

— Я пан де-Сен-Жермен,— сказав південець баронові, піднімаючись до дверцят.

— Топре, зідайте зо мною,— відповів барон, наказавши їхати до тріумфальної арки на площі Етуаль.

— Ви були в префектурі, пане барон? Це негаразд... Чи не можна взнати, що саме ви сказали панові префекту і що він вам відповів?— спитав Пейрад.

— Перш ніш дайти п'ятсот франків такому молотшику як Гонданзон, я хотів пи тізнатись, чи фін заропиф їх. Я просто говорив префекту поліції, що пашаю фікориздати

акента на ім'я Бейрад са кортоном с отним телікатний торушенням і спитав, чи мошна мати то нього неопмешене товір'я... префект мені фітповів, що фі найзпритніша і найшесніша лютина... і фсе.

— Пан барон розповість мені тепер, коли йому сказали моє справжнє ім'я, в чому саме полягає справа?

Після того, як барон широкомовно і довго розповів своєю жахливою польсько-єврейською говіркою про свою зустріч з Естер, про крик гайдука, що був за каретою, про свої марні розшуки, він закінчив учорашнім епізодом, коли Люсьєн де-Рюбампре не стримав усмішки, а Б'яншон та кілька денді подумали, що між невідомою й цим юнаком є якийсь зв'язок.

— Слухайте, пане барон, ви мені перш за все дасте десять тисяч франків на витрати; бо для вас у цій справі йдеться про життя, а оскільки життя ваше — це ціла фабрика справ, то нічим не можна нехтувати, аби тільки знайти цю жінку. Ах! ви таки піймались!

— Дак, я біймався...

— Якщо треба буде більше, я вам скажу, барон, покладіться на мене,— провадив Пейрад.—Я не шпиг, як ви, мабуть, думаєте. В 1807 році я був головним комісаром поліції, і тепер, коли Людовік XVIII помер, я можу вам признатись, що протягом семи років я керував його контрполіцією... Отже, зо мною не торгуються. Ви прекрасно розумієте, пане барон, що не можна скласти кошторис на підкупи сумління, перше ніж вивчиш справу. Та не турбуйтесь, мені вдасться. Не думайте, що ви задовольните мене якоюнебудь сумою, я хочу іншої нагороди...

— Апи се не пуло королівство!..— сказав барон.

— Для вас це ніщо.

— Се топре!

— Ви знаєте Келлерів?

— Туше топре!

— Франсуа Келлер — зять графа де-Гондревіля, а граф де-Гондревіль обідав у вас учора з зятем.

— Який шорт міг вам скасати? — скрикнув барон.— Се пефне Шорш савжди пазікає!

Пейрад посміхнувся, і, помітивши цю посмішку, барон відчув дивне підозріння щодо свого слуги.

— Граф де-Гондревіль може мене влаштувати в поліційній префектурі на посаду, яку я хочу одержати, і про створення якої префект матиме доповідну записку через сорок вісім годин,— провадив Пейрад.— Просіть для мене посаду, зробіть так, щоб граф де-Гондревіль захотів за-

пальніше втрутитись у цю справу,— цим ви віддячите за послугу, яку я зроблю вам. Я чекаю від вас тільки слова, а якщо ви не додержите його, то рано чи пізно проклянете день свого народження... Слово Пейрада!

— Я таю фам слофо шесті зропити все мошлифе...

— Якби я зробив для вас тільки можливе, цього було б надто мало.

— Топре, я буду діяти фід широго серця.

— Від щирого серця... Ось усе, що мені треба,— сказав Пейрад,— щирість це єдиний хоч трохи новий подарунок, який ми могли б зробити один одному.

— Фід широго серця,— повторив барон.— Де фі хочете, шоб я фас фісатив?

— За мостом Людовіка XVI.

— До моста Палати,— сказав барон до виїзного лакея, що підійшов до дверцят.

— „Скашіть, я матиму неснайому",— сказав до себе барон, їдучи далі.

„Яка дивна річ!— казав до себе Пейрад, повертаючись пішки до Пале-Рояля і маючи на думці потроїти десять тисяч франків на придане Лідії.— Я мушу розбиратись у дільцях юнака, що зачарував з першого погляду мою дочку. Це, очевидно, один із тих чоловіків, що мають „око" на жінок,— сказав він сам до себе,— вживаючи один з своєрідних висловів мови, вигаданої ним для власного користування; таким способом він і Корантен стисло висловлювали свої спостереження з допомогою зворотів, що, часто силуючи мову, саме тому й набували енергії і мальовничості.

Коли барон де-Нюсінжен повернувся додому, його не можна було впізнати; він дивував слуг і жінку своїм рум'яним, оживленим обличчям і він був веселий.

— Акціонери, стережись!—сказав дю-Тільє Растіньякові.

Тоді саме пили чай, повернувшись з Опери, у маленькій вітальні Дельфіни де-Нюсінжен.

— Дак,— сказав усміхаючись барон, зрозумівши жарт свого спільника,— я почуваю пажання взятись до спраф.

— Ви, значить, бачили вашу незнайому?— спитала пані де-Нюсінжен.

— Ні,— відповів він,— тільки маю натію знайти її...

— Чи люблять колинебудь так власну дружину?..— скрикнула пані де-Нюсінжен, відчувши легкі ревнощі або вдаючи, що ревнує.

— Коли вона буде вашою,— сказав дю-Тільє баронові,— ви покличете нас вечеряти з нею, бо мені дуже цікаво подивитись на створіння, що зробило вас таким молодим.

— Се шетефр творіння,— відповів старий банкір.

— Він піймається на гачок, як хлопчак,— сказав Растіньяк на вухо Дельфіні.

— Е, він заробляє досить, щоб...

— Щоб трошки розтрусити, чи не так?..— сказав дю-Тільє, перериваючи баронесу.

Нюсінжен походжав по салону, немов йому не сиділось на місці.

— От зручна хвилина, щоб умовити його сплатити ваші нові борги,— сказав Растіньяк баронесі на вухо.

В цю саму хвилину Карлос, що прийшов на вулицю Тебу з останніми інструкціями для Европи, яка повинна була грати головну роль у комедії, вигаданій для обдурення барона де-Нюсінжена, виходив сповнений надії. До бульварів його проводив Люсьєн, досить стурбований виглядом цього напівдемона, переодягненого так добре, що він сам пізнав його тільки по голосу.

— Де, чорт забери, знайшов ти жінку, красивішу за Естер?— спитав він у свого спокусника.

— Сину мій, цього в Парижі не знайдеш, такий колір обличчя у Франції не фабрикується.

— Ти бачиш, я ще досі приголомшений нею. Венера Калліпіга не краща! Можна загубити душу через неї... Та де ти її взяв?

— Це найвродливіша дівчина в Лондоні. Напившись джину, вона вбила у припадку ревнощів свого коханця. Коханець — негідник, якого позбулась тепер лондонська поліція, а це створіння вислали на деякий час у Париж, щоб справу забули... Ця шельма була прекрасно вихована. Вона — дочка пастора, говорить французькою мовою, як рідною; вона не знає й ніколи не взнає, для чого вона тут. Їй сказано, що коли вона тобі сподобається, то зможе витягти в тебе мільйони, але що ти ревнивий як тигр; їй дали такий самий розпорядок життя, як і той, що був у Естер.

— А якщо Нюсінженові вона сподобається більше, ніж Естер?

— Ага! ось ти й дійшов до цього!..— скрикнув Карлос.— Сьогодні ти вже боїшся, що не здійсниться те, що так лякало тебе вчора. Заспокойся. Ця білява й біла дівчина має сині очі: це протилежність прекрасній єврейці; тільки очі Естер можуть збудити такого зіпсованого чоловіка, як Нюсінжен. Ти ж не міг би переховувати в себе поганулю, чорт забери! Коли ця лялька зіграє свою роль, я її надішлю з довіреною особою в Рим або в Мадрід, де вона розпалить чимало пристрастей.

— Якщо вона у нас тільки на короткий час,— сказав Люсьен,— то я повертаюсь до неї...

— Іди, синочку... втішайся... Завтрішній день теж твій. А я чекаю одну особу, якій я доручив дізнатись, що робиться у барона Нюсінжена.

— Кого саме?

— Коханку його камердинера; адже треба завжди знати, що робиться у ворога!

Опівночі Паккар, гайдук Естер, зустрівся з Карлосом на мосту Мистецтв, у найсприятливішому в Парижі місці, для того, щоб обмінятись двома-трьома словами, яких ніхто не повинен чути. Розмовляючи, гайдук поглядав в один бік, а його господар у другий.

— Барон сьогодні їздив у поліцейську префектуру між четвертою й п'ятою годиною,— сказав гайдук,— а ввечері похвалявся, що знайде жінку, яку він бачив у Венсенському лісі, йому обіцяли...

— За нами стежитимуть!— сказав Карлос.— Але хто?

— Вже користались Лушаром, торговельним приставом.

— Дитячі іграшки,— відповів Карлос.— Нам слід боятись тільки поліцейських агентів карного розшуку, а оскільки він не діє, можемо діяти ми!..

— Є ще одна річ!..

— Що саме?

— Друзі з „левади"... Я вчора бачив Лапурая... Він „пришив" одну сім'ю, і в нього десять тисяч „брязкачів" по п'ять „монет" золотом.

— Його заарештують,— сказав Жак Коллен,— це вбивство на вулиці Буше.

— Які будуть накази?— спитав Паккар з таким шанобливим виразом, немов у маршала, що приходив до Людовіка XVIII одержати пароль.

— Будете виїздити щовечора о десятій годині,— відповів лжеабат.— Їхатимете швидко у Венсенський, Медонський або Віль д'Аврейський ліс. Якщо хтонебудь буде наздоганяти й стежити, не заважай, піддавайся, будь балакучий, підкупний. Говори про ревнивість де-Рюбампре, який, мовляв, нестямно закоханий у пані і, головне, не хоче, щоб у світі знали, що в нього така коханка...

— Розумію. Чи треба озброїтись?

— Ні в якому разі!— жваво сказав Карлос.— Зброя!.. Навіщо це? Аби лиха наробити. Ні в якому разі не вживай свого мисливського ножа. Коли можна переламати ноги найдужчій людині тим ударом, який я тобі показував... коли можна битись з трьома озброєними фараонами з пев-

ністю, що вкладеш двох, перше ніж вони витягнуть свої оселедці,— чого ж боятись? Хіба ти не маєш ціпка?..

— Правильно!— сказав гайдук.

Паккар, на прізвище „Стара-Гвардія", „Лихий трусик", „То й край", людина із залізними литками, сталевими руками, італійськими бакенбардами, артистичною шевелюрою, бородою сапера, з блідим і байдужим обличчям, як у Контансона, приховував свій запал у собі і відзначався поставою тамбур-мажора, що відхиляла всяке підозріння. Втікач з Пуассі або Мелена[54] не матиме такої поважної самовпевненості й віри в свою гідність. Бувши на ролі Джафара при Гарун-аль-Рашіді з каторги, він виявляв до нього таке саме товариське захоплення, як Пейрад до Корантена. Цей цибатий велетень мав не дуже широкі груди, небагато тіла на кістках і поважно виступав на своїх довгих кеглях. Ніколи права нога не ступала, поки праве око не дослідить зовнішні обставини з характерною для злодіїв і шпигів лагідною швидкістю. Ліве око не відставало: що крок — то погляд! Сухий, спритний, щохвилини до всього готовий, Паккар, якби він не мав таємного ворога, так званого „напою хоробрих", був би викінченою, як казав Жак, людиною, такі він мав значні таланти, потрібні для людини, яка воює з суспільством. Але господареві вдалось умовити раба, що брав участь у ділі, пити тільки ввечері. Повернувшись додому, Паккар ковтав рідке золото, яке потроху наливала йому незграбна, черевата дівка з Данціга.

— Візьмімо очі в руки!— сказав Паккар, вклонившись тому, кого він називав „своїм сповідальником", і надягаючи знов свій розкішний капелюх з пір'ям.

Ось через які обставини такі спритні люди, якими були Жак Коллен, Пейрад і Корантен кожний у своїй сфері,— зійшлись і стикнулись на одному й тому самому грунті, де кожен з них повинен був розгорнути свої таланти в боротьбі за власні інтереси й пристрасті. Це був один із потайних, але жахливих боїв; тут на винахідливість, ненависть, лють, наступи, контрнаступи і підступи витрачається стільки сили, скільки треба, щоб здобути справжнє багатство. Люди й засоби — все зберігалось у секреті Пейрадом, якому у цій експедиції, що була для них майже дурницею, допомагав його друг Корантен. Отже, історія мовчить про це, як вона мовчить і про справжні причини багатьох революцій.

Проте, ось результат:

Через п'ять днів після побачення пана де-Нюсінжена з Пейрадом на Єлісейських полях, чоловік років п'ятдесяти,

з обличчям білим, як свинцеві білила, що його надає дипломатам світське життя, одягнений у синє сукно, досить елегантний, з виглядом трохи не міністра, вийшов ранком з розкішного кабріолета, кинувши віжки своєму лакеєві. Він спитав, чи можна бачити барона де-Нюсінжена; лакей, що стояв на східцях перистиля, з пошаною відчинив перед ним розкішні скляні двері.

— Як скажете доповісти? — спитав слуга.

— Скажіть панові барону, що я з авеню Габріель,— відповів Корантен.— Якщо у барона хтонебудь є, стережіться голосно казати це, бо вас виженуть.

Через хвилину лакей повернувся і повів Корантена в кабінет барона через внутрішні апартаменти.

Корантен і банкір обмінялись непрозірними поглядами, і чемно вклонились один одному.

— Пане барон,— сказав гість,— я від Пейрада.

— Топре,— сказав барон, відходячи, щоб засунути засувки на обох дверях.

— Коханка пана де-Рюбампре живе на вулиці Тебу, в колишній квартирі мадмуазель де-Бельфей, що була коханкою пана де-Гранвіля, генерального прокурора.

— Ах, так близько фід мене,— скрикнув барон,— як це шудно!

— Я охоче вірю, що ви розгубились від цієї розкішної особи, я з великою насолодою дивився на неї,— відповів Корантен.— Люсьен так ревнує цю дівчину, що забороняє їй показуватись. І вона теж дуже кохає його, бо вже протягом чотирьох років користується обстановкою й помешканням тієї Бельфей, але ніколи ні сусіди, ні швейцар її не бачили. Принцеса гуляє тільки вночі. Вона виїздить у кареті з спущеними завісами і закрита вуаллю. Люсьен ховає цю жінку не з самих тільки ревнощів: він має одружитися з Клотільдою де-Гранльє, а зараз він у близьких стосунках з пані де-Серізі. Природно, що він дорожить і показною коханкою і нареченою. Отже, ви господар становища, бо Люсьен пожертвує своєю втіхою заради власних інтересів і честолюбства. Ви багаті, йдеться, можливо, про ваше останнє щастя, будьте ж щедрі. Ви можете діяти через покоївку. Дайте цій субретці тисяч десять франків, вона сховає вас у спальні своєї пані; а для вас це варто грошей!

Ніяка риторична фігура не може відбити уривчасту, чітку, владну мову Корантена; барон помітив цю особливість, виявивши на своєму завжди байдужому обличчі давно вже незвичне для нього здивування.

— Я прошу вас дати п'ять тисяч франків для мого друга Пейрада, який загубив п'ять ваших банкнот... невеличке нещастя! — провадив Корантен зухвало-владним тоном.— Пейрад надто добре знає Париж, щоб витрачатись на об'яви, і покладається на вас. Але це не має такої ваги,— сказав Корантен, стримавши тон, щоб не надавати грошовому питанню будьякого значення.— Якщо ви не хочете мати клопоту на старість, влаштуйте Пейрада на посаду, про яку він просив,— це вам легко зробити Генерал-директор поліції королівства, напевне, вчора одержав доповідну записку щодо цього. Треба тільки, щоб Гондревіль поговорив про це з префектом поліції; отже, скажіть Маленові, графу де-Гондревілю, що треба зробити послугу одному з тих, хто допоміг йому позбутись панів Сімез, і він буде діяти...

— Ось, пане,— сказав барон, виймаючи п'ять тисячних банкнот і передаючи їх Корантенові.

— Покоївка має дружка, високого гайдука на ім'я Паккар, що живе на вулиці де-Прованс у каретника; він наймається за гайдука до осіб, що вдають вельмож. Ви дістанетесь до покоївки пані ван-Богсек через Паккара,— шельму-пьємонтця, що дуже полюбляє вермут.

Очевидно, це повідомлення, красиво кинуте, як постскриптум, було оцінене в п'ять тисяч франків. Барон намагався розгадати, до якої породи людей належить Корантен; його розумність свідчила, що це скоріше керівник шпигунства, ніж шпигун. Але Корантен усе ж залишався для нього тим, чим є для археолога напис, в якому невистачає щонайменше трьох чвертей букв.

— Як звуть покоївку?— спитав він.

— Ежені,— відповів Корантен, вклонившись баронові, і вийшов.

Барон де-Нюсінжен, не тямлячись від радощів, покинув свої справи, контору і повернувся додому в тому щасливому стані, в якому буває юнак двадцяти років, що чекає першого побачення з першою коханкою. Барон взяв із своєї особистої каси всі тисячофранкові банкноти — суму, якою міг би ощасливити ціле село,— п'ятдесят п'ять тисяч франків! і поклав їх просто в кишеню. Але щедрість мільйонерів можна порівняти тільки з їх жадібністю до зиску. Коли тільки йдеться про примху, про пристрасть,— гроші втрачають вагу для цих крезів. Справді, їм важче набути бажання, ніж золото. Втіха — річ, що найрідше трапляється в їх пересиченому житті, сповненому хвилювань від велилих спекуляцій, що висушили їх притуплені серця. Приклад: один із найбагатших паризьких капіталістів, який до

того ж уславився своїм дивацтвом, зустрів одного разу на бульварі надзвичайно гарненьку молоду робітницю. Гризетка йшла в супроводі матері під руку з юнаком у підозрілому вбранні; він похитував стегнами, як завзятий баламут. З першого ж погляду мільйонер закохується в цю парижанку: він іде за нею аж до дому, входить, розпитує про її життя, в якому чергуються бали у Мабіля і дні без хліба, розваги і праця. Він зацікавлюється й залишає п'ять тисячофранкових банкнот під монетою в сто су: знеславлена щедрість. Другого дня славетний мебельник Браншон приходить по розпорядження до гризетки, меблює вибрану нею квартиру, витрачає на це щось із двадцять тисяч франків. Робітниця плекає фантастичні надії; вона пристойно одягає свою матір, сподівається влаштувати свого колишнього коханця на посаду в страховому товаристві. Чекає день, чекає другий, потім тиждень... ще тиждень. Думає, що повинна зберігати вірність, заборговується. Капіталіст, викликаний у Голландію, забув робітницю; жодного разу він не прийшов у рай, де примістив її і звідки вона впала так низько, як тільки можна впасти в Парижі. Нюсінжен не грав, Нюсінжен не меценатствував, отже, він повинен був кинутись у свою пристрасть до Естер з тим засліпленням, на яке розраховував Карлос Еррера.

Після сніданку барон покликав Жоржа, свого камердинера, і сказав йому піти на вулицю Тебу просити мадмуазель Ежені, покоївку пані ван-Богсек, прийти до контори у важливій справі.

— Ти її профадшай,— додав він,— у мою кімнаду, скажеш їй, що її шастя готофе.

Жоржеві важко було умовити Европу-Ежені прийти. Пані, казала вона йому, ніколи не дозволяє їй виходити; вона може втратити посаду і т. д. і т. д. Отже, Жорж дуже вихваляв свої заслуги перед бароном, який дав йому десять луідорів.

— Якщо пані цієї ночі виїде без неї,— сказав Жорж своєму панові, в якого очі блищали, мов карбункули,— вона прийде близько десятої години.

— Топре! ти прийтеш мене фтягати... пришісувати о деф'ятій... я хошу фіглядати якнайкраще... Я тумаю, що я попачу мою кохану, апо гроші не є гроші...

Від полудня до першої години барон фарбував собі волосся й бакенбарди. О дев'ятій барон, що перед обідом взяв ванну, одягся, немов молодий, побризкався пахощами, причепурився. Пані де-Нюсінжен, довідавшись про цю метаморфозу, завдала собі втіхи подивитись на свого чоловіка.

— Боже мій, який ви смішний!.. Та зав'яжіть чорний атласний галстук замість цього білого, який ще більше підкреслює жорсткість ваших бакенбард, до того ж, це ж стиль „ампір"... ви скидаєтесь на старигана, на колишнього парламентського радника. Викиньте ці бриліантові запонки по сто тисяч франків кожна; та мавпа випросить їх у вас, ви не зможете їй відмовити; а замість віддати їх дівці, краще вже зробити мені серги.

Бідолаха-фінансист, вражений справедливістю зауважень своєї дружини, з незадоволенням корився їй.

— Змішни! Змішни!— я ш фам ніколи не касав, шо фі змішні, коли фі шепурились тля вашого панка те-Раздіньяк.

— Сподіваюсь, що ви ніколи не бачили мене смішною. Хіба я така жінка, щоб робить грубі помилки в туалеті? Ану, поверніться!.. Застібніть фрак до верху, як робить герцог де-Моффріньез; залишіть тільки дві верхні петельки незастібнутими. Взагалі спробуйте здаватись молодшим.

— Пане,— сказав Жорж,— прийшла мадмуазель Ежені.

— На фсе топре, пані...— скрикнув банкір.

Він провів дружину за межу їх особистих апартаментів, щоб бути певним, що вона не підслухає розмови.

Повернувшись, він узяв Європу за руку й повів її з іронічною пошаною в свою кімнату.

— Так ось моя люпа, фі душе шасливі, бо фі слушите найкрасифішій шінці цілого світу... Ваше шастя готофе, коли фі хошете говорити за мене, захишати мій індерес.

— Цього я не зроблю й за десять тисяч франків,— скрикнула Європа.— Ви розумієте, пане барон, я перш за все чесна дівчина.

— Дак. Я маю на тумці топре оплатити фашу шесність. Це те, шо комерсія насифає — цікава річ.

— Потім, це ще не все,— сказала Європа.— Якщо пан не сподобається пані, а це дуже можливо!— вона розгнівається, вижене мене... а посада моя дає мені тисячу франків на рік.

— Капітал на тисяшу франків — це тватцять тисяш, і коли я їх вам дам, фі нічого не втратите.

— Про мене, коли розмова така, татусю,— сказала Європа,— то це зовсім змінює справу. Де вони?

— Ось...— відповів барон, показуючи одну по одній банкноти.

Він стежив за кожною блискавкою, що спалахувала в очах Європи при кожній банкноті і виявляла жадібність, якої він чекав.

— Ви оплачуєте посаду, але чесність, сумління?..— ска-

зала Европа, піднімаючи свою хитру мордочку й кидаючи баронові погляд seria-buffa*.

— Сумління не фарте посати; але тотамо ше п'ять тисяш франків,— сказав він, додаючи п'ять тисячофранкових банкнот.

— Ні, двадцять тисяч за сумління, і п'ять тисяч за посаду, якщо я її втрачу.

— Як хошет...— сказав він, додавши п'ять банкнот.— Але шоп їх заропити, треба хофати мене в кімнаді тфоя пані вноші, коли фона путе сама...

— Якщо ви мені пообіцяєте, що ніколи не скажете, хто вас провів, я згодна. Але попереджаю: пані сильна, як турок, вона шалено кохає пана де-Рюбампре, і хоч би ви їй дали банкнотами мільйон, ви не примусите її зрадити його!.. Це безглуздо, але вона вже така: коли любить — вона тоді гірша за чесну жінку,— ось що! Коли вона виїздить гуляти в ліс разом з паном, то пан рідко залишається потім у неї; сьогодні вони поїхали, отже, я можу сховати вас у своїй кімнаті. Якщо пані повернеться сама, я по вас прийду; ви будете у вітальні, я не зачиню дверей у спальню, а решта... чорт забери, решта залежить від вас... Приготуйтесь!

— Я топі там тватцять п'ять тисяш франків у фітальні... мені тають — я таю.

— А!— сказала Европа,— так оце ваше довір'я? Вибачайте, це вже занадто!

— Ти матимеш пагато нагот обтурити мене... Ми ж тільки снайомимось.

— Ну, добре, будьте на вулиці Тебу опівночі; але беріть тоді з собою тридцять тисяч франків. Чесність покоївки коштує після опівночі значно дорожче, так само, як фіакр.

— З оперешності, я топі там шек на панк.

— Ні, ні,— сказала Европа,— банкнотами, абож нічого не вийде...

О першій годині ночі барона де-Нюсінжена, схованого в мансарді, де ночувала Европа, мучили всі тривоги, властиві чоловікові під час любовної пригоди. Він справді жив, кров, здавалось, кипіла в нього у пальцях ніг, голова готова була луснути, немов перегріта парова машина.

— Я морально вітшував насолоту пільш, ніш на сто тисяш екю,— сказав він дю-Тільє, розповідаючи йому про цю пригоду.

---

* Напівсерйозний, напівжартівливий.

Він прислухався до найменших вуличних шумів, і о другій годині ночі почув ще з бульвару карету своєї коханої. Коли у воротях заскрипіли завіси, серце забилось так, що випинало шовк його жилетки, отже, він знов побачить небесне, сяюче обличчя Естер!.. В серці його відбився звук відкинутого підніжка і застукнутих дверцят. Чекання блаженної хвилини хвилювало його більше, ніж якби йшлося про втрату всього багатства.

— Ах!— скрикнув він.— Оце життя! Нафіть надто життя, я не смошу совзім нішого.

— Пані сама! йдіть,— сказала Европа, з'явившись,— головне, не робіть шуму, товстий слон!

— Товстий злон,— повторив він сміючись, і йдучи, немов по розпеченому залізу.

Европа йшла попереду з свічником у руках.

— На, полічи,— сказав барон, увійшовши до вітальні й даючи Европі банкноти.

Европа взяла тридцять банкнот з серйозним виразом, і вийшла, замкнувши банкіра. Нюсінжен попрямував у спальню, де була прекрасна англійка, яка спитала:

— Це ти, Люсьен?

— Ні, прекразни титя!..— скрикнув Нюсінжен, але не закінчив...

Він остовпів, побачивши жінку,— цілковиту протилежність Естер: біляве волосся замість чорнявого, млявість — замість сили, що захопила його! Лагідна ніч Британії — замість блискучого сонця Аравії.

— Що це?! Звідки ви?.. Хто ви?.. Чого вам треба?..— сказала англійка, сіпаючи дзвоник, але він не дзвонив.

— Я самотаф тсфоник, але не пійтесь... Я піду,— сказав він.— Ось я фікинув дридцять тисяш франків у фоту. Фі назбрафті коханка пан Люсьєна те-Репамбре?

— Трошки, приятелю,— відповіла англійка, що добре говорила французькою мовою.— А хто ті є?— сказала вона, наслідуючи вимову Нюсінжена.

— Лютина, яка топре фскошила!— відповів він жалісно.

— Хіпа це фскошити, сахопити гарну шінку?— спитала вона жартівливо.

— Тосфольте мені натіслати фам зафтра парюру на бам'ять про парона ті-Нішінгена.

— Не снай такого,— сказала вона, регочучи, як несамовита,— але парюру з охотою прийму, мій гладкенький порушнику домашнього спокою.

— Фі уснаєте його! На все топре, пані. Фі — короліфський шматошок, але я дільки підний панкір більше шістде-

сяти років, і фі мені тали зросуміти, яка могутня та шінка, яку я кохаю, бо фаша натлюдська краса не змогла бримусити мене сабути її.

— Еге, це душе мило, те, шо фі кашете мені,— відповіла англійка.

— Не дак мило, як фі, шо надихаєте мене...

— Ви говорили про тридцять тисяч франків... Кому ви їх дали?

— Ваша шельма — бокоївка.

Англійка гукнула, Европа була недалеко.

— О!— скрикнула Европа,— в спальні у пані чоловік, і це не наш пан!.. Який жах!..

— Він дав вам тридцять тисяч франків, щоб ви його провели?

— Ні, пані; ми ж бо обидві цього не варті...

І Европа почала так голосно кричати „Рятуйте!" — що переляканий барон побіг до дверей, і Европа спустила його з сходів...

— Гладкий негіднику!— крикнула вона йому,—ви на мене виказуєте пані!.. Рятуйте! Рятуйте!

Закоханий барон у розпачі ледве дістався своєї карети, уникнувши небезпеки, але тепер він не знав, на якого ж шпига покладатись.

— Може, пані надумала відібрати в мене мої прибутки?— сказала Европа, немов фурія повертаючись до англійки.

— Я не знаю французьких звичаїв,— відказала англійка.

— Та мені досить слово сказати панові, і пані викинуть завтра ж за двері,— зухвало відповіла Европа.

— Ся броклята бокоїфка,— сказав барон Жоржеві, який, природна річ, спитав його, чи він задоволений,— потягла в мене дридцять тисяш франків... але се моя брофина, моя туше фелика брофина!..

— Отже, туалет пана не прислужився йому. Чорт забери, не раджу вам, пане, марно вживати ваші таблетки.

— Шорш, я помираю з розбачу... Мене морозить... У мене літ під серцем... Нема Естер, труше мій!

Жорж завжди був другом свого пана у важливих обставинах.

Через два дні після цієї сцени, про яку Европа розповіла значно цікавіше, ніж у цьому оповіданні, бо вона ілюструвала її мімікою, Карлос снідав віч-на-віч з Люсьєном.

— Треба, мій любий, щоб ні поліція, ні хтось інший не втручались у цю справу,— сказав він йому тихенько, запа-

люючи сигару від сигари Люсьена.— Це було б недобре. Я винайшов сміливий, але несхибний спосіб вгамувати нашого барона та його агентів. Ти підеш до пані де-Серізі, будеш дуже милим з нею. Скажеш їй між іншим, що, запобігаючи ласки в де-Растіньяка, якому набридла пані де-Нюсінжен, ти згодився бути ширмою й ховати його коханку. Пан де-Нюсінжен, шалено закохавшись у жінку, яку ховає Растіньяк (це її розсмішить), взявся вистежити з допомогою поліції тебе, неповинного в гультяйстві твого земляка, і твої інтереси можуть бути компромітовані у Гранльє. Ти попросиш графиню забезпечити тобі підтримку в її чоловіка, щоб звернутись у поліційну префектуру. Коли будеш там у пана префекта, пожалійся, але як політик, який незабаром увійде до складу великої машини управління, щоб стати одним із найважливіших її поршнів. Як державний муж, ти казатимеш, що розумієш поліцію, захоплений нею, зокрема префектом. Але найкращі механізми залишають, мовляв, плями від мастила або бризкають. Гнівайся, але в міру. Ти не винуватиш префекта; але попроси його наглядати за своїми людьми; вислов співчуття з приводу того, що йому доводиться робити догани своїм людям. Чим лагідніший, чим благородніший ти будеш, тим грізнішим буде префект до своїх агентів. Нас тоді не чіпатимуть, і ми зможемо повернути Естер, яка, напевне, стогне, як лань, там у лісі.

На той час префектом був колишній судовий службовець. З колишніх судових бувають надто недозрілі поліційні префекти. Пройняті правом, сидячи верхи на законності, вони ще не досвідчені в тому свавіллі, яке часто буває неминуче в критичному становищі, коли дія префектури повинна скидатись на дії пожежника, що має загасити вогонь.

У присутності віце-президента державної ради префект приписав поліції більше хиб, ніж вона мала насправді, скаржився на зловживання й згадав про візит барона де-Нюсінжена, коли той запитував відомості про Пейрада. Префект обіцяв покласти край зловживанням агентів, подякував Люсьєнові за те, що той звернувся безпосередньо до нього, і обіцяв йому зберегти таємницю з таким виглядом, немов розумів цю інтригу. Гарними фразами про особисту волю, про недоторканість житла обмінялись міністр і префект, якому пан де-Серізі зауважив, що хоч вищі інтереси королівства й потребують інколи таємних порушень закону, але застосування цих державних заходів у приватних інтересах буде злочином.

Другого дня Пейрад прямував у своє улюблене кафе

Давід, де він тішився виглядом буржуазних одвідувачів, як художник тішиться, коли бачить зростаючі квіти; на вулиці підійшов до нього жандарм, переодягнений у цивільний одяг.

— Я йшов до вас,— сказав він йому на вухо.— Маю наказ відвести вас у префектуру.

Пейрад найняв фіакр і сів без заперечень разом з жандармом.

Префект поліції, походжаючи по алеї садочку поліцейської префектури, що тягся того часу вздовж набережної дез-Орфевр, накинувся на Пейрада так, немов той був останнім доглядачем каторги.

— Не безпідставно, пане, вас 1809 року викинули з адміністрації. Чи ви не знаєте, якому рискові піддаєте ви нас і себе?..

Догана закінчилась громовим ударом: префект грубо заявив Пейрадові, що не тільки скасовується його річна допомога, але над ним запроваджується персональний нагляд. Старий сприйняв цей душ з найспокійнішим виглядом. Немає нічого непорушнішого й безстрашнішого, ніж людина, вражена громом. Пейрад спустив усі гроші в грі. Батько Лідії розраховував на посаду, а тепер у нього не залишалось інших засобів існування, крім милостині від його друга Корантена.

— Я був префектом поліції і визнаю за вами справедливість,— спокійно сказав старий пиховитому судовому урядовцеві, який виразно знизав при цьому плечима.— Але дозвольте мені, не маючи наміру виправдуватись, зауважити вам, що ви мене не знаєте,— провадив Пейрад, тонко подивившись на префекта.— Ваші слова або надто грубі для колишнього головного комісара поліції в Голландії, або не досить суворі для простого шпига. Тільки, пане префект,— додав Пейрад після паузи, бачивши, що префект мовчить,— запам'ятайте те, що я матиму за честь зараз сказати вам. Я не втручаюсь у вашу поліцію, не виправдую себе,— але ви матимете нагоду побачити, що в цій справі хтось обдурений: в цю хвилину — ваш слуга; згодом ви скажете — „Це був я".

І він уклонився префектові, який залишався задуманим, щоб приховати подив, і повернувся додому з розбитими ногами й руками, пройнятий холодною люттю до барона дез-Нюсінжена. Тільки цей товстошкірий капіталіст міг виказати таємницю, сховану в головах Контансона, Пейрада і Корантена. Старий винуватив банкіра за те, що він, досягши мети, уникає зобов'язання платити. Одного єдиного

побачення було для нього досить, щоб угадати хитрощі цього найхитрішого з банкірів.

„Він банкрутує з усіма, навіть з нами, але я помщусь,— казав до себе старий.— Ніколи нічого не просив я у Корантена, але попрошу його допомогти мені помститись на цій безглуздій касі. Проклятий барон!— ти взнаєш мене добре, коли одного прекрасного ранку твоя дочка буде збезчещена... Та чи любить він свою дочку?"

Ввечері того дня, коли трапилася ця катастрофа, що знищила надії старого, він здавався на десять років старішим. Розмовляючи з другом своїм Корантеном, він перемішував скарги з слізьми, згадуючи про сумне майбутнє, яке він мав залишити в спадщину своїй дочці, своєму кумірові, своїй перлині, своїй божій жертві.

— Ми розберемось у цій справі,— казав йому Корантен.— Треба, поперше, довідатись, чи це барон виказав тебе. Чи було з нашого боку розумно спиратись на Гондревіля?.. Цей старий Мален надто багато чим завдячує нам, щоб не спробувати проглинути нас; тому я наказав стежити за його зятем Келлером, йолопом у політиці, що здатний вплутатись в якунебудь змову, скеровану на те, щоб скинути старшу лінію на користь молодшій. Завтра я буду знати, що робиться в Нюсінжена, чи бачив він свою кохану, і хто це хоче нас загнуздати... Не впадай у розпач. Насамперед, префект недовго залишиться на своїй посаді... Час — породжує революції, а революції для нас — це каламутна вода.

Своєрідний свист пролунав на вулиці.

— Це Контансон,— сказав Пейрад і поставив світло на вікно,— трапилось щось таке, що торкається мене особисто.

Через хвилину вірний Контансон з'явився перед двома поліцейськими гномами, яких він обожував, наче геніїв.

— Що сталось?— спитав Корантен.

— Є новини! Я виходжу з сто тринадцятого[55], де я все втратив, і кого ж бачу я в пасажі?..— Жоржа! Барон, підозріваючи, що він шпигун, вигнав його.

— Ось наслідок усмішки, якої я не стримав,— сказав Пейрад.

— О, скільки я бачив катастроф, спричинених посмішкою!..— сказав Корантен.

— Не рахуючи тих, що спричинені ударом батога,— сказав Пейрад, натякаючи на справу Сімез.— Та кажи, Контансон, що ж трапилось?

— Ось що трапилось,— провадив Контансон.— Я розв'язав язик Жоржеві, частуючись разом з ним і за його рахунок чарками найрізноманітніших кольорів; він сп'янів;

щодо мене, то я, очевидно, подібний до перегійного куба! Барон наш їздив на вулицю Тебу, напхавшись гаремними таблетками. Він там знайшов відому вам красуню; чудова штука! Ця англійка зовсім не його „неснайома“... Він витратив тридцять тисяч франків, щоб підкупити покоївку... Дурість! І таке ось шиється у великі люди тому, що робить дрібненькі справи з допомогою великих капіталів; переверніть фразу, і ви матимете ту проблему, яку розв'язує геній. Барон повернувся в жалюгідному стані. Наступного дня Жорж, граючи свою роль вірного слуги, сказав своєму панові: „Чому пан користується цими шибениками? Якби пан волів звернутись до мене, я б йому знайшов незнайомку, бо мені досить опису, зробленого паном; я перетрушу весь Париж“.—„Хай так,— сказав йому барон,— я тебе добре нагороджу!“ Жорж мені все це розповів, додаючи найбезглуздіші подробиці. Та... хіба знаєш, коли грім гримне! Другого дня барон одержав анонімного листа, в якому писали приблизно таке: „Пан де-Нюсінжен помирає від любові до незнайомої, він уже витратив дурнісінько силу грошей; якщо він буде сьогодні опівночі в кінці моста Нельї і сяде в карету, ззаду якої буде гайдук з Венсенського лісу, та дозволить зав'язати собі очі, то побачить ту, кого кохає... Оскільки його багатство може викликати побоювання щодо чистоти намірів тих, що діють таким способом, пан барон може взяти з собою свого вірного Жоржа. В кареті не буде нікого“. Барон їде туди з Жоржем, нічого йому не кажучи. Обоїм зав'язують очі і накривають голову покривалом. Барон пізнає гайдука. Через дві години карета, що їхала, як карета Людовіка XVIII (нехай господь упокоє його душу! цей король добре знався на поліції), спиняється серед якогось лісу. Барон, якому розв'язують очі, бачить у кареті, що спинилась поблизу, свою незнайомку, яка — порсь! — і зникає. І карета (з такою ж швидкістю, як у Людовіка XVIII) привозить його на міст Нельї, де чекає його власна карета. В руку Жоржеві покладено записочку з такими словами: „Скільки тисячофранкових банкнот дасть пан барон на те, щоб зв'язатись з своєю незнайомкою?“ Жорж передає записочку панові; і барон, не маючи сумніву, що Жорж хоче обдурити його в змові або зо мною або з вами, пане Пейрад, викинув Жоржа за двері. От іще йолоп — цей банкір! треба було вигнати Жоржа тільки після того, як він „боспаф з неснайомою“.

— Жорж бачив жінку?— сказав Корантен.

— Так,— відповів Контансон.

— Ну!— скрикнув Пейрад.— Яка ж вона?

— О!— відповів Контансон,— він сказав мені тільки одне: справжнє сонце краси!..

— Нас ошукують шахраї сильніші за нас!— вигукнув Пейрад.— Ці собаки дорогенько продадуть свою жінку баронові.

— Ja, mein Herr!*— відповів Контансон.— До того ж, узнавши, що ви дістали ляпаса в префектурі, я примусив Жоржа вибрехатись.

— Я б дуже хотів знати, хто зробив мені капость,— сказав Пейрад,— ми поміряємся б пазурами.

— Треба зробитись стоногами,— сказав Контансон.

— Він має рацію,— сказав Пейрад,— прослизнімо в щілини, щоб слухати, чекати...

— Ми простудіюємо цей варіант,— сказав Корантен,— у цю хвилину мені нема чого робити. Будь розумний, ти, Пейрад! Будемо й далі слухатись префекта...

— Панові де-Нюсінжену добре було б пустити кров,— зауважив Контансон,— у нього надто багато тисячофранкових банкнот у венах.

— Адже посаг Лідії був там!— сказав Пейрад на вухо Корантенові.

— Контансон, ану ходімо, нехай татусь поспить... Залишімо Пейрада шукати собі ради! До завтра!

— Пане,— сказав Контансон Корантенові за порогом,— який дивовижний обмін мав зробити старий!.. Га!.. видати дочку на гроші... Ого! на цей сюжет можна було б написати чудову п'єсу, ще й повчальну, під назвою „Посаг молодої дівчини".

— Ах ви, як же ви організовані!.. які у вас вуха!..— сказав Корантен Контансонові.— Серйозно, соціальна природа озброює всі види властивостями, потрібними для тих послуг, яких вона чекає від них! Суспільство — це друга природа!

— Те, що ви оце кажете, дуже філософічне, якийнебудь професор зробив би з цього цілу систему.

— Будь у курсі всього,— провадив Корантен, усміхаючись і йдучи вкупі з шпигуном по вулицях,— що робитиме пан де-Нюсінжен з незнайомою... загалом... без мудрувань...

— Подивимось, чи курять там димарі,— сказав Контансон.

— Така людина, як барон де-Нюсінжен, не може досягти щастя інкогніто,— провадив Корантен.— До того ж,

---

* Так, пане (нім.).

для нас люди — це карти, і ми не повинні дозволяти, щоб вони нас розігрували.

— Чорт забери! це ж однаково, якби засуджений відтяв заради втіхи голову катові,— скрикнув Контансон.

— Ти завжди щось таке скажеш дотепне,— відповів Корантен, і посмішка ледве позначилась зморшками на його обличчі, подібному до гіпсової маски.

Ця справа була вже сама по собі надзвичайно важливою, незалежно від результатів. Якщо не барон виказав Пейрада, то хто ж іще був зацікавлений піти до префекта поліції? Для Корантена важливо було взнати, чи не було зрадників серед його агентів. Лягаючи спати, він казав собі те саме, що турбувало й Пейрада:

„Хто ходив скаржитись до префекта? Кому належить ця жінка?"

Таким чином, не знаючи один про одного, Жак Коллен, Пейрад і Корантен, невідомо для себе, наближались один до одного. А нещасна Естер, Нюсінжен, Люсьєн мали потрапити в уже розпочату боротьбу, яка мусила бути жахливою через властиве поліцаям самолюбство.

Завдяки спритності Европи, найнегайнішу частину шістдесятитисячного боргу, що тяжів над Естер і Люсьєном, було сплачено. Довір'я кредиторів навіть не похитнулось. Люсьен і його спокусник могли вільно дихати деякий час. Як два переслідувані дикі звірі, що сьорбнули води з болота, вони знов могли далі бігти по краю безодні, вздовж якої сильна людина вела слабку — до шибениці або до щастя.

— Тепер,— сказав Карлос своєму вихованцеві,— ми граємо ва-банк; але карти, на щастя, помічені, а понтери дуже молоді.

Протягом деякого часу Люсьєн, за наказом свого ментора, ревно відвідував пані де-Серізі. Справді, треба було відхилити підозру, що Люсьєн має коханку-дівчину на утриманні. До того ж, він черпав сили для забуття у приємності бути коханим, у розвагах світського життя. Слухаючись наказу мадмуазель Клотільди де-Гранльє, він бачився з нею тільки в Булонському лісі і на Єлісейських полях.

На другий день після того, як Естер замкнули в будинку сторожа, до неї прийшла ця загадкова й жахлива людина, що була для неї тягарем, і запропонувала їй підписатись під трьома чистими аркушами гербового паперу з таким значущим і катівським текстом: на першому — „Акцептовано на шістдесят тисяч франків", на другому — „Акцептовано на сто двадцять тисяч франків", на третьому — „Акцептовано на сто двадцять тисяч франків". Разом акцептованих

зобов'язань на триста тисяч франків. Проставляючи „дійсно на" ви робите звичайний вексель. Слово „акцептовано" стверджує вексель і примушує сплатити під страхом арешту. Той, хто необережно підпишеться під цим словом, рискує п'ятьма роками ув'язнення — кара, до якої майже ніколи не засуджує трибунал поправної поліції і яку суд присяжних накладає тільки на злочинців.

Закон про примусову сплату — це залишок варварських часів, в якому безглуздість сполучається з надзвичайною якістю — недоцільністю, бо він ніколи не карає шахраїв (див. „Втрачені ілюзії").

— Треба,— сказав іспанець до Естер,— виручити Люсьєна з скрути. У нас шістдесят тисяч франків боргу, і з цими трьома сотнями ми, можливо, викрутимось.

Проставивши дати на цих векселях попереднім числом, Карлос трасував їх на Естер, визначивши на них, як ім'я кредитора, ім'я чоловіка, що його не оцінила поправна поліція і пригоди якого, не зважаючи на сенсаційність, скоро забулись, загубились у звуках великої симфонії липня 1830 року.

Цей молодий чоловік, один з найзухваліших пройдисвітів, син судового пристава з Булоні біля Парижа, зветься Жорж-Марі Дестурні. Його батько, змушений при несприятливих умовах продати свою посаду, залишив 1824 року сина без жодних засобів для існування, давши йому блискуче виховання — це безумство дрібних буржуа щодо їх дітей. Мавши двадцять три роки, молодий і блискучий студент-юрист уже зрікся свого батька, написавши на своїх візитних картках:

„Жорж д'Естурні".

Картка надавала його особі аристократичного відтінку. Цей денді наважився найняти тільбюрі, грума і відвідувати клуби. Все пояснюється просто: він грав на біржі на гроші куртизанок, які довіряли йому. Нарешті його заарештувала поправна поліція, винуватячи в уживанні надто щасливих карт... В нього були спільники, розбещені ним юнаки, чимнебудь зобов'язані перед ним поплічники, його куми по шику і кредиту. Змушений втекти, він не сплатив різниці на біржі. Цілий Париж, Париж біржових хижаків і клубів, бульварів і промисловців, ще досі здригався від цієї подвійної справи.

В часи розкошів, Жорж д'Естурні, красунь, добрий хлопець, щедрий, як ватажок злодіїв, протегував Торпіль протягом кількох місяців. Лжеіспанець побудував свій роз-

рахунок на зв'язку Естер з цим уславленим шахраєм,— випадок звичайний для жінок такого сорту.

Жорж д'Естурні, який посмілішав у своєму честолюбстві від успіху, взяв під свою опіку одного чоловіка, що приїхав із глибокої провінції робити справи в Парижі; ліберальна партія хотіла винагородити його за те, що він сміливо протистояв обвинуваченням під час боротьби преси проти уряду Карла X; переслідування преси пом'якшилось при міністерстві Мартіньяка, і тоді помилували пана Серізе, відповідального редактора, прозваного „відважним Серізе".

Отже, Серізе, якого для форми протегувала верхівка лівої партії, заснував фірму, що одночасно була й діловим агентством, і банком, і комісійною конторою. В комерційній ділянці це було щось подібне до тих служників „за все", які публікуються в „Дрібних об'явах". Серізе був дуже щасливий зв'язатись з Жоржем д'Естурні, який закінчив його виховання.

Можна було видати Естер, як в анекдоті про Нінон[56], за найвірнішу охоронницю частини капіталу Жоржа д'Естурні. Незаповнений вексельний бланк з підписом Жоржа д'Естурні зробив Карлоса Ерреру господарем створених ним цінностей. Ця фальшивка була цілком безпечна з того моменту, коли мадмуазель Естер або хтонебудь інший за неї міг або мусив сплатити. Зібравши відомості про фірму Серізе, Карлос пізнав у ньому одну з тих таємних осіб, що вирішили збити собі достатки, але... законним шляхом. Серізе, справжній охоронець капіталів д'Естурні, був забезпечений великими сумами, що призначались для біржової гри на підвищення і дозволяли Серізе удавати з себе банкіра. Все це буває в Парижі: там зневажають людину, але не зневажають її грошей.

Карлос пішов до Серізе з наміром обробити його по-своєму, бо він випадково довідався про всі таємниці цього гідного компаньйона д'Естурні.

Відважний Серізе жив на першому поверсі на вулиці Гро-Шене, і Карлос, наказавши таємниче доповісти про себе, як про особу, що прийшла від Жоржа д'Естурні, застукав так званого банкіра дуже блідим від цієї звістки. Абат побачив у скромному кабінеті маленького чоловічка з рідким білявим волоссям, і впізнав у ньому, за описом Люсьєна, Іуду справи Давіда Сешара.

— Чи можемо ми тут розмовляти так, щоб ніхто нас не почув?— сказав іспанець, який тількищо раптом перетворився на англійця з рудим волоссям, синіми окулярами,

чистенького й охайного, як пуританин, що йде слухати проповідь.

— А чому, пане? — сказав Серізе. — Хто ви?

— Містер Вільям Баркер, кредитор пана д'Естурні; та я доведу вам, якщо хочете, потребу замкнути двері. Нам відомо, пане, які були ваші стосунки з Пті-Кло, з Куанте, з Сешарами, що в Ангулемі.

Почувши це, Серізе кинувся до дверей і замкнув їх, підійшов до других дверей — у спальню — і зачинив їх на засув, потім сказав невідомому:

— Тихше, пане!

І, розглядаючи фальшивого англійця, він спитав:

— Чого ви хочете від мене?..

— Боже мій! — провадив Вільям Баркер. — Кожен дбає за себе в нашому світі. Ви маєте капітали цього шельми д'Естурні... Заспокойтесь, я не маю наміру вимагати їх у вас. Але, під моїм натиском, цей шахрай, що, між нами кажучи, заслуговує шибениці, передав мені цінні папери, кажучи, що може трапитись нагода реалізувати їх. Оскільки я не хочу позиватись від свого імени, він сказав, що ви не відмовите мені у вашому.

Серізе подивився на векселі й сказав:

— Але його вже немає у Франкфурті.

— Я знаю, — відповів Баркер, — та він міг ще бути там в той час, про який кажуть дати.

— Але я не хочу бути відповідальним, — сказав Серізе.

— Такої жертви я не прошу, — провадив Баркер, — вам може бути доручено прийняти їх. Акцептуйте, і я берусь сам стягти їх.

— Мене дивує таке недовір'я до мене з боку д'Естурні, — провадив Серізе.

— В його становищі, — відповів Баркер, — не можна гудити його за те, що він порозсовував капітали в різні руки.

— Невже ви думаєте?.. — спитав дрібний ділок, повертаючи лжеанглійцеві акцептовані по формі векселі.

— Я думаю, що ви охоче зберегли б його капітали, — сказав Баркер, — я певен цього! вони вже кинуті на зелене сукно біржі.

— Мій достаток залежить від...

— Явної їх утрати! — сказав Баркер.

— Пане!.. — скрикнув Серізе.

— Ось бачите, любий пане Серізе, — холодно сказав Баркер, перебиваючи його, — ви зробили б мені послугу, якби полегшили мені це стягання. Будьте ласкаві написати мені лист, в якому ви зазначите, що передаєте мені ці цінності,

акцептовані на користь д'Естурні, і що судовий пристав, стягаючи за позовом, повинен буде вважати подавця цього листа за власника цих трьох векселів.

— Ви мені скажете ваші імена?

— Ніяких імен! — відповів англійський капіталіст.— Пишіть: подавець цього листа й цінностей... Вам добре заплатять за цю послугу...

— Як саме?.. — сказав Серізе.

— Одним тільки словом. Ви залишитесь у Франції, правда ж?..

— Так, пане.

— Так ось, Жорж д'Естурні ніколи не повернеться сюди.

— Чому саме?

— Є більше ніж п'ять осіб, які, я це знаю, готові його вбити, і він це теж знає.

— Тепер мене не дивує, що він просить у мене грошей, щоб спекульнути в Індії! — скрикнув Серізе.— На нещастя, він сказав мені вкласти все в державні фонди. Ми вже винні різницю банкові Тільє! Я живу з дня на день.

— То залишайте гру!

— Ах, якби я це знав раніш! — скрикнув Серізе.—Я прогавив своє щастя!

— Останнє слово,— сказав Баркер.— Таємниця!.. на це ви спроможні; далі — це вже не таке певне — вірність! Ми ще побачимось, і я допоможу вам збагатіти.

Кинувши в цю брудну душу надію, що мала на довгий час забезпечити його мовчання, Карлос, усе ще в вигляді Баркера, пішов до пристава, на якого він міг покластись, і доручив йому одержати остаточне вирішення проти Естер.

— Буде сплачено,— сказав він приставу,— це справа честі, ми тільки хочемо, щоб усе було по формі.

Баркер репрезентував Естер у комерційному суді повіреним, щоб не бракувало дебатів зацікавлених сторін. Пристав, якого попросили поводитись чемно, поклав у конверт судові акти, і сам пішов накласти арешт на рухоме майно на вулиці Тебу, де його прийняла Європа. Була оголошена примусова сплата під загрозою арешту, і Естер опинилась перед фактом понад трьох сот тисяч франків незаперечного боргу.

Карлосові не доводилось витрачати на це багато винахідливості. Цей водевіль з фальшивими боргами дуже часто розігрується в Парижі. Там є підставні Гобсеки, підставні Жігонне, які згодні за винагороду взяти участь в такому „каламбурі", розважаючись цими підлими каверзами. У Франції все робиться жартома, навіть злочини. Таким способом

визискують або впертих батьків, або пристрасті всіх, хто поскупився б, але скоряється перед неминучою потребою або уявним безчестям. Максім де-Трай дуже часто вдавався до цього способу, позиченого з комедії старого репертуару. Проте, Карлос Еррера, бажаючи врятувати честь свого сану і честь Люсьєна, вдався до фальшивки цілком безпечної, але так часто вживаної, що тепер правосуддя непокоїться. Кажуть, що біля Пале-Рояля є біржа фальшивок, де за три франки ви можете купити підпис.

Перше ніж розв'язати питання про сто тисяч екю, що мали призначення вартувати біля дверей спальні, Карлос вирішив примусити пана де-Нюсінжена сплатити ще сто тисяч франків, і ось яким способом:

З його наказу, Азія з'явилась до закоханого барона у вигляді старої жінки, що знає становище справ прекрасної незнайомки. До цього часу письменники виводили на сцену багато лихварів, але забули про лихварку, цю сучасну пані „Підмогу", надзвичайно цікаву особу, що пристойно зветься „продавницею приношених туалетів". Цю роль могла грати люта Азія, яка мала дві крамнички, одну в Тамплі, другу на вулиці Нев-Сен-Марк — обидві під доглядом відданих їй жінок.

— Ти влізеш у шкуру пані де-Сент-Естев,— сказав їй Карлос.

Еррера схотів подивитись, як переодяглась Азія. Фальшива зводниця з'явилась у платті з квітчастого одамашку, очевидно, з віконних завіс якогонебудь опечатаного за борги будуару, в кашемировій шалі, зім'ятій і зношеній, з тих, що вже не годяться на продаж і доживають вік на плечах подібних жінок. На ній був комірець з розкішного, але дірявого мережива, і жахливий капелюшок. Але взута вона була в черевики з ірландської шкіри; поверх черевиків її тіло випиналось, немов валик чорного ажурного шовку.

— А пряжка на поясі!..— сказала вона, показуючи підозрілу ювелірну оздобу, що випиналась на її животі кухарки.— Га? який тон! А ця шаль! Як мило вона мене спотворює! О! пані Нуррісон хвацько мене вдягла!

— Будь спочатку солодкувата,— сказав Карлос,— будь майже боязка, недовірлива, як кішка, і головне примусь барона почервоніти через те, що він звернувся до поліції; але покажи, що тобі нема чого боятись агентів. Нарешті, дай клієнтові зрозуміти, що ніяка в світі поліція не знайде красуні. Добре замітай сліди... Коли барон дасть тобі право ляскати його по череву і називати „гладкий розпусник!"— зробись зухвалою й командуй ним, немов лакеєм.

Під загрозою не побачити більше зводниці, якщо він вдасться до найменшого шпигунства, Нюсінжен бачився з Азією крадькома; ідучи пішки на біржу, він заходив у жалюгідну квартиру на першому поверсі на вулиці Нев-Сен-Марк Скільки раз і з якою насолодою закохані мільйонери прокрадались цими брудними завулками! — про це знає паризький брук. Пані де-Сент-Естев, кидаючи барона від надії до одчаю, чергуючи одне з одним, довела його до того, що він хотів знати все, що стосується незнайомої, за всяку ціну!

Тим часом судовий пристав діяв тим успішніше, що, не зустрічаючи ніякого опору з боку Естер, він робив своє діло в законний строк, не втрачаючи жодного дня.

Люсьєн, з наказу свого ментора, п'ять або шість раз відвідав самітницю Сен-Жерменського лісу. Жорстокий керівник махінацій вважав ці побачення за потрібні, щоб не дати Естер зачахнути, бо її краса була капіталом. Коли надійшов час залишити лісну сторожку, він повів Люсьєна і бідну куртизанку на пустинне місце біля дороги, звідки видно було весь Париж і де їх ніхто не міг почути. Всі троє сіли на стовбур зрубленої тополі в світлі сонця, що сходило, перед одним із найкращих у світі краєвидів: видно було течію Сени, Монмартр, Париж, Сен-Дені.

— Діти мої,— сказав Карлос,— сон ваш кінчився. Ти, моє малятко, не побачиш більше Люсьєна; абож як і побачиш, то пам'ятай, що була з ним знайома п'ять років тому всього кілька днів.

— Значить, смерть моя прийшла! — сказала вона, не проливши ні сльозинки.

— Таке! вже п'ять років ти хвора! — відказав Еррера.— Припусти, що в тебе сухоти, і вмирай, не набридаючи нам своїми елегіями. Але ти побачиш, що можеш іще жити й навіть прекрасно жити. Облиш нас, Люсьєн, піди, позбирай сонети*,— сказав він, показуючи йому поле поблизу.

Люсьєн кинув на Естер благальний погляд, один із поглядів, властивих слабким і жадібним людям, сповненим ніжності в серці й підлоти в характері. Естер відповіла йому рухом голови, який немов казав: „Я вислухаю цього ката, щоб знати, як мені покласти голову на плаху, і в мене вистачить мужності, щоб добре вмерти". Це було так чарівно й водночас сповнено такого жаху, що поет заплакав; Естер побігла до нього, схопила його руками,

* Гра слів; sonnets—„сонети", sonnettes - clochettes — „дзвоники".

випила його сльози і сказала: „Заспокойся" — одне з тих слів, що їх вимовляють жестами і очима, маячним голосом.

Карлос почав пояснювати точно, недвозначно, часто жахливими в своїй прямоті словами, критичне становище Люсьєна, ставлення до нього в домі де-Гранльє, його щасливе життя, коли він переможе, і нарешті потребу того, щоб Естер пожертвувала собою заради цього розкішного майбутнього.

— Що треба робити? — скрикнула вона в фанатичному захопленні.

— Коритись мені сліпо,— сказав Карлос.— І на що могли б ви скаржитись? Тільки від вас залежатиме — зробити свою долю прекрасною. Ви станете тим, чим є Туллія, Флоріна, Маріетта і Валь-Нобль, ваші колишні подруги,— коханкою нелюбого багача. Наша справа щасливо розв'яжеться, а наш закоханець досить багатий, щоб зробити вас щасливою.

— Щасливою!..— сказала вона підводячи очі до неба.

— Ви мали чотири роки райського життя,— провадив він,— хіба не можна жити з подібними спогадами?..

— Я слухатимусь вас,— відповіла вона, витираючи сльозинки в куточках очей.— Не турбуйтесь про інше. Ви правду сказали. Моє кохання — смертельна хвороба.

— Це ще не все,— провадив Карлос.— Треба зберегти красу. У двадцять два з половиною роки ви на вищому щаблі своєї краси, завдяки вашому щастю. Одне слово, перш за все — станьте знов Торпіль. Будьте пустотливою, марнотратною, хитрою, безжальною до мільйонера, якого я вам доручаю. Слухайте!.. Ця людина, що пограбувала великі багатства, була нещадна до багатьох, вона розжиріла на достатках вдів і сиріт; ви будете їх месницею!.. Азія приїде по вас у фіакрі, і сьогодні ввечері ви будете в Парижі. Якщо ви тільки дасте привід підозрівати ваш чотирирічний зв'язок з Люсьєном — це однаково, що вистрельнете з пістолі йому в голову. Вас спитають, що з вами було. Ви скажете, що вас завіз у подорож надзвичайно ревнивий англієць. Ви колись мали досить розуму, щоб плести всякі небилиці, отож наберіть знову цього розуму...

Чи бачили ви колинебудь, як кружляє в небесах сяючий, весь в золоті, паперовий змій, цей велетенський метелик дитинства?.. Діти на хвилину забувають про мотузочку, прохожий перерізує її, метеор, як кажуть школярі, „клює носом" і падає з жахливою швидкістю. Так було і з Естер, що слухала Карлоса.

ЧАСТИНА ДРУГА

ЩО КОШТУЄ КОХАННЯ СТАРИМ

Вже тиждень, як Нюсінжен майже щодня ходив у крамничку на вулиці Нев-Сен-Марк торгуватись, щоб видати йому кохану. Азія, то під ім'ям Сент-Естев, то під ім'ям своєї креатури пані Нуррісон, царювала там серед найрозкішніших убрань, що дійшли до того жахливого стану, коли плаття — вже не плаття, але ще й не лахміття. Рамка відповідала тому образові, якого надала собі ця жінка, бо подібні крамнички — одна з найпохмуріших особливостей Парижа. Тут можна побачити дрантя, кинуте кощавою рукою смерті, і почути хрипіння сухот під шаллю, і вгадати агонію злиднів під гаптованим убранням. В тонкому мереживі немов записана історія жорстокої боротьби між розкошами і голодом. Можна уявити собі образ королеви під тюрбаном з пір'ям, поза якої нагадує й майже відтворює відсутнє обличчя. Огидне в гарному! Бич Ювенала, яким потрясає офіціальна рука цінувальника, роздирає обшарпані муфти, зношені хутра дівчат, що дійшли до крайньої скрути. Це гній з квітів, в якому де-не-де блищать троянди, зрізані тільки вчора, ношені один день; тут завжди сидить напочепки двоюрідна сестра Лихварства — стара, лиса, беззуба Випадковість, готова продати те, що всередині, настільки вона звикла купувати те, що зовні, однаково — вбрання без жінки або жінку без убрання! Азія була там, наче наглядач на каторзі, наче гриф з почервонілим від трупів дзьобом, у рідній своїй стихії; вона була жахливіша, ніж той дикий жах, від якого здригається подеколи прохожий, здивовано побачивши раптом, що один з найсвіжіших юних спогадів його висить у брудній вітрині, за якою викривляється справжня Сент-Естев у відставці.

Від дратування до дратування, від десяти тисяч франків до ще десяти, барон дійшов до того, що пропонував шістдесят тисяч франків пані де-Сент-Естев, яка відповіла йому відмовою з такими гримасами, яким позаздрила б

макака. Одного ранку, після неспокійної ночі, зрозумівши, якого безладдя наробила Естер у його думках, а до того ж реалізувавши несподівані прибутки на біржі, він нарешті прийшов з наміром дати сто тисяч франків, що їх вимагала Азія, але він хотів витягти з неї якнайбільше відомостей.

— Ти, значить, зважився, гладкий пустуне? — сказала Азія, ляснувши його по плечу.

Найобразливіша фамільярність — це перший податок, який стягають такого сорту жінки з розгнузданих пристрастей або з скрути, що звірилась на них. Вони ніколи не підносяться до свого кліента, а навпаки, садовлять його біля себе на купу багна. Азія, як можна бачити, прекрасно виконувала наказ свого господаря.

— Трепа свашитись,— сказав Нюсінжен.

— І тебе не обкрадають,— відповіла Азія.— Продавали жінок і дорожче, ніж ти сплатиш за цю, коли порівняти. Є жінки і жінки! Де-Марсе дав за покійну Коралі шістдесят тисяч франків. Твоя жадана коштувала сто тисяч франків з перших рук. Але для тебе, бачиш, старий розпуснику, це питання пристойності.

— Але те ш фона?

— Ах, ти її побачиш. Я така ж як ти — даю, коли дадуть... Ах, любий мій, *твоя пасія* накоїла дурниць! Ці дівчатка — нерозсудливі. З принцеси зараз є щось таке, що ми звемо нічною красунею...

— Нішною...

— Та не придурюйся. Лушар женеться за нею, я їй позичила п'ятдесят тисяч франків...

— Кажи краше — тватцять п'ять,— скрикнув банкір.

— Чорт забери, звичайно двадцять п'ять за п'ятдесят,— відповіла Азія.— Ця жінка, треба визнати, сама чесність! В неї не було нічого, крім себе самої, і вона мені сказала: „Голубонько, пані Сент-Естев, мене переслідують, тільки ви можете врятувати мене, дайте мені двадцять тисяч франків, у заклад даю вам моє серце!“ О! в неї гарненьке серденько!.. Сама тільки я знаю, де вона. Нескромність позбавила б мене моїх двадцяти тисяч франків!.. Раніш вона жила на вулиці Тебу. Перше ніж виїхати... (На меблі був накладений арешт... через витрати... Ах, ці шельми пристави!.. ви знаєте, ви ж розумієтесь у біржових справах). Так ось, вона не дурна, здала на два місяці свою квартиру англійці, прегарній жінці, коханці того хлопчиська... Рюбампре, і він так її ревнував, що возив гуляти тільки вночі... Але, оскільки меблі продаватимуться, англійка ви-

бралась, тим більше, що вона була надто дорога для такого цвіркуна, як той Люсьєн.

— Фі ропите панк,— сказав Нюсінжен.

— Натурою,— сказала Азія.— Я позичаю гарним жінкам, і це дає прибуток, бо дисконтуєш дві цінності зразу.

Азія розважалась тим, що шаржувала роль тих жінок, що жадібніші, але й підлесливіші, лагідніші, ніж малайка, які виправдують свою торгівлю найпрекраснішими мотивами. Азія удавала з себе жінку, що втратила ілюзії, п'ять коханців, дітей, і що дозволяє всім обкрадати себе, хоч яка вона досвідчена. Вона показувала ломбардні квитки, щоб довести, що її торгівля підлягає нещасливим випадковостям. Вона нібито була в скруті, в боргах. Одне слово, вона була так щиро бридка, що барон, кінець-кінцем, повірив у ту особу, яку вона удавала.

— Топре, якщо я там сто тисяш, де я її попачу?— сказав він з жестом людини, що зважилась на всякі жертви.

— Гладкенький мій татусю, ти проїдеш сьогодні ввечері в своїй кареті, скажімо, навпроти театру Жімназ. Це по дорозі,— сказала Азія.— Спинишся на розі вулиці Сент-Барб. Я буду там на варті, ми поїдемо до мого закладу з чорнявим волоссям... О! в неї чудове волосся, у мого закладу! Виймаючи гребінець, Естер закривається волоссям, наче запоною. Та коли ти й розумієшся на цифрах, то в усьому іншому ти, на мою думку, бевзь; раджу тобі якнайкраще сховати дівчатко, бо її запакують у Сент-Пелажі хутенько, завтра ж, якщо знайдуть... а... її шукають.

— Ши не мошна фікупити фексель?— спитав непоправний біржовик.

— Вони в пристава... та тут нема за що вхопитись. Дівчинка розквиталась з одним захопленням і з'їла майно, яке в неї вимагають. Ну, ясно, воно ж любить пожартувати — двадцятьдворічне серце!

— Топре, топре, я се флаштую,— сказав Нюсінжен з властивим йому хитрим виразом.— Свишайно, я пуду їй заступник.

— Е, гладка тварино, це твоя справа, щоб вона тебе покохала; в тебе досить грошей, щоб купити таку подобу кохання, що варта справжнього! Передаю тобі до рук твою принцесу; вона мусить іти за тобою, інше мене не обходить... Але вона звикла до розкошів, до найуважнішого ставлення. Ах, голубе мій, вона ж статечна жінка... Якби не це, хіба дала б я їй двадцять тисяч франків?..

— Ну, топре, кінець з цим! то вешора!

Барон знову взявся до весільного туалету, колись уже

випробуваного, але на цей раз певність успіху примусила його подвоїти дозу таблеток. О дев'ятій він зустрів огидну жінку на призначеному місці і посадив з собою в карету.

— Кути? — спитав барон.

— Куди? — повторила Азія.— Вулиця Перлини, на Болоті: адрес пасує до випадку, адже твоя перлина в болоті, але ти її вимиеш.

Приїхавши, фальшива пані де-Сент-Естев сказала Нюсінженові з жахливою посмішкою:

— Ми пройдемо кілька кроків пішки, я не така вже дурна, щоб давати справжню адресу.

— Ті бро фсе тумаеш,— відповів Нюсінжен.

— Така моя професія,— сказала вона.

Азія провела Нюсінжена на вулицю Барбет, на четвертий поверх, в мебльовані кімнати, господарем яких був відомий у кварталі мебельник. Побачивши в мізерно обставленій кімнаті Естер, одягнену як робітниця, за вишиванням, мільйонер зблід. Через чверть години, протягом яких Азія пошепки про щось розмовляла з Естер, помолоділий стариган ледве міг розмовляти.

— Матмуасель,— сказав він нарешті бідній дівчині,— чи бриймает фі мене, як свого састубника?

— Доводиться, пане,— сказала Естер, і з її очей покотились дві великі сльози.

— Не плаште, я зроплю фас шасливішою за всіх шінок... Тосфольте тільки мені кохати вас, фі побашит.

— Люба моя, пан дуже розсудливий,— сказала Азія,— він добре знає, що йому минуло шістдесят шість років, і він буде поблажливий. Одне слово, ангел мій, я тобі знайшла немов батька...— Це так треба казати,— сказала Азія на вухо невдоволеному банкірові.— Ластівок не ловлять, стріляючи в них із пістолі. Ідіть но сюди,— сказала Азія, проводячи Нюсінжена в сусідню кімнату.— Пам'ятаєте наш договірчик, ангел мій?

Нюсінжен витяг з кишені свого фрака бумажник і відрахував сто тисяч франків. Карлос нетерпляче чекав їх, сховавшись у комірчині, і кухарка принесла їх йому.

— Ось сто тисяч франків, вміщених нашим чолов'ягою в Азії, тепер ми його примусимо вмістити стільки ж в Европі,— сказав Карлос своїй довіреній, коли вони вийшли на ганок.

Давши інструкції малайці, він зник, а вона повернулась у кімнату, де Естер умивалась слізьми. Дівчатко, немов засуджений до страти, створило собі цілий роман з надій, але фатальна година надійшла.

— Любі дітоньки,— сказала Азія,— куди ж ви поїдете?.. Адже барон де-Нюсінжен...

Естер глянула на славетного банкіра з прекрасно розіграним жестом здивування.

— Дак, титино моя, я парон те-Нішінген.

— ... Барон де-Нюсінжен не повинен, не може залишатись у такій халупі. Слухайте... Ваша колишня покоївка Ежені...

— Ішені! з фулиці Депу? — скрикнув барон.

— Так, так, охоронниця меблів за дорученням суду,— провадила Азія,— що найняла квартиру прекрасній англійці.

— Га! я сросумів! — сказав барон.

— Колишня покоївка пані,— з пошаною провадила Азія, показуючи на Естер,— вона вас прекрасно прийме цієї ночі, і ніколи в світі торговельний пристав не здумає шукати пані в її колишній квартирі, з якої вона виїхала вже три місяці...

— Шудофо, шудофо! — скрикнув барон.— То того ш, я снай доргофий пристаф, і снаю слофо, шоб вони сникли.

— Ви матимете в Ежені тонку бестію,— сказала Азія,— це я її дала пані...

— Я снаю її,— скрикнув барон, сміючись.— Ішені мені боцубила тритцять тисяш франків...

Естер зробила такий жест жаху, що, повірівши йому, людина з серцем довірила б їй свій достаток.

— О! з моєї профини,— провадив барон,— я пігав са фами...

І він розповів про непорозуміння, яке постало через те, що квартиру найняла англійка.

— Бачите, пані,— сказала Азія.— Ежені нічого вам про це не сказала, така хитра! Проте, пані дуже звикла до цієї служниці,— сказала вона баронові,— залишіть її все ж...

Азія знов одвела барона набік і сказала йому:

— Платіть п'ятсот франків на місяць Ежені, щоб округлити її капіталець, і ви знатимете все, що робить пані; хай вона їй буде за покоївку... Ежені буде тим відданіша вам, що вона вас уже обдурила... Ніщо так не прив'язує жінку до чоловіка, як те, що вона обдурить його. Проте, візьміть в шори Ежені, ця дівка за гроші все зробить; просто жах!..

— А ті?

— Я,— сказала Азія,— я відшкодую собі збитки.

Нюсінжен, така проникліва людина, був немов з зав'язаними очима: він дозволив робити з ним усе, як дитина. Дивлячись на цю чисту й обожувану Естер, яка, вити-

раючи сльози, схилялась з статечністю юної діви над своїм вишиванням, закоханий старий знов переживав почуття, що захопили його у Венсенському лісі. Він віддав би ключ від своєї каси! Він почував себе молодим, його серце було сповнене палкого кохання, він чекав, поки вийде Азія, щоб мати змогу кинутись на коліна перед цією мадонною Рафаеля. Цей раптовий розквіт дитинства в серці старого хижака — є одне із соціальних явищ, які найлегше може пояснити фізіологія. Приглушена тягарем ділового життя, задавлена безперервними розрахунками, постійною гонитвою за мільйонами, юність з своїми чудовими мріями відроджується, зростає й цвіте, як причина, як забуте зерно, що їх наслідки, їх розкішне цвітіння залежить від випадку, від спізнілого сонячного променя. Бувши з дванадцяти років прикажчиком у старій фірмі Альдріггера з Страсбурга, барон ніколи не ступав у світ почуттів. Отже, він залишався безпорадним у присутності свого куміра, і хоч тисячі фраз крутились у його голові, проте, жодна не злетіла з його уст; тоді він скорився брутальному бажанню, в якому виявився чоловік шістдесяти шести років.

— Хошете їхати на вулиця Депу? — сказав він.

— Куди хочете, пане,— відповіла, підводячись, Естер.

— Кути хошете...— захоплено повторив він.— Фі ангел, що збустився з непа, і я вас люплю, немоф я буф нікшемний юнак, хоч у мене сифе фолосся...

— Ах, кажіть краще — біле! бо воно надто вже гарного чорного кольору, щоб бути тільки сивим,— відказала Азія.

— Ійди геть, пітла торгіфка лютським тілом. Ті маєш свої гроші, не ляпай мені на сю шудову квідку! — скрикнув банкір, винагороджуючи себе цим диким вигуком за всі грубіянства, яких він наслухався.

— Старий пустуне! ти в мене відпокутуєш за цю фразу!— сказала йому Азія, загрожуючи банкірові жестом, гідним базару; він знизав плечима.— Між пелькою глечика й пелькою пияка є місце для гадюки, і ти таки знайдеш мене там!..— сказала вона обурена зневагою Нюсінжена.

Мільйонери, що їх гроші переховує французький банк, палаци охороняють цілі загони лакеїв, а їх особа має на вулиці захист у вигляді швидкої карети з англійськими кіньми,— не бояться нічого; отже, барон холодно скинув очима на Азію, як людина, що тільки но дала їй сто тисяч франків.

Ця величність справила враження. Азія відступила, бурмочачи, і на сходах виголосила дуже революційну промову, згадавши навіть про ешафот.

— Що таке ви їй сказали?..— спитала „діва за вишиванням“,— вона ж бо добра жінка.

— Фона фас бродала, фона фас обікрала...

— Коли ми в злиднях,— відповіла вона з таким виразом, від якого і в дипломата серце б розірвалось,— у кого ж знайдуться гроші та добре ставлення до нас?

— Пітна титиночко!— сказав Нюсінжен,— не салишайтесь тут пільше ні хфилини!

Нюсінжен взяв Естер під руку і повів її у чому вона була, посадовив в карету, мабуть, з більшою пошаною, ніж він виявив би до прегарної герцогині де-Мофріньез.

— У фас пуде гарний екіпаш, найкрасивіший у Бариж,— казав Нюсінжен дорогою.— Фас буде отошувати фсе, що дільки є брекрасного й розкішного. Жотна королева не пуде багатшою за фас. Фас пудуть шануфати як німеську нарешену: я хочу, шоп фі пули фільні... Не плаште, злухайте... Я збравті люплю фас шистим коханням. Кошна фаша зльоза розбифає моє зерце...

— Хіба можна кохати справжнім коханням куплену жінку?..— чарівним голосом спитала бідна дівчина...

— Йосифа протали його прати шерес його краса. Це є ф піплії. То того ш, на Сході купляють своїх саконних шінок.

Приїхавши на вулицю Тебу, Естер не могла бачити без болю арену свого минулого щастя. Нерухомо сиділа вона на дивані, витираючи одну по одній свої сльози, не чуючи тих дурниць, які бурмотів їй банкір. Він став на коліна, вона не заперечувала; не відбирала в нього своїх рук, коли він їх брав, але, так би мовити, не здавала собі справи,— якої статі була ця істота, що гріла їй ноги, холод яких відчув Нюсінжен. Гарячі сльози Естер лились на голову барона, а він грів її льодові ніжки; — ця сцена тривала з півночі до другої години ранку.

— Ішені,— сказав нарешті барон, покликавши Европу,— скашіть ше фашій пані, щоб фона лягала...

— Ні!— скрикнула Естер, скочивши, як переляканий кінь,— тут — нізащо!..

— От бачите, пане, я знаю пані, вона лагідна й ласкава, як ягнятко,— сказала Европа банкірові,— тільки не треба її займати, треба брати її обережно. Вона ж була тут така нещасна! Гляньте! меблі досить таки зношені!.. Дайте їй волю чинити, як вона хоче. Умеблюйте десь гарнесенько хороший будиночок. Може, вона, побачивши все новеньке, почує себе інакше, може, ви їй удаватиметесь красивішим, ніж ви є, і вона стане лагідна, як ангел... О, немає жінки

подібної до пані! Ви можете похвалитись, що придбали щось надзвичайне: добре серце, прекрасні маніри, тоненькі щиколотки, шкіра, наче троянда. Ах! і така дотепна, що розсмішить і смертеника... Пані чутлива до приязні... І як вона вміє одягатись!.. Одне слово, якщо це й дорого коштує, то чоловік матиме вже, як то кажуть, на свої гроші. Тут усі її плаття запечатані, отже, її туалет відстав від моди на три місяці. Але пані така добра, бачите, що навіть я її люблю, хоч це моя господиня! Та будьте ж справедливі: такій жінці, як вона — бачити себе серед обпечатаних меблів!.. І через кого? через якогось хлоп'ягу, що обдурив її... Бідолашна крихітка! вона себе не тямить!

— Есдер... Есдер...— казав барон,— лягайте спати, ангел мій. Ах! коли це фі мене боїтесь, я салишайсь туд, на цьому тифані,— скрикнув барон у розпалі найчистішого кохання, бачачи, що Естер весь час плаче.

— Добре,— відповіла Естер, взявши руку барона й поцілувавши її з виразом такої вдячності, що на очі цього хижака навернулося щось дуже схоже на сльозу,— я буду вам вдячна за це.

І вона побігла в спальню, замкнувши за собою двері.

— Дут шось незбагненне,— казав собі Нюсінжен, збуджений своїми пілюлями.— Що скашуть тома?

Він підвівся, подивився у вікно:

— Моя карета фсе ше тут... Ось уше скоро тень!..

Він пройшовся по кімнаті:

— Як бані те-Нішінген сміялася б з мене, якпи фона дофідалась, як я перебуф цю ніч!..

Він підійшов до дверей спальні і приклав до них вухо, бо йому здавалось, що лежати надто вже безглуздо.

— Есдер!..

Ніякої відповіді.

— Поше мій! фона все ще плаше!— сказав він собі, повертаючись і лягаючи на диван.

Хвилин через десять після того, як зійшло сонце, барон де-Нюсінжен, що заснув поганим, вимушеним сном у незручній позі на дивані, раптом був розбуджений Європою серед тих сновидінь, які бувають у тих випадках; їх швидка й заплутана зміна є одним з нерозв'язних для медичної фізіології явищ.

— Ах, боже мій! Пані!— кричала вона.— Пані! солдати!.. Жандарми! поліція! Вас хочуть арештувати.

В ту хвилину, як Естер відчинила двері й вийшла, накинувши пеньюар, у туфлях на босу ногу, з неприбраним волоссям, така прекрасна, що спокусила б самого ангела

Рафаіла, двері вітальні виригнули потік людського багна, яке на десяти лапах кинулось до цієї небесної діви, що стояла, немов ангел на фламандській релігійній картині. Один з них вийшов наперед. Контансон, огидний Контансон, поклав руку на ніжне плече Естер.

— Ви мадмуазель Естер ван..?— сказав він.

Европа нарозмах ударила Контансона по щоці, і примусила його в ту ж мить зміряти на весь зріст килим, ударивши його по ногах так різко, як уміють бити ті, що вправляються в мистецтві французького боксу.

— Назад!— загорлала вона,— геть руки від моєї пані!

— Вона мені переламала ногу!— голосив Контансон, підводячись,— мені за це заплатять...

З групи п'яти шпигів, що були одягнені, як шпиги, і не скинули своїх жахливих капелюхів з іще жахливіших своїх голів, шпигів з обличчями, наче червоне дерево з жилками, з косими очима, подекуди без носів, з перекривленими ротами,— висунувся Лушар; одягнений він був охайніше, ніж його люди, але теж не скинув капелюха; обличчя його було водночас лицемірним і глузливим.

— Мадмуазель,я вас арештую,— сказав він Естер.— Щодо вас, доню,— сказав він Європі,— всякий бунт буде покарано і всякий опір — марний.

Звук рушниць, що грюкали прикладами об підлогу їдальні й передпокою, сповістивши, що до пристава пристав цілий загін вартових, підтвердив ці слова.

— А за що ж мене арештовувати?— невинно сказала Естер.

— А наші позичаннячка?..— відповів Лушар.

— Ах, правда!— скрикнула Естер.— Дайте мені одягтись.

— На жаль, мадмуазель, мені треба впевнитись, що ви не маєте ніякої змоги втекти з вашої кімнати,— сказав Лушар.

Все це сталось так швидко, що барон не мав часу втрутитись.

— А! топре, я дебер торгую лютським тілом, парон те-Нішінген,— вигукнула жахлива Азія, прослизаючи поміж шпигами до дивана і удаючи, ніби вона вперше помітила банкіра.

— Пітла шельма!— скрикнув Нюсінжен, підводячись в усій своїй фінансовій величності.

І він кинувся між Естер і Лушаром, який зняв капелюх, почувши вигук Контансона:

— Пан барон де-Нюсінжен!..

На знак Лушара шпиги звільнили кімнату, познімавши з повагою капелюхи. Тільки Контансон залишився.

— Чи буде пан барон платити?..— спитав пристав, тримаючи капелюх у руках.

— Я платшу,— відповів він,— але дреба знати, бро яку суму йтеться.

— Триста дванадцять тисяч франків і кілька сантимів, разом з витратами, але арешт сюди не входить.

— Триста тисяш франків!— скрикнув барон.— Це надто тороге пробудшення тля лютини, яка проспала ніш на тифані,— додав він на вухо Европі.

— Чи правда, що це барон де-Нюсінжен?— спитала Европа в Лушара, супроводячи свій сумнів таким жестом, якому позаздрила б мадмуазель Дюпон, субретка в французькому театрі.

— Так, мадмуазель,— сказав Лушар.

— Так,— відповів Контансон.

— Я фідпофідаю са неї,— сказав барон, якого дошкулив сумнів Европи;— тосфольте мені сказати їй отне злово.

Естер і її старий закоханець пішли в спальню, до замка якої Лушар вважив за потрібне прикласти вухо.

— Я люплю фас пільше, ніж сфою точку, Есдер; але нашо тафати фашим кретиторам гроші, тля яких незрівнянно краще пуло б у фашому гаманці? Ійдіть у тюрму: я зумію фікупити ці сто тисяш екю за сто тисяш франків, і фі матимете двісті тисяш франків піля сепе...

— Цей спосіб,— крикнув йому Лушар,— марний. Кредитор ні трохи не закоханий у мадмуазель!.. Розумієте? І він хоче одержати більш ніж усе, дізнавашись, що ви в неї закохані.

— От турний!— крикнув Нюсінжен Лушарові, відчиняючи двері і вводячи його в кімнату.— Ті не снаєш, що кажеш! Я там топі тфатцять просент, коли ти флаштуєш спрафу...

— Неможливо, пане.

— Хіба ж, пане, у вас вистачить жорстокості,— сказала, втручаючись, Европа,— дозволити, щоб пані пішла в тюрму!.. Може, хочете мої заощадження, моє утримання? Беріть їх, пані, в мене є сорок тисяч франків...

— Ах, бідненька моя, я ж тебе не знала!— скрикнула Естер, стискаючи Европу в обіймах.

Европа залилась слізьми.

— Я плашу,— жалісно сказав барон, витягаючи книжечку; він взяв із неї один із тих маленьких квадратних шматочків друкованого паперу, що їх видає банкірам банк; їх треба тільки заповнити цифрами й буквами, щоб зробити з них чеки на подавця.

— Не варто турбуватись, пане барон,— сказав Лушар,—

я маю наказ стягти суму тільки золотом або сріблом. Заради вас я задовольнюсь банкнотами.

— К шорту!— скрикнув барон,— покажіть мені нарешті токументи.

Контансон подав три справи в синій обгортці; барон взяв їх, дивлячись на Контансона, і сказав йому на вухо:

— Ті краще п саропив, якпи попередив мене.

— Е, хіба я знав, що ви тут, пане барон?— відповів шпиг не зважаючи на те, чує його Лушар, чи ні.— Ви багато втратили, позбавивши мене свого довір'я. Вас обдирають,— додав цей глибокодумний філософ, знизуючи плечима.

— Се прафта,— сказав барон.— Ах, моя любонько,— скрикнув він до Естер, побачивши векселі,— фі жертфа шахливого шахрая! справшнього негідника!

— Ах, це так,— сказала бідна Естер;— але він мене дуже любив!..

— Як пи я снав... я б опротестував судофий фірок фід фашого імени.

— Ви заморочились, пане барон,— сказав Лушар,— є ще третій пред'явник.

— Так,— провадив барон,— є дретій прет'яфник... Той Серісе, що сафшди протестує проти уряду!

— В нещасті він дотепний,— сказав, усміхаючись, Контансон,— він каламбурить.

— Чи не напише пан барон пару слів своєму касирові?— сказав Лушар.— Я надішлю Контансона й відпущу людей. Час біжить, усім стане відомо...

— Ійти, Гондансон!— скрикнув Нюсінжен,— мій касир шиве на розі фулиця де-Мадюрен і Аркат. Ось саписка, шоб фін пішов до ті-Діле, або до Келлер, якщо в нас не снайдеться сто тисяш екю, бо наші гроші фсі в панку. Отягайтесь, мій ангел,— сказав він до Естер,— фі фільні. Старі шінки непезпечніші, ніж молоті,— скрикнув він, глянувши на Азію...

— Піду посмішити кредитора,— сказала Азія,— він мені дасть грошей, щоб розважитись сьогодні. Не бам'ятайте лиха, пане парон!..— додала Сент-Естев з жахливим реверансом.

Лушар узяв з рук барона документи і залишився з ним віч-на-віч у вітальні, куди через півгодини прийшов касир у супроводі Контансона. Естер з'явилась у чарівному, хоч і імпровізованому туалеті. Коли гроші були перераховані Лушаром, барон схотів розглянути документи; але Естер схопила їх котячим жестом і заховала в свій секретер.

— Що ви дасте на братву ?.. — сказав Контансон Нюсінженові.

— Фі пули не туше шемний, — сказав барон.

— А моя нога !.. — скрикнув Контансон.

— Лушар, фі тасте сто франків Гондансонові з решти тисяшфранковик.

— Це туше гарний шінка !— казав касир баронові де-Нюсінжену, виходячи з вулиці Тебу,— але вона коштує туше торого панові парону.

— Зберігайт таємницю !— сказав барон; Контансона й Лушара він теж просив про це.

Лушар пішов разом з Контансоном, але торговельного пристава затримала на бульварі Азія, яка чекала його.

— Судовий пристав і кредитор там у фіакрі, вони знемагають від спраги !— сказала вона,— а є чим розговітись.

В той час, як Лушар рахував гроші, Контансон мав змогу розглянути кліентів. Він помітив очі Карлоса, розпізнав форму лоба під перукою, яка здалась йому дуже підозрілою, він занотував номер фіакра, вдаючи цілковиту байдужість до всього, що тут відбувалось; Азія і Европа надзвичайно інтригували його. Він подумав, що барон — жертва надзвичайно спритних людей, тим більше, що Лушар, прохаючи нагороди за послуги, був напрочуд скромним. Нарешті той стусан Европи вразив його не в саму тільки голінку.

— Цей удар тхне Сен-Лазаром,— подумав він, підводячись.

Карлос відпустив пристава, щедро заплативши йому, і сказав кучерові, даючи йому гроші:

— Пале-Рояль, до під'їзду.

— Ах, штукар !— сказав сам до себе Контансон, почувши наказ.— Тут щось є !..

Карлос приїхав у Пале-Рояль так швидко, що за ним не встигли б простежити. До того ж він пройшов крізь галерею по-своєму, найняв другий фіакр на площі Шато-д'О, наказавши:

— Пасаж Опери, з вулиці Пінон.

Через чверть години він входив у квартиру на вулиці Тебу. Побачивши його, Естер сказала:

— Ось ці фатальні папери !

Карлос взяв векселі, розглянув, потім пішов до кухні й спалив їх там.

— Штуку зіграно ! — сказав він, показуючи триста десять тисяч франків, згорнутих у пачку, яку він витяг з ки-

шені свого сюртука.— Оце, та ще ті сто тисяч франків, які поцупила Азія, дають нам змогу діяти.

— Боже! Боже!— скрикнула бідна Естер.

— От дурна, — сказав безжальний калькулятор, — будь явною коханкою Нюсінжена, і ти зможеш бачити Люсьєна; він друг Нюсінжена, я тобі не забороняю кохати його!

Естер помітила просвіток серед темряви свого життя й зітхнула з полегшенням.

— Європа, доню,— сказав Карлос, відводячи це створіння в куточок будуару, де ніхто не міг би розібрати ні слова з їх розмови,— Європа, я задоволений тобою.

Європа підвела голову і подивилась на цього чоловіка з виразом, який настільки змінив її зблякле обличчя, що Азія, побачивши цю сцену від дверей, де вона стояла на варті, спитала себе, що глибше: чи той інтерес, який зв'язував Європу з Карлосом, чи її власна відданість йому.

— Але це не все, доню. Чотириста тисяч франків для мене ніщо... Паккар передасть тобі фактуру на срібло приблизно на тридцять тисяч франків, на якій є помітки про часткове одержання за рахунок. Але наш ювелір Бідден, очевидно, мав витрати, завтра, напевне, буде оголошено про продаж наших меблів, заарештованих ним. Піди до Біддена, він живе на вулиці Арбр-Сек, він дасть тобі ломбардних квитків на десять тисяч франків. Ти розумієш: Естер замовила собі срібло, не заплатила за нього й заставила його; їй загрожує обвинувачення в шахрайстві. Отже, треба дати тридцять тисяч франків ювелірові і десять тисяч франків в ломбард, щоб викупити срібло. Разом: сорок три тисячі франків з додатковими витратами. Це срібло дуже низькопробне, барон купить нове, ми видуримо в нього на це ще кілька тисяч франків. Ви винні кравчисі... скільки?

— Щось із шість тисяч франків,— відповіла Європа.

— Добре: якщо пані Августа хоче одержати гроші і зберегти кліентку, вона повинна написати рахунок на тридцять тисяч франків за чотири роки. Така ж сама угода з модисткою. Ювелір Самюель Фріш, єврей з вулиці Сент-Авуа, дасть тобі розписки — ми нібито винні йому двадцять п'ять тисяч франків, і в нас, мовляв, було на шість тисяч франків ювелірних оздоб у ломбарді. Ми повернемо ювелірові дорогоцінності, в них буде половина фальшивих самоцвітів; отже, баронові не слід розглядати їх надто зблизька. Зрештою, ти примусиш нашого понтера викинути за тиждень ще сто п'ятдесят тисяч франків.

— Пані повинна мені трошки допомогти,— відповіла Ев-

ропа ;— поговоріть з нею, бо вона весь час немов запаморочена і примушує мене бути вигадливішою, ніж три автори разом в одній п'єсі.

— Якщо Естер почне придурюватись, ти мене попередиш,— сказав Карлос.— Нюсінжен мусить подарувати їй екіпаж і коней, вона схоче вибрати й купити все сама. Ви виберете того самого баришника й каретника, що постачає господареві, в якого працює Паккар. Ми матимемо чудових, дуже дорогих коней; через місяць вони почнуть кульгати, і ми їх перемінимо.

— Можна ще витягти шість тисяч франків за допомогою рахунку від парфумера,— сказала Европа.

— О!— відказав він, похитуючи головою,— просувайтесь повільно, добивайтесь одної поступки за другою. Нюсінжен встряв у махінацію тільки рукою, а нам потрібна його голова. Мені треба, крім усього цього, п'ятсот тисяч франків.

— Ви зможете дістати їх,— відповіла Европа.— Пані стане поблажливою до цього гладкого йолопа, коли справа дійде до шести сот тисяч, і випросить у нього чотириста тисяч, щоб кохати його дужче.

— Слухай но, доню,— сказав Карлос.— В той день, коли я одержу останню сотню тисяч франків, ти дістанеш з неї двадцять тисяч.

— Навіщо це може мені придатись?— сказала Европа, опускаючи руки, немов людина, якій існування здається неможливим.

— Ти могла б повернутись у Валансьєн, купити добру крамницю, зробитись чесною жінкою, якщо хочеш. Є різні смаки. Паккар теж думає про це часом; у нього нічого немає на шиї, майже нічого на сумлінні, ви можете порозумітись,— відповів Карлос.

— Повернутись у Валансьєн!.. Чи подумали ви, пане?— скрикнула перелякана Европа.

Народившись у Валансьєні, в родині дуже бідних ткачів, Европа в сім років була послана на прядильну фабрику, де сучасна промисловість зловживала її фізичними силами, а порок передчасно зіпсував її; зваблена в дванадцять років, ставши матір'ю в тринадцять, вона зв'язалася із зовсім зіпсованими людьми. Їй довелось виступити свідком на суді присяжних з приводу вбивства. Шістнадцятирічна дівчина, під впливом залишків чесності й страху перед правосуддям, сприяла своїми свідченнями тому, що обвинуваченого засудили на двадцять років каторжних робіт. Цей злочинець, один із тих рецидивістів, в натурі яких закладена жахлива мстивість, сказав дівчинці в присутності суду:

— Через десять років точнісінько, Прюданс (Европу звали Прюданс Серв'єн), я повернусь, щоб „угробити" тебе, хоч би мене за це й „скосили".

Голова суду намагався заспокоїти Прюданс Серв'єн, обіцяючи їй підтримку правосуддя; але бідолашне дівча до того перелякалось, що захворіло й залишалось понад рік у госпіталі. Правосуддя — це уявна істота, репрезентована колекцією індивідів, склад яких весь час поновлюється, і їх добрі наміри, так само, як і вони самі, дуже мінливі. Ні прокурорський догляд, ні суди не можуть запобігти злочинам, вони вигадані для того, щоб приймати їх, вже вчиненими. З цього погляду превентивна поліція була б для країни благодіянням; але слово „поліція" лякає в наші часи законодавця, який розучився розрізняти зміст таких слів: управляти — адмініструвати — складати закони. Законодавець прагне того, щоб держава поглинула все, немов вона може діяти. Каторжник весь час думає про свою жертву і помститься саме тоді, коли правосуддя забуде про обох. Прюданс, зрозумівши інстинктивно, так би мовити, в загальних рисах ту небезпеку, що загрожувала їй, покинула Валансьєн і приїхала в сімнадцять років у Париж, щоб сховатись тут. Вона перемінила чотири професії, найкращою з яких була професія статистки в маленькому театрі. Вона зустрілася з Паккаром і розповіла йому про свої поневіряння. Паккар, права рука Жака Коллена, його фанатичний прибічник, розказав своєму господареві про Прюданс; а той, коли йому потрібна стала рабиня, сказав до Прюданс:

— Коли ти служитимеш мені, як служать дияволу, я тебе визволю від Дюрю.

Дюрю — це і був той каторжник, той Дамоклів меч, що висів над головою Прюданс Серв'єн. Без цих подробиць багато критиків вважали б відданість Европи дещо фантастичною. Нарешті ніхто не зрозумів би того театрального ефекту, який справили дальші слова Карлоса.

— Так, дитино, ти можеш повернутись у Валансьєн... Стривай, читай но!

І він передав їй газету за вчорашнє число, показавши пальцем таку замітку:

„Тулон.— Учора відбулась страта Жана-Франсуа Дюрю... Зранку гарнізон, і т. д."

Прюданс випустила газету з рук, ноги її підломились під вагою тіла, вона оживала, бо, як сама вона казала, від того часу, коли почула загрозу Дюрю, вона була мертва.

— Бачиш, я додержав слова. Треба було чотири роки, щоб призвести Дюрю до страти, затягши його в пастку... Тепер, закінчивши тут моє завдання, ти будеш господинею в невеличкій торгівлі на батьківщині, з достатком у двадцять тисяч франків і одружишся з Паккаром, якому я дозволяю повернутись до чесноти, коли він піде у відставку.

Європа знов узяла газету й оживленими очима прочитала всі подробиці, що їх невтомно наводять газети протягом двадцяти років з приводу страти каторжників: урочисте видовище, духівник, що завжди вміє навернути покутника, старий злочинець, що напоумляє своїх колишніх поплічників, націлена артилерія, каторжник на колінах; далі банальні міркування, які нічого не змінюють у порядках каторги, де кишить вісімнадцять тисяч злочинів.

— Треба знову улаштувати тут Азію,— сказав Карлос.

Азія підійшла, нічого не розуміючи в пантомімі Європи.

— Щоб вона стала тут знов за кухарку, ви насамперед почастуєте барона таким обідом, якого він ніколи не їв; потім скажете, що Азія програла свої гроші й знов найнялась. Гайдука нам не треба: Паккар стане за кучера, кучери залишаються завжди на козлах,— до них там важко дістатись; шпигуни менше чіпатимуть його. Пані накаже йому носити пудровану перуку, трикутній капелюх грубого фетру з галунами — це його змінить; крім того, я його загримую.

— В нас будуть служники? — спитала Азія, скошуючи очі.

— В нас будуть чесні люди,— відповів Карлос.

— Всі вони недоумкуваті! — зазначила мулатка.

— Якщо барон найме будинок, то у Паккара є приятель, що може стати за швейцара,— провадив Карлос.— Нам треба буде тільки лакея й перемивальницю, ви зможете стежити за двома чужими...

В ту хвилину, коли Карлос збирався вийти, з'явився Паккар.

— Не йдіть, на вулиці народ,— сказав гайдук.

Ці прості слова були страшні. Карлос пішов у кімнату Європи, і залишався там, поки не прийшов по нього Паккар; він найняв фіакр, що заїхав у двір. Карлос спустив завіси, і поїхав так швидко, що угнатись за ним було неможливо.

Приїхавши в передмістя Сент-Антуан, він вийшов за кілька кроків від біржі візників, пішов туди пішки і повернувся на набережну Малаке, уникнувши, таким чином, надто цікавих очей.

— Ось глянь, дитино,— сказав він Люсьенові, показуючи йому чотири сотні тисячних банкнот,— сподіваюсь, що це можна внести в рахунок плати за землю Рюбампре. З цієї суми ми рискнемо сотнею тисяч. Тількищо пустили омнібуси, парижани захопляться цією новиною; через три місяці ми потроїмо наш капітал. Я розуміюсь у цій справі: щоб пустити в хід акції, треба дати прекрасний дивіденд на капітал... поновлена ідея Нюсінжена. Повертаючи собі землі Рюбампре, ми сплатимо не все зразу. Ти підеш до де-Люпо, попросиш його рекомендувати тебе особисто одному повіреному, на ім'я Дерош, світовому крутію, до якого ти підеш у контору. Ти скажеш йому поїхати в Рюбампре, вивчити місцевість; ти запропонуєш йому двадцять тисяч франків гонорару, якщо він зуміє, купивши тільки на вісімсот тисяч франків землі навколо руїн замку, забезпечити тобі тридцять тисяч ренти.

— Як ти простуєш! Все далі й далі!

— Я скрізь простую. Та киньмо жарти. Ти обернеш сто тисяч екю на бони державної скарбниці, щоб не втрачати процентів; можеш залишити їх Дерошу, він настільки ж чесний, наскільки й шахрай... Зробивши це, вирушай в Ангулем, добийся в сестри та її чоловіка, щоб вони взяли на себе невеличку офіціозну брехню. Хай твої родичі скажуть, що вони тобі дали шістсот тисяч франків, щоб полегшити твоє одруження з Клотільдою де-Гранльє, в цьому немає нічого безчесного.

— Ми врятовані! — скрикнув Люсьен в захопленні.

— Так, ти врятований! — відповів Карлос.— Але тільки тоді, коли вийдеш із церкви св. Фоми Аквінського з Клотільдою, як дружиною...

— Чого ж ти боїшся? — спитав Люсьен, видимо, сповнений цікавості до свого порадника.

— За мною стежать... Мені треба вдавати справжнього священника, а це дуже нудно! Чорт позбавить мене своєї протекції, побачивши мене з требником під пахвою.

В цей час барон де-Нюсінжен, під руку з своїм касиром, підійшов до дверей свого дому.

— Я туше поюсь,— сказав він ввіходячи,— що зропив богану... спрафу... Та ба! ми своє фізьмемо!..

— На нещастя, пан парон насфав сфое ім'я,— відповів добрий німець, який турбувався тільки про декорум.

— Так, моя офіціальна коханка пофинна мати станофище, гітне мене,— відповів цей Людовік XIV банківського світу.

Певний того, що рано чи пізно він оволодіє Естер, барон знову став тим великим фінансистом, яким був. Він знову

так увійшов у керування справами, що його касир, побачивши його другого ранку о шостій годині в кабінеті за перевіркою цінностей, потер собі руки.

— Рішуче, пан парон зропив економію за остання ніш,— сказав він з усмішкою справжнього німця — наполовину хитрою, наполовину недоумкуватою.

Якщо багатії, подібні баронові де-Нюсінжену, мають більше шансів, ніж інші, втрачати гроші, вони, разом з тим, частіше мають нагоду заробляти, навіть тоді, коли віддаються своїм примхам. Хоч фінансова політика славетного банку Нюсінжен пояснена в іншому місці[57], слід, проте, зазначити, що такі величезні багатства не набуваються, не складаються, не збільшуються, не зберігаються під час комерційних, політичних і промислових революцій нашої доби без того, щоб не відбулось величезних утрат капіталу, або, якщо хочете, величезних оподаткувань приватного капіталу... Дуже мало нових цінностей вливається в загальну скарбницю світу. Всяке нове нагромадження становить нову нерівність у загальному розподілі. Держава повертає те, що вона стягає, але якийнебудь банк Нюсінжен, забравши щось, залишає його собі. Цей зрадницький удар не карається законом з тих самих причин, з яких Фрідріх II був би Жаком Колленом або Мандреном[58], якби замість оперувати провінціями з допомогою боїв, він працював, як контрабандист, або оперував рухомим майном. Примушувати європейські держави укладати позики на двадцять чи десять процентів, заробляти ці десять або двадцять процентів на громадських капіталах, широко стягати гроші з промислових підприємств, захоплюючи сировину, простягати підприємцеві рятівний канат, щоб підтримати його на поверхні, поки витягнуть його задушене підприємство,— кінець-кінцем, всі ці виграні грошові бої і становлять високу фінансову політику. Звичайно, при цьому банкір, як і завойовник, рискує, але так мало людей, спроможних брати участь у таких боях, що овець усе це не стосується: ці великі справи розв'язуються між пастухами. Отже, оскільки „екзекутовані" (термін, вживаний на жаргоні біржі) самі завинили тим, що хотіли надто багато заробити, їх нещастя, спричинене комбінаціями різних Нюсінженів, викликає дуже мало співчуття. Нехай спекулянт пустить собі кулю в лоб, біржовий маклер утече, нотар розорить сотню родин,— а це гірше ніж убити людину, нехай банкір оголосить себе банкротом,— усі ці катастрофи забуваються в Парижі за кілька місяців і їх скоро вкривають немов морські бриж цього великого міста. Величезні капітали різних Жак-Керів, Ме-

дічі, Анго з Дієппа, Оффреді з Ла-Рошелі, Фуггерів, Тьєполо, Корнерів були в свій час чесно набуті через привілеї, до яких спричинялось незнання джерел усіх коштовних товарів, але тепер географічна освіта так поширилась серед мас, конкуренція настільки обмежила зиск, що всяке раптове збагачення є наслідком або випадку чи винаходу, або законної крадіжки. Розбещена скандальними прикладами, дрібна торгівля, зокрема за останні десять років, відповіла на зрадництво великої торгівлі підлими замахами на сировину. Скрізь, де застосовується хемія, не п'ють більш вина, отже, виноробство занепадає. Щоб уникнути акцизу, продають фальсифіковану сіль. Суди налякані цією загальною нечесністю. Одне слово, французька торгівля є підозрілою в очах цілого світу; Англія теж деморалізується. Причина лиха полягає в нас у політичному законодавстві. Хартія оголосила царство грошей, отже, успіх стає найвищим мірилом атеїстичної доби. Тому зіпсованість вищих сфер, при всьому блискові успіху та зовнішній пристойності мотивацій, незмірно підліша, ніж тривіальна і майже особиста розбещеність нижчих сфер, що їх деякі риси надають цьому оповіданню трагічного, якщо хочете, комізму. Уряд, що боїться всякої нової думки, вигнав з театру елементи злободенного комізму. Буржуазія, менш ліберальна, ніж Людовік XIV, тремтить, чекаючи свого „Весілля Фігаро", забороняє грати політичного „Тартюфа" і, звичайно, не дозволила б тепер грати „Тюркаре", бо Тюркаре став владарем. Відтоді комедія переходить в оповідання, і книга стає хоч не такою швидкою, але певнішою зброєю поетів.

Цього ранку серед приходів і відходів одвідувачів, серед наказів, серед кількахвилинних нарад, що роблять кабінет Нюсінжена чимось на зразок фінансового трибуналу, один з маклерів повідомив його про зникнення одного з найспритніших, найбагатших членів цього товариства, Жака Фалле, брата Мартіна Фалле і спадкоємця Жюля Демаре. Жак Фалле був офіціальним маклером фірми Нюсінжен. У згоді з дю-Тільє і Келлерами барон з такою бездушністю підготував банкрутство цього чоловіка, немов ішлось про те, щоб заколоти ягня на пасху.

— Фін не міг удриматись,— спокійно відповів барон.

Жак Фалле зробив величезні послуги аціотажеві. Під час кризи, кілька місяців тому, він врятував становище сміливим маневруванням. Але чекати вдячності від біржових хижаків — хіба ж це не однаково, що намагатись розжалобити взимку українських вовків?

— Бідолаха! — відповів маклер,— він майже не думав

про такий кінець і обставив будиночок для своєї коханки на вулиці Сен-Жорж, витративши на картини й меблі півтораста тисяч франків. Він так любив пані Валь-Нобль!.. Та ось вона змушена все це кинути... Там усе взято на борг.

„Туше топре,— сказав сам до себе Нюсінжен,— ось нагода фідшкотувати мої втрати минулої ноші...“ Так фін нішого не сплатив? — спитав він у маклера.

— Е! — відповів маклер,— де той нечемний постачальник, який не дав би в кредит Жакові Фалле? Здається, там повний льох добірних вин. Між іншим, будинок продається, Фалле думав його купити. Умова на його ім'я. Яка дурість! Срібло, меблі, вина, карета, коні, все піде дешево, а що матимуть з цього кредитори?

— Брийдіть сафтра,— сказав Нюсінжен.— я піту подифіться на фсе, і коли не путе оголошено банкрутстфо, трепа влаштувати фсе са сгодою, я фам торучу бропонуфати помірну ціну са ці меплі, і скласти угоду...

— Це можна прекрасно влаштувати,— сказав маклер.— Підіть туди тепер же, ви там побачите одного з компаньйонів Фалле і постачальників, що бажають закріпити за собою переважне право; але у Валь-Нобль усі їх рахунки на ім'я Фалле.

Барон де-Нюсінжен негайно послав одного з службовців до свого нотаря. Жак Фалле казав йому про цей будинок, який коштував щонайбільше шістдесят тисяч франків, і він схотів негайно стати його власником, щоб скористатися з привілей найму.

Касир (чесна людина!) прийшов довідатись, чи втратив його господар щонебудь на банкрутстві Фалле.

— Нафпаки, мій топрий Вольфганг, я поферну сопі сто тисяш франків.

— Як же це?

— Е, я матиму пудиночок, що його сей підолах Валле готував тля своєї коханки сілий рік. Я куплю фсе, забропонуфафши п'ятдесят тисяш франків кредиторам, а пан Гаржо, мій нотар, отершить мій наказ про пудинок; адже господар у скруті... Я це снав, але моя голофа пула не моя. Скоро моя пожестфенна Есдер пуде жити в нефелишкому балаці... Валле мені показував; се спрафшне дифо, і са тфа кроки сфідси... Се мені якраз пітхотить.

Банкрутство Фалле примусило барона піти на біржу, але він не міг, ідучи з вулиці Сен-Лазар, не пройти вулицею Тебу; він і так уже страждав, не бачивши кілька годин Естер, йому хотілося, щоб вона завжди була біля нього.

Бариш, який він думав одержати від пожитків свого маклера, надзвичайно полегшував для нього вагу вже втрачених чотирьох сот тисяч франків. Захоплений думкою сповістити „сфого ангела“ про переїзд з вулиці Тебу на вулицю Сен-Жорж, де вона буде в „невелишкому балаці“ і де спогади вже не будуть заважати їх щастю,— він не чув землі під собою, йшов, наче юнак, і був сповнений юнацьких мрій. На повороті вулиці Труа-Фрер, серед своїх мрій, він побачив Европу, що йшла до нього серединою бруку із збентеженим виразом.

— Кути ти йтеш? — спитав він.

— Ах, пане, я йшла до вас. Ви мали рацію вчора! Я тепер розумію, що краще було бідолашній пані піти в тюрму на кілька днів. Та хіба ж розуміються жінки у фінансових справах?.. Коли кредитори пані дізнались, що вона повернулась додому, всі вони на неї кинулись, як на здобич... Вчора о сьомій вечора, пане, наліпили жахливу об'яву про продаж її меблів у суботу... Та це ще нічого... Але пані, в якої таке добре серце, в свій час допомогла тому страховищу, знаєте?

— Який страховиш?

— Та тому ж, якого вона кохала, тому д'Естурні; ах, це був чарівний хлопець; він грав, от і все.

— Фін грав з міченими картами.

— Ну, що ж з того, а ви?..— сказала Европа.— Що ви робите на біржі? Та стривайте, я розкажу. Одного разу, щоб не дати Жоржеві, як він казав, пустити собі кулю в лоб, вона заставила в ломбарді все своє срібло, свої самоцвіти, за які ще не було заплачено. Тепер, дізнавшись, що вона щось сплатила одному з кредиторів, усі прийшли й зчинили галас... Загрожують поправною тюрмою... Ваш ангел на лаві підсудних!.. Хіба від цього не стане дибом перука, а не саме тільки волосся?.. Вона вмивається слізьми, говорить, що в річку кинеться... О, вона кинеться!..

— Коли я піту то фас, брощай, піржа!— скрикнув Нюсінжен.— А се немошливо, шоб я не пішов туди, бо я там шось фіграю тля неї... Ійти, саспокій її: я сплачу її борги, я брийту до неї о шетвертій готині. Але, Ішені, скаши їй, шоб фона мене трошки кохала...

— Як то так — трошки? — дуже!.. Стривайте, пане, тільки щедрістю можна завоювати жіноче серце... Звичайно, ви зберегли б якусь сотню тисяч франків, якби вона пішла у в'язницю, але ніколи її серце не було б вашим... Як вона мені казала: „Ежені, він був такий великодушний, такий щедрий... Це прекрасна душа!“

— Фона сказала се, Ішені? — скрикнув барон.

— Так, пане, мені самій.

— На ось, фізьми десять луіторів.

— Дякую... Але вона в цю хвилину плаче, плаче з учорашнього дня так, як свята Магдаліна наплакала б за цілий місяць... Ваша кохана в розпачі, і це через борги, які не вона зробила! О, ці чоловіки! Вони обдирають жінок так, як жінки обдирають старих. Їй-богу!

— Фони фсі такі... заборговуються! Ах, ніколи не сліт заборговуватись... Хай фона пільше нічого не підписує. Я блачу, але якщо фона ше рас підпише... я...

— Ну, то що ж ви зробите? — задерикувато спитала Европа.

— Поше мій! я не маю ніякої флади нат нею... Я пуду керуфати її маленькими дільцями... Ійти, ійти, фтішай її, і скажи їй, шо шерес місясь фона пуде шити в нефелишкому балаці.

— Ви вмістили, пане барон, капітал на високих процентах у серце жінки! Стривайте! я бачу, що ви помолодшали; я тільки покоївка, але я часто бачила таке явище... Це від щастя!.. щастя дає якийсь відблиск... Якщо ви мали якісь витрати, не шкодуйте, ви побачите, що це дасть зиск. Насамперед, я сама казала пані: вона була б найостаннішою з останніх шльондрою, якби не покохала вас, бо ви її врятували з пекла... Та коли в неї не буде більше турбот, ви взнаєте, що то за жінка. Між нами кажучи, я можу вам признатись,— тієї ночі, коли вона стільки плакала... та що ви хочете! нам дорога повага чоловіка, який буде утримувати нас... вона не наважилась розказати вам це все... хотіла втекти.

— Фтекти! — скрикнув барон, переляканий цією думкою.— Але піржа! піржа! Йти, йти, я не сайду... але шоб я побачив піля фікна... се надасть мені батьорість...

Естер усміхнулась панові де-Нюсінжену, коли він проходив мимо будинку, і він попрямував важкими кроками далі, кажучи собі:

— Це ш ангел!

Ось як Европа взялась до того, щоб досягти неможливого. Близько пів на третю Естер закінчила свій туалет, немов чекала Люсьєна; вона була чарівна. Побачивши її такою, Прюданс сказала, дивлячись у вікно:

— Ось пан!

Бідна дівчина кинулась, чекаючи Люсьєна, і побачила Нюсінжена.

— Ах, як ти болісно мене вражаєш! — сказала вона.

— Не було іншого способу примусити вас удати, ніби ви цікавитесь цим бідолашним стариганом, що сплатить усі ваші борги; адже, нарешті, всі вони будуть сплачені.

— Які борги? — скрикнуло це створіння, думаючи тільки про те, щоб удержати те кохання, що його відгонили від неї грізні руки.

— Ті, що пан Карлос наробив пані.

— Як? Уже ж заплачено майже чотириста п'ятдесят тисяч франків! — скрикнула Естер.

— У вас іще є боргів на півтораста тисяч франків. Але барон усе це прекрасно сприйняв... він вас візьме звідси, оселить вас у „нефелишкому балаці". Та що! ви не такі вже нещасні! На вашому місці, я, задовольнивши Карлоса, примусила б барона подарувати мені будинок і ренту. Пані, звичайно, найкрасивіша жінка, яку я тільки бачила, і найпринадніша, але хіба багато треба, щоб змарніти? Я була свіжа й гарна, та ось бачите... Мені двадцять три роки, майже стільки, як і пані, а мені дали б на десять років більше... Досить захворіти... Ну, а коли маєш у Парижі будинок і ренту, нема чого боятись кінчити на вулиці.

Естер не слухала Европи — Ежені — Прюданс Серв'єн. Значить, воля цієї людини, обдарованої генієм спокуси, знов занурила Естер у бруд, з тією ж силою, з якою витягла її звідти. Ті, кому відоме безмежне кохання, знають, що не можна відчувати його втіх без того, щоб не набути його чеснот. Після сцени в своїй халупі на вулиці Ланглад, Естер зовсім забула своє колишнє життя. Вона жила до цього часу дуже чеснотливо, замкнувшись у своїй пристрасті. Отже, щоб уникнути перешкод, досвідчений спокусник зумів так підготувати все, що бідній відданій дівчині залишалось тільки погоджуватись на шахрайства вже здійснені або що мають здійснитись. Виявляючи вищість спокусника, ця хитрість показує, яким способом він підкорив Люсьєна. Створити грізну потребу, вирити підкоп, сповнити його порохом і в критичний момент сказати співучасникові: „Кивни тільки головою, і все полетить у повітря". Колись Естер, пройнята властивою куртизанкам мораллю, вважала всі ці штуки такими природними, що поважала тільки тих своїх приятельок, які вміли примусити чоловіка витрачатись. Розтринькані достатки — це немов почесні відзнаки для цих створінь... Карлос не помилився, покладаючись на спогади Естер. Всі ці воєнні хитрощі, стратегеми, тисячу раз уживані не тільки такими жінками, а й марнотратниками, не бентежили Естер. Бідолашна дівчина відчувала тільки своє падіння. Вона кохала

Люсьєна, а ставала визнаною коханкою барона де-Нюсінжена: в цьому полягало для неї все. Нехай лжеіспанець бере гроші в заставу, нехай Люсьєн споруджує будівлю свого щастя з каміння могили Естер, нехай єдина ніч насолоди коштує старому банкірові більше або менше тисячофранкових білетів, нехай Європа витягне з нього кілька сот тисяч франків більш-менш геніальними способами,— все це ніяк не цікавило закохану дівчину. Та ось рак, що гриз їй серце: вона бачила себе протягом п'яти років чистою, як ангел! вона кохала, була щаслива, не вчинила найменшої зради; і це прекрасне чисте кохання мало забруднитись. Її розум не протиставляв цього прекрасного безвісного життя майбутньому огидному існуванню. Це не було в ній ні розрахунком, ні поезією, вона тільки відчувала невиразне почуття безмежної сили: з білої ставала вона чорною, з чистої — нечистою, з благородної — підлою. Ставши з власного бажання горностаєм, вона не могла знести цього морального забруднення. Отже, коли барон почав загрожувати своїм коханням, їй спало на думку кинутись у вікно. Крім того, Люсьєна вона любила безмежно, так, як дуже рідко жінка кохає чоловіка. Жінки, що запевняють у своєму коханні, що самі вірять у своє кохання, танцюють, вальсують, кокетують з іншими чоловіками, чепуряться для світу, шукають там захоплених поглядів; але Естер виконала без жодної жертви чудеса справжнього кохання. Вона кохала Люсьєна протягом шести років, як кохають актриси й куртизанки, що, вивалявшись у бруді й багні, жадібно прагнуть благородства, відданості справжнього кохання, виявляючи його **виключність** (чи не слід створити нове слово, щоб відтворити думку, яка так мало здійснюється?). Народи, що зникли, Греція, Рим і Схід, завжди позбавляли жінку волі; жінка, що любить, повинна була б сама себе позбавити волі. Отже, зрозуміло, що, виходячи з фантастичного палацу, де відбулось це свято, ця поема, щоб увійти в „нефелишкий балац" холодного старого, Естер переживала щось подібне до морального захворювання. Залізна рука штовхнула її по пояс у безчестя, перш ніж вона змогла подумати; але ці два дні вона думала, і серце її проймав смертельний холод.

Почувши слова „кінчити на вулиці", вона схопилась і сказала:

— Кінчити на вулиці?.. Ні, краще кінчити в Сені...

— В Сені?.. А пан Люсьєн?..— сказала Європа.

Це єдине слово примусило Естер знов сісти в крісло; вона залишалась, втопивши очі в квітку на килимі, і сльози

її немов висихали від вогню, що палав у її черепі. О четвертій годині Нюсінжен побачив свого ангела, заглибленого в той океан думок і вирішень, по якому плавають жіночі душі і з якого вони виринають з допомогою слів, незрозумілих для того, хто не бував з ними в такому плаванні.

— Розглатьте фаш лоп, моя кразуне!— сказав їй барон, сідаючи біля неї.— Фі фше не матимете поргів... я умофлюсь з Ішені і фі шерес місяць покинете цю кфартиру, щоб переїхати в нефелишкий балац... О, гарненька рушка!.. Тайте, я поцілую. (Естер дозволила взяти руку, як собака дає лапку).— Ах, фі таєте рушку, але не зерце... а я кохаю зерце...

Це так щиро було сказано, що бідна Естер глянула на старого з виразом глибокого жалю; він майже стерявся від цього погляду. Закохані, так само як мученики, почувають себе братами в муках. Ніхто в світі не розуміє так одне одного, як люди, що однаково страждають.

— Бідний!— сказала вона,— він кохає!

Почувши ці слова і невірно їх зрозумівши, барон зблід, кров закипіла йому в жилах, він немов дихав небесним повітрям. В таких літах мільйонер ладен заплатити за подібне почуття стільки золота, скільки зажадає жінка.

— Я люплю фас, як сфою дочку!..— сказав він,— і пошуваю тут,— провадив він, поклавши руку на серце,— шо я не мошу пачити фас інакше як шаслифою.

— Якби ви згодились бути мені тільки за батька, я вас дуже любила б, ніколи не покинула б, і ви побачили б, що я не погана жінка, не продажна, не корислива, як вам тепер здається.

— Фі зропили маленькі турниці,— провадив барон,— як усі гарненькі шінки, ось і фсе. Облишмо цю розмофу. Наша збрава — сарофляти грошей тля вас... Будьте шасливі: я згоден бути фашим патьком кілька тнів, я розумію — фам треба сфикнути до мого нешасного скелета.

— Правда?— скрикнула вона і в ту мить скочила йому на коліна, охопила його шию рукою й пригорнулась до нього.

— Брафта,— відповів він, намагаючись викликати усмішку на своєму обличчі.

Вона поцілувала його в лоб, повіривши в неймовірну угоду: залишатись чистою й бачитися з Люсьєном. Вона так пестила банкіра, що в ній ожила Торпіль. Зачарований старий обіцяв залишатись батьком протягом сорока днів. Ці сорок днів були потрібні, щоб купити і облад-

нати будинок на вулиці Сен-Жорж. Вийшовши на вулицю і йдучи додому, барон казав собі:

— Я таки турило!

Дійсно, бувши дитиною в присутності Естер, без неї він знов ставав хижаком, зовсім подібно до того, як Картяр [59] кожного разу, коли в нього не було жодного су, закохувався в Анжеліку.

— Півмільйона, і ше не знай, яка її нога, це фше санатто турно; але ніхдо, на шастя, не вснає цього,— казав він через три тижні.

І він вирішував покінчити з жінкою, яку так дорого купив. Але в присутності Естер він витрачав весь час, який міг їй приділити, на те, щоб спокутувати брутальність першого знайомства.

— Я не мошу,— казав він їй в кінці місяця,— пути завшди патьком.

В кінці грудня 1829 року, напередодні переселення Естер у маленький будинок на вулиці Сен-Жорж, барон попросив дю-Тільє привести туди Флоріну, щоб вона оглянула, чи все відповідає багатству Нюсінжена, чи були здійснені слова „нефелишкий балац" тими художниками, яким доручили зробити цю клітку гідною пташки. Всі новини, винайдені розкошами перед революцією 1830 року, робили цей будинок зразком гарного смаку. Грендо, архітектор, бачив у ньому найкращий твір свого мистецтва декоратора. Сходи, оздоблені мармуром, ліпні прикраси, тканини, помірно застосована позолота, найдрібніші деталі,— так само як і великі речі, перевершували все, що доба Людовіка XV залишила Парижеві в цьому дусі.

— Оце моя мрія — такий будинок і чеснота!— сказала Флоріна, усміхаючись.— А для кого ж це ти так витрачаєшся?— спитала вона Нюсінжена.— Чи не для якоїнебудь діви, що злетіла з неба?

— Це шінка, що пітноситься тути сноф,— відповів барон.

— Отже, ти граєш роль Юпітера,— відказала актриса.— Коли ж ми її побачимо?

— О! в день, коли справлятимуть входини!— вигукнув дю-Тільє.

— Не раніж ...— сказав барон.

— Треба буде як слід почиститись, зашнуруватись, причепуритись,— провадила Флоріна.— Е, ото вже завдадуть жінки клопоту своїм кравцям і перукарям перед цим днем!.. А коли ж саме?

— Я не госпотар.

— Ото, видно, жінка!..— скрикнула Флоріна.— Ах, як би мені хотілось побачити її!..

— І мені теш,— наївно відповів барон.

— Як! Жінка, будинок, меблі — все буде нове?

— Навіть банкір,— сказав дю-Тільє,— бож мій друг здається мені зовсім молодим.

— Доведеться йому,— сказала Флоріна,— хоч на хвилинку стати двадцятирічним.

З перших днів 1830 року всі в Парижі говорили про пристрасть Нюсінжена і про казкові розкоші його будинку. Бідолашний банкір, виставлений напоказ, висміюваний, розлючений, як це легко уявити, поєднав тоді в своїй голові волю фінансиста з шаленою пристрастю, що сушила йому серце. Він хотів, справляючи входини, скинути одяг благородного батька і відшкодувати себе за стільки жертв. Все ще зазнаючи поразки від Торпіль, він вирішив вести справу про свій шлюб через листування, щоб одержати від неї власноручно підписане зобов'язання. Адже банкіри вірять тільки векселям. Отже, біржовий хижак встав рано в один із перших днів того року, замкнувся в кабінеті й почав складати такий лист, написаний доброю французькою мовою, бо якщо він погано вимовляв, то писав прекрасно:

„Люба Естер, квітка моїх думок і єдине щастя мого серця! Говорячи вам, що я люблю вас, як дочку, я обманював вас і себе самого. Я тільки хотів висловити вам святість свого почуття, не схожого ні на яке з тих почуттів, що їх переживали люди, поперше — тому, що я старий, подруге — тому, що я ніколи не кохав. Моя любов до вас така, що якби ви коштували мені всього мого багатства, я не кохав би вас менше. Будьте справедливі: більшість чоловіків не побачили б у вас ангела; а я ніколи не заглядав у ваше минуле. Я люблю вас водночас і так, як свою дочку Августу, єдину мою дитину, і так, як я любив би свою дружину, якби тільки дружина змогла любити мене. Якщо успіх — єдине виправдання для закоханого старого, то спитайте себе, чи не граю я смішної ролі. Я зробив з вас утіху, радість своєї старості. Ви знаєте, що до самої моєї смерті ви будете щасливі, як тільки може бути щаслива жінка, знаєте також, що після моєї смерті ви будете досить багаті, щоб вашій долі заздрило багато жінок. В усіх угодах, які я складаю з того часу, як мав щастя розмовляти

з вами, ваша частка відраховується насамперед, і ви маєте свій рахунок у банку Нюсінжен. Через кілька днів ви ввійдете в будинок, який, рано чи пізно, буде вашим, якщо він вам сподобається. Що ж, чи будете ви й там приймати мене, як батька, чи, може, я стану нарешті щасливим?.. Пробачте мені, що пишу вам з такою одвертістю; але у вашій присутності я втрачаю сміливість і занадто відчуваю, що ви моя владарка. В мене немає наміру образити вас, мені тільки хочеться розповісти вам, як я страждаю і як тяжко чекати в моєму віці, коли кожен день відбирає в мене надії й утіхи. Делікатність моєї поведінки гарантує, зрештою, щирість моїх намірів. Чи діяв я хоч раз, як кредитор? Ви — як фортеця, а я чоловік не молодий. На мої ремствування ви відповідаєте, що йдеться про ваше життя і, слухаючи вас, я починаю вірити цьому. Але дома я знов поринаю в найпохмуріший смуток і в сумніви, що знеславлюють і вас і мене. Ви здались мені такою ж доброю, як і прекрасною; але вам подобається спростовувати мої переконання. Міркуйте самі! Ви кажете, що плекаєте в своєму серці пристрасть, жорстоку пристрасть, і не хочете назвати мені людини, яку ви кохаєте... Чи це природно? Ви зробили з досить сильної людини людину нечувано слабку!.. бачите, до чого я дійшов! через п'ять місяців я змушений запитувати вас, яке майбутнє готуєте ви моїй пристрасті. Треба ще знати, яку роль гратиму я на відкритті вашого дому! Гроші для мене ніщо, коли йдеться про вас; я не буду таким дурним, щоб вихвалятись цією байдужістю до них; але, якщо кохання моє безмежне, то багатство моє обмежене, і я потребую його тільки для вас. Так ось, якби віддавши вам усе що маю, я міг би, злидар, добитись вашої приязні, я б волів бути злидарем, аби ви мене кохали, ніж багатим і зневаженим. Ви змінили мене так, люба моя Естер, що ніхто мене не пізнає: я заплатив десять тисяч франків за картину Жозефа Брідо, бо ви мені сказали, що він талановитий і невизнаний художник. Нарешті, я даю всім жебракам, яких зустрічаю, по п'ять франків заради вашого імени. Чого ж просить нещасний старий, що розглядає себе, як вашого боржника, коли ви йому робите честь прийняти щонебудь від нього?.. Він хоче тільки надії, але якої надії, боже великий! Чи не є це певність, що від вас буде одержано тільки те,

що візьме моя пристрасть? Але вогонь мого серця допоможе вашим жорстоким обманам. Ви бачите, що я готовий виконати всі умови, які ви поставите перед моїм щастям, моїми рідкими втіхами; але принаймні скажіть, що в той день, коли ви вступите у володіння вашим домом, ви приймете серце й рабську службу того, хто залишається до кінця життя

вашим рабом
Фредеріком де-Нюсінженом".

— Е, він мені набридає, цей горщик з мільйонами!—скрикнула Естер, що знов стала куртизанкою.

Вона взяла аркушик паперу й списала його весь відомою фразою, що стала прислів'ям на славу Скріба[60]:

„Візьміть мого ведмедя".

Через чверть години Естер, пройнята докорами сумління, написала такого листа:

„Пане барон!

Не звертайте найменшої уваги на лист, що ви дістали від мене: я вдалась до дурощів мого юнацтва: пробачте ж, пане, бідній дівчині, яка повинна бути рабою. Ніколи я так не відчувала усієї огидності свого становища, як з того дня, коли була передана вам. Ви заплатили, я вам винна саму себе. Немає нічого священнішого, ніж борг безчестя. Я не маю права збанкрутувати, кинувшись у Сену. Завжди можна було б сплатити борг тією жахливою монетою, що має вартість тільки з одного боку: отже, я буду до ваших послуг. Я хочу однією ніччю заплатити всю суму, внесену на мій рахунок до цієї фатальної хвилини, і я певна, що одна моя година варта мільйонів тим більше, що вона буде єдина й остання. Цим ми поквитаємось, і тоді я зможу покинути життя. Чесна жінка має надію піднятись після падіння, але ми, ми падаємо занадто низько. Отже, моє вирішення таке непохитне, що я прошу вас зберегти цей лист, як свідчення про причину смерті тієї, хто на один день буде вашою служницею

Естер".

Тільки но цей лист був надісланий, Естер пошкодувала. Через десять хвилин вона написала третього листа. Ось він:

„Вибачте, любий барон, це знов я. Я не хотіла ні глузувати з вас, ні образити вас; я тільки хочу, щоб ви поміркували над такими простими словами: якщо ми залишимось у стосунках батька й дочки, ви матимете малу, але довгочасну втіху; якщо ж ви зажадаєте виконання умови, вам доведеться мене оплакувати. Більш не буду докучати вам: день, коли ви виберете втіху замість щастя, буде для мене без завтрішнього дня.

Ваша дочка Естер".

Від першого листа барона пройняло тією холодною лютю, від якої мільйонери вмирають; він глянув у дзеркало, подзвонив.

— Ношну фанну! — крикнув він новому своєму лакеєві.

В той час, як він приймав ножну ванну, надійшов другий лист; прочитавши його, він знепритомнів. Мільйонера перенесли в ліжко. Коли він опритомнів, пані де-Нюсінжен сиділа біля ліжка.

— Дівчина має рацію! — сказала вона.— Навіщо ви хочете купувати кохання?.. Хіба воно продається на ринку? Покажіть, що ви писали.

Барон дав їй кілька чернеток; пані де-Нюсінжен прочитала їх, усміхаючись. Надійшов третій лист.

— Це дивна дівчина!— скрикнула баронеса, прочитавши останній лист.

— Шо ропити, бані? — спитав барон у своєї дружини.

— Чекати.

— Чекати! — відповів він,— брирода пезжалісна...

— Заждіть, любий,— сказала баронеса,— ви, кінець-кінцем, почали чудово ставитись до мене, я дам вам добру пораду.

— Фі топра шінка!..— сказав він.— Ропіть порги, я плашу.

— Те, що трапилося з вами, коли ви одержали листи від цієї дівчини, зворушує жінку більше, ніж витрачені мільйони, чи ніж будьякі прекрасні листи; подбайте про те, щоб вона про це дізналась стороною, можливо, що ви оволодієте нею! але... не бійтесь, вона від цього не помре,— сказала вона, озирнувши свого чоловіка з голови до п'ят.

Пані де-Нюсінжен зовсім не знала дівочої натури.

„Яка бані де-Нішінген росумна",— сказав сам до себе барон, коли дружина вийшла.

Але що більше він захоплювався тонкістю поради, яку

тількищо дала йому дружина, то менше міг він уявити собі, як скористатись нею; і він не тільки здавався дурним, але й казав це сам собі.

Придуркуватість фінансиста, хоч вона й стала майже прислів'ям, все ж тільки відносна. З дарами нашого розуму справа стоїть так само, як і з тілесними здібностями. Сила танцюриста — в ногах, коваля — в руках; ринковий носій вправляється в носінні тягарів, співак працює над своєю гортанню, піаніст зміцнює кисть руки. Банкір звикає комбінувати справи, аналізувати їх, рухати інтереси, так само, як автор водевілів навчається комбінувати ситуації, аналізувати сюжети, приводити в рух персонажі. Від барона де-Нюсінжена не слід вимагати дотепної розмови, так само, як від розуму математика не слід жадати поетичних образів. Чи багато припадає на епоху таких поетів, які одночасно були б і прозаїками або виявляли дотепність у життєвій практиці, як пані Корнюель [61]? Бюффон був важкодум, Ньютон ніколи нікого не любив, лорд Байрон любив тільки себе самого, Руссо був похмурий і трохи не божевільний, Лафонтен — неуважний. Рівномірно розподілена людська сила дає дурнів або суцільну посередність; нерівномірність створює ті невідповідності, що їх називають г е н і я м и, і вони, якби їх можна було бачити, здалися б потворами. Той самий закон управляє й тілом: досконалу красу майже завжди супроводжує холодність або дурість. Дарма, що Паскаль — водночас великий геометр і великий письменник, що Бомарше — великий аферист, що Заме [62] тонкий царедворець; ці рідкісні винятки стверджують правило про специфічність розумових здібностей. Отже, банкір виявляє в сфері спекуляцій стільки ж дотепності, спритності, хитрощів, стільки різних здібностей, скільки вмілий дипломат — у сфері національних інтересів. Якби банкір залишався видатною людиною й поза межами свого кабінету,— він був би великою людиною. Нюсінжен, помножений на князя де-Лінь, на Мазаріні або Дідро — це майже неможлива формула людини, яка, проте, знайшла собі ім'я в Періклі, Арістотелі, Вольтері й Наполеоні. Сонячне сяйво імператорської влади не повинно знецінювати приватну людину: імператорові не бракувало чарів, він був освічений і дотепний. Пан де-Нюсінжен, найчистіший банкір, позбавлений будьякої вигадливості за межами своїх розрахунків, як і більшість банкірів, вірив тільки в безперечні цінності. Щодо мистецтв, то він завжди мав досить здорового глузду, щоб, наготувавши золота, в усьому питати поради в експерта, запрошуючи найкра-

щого архітектора, хірурга, знавця картин, скульптури, найдосвідченішого юриста в усіх випадках, коли треба було будувати будинок, подбати про здоров'я, придбати рідкісні речі або землю. Але оскільки присяжного експерта в інтригах і знавця в любовних справах немає, то банкір зазнає великих поразок у коханні й зовсім не вміє поводитися з жінкою. Отже, Нюсінжен не вигадав нічого кращого, ніж те, що він уже робив, тобто дати грошей якомунебудь Фронтенові чоловічої або жіночої статі, щоб той діяв і думав за нього. Тільки пані Сент-Естев могла застосувати засіб, пропонований баронесою. Банкір гірко каявся, що посварився з огидною крамаркою. Проте, переконаний у магнетичній дії своєї каси і в заспокійливих ліках за підписом Гара [63], він подзвонив своєму лакеєві і наказав йому піти на вулицю Нев-Сен-Марк до тієї жахливої вдови й запросити її. В Парижі крайності збігаються через пристрасті. Порок тут завжди поєднує багатого з бідним, великого з малим. Імператриця питає поради у мадмуазель Ленорман [64]. Нарешті в кожному столітті вельможа знаходить свого Рампонно [65].

Новий камердинер повернувся через дві години.

— Пане барон,— сказав він,— пані Сент-Естев розорилась.

— А, дим краще,— весело сказав барон,— фона моя!

— Ця кумонька, здається, трошки полюбляє гру,— провадив камердинер.— Крім того, нею командує якийсь комедіантик з підміського театру; вона його видає ради пристойності за хрещеного сина. Кажуть, що вона прекрасна кухарка, вона шукає місця.

„Ці шортові нишчі генії мають тесять способів сарополяти гроші і тванадцять способів фітрачати їх",— сказав сам до себе барон, не підозрюючи, що його думка збігається з висловом Панурга.

Він знову послав слугу шукати пані Сент-Естев; вона прийшла тільки на другий день. На запитання Азії, камердинер розповів цій шпигунці про жахливі наслідки листів від коханки пана барона.

— Мабуть, пан барон дуже любить цю жінку, бо він трохи не вмер. Я йому радив не ходити туди більше, бо його там скоро улестять і обдурять. Жінка, яка вже коштує панові барону, як кажуть, п'ятсот тисяч франків, не рахуючи того, що він витратив на будиночок на вулиці Сен-Жорж! Та ця жінка хоче грошей і тільки грошей. Виходячи з кімнати пана, пані баронеса казала, сміючись: „Якщо так і далі триватиме, то дівка зробить мене вдовою".

— Чортовина! — відповіла Азія.—Ніколи не треба вбивати курку, що несе золоті яйця.

— Пан барон має надію тільки на вас,— сказав камердинер.

— Ага! та вже ж я вмію впливати на жінок!..

— Заходьте ж,— сказав камердинер, підкоряючись цій таємничій силі.

— Що ж це,— сказала фальшива Сент-Естев, входячи з смиренним виразом до хворого,— пан барон, значить, мав маленькі неприємності? Та що ж поробиш! усі ми страждаємо через свої вади. І я теж зазнала лиха. За два місяці колесо фортуни таки повернулось для мене якось дивно! Ось я шукаю місця... Ми з вами обоє були нерозважливі. Якби пан барон поставив мене за кухарку у пані Естер, я служила б йому, як найвідданіша з відданих і стала б йому дуже в пригоді, щоб стежити за Ежені і за пані.

— Не в тому справа,— сказав барон.— Я не мошу фсяти гору, і мене крутять, як...

— Як дзигу,— перервала Азія.— Ви командували іншими, татусю, тепер дівчатко вас держить і морочить... Небо справедливе!..

— Спрафетлифе? — скрикнув барон.— Я не тля того тепе кликав, шоб слухати мораль...

— Ах, синочку, трошки моралі ніколи не завадить. Для нас — це сіль життя, як порок для святенників. А скажіть но, чи були ви щедрі? Ви сплатили її борги...

— Дак! — жалісно сказав барон.

— Добре. Ви викупили її речі, це ще краще; але згодьтесь — цього ще не досить: це ще не дає їй нічого зробити, а такі створіння люблять блищати...

— Я їй готую отин сюрприз, на вулиці Сен-Шорш... Фона снає...— сказав барон.— Але я не хочу пути оптуреним...

— Ну, то киньте її...

— Я поюсь, що фона мене фітпустить! — скрикнув барон.

— А ми хочемо мати її за свої гроші, синочку,— відповіла Азія.— Слухайте. Ми таки навитягали з публіки цих мільйончиків, хлопче! Кажуть, що у вас їх аж двадцять п'ять.

Барон не міг стримати усмішку.

— Так ось, треба віддати один із них...

— Я п його з оходою фіттав,— відповів барон,— та не всигну я його тати, як у мене сашадають тругого.

— Розумію,— відповіла Азія,— ви не хочете сказати А,

боючись, що доведеться йти до Z. Проте, Естер чесна дівчина...

— Туше шесна тіфшина! — скрикнув барон, — фона зготна фіддатись, але так, як сплашують порг.

— Одне слово, вона не хоче бути вашою коханкою, відчуває огиду. Я уявляю собі, це дівча завжди йшло за своїми примхами. Коли досі мала справу з чарівними юнаками, не дуже то будеш турбуватись про старого... Ви не гарні, гладкі, як Людовік XVIII, трошки дурнуваті, як усі, хто гнався за фортуною замість упадати коло жінок. Так ось, якщо ви не пошкодуєте шести сот тисяч франків, — сказала Азія, — я берусь зробити так, що вона стане для вас усім, чим тільки ви бажаєте.

— Шістсот тисяш франків! — скрикнув барон, аж підскочивши. — Есдер уше коштує мені мільйон!..

— Щастя таки коштує мільйона шести сот тисяч франків, мій гладкий розпуснику! Ви ж знаєте за наших часів чоловіків, які проїли з своїми коханками більше, ніж по мільйону або й по два мільйони. Я навіть знаю жінок, що коштували життя, за яких люди викинули свою голову в кошик... Знаєте того лікаря, що отруїв свого друга?.. Він хотів багатства, щоб ощасливити жінку.

— Дак, я снай; але хоч я й сакоханий, я не турний, бринаймні тут, бо коли я її пачу, я фіттав пи їй сфій пумашник...

— Слухайте, пане барон, — сказала Азія, прибираючи пози Семіраміди, — вам уже досить таки нагоріло. Так само вірно, як те, що я звусь — у комерції, певна річ, — Сент-Естев, я стаю на ваш бік.

— Топре!.. я тепе нагоротшу!

— Думаю, що винагородите, бо я вже показала вам, як умію мститись. Крім того, знайте, татусю, — сказала вона, жахливо скидаючи на нього очима, — що я маю спосіб відібрати у вас Естер одним пальцем. А я цю жінку знаю! Коли це дівчисько дасть вам щастя, то воно буде вам ще потрібніше, ніж тепер. Ви мені добре заплатили, хоч вас довелось тягати за вуха, але нарешті ви таки виклали гроші! Я ж виконала свої зобов'язання, чи не правда? Ну, так ось, я пропоную вам угоду.

— Кашіть!

— Ви мене настановлюєте за кухарку у пані, наймаєте на десять років, призначаєте мені тисячу франків платні, за останні п'ять років сплачуєте вперед... завдаток, що ж ви хочете! Влаштувавшись у пані, я берусь намовити її до дальших поступок. Поперше, ви надсилаєте їй чудовий

туалет від пані Августи, яка знає смак і вимоги пані, наказуєте, щоб новий екіпаж подали до дверей о четвертій годині. Після біржі ви заходите до неї й їдете вкупі з нею на прогулянку в Булонський ліс. Отже, таким чином ця жінка визнає, що вона ваша коханка, вона зобов'язується перед очима цілого Парижа... Сто тисяч франків... Ви пообідаєте з нею (я вмію приготувати обід такого сорту); ви їдете з нею в театр, у Вар'єте, в літерну ложу, і цілий Париж каже: „Ось старий шельма Нюсінжен із своєю коханкою..." Хіба не приємно, щоб так думали? Всі ці втіхи — я ж таки добра жінка — входять у згадану сотню тисяч франків. За тиждень, поводячись отак, ви багато чого досягнете.

— Я п спладив сто тисяш франків...

— Другого тижня,— провадила Азія, вдаючи, що не чула цієї жалісної фрази,— пані наважиться після тих підготовчих кроків залишити свою квартирку й влаштуватись у будиночку, який ви їй пропонуєте. Ваша Естер знов побачила світ, вона зустрілася з колишніми подругами! їй схочеться блищати, приймати в своєму палаці! Це природно... Ще сто тисяч франків! Чорт забери, ви в своєму домі, Естер скомпромітована... вона ваша. Залишається дрібничка, яку ви вважаєте за найголовніше, старий слон! (Ну, чого очі витріщив, гладка потворо!). Ну, так я за це берусь. Чотириста тисяч франків... А, товстунчику, за це ти викладеш гроші тільки на другий день... Хіба це не чесність!.. Я тобі більше довіряю, ніж ти мені. Якщо я умовлю пані показатися з вами в ролі вашої коханки, скомпромітувати себе, взяти все, що ви їй подаруєте,— і, можливо, сьогодні ж,— ви повірите, що я маю змогу довести її до того, щоб вона здала вам великий Сен-Бернарський прохід. А це не легко, запевняю вас!.. Тут, щоб провести вашу артилерію треба стільки ж зусиль, скільки довелось прикласти першому консулові в Альпах.

— А шому?

— Серце в неї сповнене кохання, rasibus*, як кажуть ті, що знають латинь,— відповіла Азія.— Вона уявляє себе царицею Савською, бо обмилася жертвами, принесеними її коханцеві... таку думку забирають собі в голову подібні жінки. Ах, хлопче, треба бути справедливим, це ж гарно! Мене не здивувало б, якби ця дівчка вмерла з горя, що належить вам; але що мене заспокоює — я це кажу, щоб підбадьорити вас,— це те, що в ній є добрі задатки для дівки.

— Ти,— сказав барон, що слухав Азію мовчазно й з гли-

* По самі вінця, вщерть (французьке слово, з латинським закінченням).

боким захопленням,— геній спокуси, як я — в панківських спрафах.

— То ми згодні, мій песику? — спитала Азія.

— Згода за п'ятдесят тисяш франків самість ста тисяш!.. і п'ятсот тисяш я там на тругий тень після мого дріумфу!

— Ну, добре, буду працювати,— відповіла Азія...— Ах, ви можете прийти! — провадила вона далі шанобливо.— Пан знайде пані вже ніжною як кішача спинка, і, можливо, вона буде в настрої робити приємне панові.

— Ійти, ійти, люпа,— сказав барон, потираючи руки.

І, всміхнувшись цій жахливій мулатці, він сказав сам до себе:

„Як прафильно роплять ті, хто має пагато грошей!"

Скочивши з ліжка, він пішов у контору і з легким серцем узявся до своїх величезних справ.

Вирішення Нюсінжена було для Естер згубніше, ніж будьщо в світі. Бідолашна куртизанка, обороняючись від зради, захищала своє життя. Карлос називав цю, таку природну, оборону „маніжництвом". Отож, Азія, вживши всіх звичайних заходів обачності, пішла до Карлоса, щоб повідомити його про нараду, яка тількищо відбулась у неї з бароном, і про всі ті вигоди, які вона з цього має. Гнів цього чоловіка був такий самий жахливий, як і він сам. Він зараз же прибув у кареті з спущеними завісами до Естер, наказавши в'їхати у двір. Цей подвійний фальшивник з'явився до бідної дівчини ще вкритий смертельною блідістю. Вона стояла, коли побачила його, але ноги в неї немов підломились, і вона впала у крісло.

— Що з вами, пане? — спитала вона, і всі члени її затремтіли.

— Залиш нас, Европа,— сказав він покоївці.

Естер глянула на дівчину, як дитина дивиться на матір, від якої її відриває вбивця, щоб зарізати.

— Чи знаєте ви, куди маєте запроторити Люсьєна? — спитав Карлос, залишившись сам на сам з Естер.

— Куди?..— спитала вона слабим голосом, насмілюючись глянути на свого ката.

— Туди, звідки я прийшов, моя люба.

В Естер затьмарилось в очах, коли вона дивилась на цього чоловіка.

— На каторгу! — додав він тихо.

Естер заплющила очі, ноги в неї витяглись, руки звисли, вона зблідла. Чоловік подзвонив, увійшла Прюданс.

— Приведи її до притомності,— сказав він холодно,— я ще не закінчив.

Чекаючи, він походжав по вітальні. Прюданс-Європа змушена була попросити пана перенести Естер на ліжко; він узяв її з легкістю, яка виявляла атлетичну силу. Довелось піти по найсильніші ліки, які були в аптеці, щоб повернути Естер свідомість її нещасть. Через годину бідна дівчина знову могла слухати того, хто, як живий кошмар, сидів у ногах на її ліжку, втопивши в неї сліпучий, немов розплавлений свинець, погляд.

— Серденько моє,— провадив він,— Люсьєн перебуває на роздоріжжі між блискучим, почесним, щасливим, гідним життям, і ямою, сповненою води, мулу й каміннів, у яку він хотів кинутись, коли я його зустрів. Сім'я де-Гранльє жадає від хлоп'ятка землі на мільйон, перш ніж одержати для нього титул маркіза й простягти йому довгу жердину, що зветься Клотільда, з допомогою якої він піднесеться до влади. Завдяки нам обом, Люсьєн тількищо купив материнський маєток, старий замок Рюбампре, що коштував не так то багато — тридцять тисяч; але його довірений в наслідок вдалих комбінацій нарешті приєднав до цього на мільйон земель, за які сплачено триста тисяч франків. Замок, витрати, оплата тих осіб, яких висунули, щоб приховати операцію від місцевих жителів,— забрали решту. Щоправда, ми маємо в ділі сто тисяч франків, які через кілька місяців дорівнюватимуть двом або трьом сотням тисячам франків, та все ж іще лишається до сплати чотириста тисяч... Через три дні Люсьєн повернеться з Ангулема, куди поїхав для того, щоб не дати приводу підозрівати, що він знайшов своє багатство, перетрушуючи ваші матраси.

— О, ні,— сказала вона, підводячи очі божественним рухом.

— Я питаю вас, чи тепер час лякати барона? — сказав він спокійно; — а ви позавчора трохи не вбили його! він знепритомнів, як жінка, прочитавши ваш другий лист. У вас чудовий стиль, вітаю вас. Та якби барон помер, що з нами було б? Коли Люсьєн вийде з церкви св. Фоми Аквінського, як зять герцога де-Гранльє, коли хочете... добре, моя люба, пропоную вам руку, щоб удвох стрибнути в Сену. Можна покінчити й таким способом. Але поміркуйте но! Чи не краще буде жити, щохвилини повторюючи: „ця блискуча доля, ця щаслива сім'я..." адже будуть діти; — діти!.. чи подумали ви колинебудь про втіху попестити голівки його дітей?

Естер заплющила очі й злегка здригнулась.

— Так ось, дивлячись на це щастя, ми скажемо: „Ось моє творіння".

Запанувала мовчанка; вони дивились одне на одного.

— Ось що я намагався зробити з людини в розпачі, яка збиралась кинутись у воду,— провадив Карлос.— Чи я егоїст? Ось як люблять! Так віддано служать тільки королям, але я коронував Люсьєна! Якби мене тепер прикували на решту днів моїх до старого мого ланцюга, здається, я спокійно залишався б там, думаючи: „Він на балі, він при дворі". Душа моя і думка тріумфували б в той час, як драння моє було б віддане на волю наглядачам. А ви — жалюгідна самка, ви кохаєте, як самка. Проте, кохання куртизанки повинно бути, як в усіх нижчих створінь, способом стати матір'ю, всупереч природі, яка вас вражає неплідністю! Чи знаєте ви, що я зробив би, щоб не компрометувати Люсьєна, якби під шкурою абата Карлоса Еррери впізнали каторжника, що ним я колись був?

Естер з якимсь жахом чекала відповіді.

— Так ось,— провадив він далі після недовгої паузи,— я б умер, як умирають негри, проковтнувши язик. А ви вашими кривляннями наводите на мій слід. Про що я вас просив?.. щоб ви на шість місяців, на шість тижнів вбрались у спідницю Торпілі і скористались нею, щоб витягти мільйон... Люсьєн ніколи вас не забуде! Чоловік не забуде створіння, що нагадує про себе тим щастям, яке він відчував, прокидаючись щодня в багатстві. Люсьєн кращий за вас... Він колись кохав Коралі, вона вмирає; добре, він не мав на що її поховати, але він не умлівав, як оце ви тількищо, хоч він і був поет; він написав шість веселих пісень, заробив триста франків, якими й міг заплатити за похорон Коралі. В мене є ці пісеньки, я знаю їх напам'ять. То складайте ж і ви пісеньки: будьте веселою, будьте шаленою, будьте непереможною і ненаситною! Зрозуміли? не примушуйте мене повторювати... Цілуйте татуся. Прощайте...

Коли через півгодини Європа увійшла до своєї пані, вона побачила її на колінах перед розп'яттям у позі, якої найблагочестивіший із художників надав Моісеєві перед купиною на горі Хорев, щоб змалювати його глибоке й цілковите поклоніння перед Ієговою. Проказавши останні молитви, Естер зрікалась свого прекрасного життя, честі, яку вона сама собі створила, слави, чесноти, свого кохання. Вона встала.

— О, пані, ви ніколи не будете вдруге такою! — скрикнула Прюданс Серв'єн, вражена божественною красою своєї пані.

Вона хутко повернула дзеркало, щоб нещасна дівчина могла побачити себе. В її очах немов затрималась частка душі, яка відлітала в небеса. Обличчя єврейки засліплю-

вало своїми барвами. Її вії, зрошені слізьми, висохлими від жару молитви, нагадували листя літнього дощу, і сонце чистого кохання востаннє переливалося в них бриліантами. Її уста немов зберігали вираз останніх благань до ангелів, від яких вона безсумнівно одержала пальму мучеництва, довіривши їм своє чисте життя. Нарешті, її сповнювала велич, що, напевне, осявала Марію Стюарт в ту хвилину, коли вона прощалася з короною, з землею й коханням.

— Я хотіла б, щоб Люсьєн бачив мене такою,— сказала вона, затамовуючи зітхання.— А тепер,— провадила вона вібруючим голосом,— починаймо туман пускати...

Почувши ці слова, Европа остовпіла, немов почувши блюзнірство з уст ангела.

— Ну, чого ти дивишся мені в рот, немов там замість зубів гвоздичка? Я тепер тільки безчесне й брудне створіння, дівка, злодійка, і чекаю мілорда. Нагрій мені ванну й приготуй одягатись. Вже дванадцята година, барон напевне, прийде після біржі. Я скажу йому, що чекаю його, і хочу, щоб Азія приготувала йому розкішний обід, мені хочеться звести його з розуму, цього... Ну, йди, йди ж, люба. Будемо сміятись, тобто працювати.

Вона сіла за стіл і написала такого листа:

„Любий друже, коли б кухарка, яку ви мені прислали, ніколи не служила в мене, я могла б подумати, що ви тільки мали намір повідомити мене про те скільки раз ви умлівали, одержавши мої писульки. (Що ж поробиш! Я того дня була в нервовому настрої, віддавшись спогадам про своє сумне минуле). Та я знаю щирість Азії. Отже, я не шкодую, що завдала вам прикрості, бо це мені довело, яка я дорога для вас. Такі вже ми, нещасні зневажені створіння: справжнє почуття нас зворушує більше, ніж шалені витрати ради нас. Признаюсь, я завжди побоювалась бути якоюсь вішалкою, на яку ви чіпляєте вашу пустословність. Мені було досадно не бути для вас нічим іншим. Так, не зважаючи на всі ваші прекрасні заперечення, я думала, що ви вважаєте мене за куплену жінку. Ну, а тепер я буду доброю дівчинкою, тільки при умові, що ви трошки слухатиметесь мене. Коли цей лист може замінити вам лікарський рецепт, ви доведете мені це, зайшовши до мене після біржі. Ви знайдете при повній зброї і прибраною вашими дарами ту, хто на все життя називає себе вашим знаряддям втіхи —

Естер".

На біржі барон де-Нюсінжен був такий веселий, такий щасливий, такий ласкавий, і дозволив собі стільки жартів, що дю-Тільє і Келлери, які були там, не могли не спитати про причину його веселості.

— Мене кохають... Ми скоро спрафлятимемо входини,— сказав він дю-Тільє.

— Скільки це вам коштує?—гостро спитав Франсуа Келлер, якому пані Кольвіль коштувала, кажуть, двадцять п'ять тисяч франків на рік.

— Ніколи ця шінка, цей ангел, не просила в мене ні шаг.

— Це так ніколи й не робиться,— відповів дю-Тільє.— Для того, щоб нічого не просити, вони вигадують собі тіток або матусь.

Ідучи від біржі на вулицю Тебу, барон сім раз казав своєму слузі:

— Фі не їдете, боганяйте ш коня!..

Він швидко зійшов на сходи і побачив уперше свою коханку такою прекрасною, як ті дівчата, що тільки й дбають про туалет і красу. Вийшовши тількищо з ванни, квітка була свіжа й напахчена так, що збудила б бажання навіть у Роберта д'Арбрісселя[66]. На Естер був чарівний півтуалет. Жакет чорного репсу, оздоблений басонами з рожевого шовку, розкривався на сірій атласній спідниці— костюм, який пізніше зробила собі красуня Аміго в „Пуританах“[67]. Косинка з англійського мережива кокетливо спадала на плечі. Рукава були перехоплені лямівкою, що поділяла буфи, якими в останні часи статечні жінки замінили широкі до потворності рукава. На своє прекрасне волосся Естер пришпилила чепчик з бельгійського мережива, так званий „à la folle“, який немов готовий був упасти, але не падав, надаючи їй вигляду безладного й розпатланого, хоч на її голівці ясно позначались біленькі проділи між пасмами волосся.

— Хіба це не жахливо — бачити пані такою красунею в такій вицвілій вітальні, як оця?—сказала Европа, відчиняючи перед бароном двері вітальні.

— Ну, тоді поїтьмо на фулиць Сен-Шорш,— сказав барон, остовпівши немов собака на стійці перед куріпкою.— Погота шудова, ми погуляємо на Єлізейських полях, а пані Сен-Есдеф з Ішені берефесуть усі фаші дуалет, пілизну і наш опід на фулиць Сен-Шорш.

— Я зроблю все, що ви схочете,— сказала Естер,— якщо ви зробите мені ласку називати мою кухарку Азією, а Ежені — Европою. Я давала такі прізвища всім своїм

служницям, бо так звали перших, які в мене були. Мені не подобається переміна...

— Асія... Ефропа...— повторив барон, зареготавши.— Які фі смішні... у фас є фандазія... Я б з'їф пагато обід, перш ніш насфати кухарку Асією.

— Це наша професія, бути смішними,— сказала Естер.— Та що ж, хіба бідна дівчина не може примусити Азію годувати її, а Европу — одягати, коли ви, банкіри, користуєтесь благами цілого світу? Це ж міф! Є такі жінки, що з'їли б цілу землю,— а мені треба тільки половину... Бачите!

— Шо са шінка, ця пані Сент-Есдев!— подумав барон, умліваючи від зміни поводження Естер.

— Европа, любонько, мені треба капелюха,— сказала Естер.— Я мушу надягти чорний, атласний, підбитий рожевим і оздоблений мереживом.

— Мадам Тома ще не прислала його... Ну, барон, мерщій! Лапки вверх! починайте свою службу чорнороба, тобто щасливого чоловіка! Щастя важке!.. Ваш кабріолет тут, їдьте до мадам Тома,— сказала Европа баронові.— Накажете лакеєві спитати капелюх пані Ван-Богсек... І не забудьте,— сказала вона йому на вухо,— привезти їй найкращий букет, який тільки знайдеться в Парижі. Тепер зима, постарайтесь дістати тропічних квітів.

Барон пішов униз і сказав своїм слугам:

— То матам Дома.

Кучер привіз свого пана до відомої кондитерки.

— До мотистки, йолоб, а не до сукерниць,— сказав барон; він побіг у Пале-Рояль до мадам Прево, сказав зробити букет за десять луідорів, тим часом як його слуга поїхав до славетної модистки.

Гуляючи по Парижу, поверховий спостерігач запитує себе, хто ті безумці, що купують казкові квіти в крамниці славетної квіткарниці і делікатеси в европейця Шеве[68], єдиного, хто нарівні з „Роше-де-Канкаль" пропонує справжній і вишуканий „огляд двох світів..." Щодня в Парижі спалахують сотні пристрастей, на зразок Нюсінженівської, їх виявляють вишуканими рідкісними речами, гідними королев, презентуючи їх на колінах тим дівам, що люблять, як каже Азія, „блищати". Без цих подробиць чесна буржуазна жінка не могла б зрозуміти, як цілі багатства тануть в руках таких створінь, що їх соціальна функція згідно з фур'єристським ученням, полягає, мабуть, у тому, щоб виправляти лихо скупості й корисливості. Це марнотратство грає ту ж саму роль у соціальному організмі, що й удар ланцетом

для повнокровного тіла. За два місяці Нюсінжен вросив комерцію більш ніж двома стами тисяч франків.

Коли закоханий старий повернувся, букет був зайвий. Взимку на Єлісейські поля їздять між другою й четвертою. Але карета придалась Естер для того, щоб переїхати з вулиці Тебу на вулицю Сен-Жорж, де вона й вступила у володіння „нефелишким балацом". Ніколи ще, треба сказати, Естер не була предметом такого культу й такої щедрості; вона була вражена, але, як і всі ці невдячні королеви, не виявила й найменшого подиву. Коли ви входите в собор св. Петра в Римі, вам показують — щоб ви могли зважити просторість і висоту цього собору соборів! — мізинець статуї справді якоїсь величезної довжини, який, проте, здається вам мізинцем нормальної величини. Стільки раз уже критикували описи, хоч вони такі потрібні для історії наших звичаїв, що доведеться вжити тут способу римського чичероне. Отже, увійшовши до їдальні, барон не міг удержатись, щоб не дати Естер помацати тканину віконних завіс, драпованих з королівською розкішшю, підбитих білим муаром і оздоблених басонами, які могли б прикрашати корсаж португальської принцеси. Ця шовкова тканина була куплена в Кантоні; на ній з допомогою властивої китайцям терплячості намальовані були азіатські птахи так досконало, як можна бачити тільки на середньовічних пергаментах або в требнику Карла V — предметі гордощів імператорської віденської бібліотеки.

— Фона коштуфала по тфі тисяші франків за лікоть отному мілортові, який бривіз її з Інтії.

— Дуже добре!.. Чудово!.. Як приємно буде пити тут шампанське! — сказала Естер.— Принаймні, його піна не тектиме по підлозі.

— О! пані,— сказала Европа,— гляньте тільки на килим!..

— Килим малювали тля герсога Дорлоніа, мого труга, і фін ввашав його занатто торогий, отже, я купив його тля фас, бо фі королефа,— сказав Нюсінжен.

Через щасливий випадок малюнок цього килима, що належав одному з наших найкращих рисувальників, пасував до примхливих китайських завіс. Стіни, розписані Шіннером і Леоном де-Лора, являли очам грайливі сцени, відтінювані різьбленим ебеном, купленим на вагу золота у дю-Соммерара [69]; воно утворювало пано, на якому скромно виблискувала проста золота сітка. Тепер ви можете уявити собі все інше.

— Це добре, що ви мене сюди привели,— сказала Естер,—

мені треба буде щонайменше тиждень звикати до мого будинку, щоб не здаватись вискочнем...

— Мого бутинку! — радісно повторював барон.— Скашіть, фі бриймаєте?

— Та звичайно ж так, тисячу раз так, дурна тварино,— сказала вона, посміхаючись.

— Тосить пуло б „тфарини"...

— Дурна — це для пестощів,— відказала вона, дивлячись на нього.

Бідолашний хижак взяв руку Естер і поклав її собі на серце: він був у достатній мірі твариною, щоб відчувати, але надто дурним, щоб знайти хоч слово.

— Тивіться, як фоно б'єтьзя... са отне маленьке пестливе слово,— сказав він.

І він повів свою богиню („погиню") у спальню.

— О, пані,— сказала Ежені,— ні, я не можу тут залишатись! Надто вже кортить лягти в це ліжко.

— Ну,— сказала Естер,— я хочу зробити щасливим чародія, що робить такі чудеса. Слухай, мій товстий слонику, після обіду ми з тобою поїдемо в театр. Мені раптом дуже захотілося в театр.

Минуло саме п'ять років, як Естер востанне була в театрі. Весь Париж ішов тепер до театру Порт-Сен-Мартен на одну з тих п'єс, що їм талант акторів надає виразу жахливої реальності — „Річард Дарлінгтон"[70]. Як усі щирі натури, Естер так само полюбляла переживати здригання жаху, як і віддаватись сльозам зворушення.

— Ми поїдемо подивитись на Фредеріка Леметра,— сказала вона,— я обожую цього актора!

— Це дикий трама,— зауважив Нюсінжен, збентежений тим, що треба буде показатись прилюдно.

Барон послав свого слугу взяти одну з двох літерних лож бель-етажу. Ось іще одна паризька риса! Коли успіх на глиняних ногах переповнює залу, завжди, проте, можна дістати літерну ложу за десять хвилин до підняття завіси; директори залишають її за собою, коли не трапиться, що її візьме яканебудь пристрасть, на зразок Нюсінженівської. Ця ложа, так само як і делікатеси від Шеве,— податок, що його стягають з примх паризького Олімпу.

Про сервізи нема чого й казати. Нюсінжен нагромадив аж три сервізи: малий сервіз, середній сервіз, великий сервіз. Великий десертний сервіз був весь — тарілки й блюда — з карбованого позолоченого срібла. Щоб стіл не здавався заваленим коштовними золотими й срібними предметами, банкір додав до цих сервізів фарфор найчарівнішої

крихкості, на зразок саксонського, який коштував дорожче за срібний сервіз. Щодо столової білизни, то саксонські, англійські, фландрські і французькі скатертини змагались досконалістю своїх дамастових квітів.

За обідом настала черга барона дивуватись, куштуючи страви Азії.

— Росумію,— сказав він — чому фі її насфали Асією: це асіатська кухня.

— Ах, я починаю вірити, що він мене кохає,— сказала Естер Європі,— він сказав щось подібне до гострого слівця!

— Нафіть кілька слів!— зауважив він.

— Та він іще більше Тюркаре, ніж кажуть,— скрикнула реготлива куртизанка при цій відповіді, гідній уславленої наївності банкіра.

Страви були заправлені пряностями з розрахунком викликати в барона розлад шлунку, щоб він рано пішов додому; отже, це була єдина втіха, яку він дістав від першого побачення з Естер. На виставі він був змушений випити безліч склянок води з цукром, залишаючи Естер саму під час антрактів. Через збіг обставин, скоріш передбачений, ніж випадковий, на виставі були Туллія, Маріетта і пані Валь-Нобль. „Річард Дарлінгтон" мав той шалений і, треба визнати, заслужений успіх, який можна бачити тільки в Парижі. Дивлячись на цю драму, всі чоловіки розуміли, що можна викинути у вікно свою законну дружину, а всі жінки втішались, бачивши себе несправедливо пригніченими. Жінки казали: „Це вже занадто! Нами тільки нехтують, але це трапляється часто..."

Тим часом така красуня, як Естер, і в такому вбранні, не могла „блищати" безкарно в літерній ложі театру Порт-Сен-Мартен. Отже, вже під час другої дії в ложі танцюристок зчинилось щось подібне до революції, викликаної тим, що прекрасну незнайомку ототожнювали з Торпіль.

— Ого! звідки ж вона взялась?— сказала Маріетта до пані Валь-Нобль,— я думала, що вона втопилась.

— Та чи це вона! Мені здається, що вона в тридцять сім раз молодша й гарніша, ніж шість років тому.

— Може вона зберігалась, як пані д'Еспар і пані Зайончек, на льоду,— сказав граф де-Брамбур, що привіз усіх трьох жінок на виставу в ложу бенуару.— Чи це не той „щур", якого ви мені хотіли прислати, щоб підчепити мого дядю?— спитав він, звертаючись до Туллії.

— Саме так,— відповіла співачка.— Дю-Брюель, підіть но в партер, гляньте, чи це справді вона.

— Ото задається! — скрикнула пані Валь-Нобль, вживаючи чудовий вислів з лексикону веселих дівчат.

— О! — скрикнув граф де-Брамбур,— вона має на це право, бо з нею мій друг барон де-Нюсінжен. Я піду туди...

— Може це та сама Жанна д'Арк, яка полонила Нюсінжена і якою нам морочать голову вже три місяці?.. — сказала Маріетта.

— Добрий вечір, любий барон,— сказав Філіпп Брідо, входячи в ложу Нюсінжена.— Оце ви вже й побралися з мадмуазель Естер?.. Мадмуазель, я бідний офіцер, якого ви колись мали витягти з скрути, в Іссудені... Філіпп Брідо...

— Не пам'ятаю,— сказала Естер, наводячи бінокль на залу.

— Матмуасель,— зазначив барон,— светься тепер не просто Есдер; її ім'я пані те-Шампі, за нефелишким маєтком, що я їй купив.

— Якщо ви добре влаштовуєте справи,— сказав граф,— то наші дами кажуть, що пані де-Шампі дуже задається... Коли ви не хочете пригадати мене, то чи не будете ласкаві впізнати Маріетту, Туллію, пані Валь-Нобль,— додав цей вискочень, що здобув ласки дофіна завдяки герцогові де-Мофріньєзу.

— Якщо ці дами добре поставляться до мене, я рада бути їм приємною,— сухо відказала пані де-Шампі.

— Добре поставляться! — сказав Філіпп,— чудово поставляться, вони називають вас Жанною д'Арк.

— Ну, топре, коли ці тами кочуть бути з фами,— сказав Нюсінжен,— я фас покину, бо я надто багато їв. Фаша каред приїте за фами з фашими злугами... Шортова Асія!

— Для першого разу ви мене залишаєте саму! — сказала Естер.— Та що це! Треба вміти вмирати на посту. Мені потрібен свій чоловік при виїзді. В разі мене зневажать, що ж я, марно кричатиму?..

Егоїзм старого мільйонера мусив поступитись обов'язкам закоханця. Барон страждав, але залишився. Естер мала свої підстави, щоб затримати при собі с в о г о ч о л о в і к а. Коли вона прийматиме старих знайомих, то в компанії її будуть не так грунтовно розпитувати, як на самоті. Філіпп Брідо поспішив повернутись у ложу танцюристок і розповів їм про стан справ.

— Ах! Це ж вона дістає в спадщину мій дімок на вулиці Сен-Жорж! — гірко сказала полковникові пані Валь-Нобль, яка, висловлюючись мовою таких жінок, була тепер „на своїх на двох".

— Можливо,— відповів він.— Дю-Тільє мені казав, що барон витратив там утроє більше, ніж бідний ваш Фалле.

— Ходімо ж! Одвідаймо її,— сказала Туллія.

— Їй-богу, не хочу! — заперечила Маріетта.— Вона надто гарна; я поїду до неї додому.

— Я вважаю себе за досить гарну, щоб рискнути,— сказала Туллія.

Отже, відважна примадонна під час антракту прийшла поновити знайомство з Естер, яка обмежилась у розмові загальними зауваженнями.

— А звідки ти повернулась, люба дитино? — спитала танцюристка, яка не могла стримати своєї цікавості.

— О, я жила протягом п'яти років в альпійському замку з англійцем-набобом, ревнивим, як тигр. Я звала його „бобом", бо він був не більший, ніж суддя Феретт. А тепер я потрапила до банкіра, „з Цейлона до караїбів*", як каже Флоріна. Отже, повернувшись у Париж, я тепер так хочу розважатись, немов цілий карнавал. У мене буде відкритий дім. Ах! треба ж мені відшкодувати себе за п'ять років самотності, я вже починаю наздоганяти. П'ять років англійця — це вже занадто. За борги — і то ув'язнюють тільки на шість тижнів.

— Це барон подарував тобі мереживо?

— Ні, це залишки від набоба... От не пофортунило мені, моя люба! Він був жовтий, як жовч друзів перед твоїм успіхом. Я думала, що він помре за десять місяців. Та ба! він був дужий, як самі Альпи. Не треба вірити тим, хто скаржиться на хворобу печінки. Я більш чути не можу про печінку. Занадто вже я покуштувала цієї печені. Цей набоб пограбував мене, бо вмер, не склавши заповіту, і його родина виставила мене, немов якусь чумну. То ж я сказала цьому товстуну: „Плати за двох!" Ви правильно називаєте мене Жанною д'Арк, я загубила Англію! і помру, мабуть, спалена...

— Коханням? — сказала Туллія.

— І живцем! — відповіла Естер, замисливши від цих слів.

Барон сміявся всім цим грубуватим дотепам, але розумів їх не відразу, отже, регіт його нагадував запізнілі вибухи ракет після фейєрверку.

Всі ми живемо в тій чи тій сфері, а мешканці кожної з цих сфер однаково обдаровані цікавістю. На другий день поворот Естер був новиною куліс в Опері. Вранці, між другою й четвертою, цілий Париж впізнав Торпіль, і на-

* „Від Сцілли до Харібди" (*Прим. перекл.*)

решті стало відомо, хто саме є об'єктом пристрасті барона де-Нюсінжена.

— Знаєте,— казав Блонде, звертаючись до де-Марсе у фойє Опери,— Торпіль зникла другого дня після того, як ми впізнали її в коханці того панка Рюбампре.

В Парижі, як і в провінції, все відомо. Поліція з вулиці Жерюзалем не так добре працює, як поліція світського товариства, де за кожним стежать непомітно для нього самого. Отже, Карлос добре вгадав, у чому полягає небезпека становища Люсьєна під час і після перебування на вулиці Тебу.

Нема жахливішого становища ніж те, в якому опинилась пані Валь-Нобль, і вислів „на своїх на двох" прекрасно відтворює його. Безтурботність і марнотратство цих жінок не дає їм думати про майбутнє. В цьому своєрідному світі, значно комічнішому і дотепнішому, ніж звичайно гадають, тільки жінки, позбавлені справжньої, майже незмінної краси, що кидається в очі, тобто жінки, яких кохають тільки з примхи,— тільки вони думають про старість і заощаджують капітали: чим красивіші жінки, тим вони менш завбачливі. „Ти що, боїшся стати поганулею, що заощаджуєш гроші?"— з цих слів, сказаних Флоріною Маріетті, можна зрозуміти причини їх марнотратства. Отже, в тому випадку, коли спекулянт вкоротить собі віку або марнотратець спорожнить свої мішки, ці жінки з жахливою швидкістю переходять від зухвалих розкошів до глибоких злиднів. Тоді вони кидаються в обійми перекупки ношеного плаття, продають задурно найвишуканіші дорогоцінності, заборговуються, головне, щоб зберегти видимість розкошів, які дозволили б їм знову знайти те, що вони тількищо втратили,— касу, з якої можна брати. Таке піднесення й падіння в їх житті добре пояснює дорожнечу зв'язків, які майже завжди дійсно влаштовуються так, як Азія п р и с т е б н у л а (ще слово з їх лексикону) Нюсінжена до Естер. Отож, парижани, що добре знають Париж, прекрасно розуміють, у чому справа, побачивши на Єлісейських полях — на цьому метушливому й рухливому базарі — якусь жінку в найманій кареті після того, як бачили її рік або півтора тому в екіпажі, що вражав розкошами й витонченим смаком. „Коли потрапиш у тюрму Сент-Пелажі, треба вміти вискочити в Булонський ліс",— казала Флоріна, кепкуючи разом з Блонде з віконтика де-Портандюера. Деякі спритні жінки ніколи не рискують такими контрастами. Вони залишаються, сховавшись у жахливих мебльованих кімнатах, покутуючи своє марнотратство таким бідуванням, якого зазнають подоро-

жувачі, що заблудили десь у Сахарі; але від цього вони не набувають ніякої схильності до заощадження. Вони наважуються відвідувати маскаради, подорожують у провінцію, показуються, добре причепурившись, на бульварах у погожі дні. А втім, у їх середовищі трапляються прояви відданості, властиві зневаженим верствам суспільства. Щаслива жінка з охотою допомагає подрузі, кажучи собі: „І я буду в такому стані в неділю“ *. А втім, найістотніша допомога — це допомога перекупки плаття. Коли ця лихварка робиться кредиторкою, вона ворушить і перетрушує всі старечі серця на користь своїй заставі з туфлями і капелюшками.

Не мігши передбачити падіння одного з найбагатших і найспритніших маклерів, пані Валь-Нобль була, отже, застукана цілком несподівано для себе. Гроші Фалле вона витрачала на свої примхи і покладалась на нього у всьому, що їй було потрібне для життя і її майбутнього. „Як же,— казала вона Маріетті,— можна було чекати цього від чоловіка, що здавався таким добрячим хлопцем?“ Майже в усіх верствах суспільства „добрячий хлопець“ — це людина щедра, яка позичає тому і тому кілька екю, не вимагаючи їх назад, яка поводиться згідно з правилами певної делікатності, поза загальновживаною, обов'язковою, ходячою мораллю. Деякі так звані доброчесні люди, подібні до де-Нюсінжена, розорили своїх благодійників, а деякі, що були жертвами поправної поліції, надзвичайно чесно ставляться до жінки. Абсолютна чеснота, мрія Мольєра — Альцест — надзвичайно рідкісне явище; і все ж вона трапляється скрізь, навіть у Парижі. „Добрячий хлопець“ — продукт певної лагідності вдачі, і це нічого не доводить. Людина буває такою, як і кішка буває шовковистою, як туфля буває припасованою до ноги. Отже, за тим змістом, який вкладали куртизанки в поняття „добрячий хлопець“,— Фалле повинен був попередити свою коханку про банкрутство й залишити їй щонебудь на прожиток. Д'Естурні, галантний шахрай, був „добрячий хлопець“: хоч він пересмикував у грі, але відклав для своєї коханки тридцять тисяч франків. Тому на бенкетах під час карнавалу жінки відповідали тим, хто винуватив його: „Дарма!.. Що не кажіть, а Жорж був добрячий хлопець, у нього були прекрасні маніри, він заслуговував на кращу долю!“ Цим дівчатам байдуже до законів, вони цінять певну делікатність; вони вміють про-

* Є французьке прислів'я: „Хто сміється в п'ятницю, той плакатиме в неділю“ (*Прим. перекл.*).

даватись, як Естер, за прекрасний свій ідеал, за власну свою релігію. З великими труднощами врятувавши від катастрофи кілька коштовних речей, пані Валь-Нобль знемагала під тягарем жахливого обвинувачення: „Вона розорила Фалле". Їй було близько тридцяти років, і, хоч вона була в повному розквіті своєї вроди, проте, могла уславитись за стару, тим більше, що в такій скруті жінка має проти себе всіх своїх суперниць. Маріетта, Флоріна і Туллія, щоправда, запрошували подругу обідати, де в чому їй допомагали, але, не знаючи цифри її боргів, вони не наважувались заглядати в цю прірву. Шість років перерви утворили між Торпіль і пані дю-Валь-Нобль надто велике віддалення у хвилях паризького моря, щоб жінка „на своїх на двох" звернулась до жінки в кареті; але Валь-Нобль знала, що Естер дуже великодушна і що вона — за її словом — її спадкоємиця; отже, вона збиралась звернутись до неї, скориставшися з нібито випадкової, хоч насправді підготованої зустрічі. Щоб мати нагоду до такої зустрічі, пані дю-Валь-Нобль, одягшись, як статечна жінка, щодня гуляла по Єлісейських полях під руку з Теодором Гайаром, який пізніше одружився з нею, а тепер дуже добре поводився з своєю колишньою коханкою в цих скрутних обставинах: брав для неї ложу в театрі і діставав їй запрошення на всякі гулянки. Вона мала надію, що Естер буде гуляти в погожий день і що вони зустрінуться лицем до лиця. Кучером у Естер був Паккар; її господарство було за п'ять днів організовано Азією, Европою і Паккаром, за інструкцією Карлоса так, що будинок на вулиці Сен-Жорж зробився неприступною фортецею. З свого боку, Пейрад, спонукуваний своєю глибокою ненавистю, жадобою помститись і, головне, бажанням влаштувати свою любу Лідію, теж прогулювався по Єлісейських полях, довідавшись від Контансона, що там можна побачити коханку пана де-Нюсінжена. Пейрад так прекрасно вмів переодягатись англійцем, так добре розмовляв по-французьки, шепелявлячи, немов англієць, він так чисто говорив англійською мовою, так досконало знав справи цієї країни, куди його тричі надсилала паризька поліція в 1779 і 1786 роках, що навіть у послів у Лондоні він витримував роль англійця, не викликаючи підозри. Пейрад, який мав багато спільного з славетним містифікатором Мюссоном, вмів перебиратися з такою майстерністю, що одного разу його не впізнав сам Контансон. У супроводі Контансона, переодягненого мулатом, Пейрад розглядав своїми нібито неуважними очима, які, проте, помічали все,— Естер та її слуг. Отже, він ціл-

ком природно опинився на боковій алеї, де прогулюються пішки власники екіпажів у суху й ясну погоду, саме в той день, коли Естер зустрілася з пані дю-Валь-Нобль. Пейрад, у супроводі свого мулата в лівреї, пройшовся з невимушеним виглядом, немов справжній набоб, який думає тільки про себе, слідом за обома жінками, щоб на льоту вхопити кілька слів з їх розмови.

— Ну, що ж, люба моя,— казала Естер до пані дю-Валь-Нобль,— заходьте до мене. Нюсінжен зобов'язаний не залишати без грошей коханку свого маклера ...

— Тим більш, що він його, як кажуть, розорив,— сказав Теодор Гайар,— і ми могли б посмикати його...

— Він завтра обідає в мене, приходь, люба,— сказала Естер.

Потім вона сказала їй на вухо:

— Я роблю з ним, що хочу, а він ще й стільки не дістав!

Вона приклала ніготь одного з своїх пальчиків у рукавичці до гарненького зубика і зробила той загальновідомий жест, що виразно означає: „Нічогісінько!"

— Та й держиш ти його!..

— Люба моя, він тільки сплатив мої борги...

— Ото скнара!— скрикнула Сюзанна Валь-Нобль.

— О!— провадила Естер,— боргів у мене було стільки, що відступив би сам міністр фінансів. Тепер я хочу мати тридцять тисяч ренти перше, ніж проб'є північ. О! він чарівний, я не маю на що скаржитись... Він своє добре робить. Через тиждень ми справлятимемо входини, приходь... Вранці він має подарувати мені купчу на будинок на вулиці Сен-Жорж. Не можна пристойно жити в такому домі, не маючи тридцяти тисяч франків власної ренти... на випадок нещастя. Я вже зазнала злиднів, і більш не хочу. Є такі знайомства, які відразу набридають!

— Ти ж колись казала: „Багатство — це я!" Як ти змінилась!— скрикнула Сюзанна.

— Це під впливом швейцарського повітря; там робишся ощадливою... Слухай, їдь туди, моя люба! Обкрути там швейцарця і ти, можливо, оженеш його з собою! Вони ж бо ще досі не знають таких жінок, як ми... В усякому разі ти повернешся звідти з любов'ю до державної ренти, любов'ю чесною й делікатною... Прощай.

Естер знов сіла в свою розкішну карету, запряжену найпрекраснішими в цілому Парижі кіньми — сірими в яблуках.

— Жінка, що сідає в карету, гарна,— сказав тоді Пейрад англійською мовою Контансонові,— але мені ще більш по-

добається та, що гуляє пішки; ти підеш за нею й дізнаєшся, хто вона.

— Ось що цей англієць сказав тількищо англійською мовою,— промовив Теодор Гайар, повторивши пані дю-Валь-Нобль фразу Пейрада.

Перш ніж рискнути говорити по-англійськи, Пейрад пустив цією мовою якесь слівце і воно викликало в Теодора Гайара гримасу, яка свідчила, що журналіст розуміє цю мову. Тоді пані дю-Валь-Нобль дуже повільно пішла додому, на вулицю Луї-Ле-Гран в пристойний мебльований дім, оглядаючись, чи йде за нею мулат. Цей будинок належав пані Жерар, якій пані дю-Валь-Нобль допомагала в дні свого блиску і яка тепер виявляла до неї вдячність, пристойно її влаштувавши. Ця добра жінка, чесна міщаночка, сповнена чеснот, навіть благочестива, вважала куртизанку за жінку вищого сорту; вона все ще бачила її в розкошах, маючи її за розвінчану королеву; вона довіряла їй своїх дочок; і — річ природніша, ніж можна було б гадати — куртизанка була сумлінна, як мати, коли водила їх в театр, і обидві дівчинки Жерар любили її. Добра й достойна господарка дому нагадувала тих великодушних священиків, які бачать у цих жінках, поставлених поза законом, створіння, що їх треба рятувати. Пані дю-Валь-Нобль поважала цю чесну жінку, часто заздрила її чеснотам, коли ввечері розмовляла з нею, ремствуючи на свої поневіряння. „Ви ще гарні, ви можете ще добре влаштуватись“, — говорила пані Жерар. Треба сказати, що пані дю-Валь-Нобль пала тільки відносно. Гардероб цієї марнотратниці й чепурухи був іще досить багатий, щоб вона могла принагідно, як у день вистави „Річарда Дарлінгтона“, з'явитись у театрі Порт-Сен-Мартен в усьому своєму блиску. Пані Жерар була ще досить ласкава, платила за карету, потрібну цій жінці „на своїх на двох“, щоб виїздити на обіди, вистави й повертатись звідти.

— Ну, люба моя пані Жерар,— сказала вона цій чесній матері родини,— гадаю, що доля моя зміниться...

— То й добре, пані, тим краще, але будьте розважливі, думайте про майбутнє, не робіть більш боргів. Мені так важко спекатись цих людей, що шукають вас!..

— Е, не турбуйтесь про цих собак, що вже нажили від мене величезні суми. Ось візьміть квитки у Вар'єте для ваших дочок, гарна ложа в першому ярусі. Коли мене хтонебудь питатиме сьогодні ввечері, а мене ще не буде, то хай все ж пройдуть у кімнату. Там буде Адель, моя колишня покоївка. Я її надішлю до вас.

Пані дю-Валь-Нобль, не маючи ні тітки, ні матері, була змушена користатись послугами покоївки (теж „на своїх на двох"), яка мала розіграти роль Сент-Естев перед незнайомим; перемога над ним повинна була дати їй змогу знов піднестись на належний рівень. Вона пішла обідати з Теодором Гайаром, у якого сьогодні мала відбутися „гулянка", тобто обід, що його влаштовував Натан, сплачуючи програне парі,— одна з тих гулянок, про які кажуть: „будуть жінки".

Важливі причини примусили Пейрада взяти особисту участь у цій інтризі. А втім, його цікавість, так само як і цікавість Корантена, була так збуджена, що й без тих причин він охоче втрутився б у цю драму. В цей час політика Карла X завершила свою останню еволюцію. Доручивши кермо правління міністрам за власним вибором, король готував завоювання Алжіра, щоб скористатись цією славою, як правом на те, що назвали державним переворотом. Усередині країни не було більш змов. Карл X думав, що в нього немає ворогів. В політиці, як на морі, бувають обманні штилі. Отже, Корантен перебував у цілковитій бездіяльності. В таких обставинах справжній мисливець, щоб набити руку, „за браком чорного дрозда, стріляє сірого". Доміціан, наприклад, за браком християн, бив мух. Контансон, бувши свідком арешту Естер, з витонченою розсудливістю шпигуна прекрасно оцінив цю операцію. Як ми бачили, шельма не завдав собі клопоту прикрасити свої думки перед бароном де-Нюсінженом. „На чию користь оббирають банкірову пристрасть?" — таке було перше запитання, яке поставили перед собою двоє друзів. Вгадавши в Азії дівку особу п'єси, Контансон надіявся дістатися через неї до автора; але вона вислизала в нього з рук протягом деякого часу, ховаючись, наче угор, у паризькому мулі, і коли він знайшов її кухаркою у Естер, співробітництво мулатки здалось йому незрозумілим. Отже, вперше трапилось так, що ці два майстри шпигунства стикнулись з „текстом", якого вони не могли розшифрувати, хоч і підозрівали тут темну історію. Після трьох послідовних і сміливих атак будинку на вулиці Тебу, Контансон натрапив на найупертішу мовчанку. Поки Естер жила там, швейцар, здавалось, був пройнятий глибоким жахом. Азія, мабуть, обіцяла за порушення мовчанки отруйні пілюлі для всієї сім'ї. Другого дня після того, як Естер виїхала з квартири, Контансон знайшов швейцара трошки розсудливішим; він дуже шкодував, що виїхала ця дамочка, яка, казав він, годувала його рештками з свого столу. Контансон, переодягнений

маклером, торгував квартиру і слухав ремствування швейцара, кепкуючи з нього, не вірячи нічому, що той казав, повторюючи: „Чи це можливо?..“ „Так, пане, дамочка тут прожила п'ять років і ніколи не виходила; навіть її коханець, ревнивий, хоч вона була бездоганна, вживав найсуворіших заходів обачності, приїжджаючи, входячи й виходячи. Це був, до речі, дуже гарний юнак“.

Люсьєн ще був у Марсаку, в своєї сестри, пані Сешар; але тільки но він повернувся, Контансон послав швейцара на набережну Малаке спитати в пана де-Рюбампре, чи згоден він продати меблі в квартирі, з якої виїхала пані ван-Богсек. Швейцар пізнав у Люсьєні таємничого коханця молодої вдови, і Контансон був цілком задоволений. Можна уявити собі глибокий, хоч і стриманий подив, що пройняв Люсьєна й Карлоса, які вдали, ніби вважають швейцара за божевільного і навіть намагалися переконати його в цьому.

За двадцять чотири години Карлос організував контр-поліцію, і Контансон був застуканий на місці шпигунства. Контансон, переодягнений базарним носієм, вже тричі приносив провізію, закуплену Азією вранці, і двічі заходив у будиночок на вулиці Сен-Жорж. Діяв, з свого боку, і Корантен; але реальність особи Карлоса Еррери відразу спинила його, бо він незабаром довідався, що цей абат, секретний посланець Фердінанда VII, приїхав наприкінці 1823 року в Париж. Проте, Корантен мусив дослідити причини, що спонукали цього іспанця давати протекцію Люсьєнові де-Рюбампре. Незабаром Корантен дізнався, що Естер була протягом п'яти років коханкою Люсьєна. Таким чином підміна Естер англійкою сталася в інтересах цього денді. Тим часом Люсьєн не мав ніяких засобів для існування, йому відмовляли віддати за нього мадмуазель де-Гранльє, а він тільки що купив за мільйон землі Рюбампре. Корантен спритно спонукав діяти генерального директора поліції королівства, і той дізнався від префекта поліції, що на Пейрада скаржились граф де-Серізі і Люсьєн де-Рюбампре.

— Знайшли! — скрикнули Пейрад і Корантен.

За одну хвилину друзі накреслили свій план.

— Ця весела дівчина, — сказав Корантен, — мала певні зв'язки, у неї є подруги. Неможливо, щоб серед цих подруг не знайшлось хоч одної в скруті; один із нас повинен зіграти роль багатого іноземця, який візьме її на утримання; ми примусимо їх товаришувати. Вони завжди потребують одна одної, щоб улаштувати для коханців партію в „трик-трак“, і ми будемо в самому центрі справ.

Природньо, що Пейрад вирішив взяти на себе роль англійця. Йому здавалось дуже приємним провадити розпусне життя протягом часу, потрібного для викриття тієї змови, жертвою якої він був; Корантенові, постарілому від праці й досить кволому, було до цього байдуже. Контансон, переодягшись мулатом, негайно вислизнув з поля зору контрполіції Карлоса. За три дні перед зустріччю Пейрада і пані дю-Валь-Нобль на Єлісейських полях, останній з агентів пана де-Сартіна і пана Ленуара, з паспортом, виправленим по формі, приїхав з колоній через Гавр на вулицю де-ла-Пе, спинившись в готелі „Мірабо"; його коляска була така забруднена, немов нею їхали з самого Гавра, хоч насправді вона пройшла тільки з Сен-Дені до Парижа.

Карлос Еррера, з свого боку, дістав візи на свій паспорт в іспанському посольстві і підготував усю набережну Малаке до того, що він виїздить до Мадріда. І ось чому саме. Через кілька днів Естер мала зробитись власницею будинку на вулиці Сен-Жорж і одержати облігації на тридцять тисяч державної ренти. Європа й Азія були досить спритні, щоб навчити її продати облігації і нишком передати гроші Люсьєнові. Люсьєн, нібито збагатівши через щедрість своєї сестри, таким чином остаточно виплатить усю суму за землю Рюбампре. Поведінка його видавалась бездоганною. Сама тільки Естер могла викрити таємницю, але вона скоріше вмерла б, ніж подала б найменший знак. Клотільда тількищо почепила на свою журавлину шию маленьку рожеву хусточку; отже, в домі де-Гранльє партія була виграна. Акції омнібуса вже давали три капітали на один. Карлос, зникнувши на кілька днів, відхиляв усякі недоброзичливі підозріння. Людська обережність передбачила все, ніяка помилка не була можлива. Лжеіспанець мав виїхати другого дня після того, як Пейрад зустрівся з пані дю-Валь-Нобль на Єлісейських полях. Проте, тієї ж ночі, о другій годині, Азія приїхала в фіакрі на набережну Малаке; вона знайшла кочегара всієї цієї машини в спальні; він курив, обмірковуючи підсумки своєї діяльності, тількищо викладені нами, немов автор, що переглядає сторінки своєї книги, щоб виявити і виправити помилки. Подібна людина не хотіла припуститись удруге тієї помилки, яка трапилась, коли він забув про швейцара з вулиці Тебу.

— Паккар, — сказала Азія своєму господареві на вухо, — вчора вдень о пів на третю впізнав на Єлісейських полях Контансона, переодягненого мулатом, слугою англійця, що вже три дні прогулюється по Єлісейських полях, стежачи за Естер. Паккар його сьогодні впізнав по очах, так само,

як і я впізнала його, коли він був базарним носієм. Паккар, везучи Естер додому, не спускав цього шельму з очей. Він живе в готелі Мірабо. Але він обмінявся з англійцем такими знаками, які свідчать, що то не справжній англієць.

— За нами стежать, — сказав Карлос, — я поїду тільки післязавтра. Очевидно, цей самий Контансон надіслав до нас швейцара з вулиці Тебу; треба дізнатись, чи фальшивий англієць теж наш ворог.

Опівдні мулат пана Самюеля Джонсона поважно прислужував своєму господареві, який навмисно завжди снідав розкішно, бо Пейрад хотів удавати англійця, що любить випити. Він виходив із дому завжди напідпитку. На ньому були чорні суконні гетри до колін, підбиті ватою, щоб ноги здавались повнішими. Штани його були на товстенній бумазейній підкладці. Жилет був застібнутий до підборіддя; шия закутана аж до щік синім галстуком; рудий парик закривав йому половину лоба; він зробив себе приблизно на три дюйми вищим, отже, жодний із найстаріших одвідувачів кафе Давід не впізнав би його. Дивлячись на його фрак, широкий в плечах, чорний, просторий і чистенький, як в англійців, кожен прохожий мусив вважати його за англійця - мільйонера. Контансон виявляв байдужу зухвалість лакея, що йому набоб довіряє, він був німий, бундючний, зневажливий, неохочий до товаришування, і дозволяв собі чудні жести й дикі вигуки іноземця. Пейрад закінчував другу пляшку, коли готельний слуга без доповіді ввів до кімнати якогось чоловіка, в якому Пейрад, так само як і Контансон, впізнали переодягненого в цивільний одяг жандарма.

— Пане Пейрад, — сказав жандарм набобові на вухо, — я маю наказ привезти вас у префектуру.

Пейрад устав без ніяких заперечень і взяв свій капелюх.

— Ви побачите біля дверей фіакр, — сказав йому на сходах жандарм. — Префект хотів заарештувати вас, але задовольнився тим, що надіслав для допиту про вашу поведінку поліцейського офіцера, який чекає вас у кареті.

— Чи я повинен залишитися з вами? — спитав жандарм у поліцейського офіцера, коли Пейрад сів у карету.

— Ні, — відповів поліцейський офіцер. — Скажіть тихенько візникові, щоб він їхав у префектуру.

Пейрад і Карлос опинилися вкупі в одній кареті. Карлос тримав напоготові стилет. Карету віз вірний кучер, здатний на те, щоб випустити Карлоса непомітно, і потім, коли приїде на місце, здивуватись, побачивши в кареті труп. Смерть шпигуна ніколи не викликає розшуків. Правосуддя

майже завжди залишає подібні вбивства без кари, так важко в них розібратись. Пейрад оглянув своїми шпигунськими очима цього урядовця, надісланого до нього префектом поліції. Риси Карлоса здавались йому задовільними: лисий череп, зморшкуватий ззаду; пудроване волосся; на хворобливих, з червоними повіками очах, які потребували догляду, — тоненькі золоті окуляри, дуже бюрократичного вигляду, з подвійними зеленими скельцями. Ці очі свідчили про огидні хвороби. Перкалева сорочка з плоским плісированим жабо, зношений чорний атласний жилет, штани судовика, чорні шовкові панчохи і зав'язані бантами черевики, довгий чорний сюртук, рукавички за сорок су, чорні, ношені днів з десять, золотий ланцюжок біля годинника. Це був не більш і не менш, як той нижчий судовий службовець, що дуже антиномічно зветься „охоронець загальної безпеки".

— Любий пане Пейрад, я дуже шкодую, що така людина, як ви, перебував під доглядом і що ви намагаєтесь підтвердити його потребу. Ваше переодягання не до вподоби панові префекту. Якщо ви думаєте уникнути таким способом нашої пильності, то помиляєтесь. Ви, звичайно, приїхали з Англії через Бомон-на-Уазі?

— Через Бомон-на-Уазі?..— повторив Пейрад.

— Або через Сен-Дені? — провадив лжеурядовець.

Пейрад був збентежений. Це нове запитання вимагало відповіді. Але всяка відповідь була небезпечна. Позитивна відповідь була б насмішкою; негативна,— якщо цей чоловік знав правду, — була б згубна для Пейрада.

„Хитрий" — подумав він.

Він спробував подивитись на поліцейського офіцера, усміхаючись і відповідаючи йому самою посмішкою. Посмішка була прийнята без заперечень.

— З якою метою ви перебрались, найняли помешкання в готелі Мірабо й переодягли Контансона мулатом? — спитав поліцейський офіцер.

— Пан префект зробить зо мною що йому завгодно, але я зобов'язаний давати звіт у своїх вчинках тільки своїм начальникам,— з гідністю сказав Пейрад.

— Якщо ви хочете сказати, що діете від загальної поліції королівства, — сухо відказав фальшивий агент, — то ми змінимо напрям і поїдемо на вулицю Гренель замість вулиці Жерюзалем. Я маю найпевніші інструкції щодо вас. Але бережіться! на вас не дуже гніваються, і ви в одну мить можете зіпсувати собі карти. Щодо мене, то я вам не бажаю лиха... Та мерщій!.. скажіть мені правду.

— Правду — ну, добре, — сказав Пейрад, хитро глянувши в червоні очі свого цербера.

Обличчя фальшивого урядовця залишалось німим, байдужим; він виконував свій професіональний обов'язок, всяка правда здавалась йому однаковою, він мав такий вигляд, немов гудив префекта за якунебудь примху. У префектів трапляються примхи.

— Я шалено закохався в одну жінку, коханку того маклера, що мандрує для своєї втіхи й на шкоду своїм кредиторам — Фалле.

— Пані дю-Валь-Нобль? — сказав поліцейський офіцер.

— Так, — провадив Пейрад. — Щоб мати змогу утримувати її протягом місяця — це коштуватиме мені не більше тисячі екю — я переодягся набобом і взяв Контансона за слугу. Це така правда, пане, що ви можете самі зайти в готель і розпитати Контансона, залишивши мене в фіакрі; слово честі колишнього генерального комісара поліції, я вас буду чекати. Ви не тільки почуєте від Контансона ствердження того, що я мав за честь вам тількищо сказати, але й побачите покоївку пані дю-Валь-Нобль, яка має принести нам сьогодні згоду на мої пропозиції або умови господарки. Така стара мавпа, як я, розуміється в гримасах: я пропонував тисячу франків на місяць, карету; це становить півтори тисячі; п'ятсот франків на подарунки, стільки ж на розваги, обіди, вистави; ви бачите, що я й на сантим не помилився, назвавши тисячу екю. Чоловік мого віку може дозволити собі витратити тисячу екю на свою останню примху.

— Ого! татусю Пейрад, то ви ще досить полюбляєте жінок, щоб... Та ви мене обдурюєте; мені шістдесят років, і я прекрасно без них обходжусь... Але якщо справа стоїть так, як ви оце кажете, я розумію, що для здійснення цієї вашої фантазії вам треба було прибрати вигляду іноземця.

— Ви розумієте, що Пейрад або татусь Канкоель з вулиці Ле-Муано...

— Так, жоден з них не підходив для пані дю-Валь-Нобль, — перебив його Карлос, захоплений від того, що взнав адрес татуся Канкоеля. — До революції в мене за коханку була жінка, яку утримував кат, — його тоді так і взивали катом. Одного разу на виставі вона вкололась шпилькою і скрикнула: „Ах, кат його!..“ — „Що це, згадка?“ — спитав її сусід... Так ось, любий Пейрад, вона покинула свого коханця через це слівце. Я розумію, що ви не хочете наскочити на подібну зневагу... Пані дю-Валь-Нобль — це жінка для статечних чоловіків, я її якось бачив в Опері,

вона здалась мені дуже гарною. Скажіть кучерові, любий Пейрад, щоб він повернувся на вулицю де-ла-Пе, я зайду разом з вами у ваше помешкання і сам розгляну все. Пан префект, напевне, задовольниться усним рапортом.

Карлос витяг із бокової кишені чорну картонну табакерку, зсередини викладену позолоченим сріблом, розкрив її й почастував Пейрада з чарівною благодушністю. Пейрад сказав собі:

„Ото в них такі агенти!.. Боже ж мій! Якби пан Ленуар або пан де-Сартін встали з гробу, що вони сказали б?"

— Звичайно, тут є частина правди, але це не все, друже мій, — сказав фальшивий поліцейський офіцер, кінчаючи втягати носом табаку. — Ви втрутились у сердечні справи барона де-Нюсінжена, і хочете його, звичайно, затягти в якусь петлю. Ви дали маху з пістолі і тепер націлюєтесь з гармати. Пані дю-Валь-Нобль — подруга пані де-Шампі...

„Ах, чорт! коли б не нашкодити собі!" — сказав сам до себе Пейрад. — Він сильніший, ніж я думав. Він розіграє мене: каже, що випустить, а сам примушує говорити далі".

— То що ж ви скажете? — спитав Карлос авторитетним тоном бюрократа.

— Пане, я дійсно не мав рації, шукаючи для пана де-Нюсінжена жінку, в яку він був безтямно закоханий. Це причина неласки, якої я заслужив, бо здається, що несвідомо для себе я зачепив чиїсь дуже важливі інтереси.

Дрібний урядовець залишався байдужим.

— Але я досить добре знаю поліцію після п'ятдесяти двох років роботи, — провадив Пейрад, — щоб утриматись після догани пана префекта, який, безумовно, мав рацію...

— Ви відмовилися б від вашої примхи, якби пан префект попросив вас про це? Я думаю, це був би найкращий доказ щирості того, що ви мені кажете.

„Ого! ого! — казав сам до себе Пейрад. — Ах, чорт забирай, сучасні агенти варті агентів пана Ленуара!"

— Відмовитись? — сказав Пейрад уголос. — Я зачекаю наказу пана префекта. Проте, якщо ви хочете зайти, ось ми приїхали до готелю.

— Де ж ви берете гроші? — спитав Карлос наполегливо й пронизливо.

— Пане, я маю друга ... — сказав Пейрад.

— Розказуйте це, — відповів Карлос, — судовому слідчому.

Ця смілива сцена була наслідком однієї з тих простих комбінацій, що можуть виникнути тільки в голові такої людини, як Карлос. Він послав уранці Люсьєна до графині де-Серізі. Люсьєн попросив особистого секретаря

графа спитати в префекта від імени графа відомості про агента, яким користався барон де-Нюсінжен. Секретар повернувся з довідкою про Пейрада — з копією резюме на його справі.

„В поліції з 1778 року, в Париж прибув з Авіньйона за два роки перед тим. Не має статків і моральних принципів, довірений державних таємниць. Живе на вулиці ле-Муано під ім'ям Канкоель — назва невеликого маєтку, де живе його родина в департаменті Воклюз, — родина, зрештою, статечна. Недавно його шукав один із його внучатих племінників, на ім'я Теодоз де-ла-Пейрад (див. рапорт агента, документ № 37)".

— Це ж він і є той англієць, у якого Контансон служить за мулата, — скрикнув Карлос, коли Люсьєн приніс йому, крім довідки, усні відомості.

Через три години цей чоловік, обдарований активністю головного командувача, знайшов через Паккара якогось нешкідливого співучасника на роль переодягненого жандарма, а сам перебрався поліцейським офіцером. Тричі вагався він, чи не вбити Пейрада в фіакрі; але він назавжди заборонив собі вчиняти вбивство власною рукою, і вирішив спекатись Пейрада в свій час, показавши на нього, як на мільйонера, якомунебудь звільненому каторжникові.

Пейрад і його ментор почули голос Контансона, який розмовляв з покоївкою пані дю-Валь-Нобль. Пейрад зробив Карлосові знак залишитися в першій кімнаті з таким виглядом, немов казав: „Ви матимете змогу переконатись у моїй щирості".

— Пані згодна на все, — казала Адель. — В цю хвилину пані в однієї з своїх подруг, пані де-Шампі, яка ще на рік має мебльовану квартиру на вулиці Тебу, і, звичайно, передасть її пані. Там для пані буде зручніше приймати пана Джонсона, — меблі ще дуже гарні, і пан зможе купити їх для пані, порозумівшися з пані де-Шампі.

— Добре, дитино моя. Коли це ще не морква, то хоч гичка з неї, — сказав мулат остовпілій дівчині, — та ми поділимось...

— Ого, оце так кольорова людина! — скрикнула мадмуазель Адель. — Якщо ваш набоб — справді набоб, він, звичайно, подарує меблі пані; строк найму закінчується в квітні 1830 року, ваш набоб зможе поновити його, якщо йому там сподобається.

— Моя дуже задоволн! — відказав Пейрад, що, ввійшовши в кімнату, ляснув покоївку по плечу.

І він подав знак Карлосові, той так само знаком показав,

що він розуміє, що набоб мусить залишатись у своїй ролі. Але сцена несподівано змінилась через появу особи, з якою ні Карлос, ні префект поліції нічого не могли б зробити. Раптом прийшов Корантен. Він побачив відчинені двері і зайшов мимохідь глянути, як його старий Пейрад грає роль набоба.

— Префект мені скрізь „надокучає“,— сказав Пейрад Корантенові на вухо.— Він викрив мене в набобі.

— Ми повалимо префекта,— відповів Корантен своєму другові на вухо.

Потім, холодно вклонившись, він почав нишком розглядати урядовця.

— Залишайтесь тут до мого повороту, я їду в префектуру,— сказав Карлос.— Якщо я не повернусь, можете здійснити свою примху.

Сказавши це Пейрадові на вухо, щоб не компромітувати його особу перед покоївкою, Карлос вийшов, не маючи бажання залишатись далі під поглядом новоприбулого, в якому він упізнав одного з тих білявих синьооких людей, що викликають льодовий жах.

— Це поліцейський офіцер, якого мені надіслав префект,— сказав Пейрад Корантенові.

— Оце? — відповів Корантен.— Ти таки вскочив. У цього чоловіка три колоди карт у черевиках, це видно з постави ноги; адже поліцейський офіцер не має потреби переодягатись!

Корантен прожогом кинувся з сходів, щоб з'ясувати справу; Карлос сідав у фіакр.

— Гей, пане абат! — гукнув Корантен.

Карлос повернув голову, побачив Корантена і сів у фіакр.

— Оце й усе, що я хотів знати. На набережну Малаке! — гукнув Корантен візникові, вкладаючи пекельний глум в інтонацію і погляд.

„Ну,— сказав сам до себе Жак Коллен,— я таки вклепався! вони добрались, треба їх випередити і, головне, взнати, чого вони від нас хочуть“.

Корантен п'ять-шість раз бачив Карлоса Ерреру, а погляду цієї людини не можна було забути. Корантен впізнав насамперед широкі плечі, одутле обличчя і підкладний каблук у три дюйми.

— Ах ти, стариган, тебе розіграли! — сказав Корантен, побачивши, що в кімнаті нема нікого, крім Пейрада й Контансона.

— Хто?! — скрикнув Пейрад, і в голосі його почулось

металічне тремтіння.— Решту днів своїх я вживу на те, щоб пекти його на гарячому вугіллі та ще й повертати.

— Це абат Карлос Еррера, очевидно — іспанський Корантен. Все ясно. Іспанець — старий розпусник вищого сорту — він хотів улаштувати кар'єру тому юначкові, вибиваючи гроші з подушки гарної дівки... Тобі краще знати, чи варто змагатися з цим дипломатом; він здається мені промітним, як чорт.

— О! — скрикнув Контансон,— це ж він одержав триста тисяч франків в день арешту Естер,— він був у фіакрі! Я пригадую ці очі, цей лоб, ці сліди віспи.

— Ах, який посаг могла б мати моя сердечна Лідія! — скрикнув Пейрад.

— Ти можеш залишатись набобом,— сказав Корантен.— Щоб мати око в домі Естер, треба зв'язати її з Валь-Нобль; Естер була справжньою коханкою Люсьєна де-Рюбампре.

— В Нюсінжена вже видурили більше ніж п'ятсот тисяч франків,—сказав Контансон.

— Їм треба ще стільки ж,— зауважив Корантен,— земля Рюбампре коштує мільйон. Татусю,— сказав він, ляскаючи Пейрада по плечу,— ти ще зможеш дістати понад сто тисяч франків, щоб видати Лідію заміж.

— Не кажи мені цього, Корантен. Якщо твій план не вдасться, не знаю, на що я буду здатний.

— Можливо, що ти їх матимеш завтра! Абат, друже мій, дуже хитрий, нам треба визнати його вищість, це найбільший диявол. Та я його держу, він розумна людина і тому піддасться. Будь дурним, як набоб, і не бійся нікого.

Ввечері цього ж самого дня, коли оті справжні вороги зустрілись віч-на-віч на місці поєдинку, Люсьєн поїхав перебути вечір у домі де-Гранльє. Товариство було численне. Герцогиня затримала Люсьєна на деякий час біля себе перед лицем цілого салону і була дуже ласкава до нього.

— Ви зробили невеличку подорож? — спитала вона.

— Так, пані герцогиня. Моя сестра, бажаючи полегшити мій шлюб, зробила великі жертви, і я мав змогу придбати землі Рюбампре, знову з'єднавши їх. Але в своєму паризькому повіреному я знайшов спритну людину, він зумів уберегти мене від власників маєтків, що могли б підвищити свої претензії, дізнавшись про їм'я покупця.

— Чи є там замок? — спитала Клотільда, підкреслено всміхаючись.

— Є щось подібне до замку, але найкраще буде скористатися з нього, як з матеріалу, щоб збудувати дім у сучасному стилі.

Очі Клотільди випромінювали сяйво щастя крізь її задоволені посмішки.

— Ви сьогодні зіграєте робер з моїм батьком,— сказала вона тихо Люсьєнові.— Я надіюсь, що через два тижні вас запросять на обід.

— Ну, любий пане,— сказав герцог де-Гранльє,— кажуть, що ви купили землю Рюбампре; вітаю вас з цього приводу. Це добра відповідь тим, хто наділяв вас боргами. Щодо нас, то ми можемо мати явні борги, як Франція або Англія, але, бачите, людям без капіталу, початківцям, не личить такий тон.

— Ах, пане герцог, у мене ще є п'ятсот тисяч франків боргу за землю.

— Ну, що ж, треба одружитися з дівчиною, яка принесе їх вам, але в нашому передмісті ви навряд чи знайдете партію з таким капіталом,— тут дають мало посагу за дочками.

— Але їм досить імени,— відповів Люсьєн.

— Нас тільки троє для партії у віст — Моффріньєз, д'Еспар і я, чи не хочете бути четвертим? — сказав герцог Люсьєнові, показуючи йому на ломберний столик.

Клотільда підійшла до стола глянути на гру свого батька.

— Вона хоче, щоб я взяв це на свій рахунок,— сказав герцог, поляскуючи по руках свою дочку і скоса поглядаючи на Люсьєна, що залишився серйозним.

Люсьєн, партнер пана д'Еспара, програв двадцять луідорів.

— Люба мамо,— сказала Клотільда, підійшовши до герцогині,— він був досить розумним, щоб програти.

Об одинадцятій годині, обмінявшися з мадмуазель де-Гранльє кількома ніжними словами, Люсьєн повернувся і ліг у ліжко, думаючи про остаточну перемогу, яку він мав одержати через місяць, бо не мав сумніву, що буде прийнятий, як наречений Клотільди, і одружиться перед постом 1830 року.

Другого дня, в той час, коли Люсьєн курив після сніданку в товаристві дуже заклопотаного Карлоса, їм доповіли, що якийсь пан де Сент-Естев (що за насмішка!) хоче бачити абата Карлоса Ерреру або пана Люсьєна де-Рюбампре.

— Чи сказали внизу, що я виїхав? — скрикнув абат.

— Так, пане,— відповів грум.

— Ну, добре, прийми цього чоловіка,— сказав він Лю-

сьенові,— та не кажи жодного слова, що могло б компромітувати нас, не роби жодного жесту подиву, це ворог.

— Ти чутимеш розмову,— сказав Люсьєн.

Карлос сховався в суміжній кімнаті, і крізь щілину дверей побачив Корантена, але впізнав його тільки по голосу, настільки ця невідома велика людина вміла перетворюватись! В цю хвилину Корантен скидався на старого директора департаменту міністерства фінансів.

— Я не маю честі бути відомим вам, пане,— сказав Корантен,— але...

— Вибачте, що переб'ю вас, пане,— сказав Люсьєн,— але...

— Але йдеться про ваш шлюб з мадмуазель Клотільдою де-Гранльє, який не відбудеться,— жваво сказав Корантен.

Люсьєн сів, нічого не відповівши.

— Ви в руках людини, яка має змогу, бажання і владу довести герцогові де-Гранльє, що за землю Рюбампре буде заплачено грішми, що їх один дурень дав вам за вашу коханку — мадмуазель Естер,— провадив Корантен.— Легко буде знайти оригінали судових постанов, за якими Естер була переслідувана, можна також примусити д'Естурні сказати правду. Будуть викриті надзвичайно спритні штуки, зіграні з бароном де-Нюсінженом... Тепер все ще можна полагодити. Дайте сто тисяч франків, і ви будете в безпеці. Мене це зовсім не обходить. Я просто виконую доручення тих, хто вас шантажує.

Корантен міг говорити хоч цілу годину. Люсьєн курив цигарку з абсолютно безтурботним виразом.

— Пане,— відповів він,— я не хочу знати, хто ви, бо люди, які виконують подібні доручення, взагалі не мають імени, принаймні, для мене. Я дав вам спокійно висловитись: бо я в себе. Мені здається, ви не позбавлені глузду, вислухайте мою дилему.

Запанувала мовчанка; Люсьєн зустрів льодовим поглядом кошачі очі Корантена.

— Або ви спираєтесь на цілком брехливі факти, і я не повинен звертати на них ніякої уваги,— провадив Люсьєн,— абож ви маєте рацію, і тоді, давши вам сто тисяч франків, я надав би вам право вимагати в мене стільки раз по сто тисяч, скільки ваш патрон може знайти Сент-Естевів, щоб надсилати до мене... Але, щоб скінчити відразу з вашим поважним дорученням, знайте, що я, Люсьєн де-Рюбампре, нікого не боюсь. Я аж ніяк непричетний до всіх тих каверз, про які ви кажете. Якщо родина де-Гранльє буде надто вибагливою, знайдуться інші, дуже благородні дівчата,

з якими можна взяти шлюб. Зрештою, не буде для мене соромно залишитись нежонатим, зокрема коли, як ви думаєте, я з таким зиском торгую білими рабинями.

— Якщо пан абат Карлос Еррера...

— Пане,— сказав Люсьєн, перериваючи Корантена,— абат Карлос Еррера в цю хвилину перебуває на шляху до Іспанії, його ніяк не обходить мій шлюб, він нічого не знає про мої грошові справи. Ця державна людина була ласкава допомагати мені довгий час своїми порадами, але вона має дати звіт його величності королю іспанському. Якщо вам треба поговорити з абатом, раджу вам виїхати до Мадріда.

— Пане,— чітко сказав Корантен,— ви ніколи не будете чоловіком мадмуазель Клотільди де-Гранльє.

— Тим гірше для неї,— відповів Люсьєн, нетерпляче штовхаючи Корантена до дверей.

— Чи добре ви поміркували?— холодно сказав Корантен.

— Пане, я не можу визнати за вами ні права втручатись у мої справи, ні права позбавляти мене втіхи викурити цигарку,— сказав Люсьєн, кидаючи загаслу цигарку.

— Прощайте, пане,— сказав Корантен.— Ми вже більш не побачимось... але в житті вашому, безперечно, буде така хвилина, коли ви ладні будете дати половину свого багатства, аби тільки повернути собі можливість покликати мене зараз назад із сходів.

У відповідь на цю загрозу Карлос зробив жест, немов відтинаючи комусь голову.

— Тепер — до праці!— скрикнув він, глянувши на Люсьєна, який пополотнів після цієї жахливої розмови.

Якби серед дуже невеликого числа читачів, що цікавляться моральною і філософською стороною книги, знайшовся хоч один, який повірив би, що барон де-Нюсінжен добився свого,— він тим самим довів би, як важко підкорити серце дівчини будьяким законам фізіології. Естер вирішила примусити бідолашного мільйонера дорого заплатити за те, що він називав своїм „тнем дріумфу". Отже, в перших числах лютого 1830 року входини ще не були справлені в „нефелишкому баласі".

— Але,— казала Естер конфіденціально своїм подругам, які переказали це баронові,— під час карнавалу я відкрию свій дім, і мій чоловік буде „наче вареник у маслі плавати".

Цей вислів зробився приказкою серед веселих дівчат.

Отже, барон покищо ремствував. Як людина жоната, він був смішним, скаржився своїм близьким, його незадоволення виходило назовні. Тим часом Естер сумлінно виконувала свою роль пані Помпадур при князеві спекуляції. Вона вже

влаштувала дві чи три маленькі вечірки виключно з метою ввести в дім Люсьєна. Лусто, Растіньяк, дю-Тільє, Біксіу, Натан, граф де-Брамбур,— цвіт гульвіс, зробились постійними відвідувачами дому. Нарешті Естер прийняла, як актрис для тієї п'єси, яку розігрувала, Туллію, Флорентіну, Фанні Бопре, Флоріну, двох актрис і двох танцюристок, далі пані дю-Валь-Нобль. Ніщо не може бути сумнішим, ніж дім куртизанки без солі суперництва, гри туалетів і різноманітності облич. За шість тижнів Естер зробилась найдотепнішою, найцікавішою, найгарнішою й найелегантнішою з парій жіночої статі, з яких складається клас куртизанок. Поставлена на відповідний п'єдестал, вона втішалась усіма насолодами пустославності, що спокушають звичайних жінок,— але втішалась немов жінка, яку таємна думка підносить вище від її касти. В серці своєму вона зберігала власний образ, який примушував її червоніти і яким вона пишалась; година її зречення завжди стояла перед її сумлінням. В її сарказмах відбивався внутрішній настрій, бо замкнений в куртизанці ангел кохання відчував глибоку зневагу до підлої й гидкої ролі, яку відігравало тіло в присутності душі. Бувши одночасно глядачем і актором, суддею й підсудним, вона здійснювала чарівний образ арабських казок, в яких майже завжди під ганебним покровом ховається вища істота; прообраз її під ім'ям Навуходоносора можна знайти в книзі книг — біблії. Дозволивши собі жити до наступного дня після зради, жертва мала право дещо потішатися з ката. Крім того, відомості, зібрані Естер про таємні й ганебні засоби, якими барон досяг свого величезного багатства, зовсім звільнили її від докорів сумління, і їй подобалась роль богині Ате — Помсти, як сказав Карлос. Отже, вона ставала по черзі то чарівною, то ненависною для мільйонера, який жив тільки нею. Коли барон доходив до такої міри страждання, що хотів кинути Естер, вона ніжностями знов привертала його до себе.

Еррера, виїхавши на очах у всіх до Іспанії, доїхав до Тура. Він наказав своїй кареті їхати далі до Бордо; в кареті сидів найнятий слуга, що мусив грати роль пана і чекати його в готелі Бордо. Потім він повернувся в диліжансі, перебравшись комівояжером, оселився нишком у Естер, звідки через Азію, Європу і Паккара пильно керував своїми махінаціями, стежачи за всім, особливо за Пейрадом.

Приблизно за два тижні перед днем, призначеним нею для свята, що мало відбутись на другий день після першого балу в Опері, куртизанка, яка ставала небезпечною через свої дотепні слівця, сиділа в Італійській опері в глибині

ложі; барон був змушений абонувати для неї ложу бенуара, щоб сховати свою коханку і не з'являтися з нею прилюдно за кілька кроків від пані де-Нюсінжен. Естер вибрала таку ложу, звідки було б видно ложу пані де-Серізі, яку майже завжди супроводив Люсьєн. Нещасна куртизанка вважала за щастя бачити Люсьєна в середу, четвер і суботу біля пані де-Серізі. На цей раз Естер побачила о пів на десяту, як Люсьєн увійшов у ложу графині з журливим, блідим обличчям і майже перекривленими рисами. Ці ознаки внутрішнього розпачу були помітні тільки для Естер. Жінка, що любить, знає обличчя чоловіка, як моряк — чисте море.

„Боже! що з ним таке?.. Що трапилось? Може йому треба поговорити з цим пекельним ангелом, його ангелом-хоронителем, який живе, сховавшись у мансарді між кімнатами Європи й Азії?"

Заклопотана такими болісними думками, Естер ледве чула музику. Тим легше повірити, що вона зовсім не слухала барона, який тримав обома руками ручку свого „анхел" і щось говорив їй своєю польсько-єврейською говіркою; його чудна вимова завдавала не менш прикрості тому, хто її слухав, ніж читачеві.

— Есдер,— сказав він, випустивши її руку й відштовхуючи її легким рухом незадоволення,— фі мене не злухайте!

— Ах, барон, ви перекручуєте любов так само, як і французьку мову.

— К шорту!

— Я тут не в себе в будуарі, я в Італійській опері. Якби ви не були касою виробу Юре або Фіше, касою, що якимсь чудом перетворилась на людину, ви не робили б стільки галасу в ложі жінки, яка любить музику. Звичайно, я вас не слухаю! Ви шарудите в моєму платті, немов комаха в папері, і мені аж смішно, такий ви жалюгідний. Ви кажете мені — „фі харненькі, фі аббетитні"... Старий фат! А якби я вам сказала: „Ви мені сьогодні менш неприємні, ніж вчора, повернімось додому?" Та я ж помічаю по ваших зітханнях (хоч я вас не слухаю, а, проте, відчуваю),— я бачу, що ви здорово пообідали, у вас починається травлення. Добре запам'ятайте (я вам досить дорого коштую, а тому маю давати подеколи поради за ваші гроші!) — запам'ятайте, любий, що людині з затрудненим травленням, як от у вас, не дозволяється казати коханці байдужим тоном і невчасно: „Фі харненькі..." Блонде каже, що один старий солдат помер від такої завзятості в обіймах... релігії. Зараз десята година, ви скінчили обідати о дев'ятій у дю-Тільє

з вашим франтом графом де-Брамбуром, вам треба перетравити мільйони й трюфелі,— зайдіть завтра о десятій!

— Як фі шорстокі!..— скрикнув барон, визнаючи глибоку справедливість цієї медичної аргументації.

— Жорстока!..— повторила Естер, весь час дивлячись на Люсьєна.— Хіба ви не звертались до Б'яншона, до Десплена, до старого Одрі?.. З того часу, як ви бачите зорю свого щастя, знаєте кого ви мені нагадуєте?

— Кого?

— Гладкого старигана, закутаного в фланель, який раз-у-раз проходжується від крісла до вікна — поглянути, чи не показує термометр температури, корисної для шовковиків, яку рекомендував йому лікар.

— Снайте, фі нефдячні!..— скрикнув барон, втративши надію почути ту музику, яку закохані старі все ж частенько чують в Італійській опері.

— Невдячна! — сказала Естер.— А що ви мені досі дали?.. Багато неприємностей. Слухайте, татусю, чи я можу бути гордою з вами? Ви, звичайно, пишаєтесь мною, я прекрасно ношу ваші галуни і лівpею. Ви сплатили мої борги!.. хай так. Але ви поцупили в свій час досить мільйонів... (Ах, не робіть гримас, ви згодні зо мною!) досить мільйонів щоб не звертати на це уваги. І в цьому ваша найбільша слава. Дівка і злодій — найкраща пара. Ви спорудили чудову клітку для папуги, яка вам подобається... Чекайте подяки від бразільського ара за те, що ви його посадили в позолочену клітку... Та не дивіться так на мене, наче якийсь бонза. Ви показуєте свого червоного з білим ара цілому Парижеві. Ви кажете: „Хіба є будь у кого в Парижі така папуга?.. а як вона цокотить! як вона влучно добирає слова!..“ Входить дю-Тільє, вона каже: „Добридень, шельма!“ Та ви ж щасливі, як голландець, що володіє тюльпаном-унікумом, немов старий набоб, який живе в Азії на англійській пенсії і якому комівояжер продав першу швейцарську табакерку, що заграла три увертюри. Ви хочете здобути моє серце? Добре, я скажу вам про спосіб завоювати його.

— Кашіть, кашіть!.. Я фсе зроплю тля фас... Мені бриємно, коли фі з мене глусуєте!..

— Будьте молодим, будьте гарним, будьте як Люсьєн де-Рюбампре, який он зайшов до вашої дружини, і ви даром одержите те, чого ніколи не зможете купити за всі ваші мільйони.

— Я фас салишай, бо фі сьогодні спрафті шахлифі!..— сказав біржовий хижак, змінившись на обличчі.

— Прекрасно, на добраніч,— відповіла Естер.— Накажіть „Шоршу", щоб він вам поклав під голову якомога більш подушок, а ноги держіть нижче, бо у вас сьогодні апоплексичний колір обличчя... Любий мій, ви ж не будете заперечувати, що я цікавлюсь вашим здоров'ям.

Барон стояв, взявшись за ручку дверей.

— Сюди, Нюсінжен!— сказала Естер, погордливим жестом покликавши його назад.

Барон схилився перед нею з виразом собачої приниженості.

— Хочете, щоб я була з вами сьогодні милою й давала вам у себе дома водички з цукром, „пестуючи" вас, гладка потворо?

— Фі мені розпиваєте зерце...

— „Розпиваєте зерце"...— розпивають вино, а не серце!— відказала вона, глузуючи з вимови барона.— Ну, так ось, приведіть мені Люсьєна, я хочу його запросити на наш валтасарів бенкет і бути певна, що він прийде. Якщо ви добре виконаєте це моє доручення, я так гарненько скажу тобі, що люблю тебе, мій гладкий Фредерік, що ти повіриш...

— Фі чаріфниця,— сказав барон, цілуючи рукавичку Естер.— Я згоден злухати цілу годину лайок, якби в кінці савжди пули такі ласкаві слофа.

— Ну-ну! якщо мене не послухають, то...— сказала вона, сварячись на барона пальцем, як на дитину.

Барон затрусив головою, немов пійманий в тенета птах, що благає мисливця змилуватись.

— Боже мій, що це з Люсьєном?— сказала вона собі, замисливщись сама і вже не стримуючи сліз,— ніколи не був він такий смутний.

Ось що трапилось з Люсьєном того самого вечора. О дев'ятій Люсьєн поїхав, як кожного вечора, в своїй кареті до Гранльє. Зберігаючи і свого верхового коня і того, що запрягався в кабріолет, для ранкових виїздів, він найняв, як роблять усі молоді люди, для зимових вечірніх виїздів карету; він вибрав у найкращого каретника найрозкішнішу карету з найкращими кіньми. Все сприяло йому за останній місяць: він три рази обідав у Гранльє, герцог був до нього дуже милий; продавши свої омнібусні акції за триста тисяч франків, Люсьєн мав змогу сплатити ще третину ціни за землю. Клотільда де-Гранльє робила свої чарівні туалети і накладала по десять банок рум'ян на щоки; нарешті вона одверто признавалась у своєму коханні до нього. Деякі високопоставлені особи вже говорили про шлюб Люсьєна і мадмуазель де-Гранльє, як про річ імовірну. Герцог

де-Шольє, колишній посол в Іспанії і, на короткий час, міністр закордонних справ, обіцяв герцогині де-Гранльє попросити в короля для Люсьєна титул маркіза. Отже, пообідавши у пані де-Серізі, Люсьєн поїхав цього вечора з вулиці Шосе-д'Антен у Сен-Жерменське передмістя з своїм щоденним візитом. Він приїздить, кучер гукає, щоб відчинили ворота, вони відчиняються, він спиняється біля під'їзду. Виходячи з карети, Люсьєн помічає в дворі чотири екіпажі. Побачивши пана де-Рюбампре, один із лакеїв, який відчиняв і зачиняв двері під'їзду, виходить і стає на ганку перед дверима, немов солдат на варту.

— Його милості нема дома! — каже він.

— Пані герцогиня приймає,— зауважує Люсьєн лакеєві.

— Пані герцогиня виїхали,— поважно відповідає лакей.

— Мадмуазель Клотільда...

— Не думаю, щоб мадмуазель Клотільда прийняла пана у відсутності пані герцогині...

— Але є гості,— сказав Люсьєн, вражений немов громом.

— Не знаю,— відповів лакей, намагаючись бути водночас дурникуватим і шанобливим.

Для тих, хто вважає етикет за найгрізніший закон людського суспільства, нема нічого жахливішого за нього. Люсьєн легко вгадав значення цієї жорстокої для нього сцени: герцог і герцогиня не хотіли його приймати. Він відчув, як спинний мозок застигає в нього в хребті, і дрібні краплі холодного поту перлинами проступили на його лобі. Ця розмова відбулась у присутності його власного камердинера, який, взявшись за ручку дверцят, вагався зачинити їх. Люсьєн зробив йому знак, що поїде, але, сідаючи в карету, він почув кроки людей, які спускалися з сходів; лакей вигукував раз-у-раз: „Карету пана герцога де-Шольє!", „Карету пані віконтеси де-Гранльє!" Люсьєн тільки сказав своєму слузі: „Мерщій до Італійської опери!.." Не зважаючи на поквапливість, злощасний денді не міг уникнути герцога де-Шольє і його сина, герцога де-Реторе, з якими він був змушений тільки обмінятись поклонами, бо вони не промовили до нього ні слова. Значна двірська катастрофа, падіння грізного фаворита часто завершується на порозі кабінету одним словом швейцара з обличчям гіпсової маски.

„Як повідомити негайно мого порадника про катастрофу?"— сказав сам до себе Люсьєн, їдучи до Італійської опери.—„Що трапилось?"

Він губився в здогадах. А трапилось тільки що таке. Того ж ранку, об одинадцятій, герцог де-Гранльє, уві-

йшовши до маленької вітальні, де снідала родина, і поцілувавши Клотільду, сказав:

— Дитино моя, поки не буде нових розпоряджень, не думай більш про вельможного пана де-Рюбампре.

Потім він взяв герцогиню під руку і, завівши її до амбразури вікна, сказав їй пошепки кілька слів, від яких бідна Клотільда змінилась на обличчі, бо мадмуазель де-Гранльє стежила за своєю матір'ю, яка слухала герцога, і помітила на її обличчі великий подив.

— Жан,— сказав герцог одному з слуг,— віднесіть цю записку до герцога де-Шольє, попросіть його відповісти вам „так" чи „ні". Я його запрошую пообідати з нами сьогодні,— сказав він дружині.

Сніданок минув дуже сумно. Герцогиня здавалась задумливою, герцог був начебто розлючений на самого себе, а Клотільда насилу стримувала сльози.

— Дитино моя, ваш батько має рацію, слухайтесь його,— зворушено сказала мати своїй дочці.— Я не можу сказати вам так, як він —„не думайте про Люсьєна!" Ні, я розумію твоє страждання (Клотільда поцілувала матері руку). Але я скажу тобі, мій ангел: „Почекай, не роби ніяких спроб, страждай мовчазно, бо ти його любиш, і май довіру до піклувань твоїх батьків". Благородні дами, дитино моя, тому й благородні, що вони вміють в усіх обставинах виконувати свій обов'язок, зберігаючи благородство.

— Що ж трапилось? — спитала Клотільда, бліда, мов лілея.

— Такі важливі речі, що тобі не можна про них сказати, серденько,— відповіла герцогиня,— бо якщо це неправда, твоя думка буде марно забруднена; а коли це правда, то ти про це не повинна знати.

О шостій годині герцог де-Шольє увійшов у кабінет герцога де-Гранльє, який чекав його.

— Слухай, Анрі... (Герцоги були на ти й називали один одного на ім'я. Це один із відтінків, придуманих для того, щоб відзначати ступінь інтимності, стримувати наплив французької фамільярності і приборкувати самолюбство)... Слухай, Анрі, я в такому скрутному становищі, що можу послухати поради тільки старого друга, що знається в ділових питаннях, як от ти. Дочка моя Клотільда, як ти знаєш, любить цього пана Рюбампре, якого мені трохи не силоміць нав'язали, як її нареченого. Я завжди був проти цього шлюбу; та, кінець-кінцем, пані де-Гранльє не спромоглась зробити опір коханню Клотільди. Коли цей хлопець купив землю і виплатив за неї три чверті грошей, з мого боку

не було більше заперечень. Та ось учора ввечері я одержую анонімний лист (ти знаєш, як треба ставитись до таких листів), де мене повідомляють, що багатство цього юнака походить із брудного джерела і що він бреше, нібито його сестра дає йому капітали, потрібні для купівлі. Вимагають, щоб я ради честі своєї дочки і з поваги до нашої родини зібрав відомості, і вказують мені способи, як це зробити. Та ось прочитай сам.

— Я поділяю твій погляд на анонімні листи, любий Фердінанд,— відповів герцог де-Шольє, прочитавши лист,— але, зневажаючи їх, слід їх усе ж використовувати, так само, як і шпигунів. Зачини свої двері для цього юнака, і спробуймо зібрати відомості. У тебе є повірений Дервіль, людина, якій ми цілком довіряємо; він знає таємниці багатьох родин, йому можна довірити й оцю. Це людина порядна, поважна, чесна; він хитрий, проникливий, але проникливий тільки в діловій сфері; ти мусиш використати його тільки для того, щоб дістати свідчення, на яке ти міг би зважити. У нас в міністерстві закордонних справ є від поліції королівства незамінна людина для розкриття державних таємниць. Ми часто надсилаємо його з дорученнями. Скажи Дервілеві, що в цій справі в нього буде помічник. Наш шпигун — це „пан", що зможе з'явитись з орденом почесного легіону, маючи вигляд дипломата. Цей шельма буде полювати, а Дервіль буде просто стежити за полюванням. Твій повірений скаже тобі, чи гора приведе мишу, а чи ти будеш змушений порвати з тим панком Рюбампре. Через тиждень ти вже знатимеш, що робити.

— Молодий чоловік ще не маркіз, щоб образитись, коли не заставатиме мене дома протягом тижня,— сказав герцог де-Гранльє.

— Особливо, якщо ти віддаси за нього дочку,— відповів колишній міністр.— Якщо анонімний лист каже правду — що тобі з того? Ти пошлеш Клотільду в подорож з моєю невісткою Мадленою, яка хоче їхати в Італію...

— Ти мене рятуєш! та я не знаю ще, чи повинен дякувати тобі...

— Почекаймо подій.

— Ах! — скрикнув герцог де-Гранльє.— Як же звуть цього пана? Треба повідомити Дервіля про нього... Надішли його до мене завтра близько четвертої години, Дервіль буде в мене, я їх зведу докупи.

— Справжнє його ім'я, здається, Корантен (ім'я, якого ти не повинен знати), але цей пан прийде до тебе під панцером свого міністерського прізвища. Він зветься пан

де-Сент... — щось таке... — А! Сент-Ів... Сент-Валер, одно з двох. Ти можеш покластися на нього, Людовік XVIII абсолютно довіряв йому.

Після цієї розмови мажордом дістав наказ зачинити двері перед паном де-Рюбампре; це і було відразу ж виконано.

Люсьєн походжав по фойє Італійської опери, немов п'яний. Він вже бачив себе посміховищем цілого Парижа. В особі герцога де-Реторе він мав одного з тих нещадних ворогів, до яких треба посміхатись, не маючи змоги помститись, бо їх напади відповідають законам світського товариства. Герцог де-Реторе знав про сцену, яка тількищо відбулась біля дверей де-Гранльє.

Люсьєн, відчуваючи пекучу потребу повідомити про несподіване нещастя свого особистого дійсного таємного радника, боявся зайти до Естер, щоб не компромітувати себе перед людьми, які могли там бути. Він навіть забув, що Естер тут, настільки думки його затьмарились. І при такій розгубленості він мусив розмовляти з Растіньяком, який, ще не знаючи новини, вітав його з близьким одруженням. В цю хвилину Нюсінжен з'явився перед Люсьєном і сказав йому, всміхаючись.

— Зропіть мені бриємність зайти до пані те-Жамбі, яка хоче фас зама сапрозити на входини...

— З охотою, барон,— відповів Люсьєн, якому фінансист здавався ангелом-рятівником.

— Залиште нас,— сказала Естер до пана де-Нюсінжен, коли він увійшов з Люсьєном; — підіть до пані дю-Валь-Нобль — он вона в ложі третього ярусу з своїм набобом... Багато набобів зростає в Індії,— додала вона, обмінюючись поглядом з Люсьєном.

— А цей,— сказав, усміхаючись, Люсьєн,— страшенно схожий на вашого.

— І приведіть її сюди,— провадила вона, відповівши Люсьєнові знаком і звертаючись до барона,— разом з її набобом, він дуже хоче познайомитись з вами; кажуть, що він надзвичайно багатий. Бідна жінка вже скаржилась мені не знаю скільки раз, що цей набоб не рушить з місця; може, якщо ви йому покажете мету, він буде меткіший.

— Фі снашит маєте нас са метикуватих? — сказав барон, виходячи.

— Що з тобою, мій Люсьєн? — сказала Естер своєму коханцеві на вухо, торкаючись його губами, тільки но зачинились двері ложі.

— Я пропав! Мене тількищо не прийняли в домі де-Гранльє

під приводом, нібито нікого нема дома. І герцог і герцогиня були дома, і п'ять виїздів були в дворі...

— Як? Шлюб розладнався? — спитала Естер тремтячим голосом, бо їй уже ввижався рай.

— Я ще не знаю, що саме замислили проти мене...

— Мій Люсьєн,— відповіла вона чарівно пестливим голосом,— чого ти сумуєш? Ти одружишся згодом ще вигідніше. Я тобі зароблю два маєтки.

— Запроси сьогодні до себе на вечерю гостей, щоб я міг нишком поговорити з Карлосом, і, головне, не забудь запросити лжеанглійця й Валь-Нобль. Цей набоб спричинився до моєї невдачі, він наш ворог, він буде в наших руках, і ми...

Але Люсьєн спинився і зробив рух відчаю.

— Та що ж трапилось? — спитала бідна дівчина, почуваючи себе немов на гарячому вугіллі.

— Ах, пані де-Серізі бачить мене! — скрикнув Люсьєн.— І на довершення лиха з нею герцог де-Реторе, один із свідків моєї невдачі.

Справді, в цю хвилину герцог де-Реторе втішався в страждання графині де-Серізі.

— Ви дозволяєте Люсьєнові з'являтись у ложі мадмуазель Естер? — казав молодий герцог, показуючи на ложу і на Люсьєна.— Ви ж цікавитесь ним, отже, вам слід було б сказати йому, що цього не годиться робити. Можна вечеряти: в неї, там можна навіть... Але мене, справді, вже не дивує збайдужіння Гранльє до цього хлопця: я тількищо бачив, як його не пустили в дім, біля дверей...

— Ці дівчата дуже небезпечні! — сказала пані де-Серізі, наводячи лорнет на ложу Естер.

— Так,— сказав герцог,— як через те, що вони можуть, так і через те, що вони хочуть...

— Вони його розорять! — сказала пані де-Серізі,— бож вони, як мені казали, однаково дорого коштують, коли їм платять, і коли їм не платять.

— Не для нього!..— відповів молодий герцог, удаючи здивування.— Вони не тільки нічого йому не коштують, а навіть йому дали б грошей при потребі — вони всі бігають за ним.

У графині трохи нервово сіпнулись губи, і цього ніяк не можна було вважати за усмішку.

— Добре,— сказала Естер,— приходь вечеряти опівночі. Приведи Блонде й Растіньяка. Будуть, принаймні, дві цікаві особи, і всіх буде не більше як дев'ять.

— Треба знайти спосіб послати барона по Европу під приводом попередити Азію; ти скажи їй, що трапилось зо

мною, щоб Карлос знав про це ще до того, як набоб буде в його руках.

— Все буде зроблено,— сказала Естер.

Таким чином Пейрад мав, очевидно, опинитись, не знаючи цього, під одним дахом з своїм ворогом. Тигр ішов у лігво лева, та ще й лева, оточеного власною сторожею.

Коли Люсьєн повернувся в ложу пані де-Серізі, вона, замість повернути до нього голову, всміхнутись і, прибравши плаття, дати йому місця біля себе,— удавала, начебто абсолютно не помічає того, хто ввійшов, і дивилась в лорнет на залу. Але Люсьєн помітив по тремтінню лорнета, що графиня була охоплена тим жахливим збуренням, яким спокутується недозволене щастя. Все ж він пішов у передню частину ложі поруч з нею, і сів у протилежний куток, залишивши між графинею і собою невелике вільне місце; він сперся на край ложі правим ліктем, поклавши підборіддя на руку в рукавичці, потім повернувся півповоротом і почав чекати, щоб вона заговорила. Пройшла половина дії, але графиня ще нічого йому не казала і ні разу не глянула на нього.

— Не розумію,— сказала вона йому нарешті,— чого ви тут; ваше місце в ложі мадмуазаль Естер...

— Я йду туди,— сказав Люсьєн, і вийшов, не глянувши на графиню.

— Ах, любонько,— сказала пані дю-Валь-Нобль, входячи в ложу Естер разом з Пейрадом, якого барон де-Нюсінжен не впізнав,— я дуже рада рекомендувати тобі пана Самюеля Джонсона, він поклонник талантів пана де-Нюсінжена.

— Чи справді так, пане? — сказала Естер, усміхаючись Пейрадові.

— О, yes, душе,— сказав Пейрад.

— Бачите, барон, ось французька мова, що скидається на вашу так само, як говірка Нижньої Бретані на бургундську. Мені буде дуже цікаво послухати, як ви розмовлятимете про фінанси... Знаєте, пане набоб, чого я від вас вимагаю, щоб познайомити вас з моїм бароном? — спитала вона, усміхаючись.

— О!.. Д'якуй вас, ві мене рекомендуйт сер баронет.

— Так! — провадила вона.— Зробіть мені ласку, повечеряйте в мене. Немає міцнішої смоли, ніж сургуч від пляшки з шампанським, щоб зв'язати людей, він скріпляє всі справи, особливо ті, в яких люди заплутуються. Приходьте сьогодні, будуть добрі хлопці! А ти, любенький Фредерік,— сказала вона баронові на вухо,— ваша карета

тут, поспішайте на вулицю Сен-Жорж, привезіть мені Європу, мені треба сказати їй дещо про вечерю... Я запросила Люсьєна, він приведе до нас двох дотепних чоловіків... Ми розіграємо англійця,— сказала вона на вухо пані дю-Валь-Нобль.

Пейрад і барон залишили жінок на самоті.

— Ах, люба моя, якщо тобі пощастить розіграти цього гладкого негідника, значить, тобі не бракує дотепності,— сказала Валь-Нобль.

— Якби це було неможливо, ти мені його позичила б на тиждень,— відповіла Естер, сміючись.

— Ні, ти його не витримала б і пів дня,— зауважила пані дю-Валь-Нобль;— цим хлібом і зуби поламаєш! Зарікаюсь на все життя ощасливлювати будьякого англійця... З них такі холодні егоїсти, такі свині в штанах...

— Невже він поводиться нечемно?— спитала Естер, усміхаючись.

— Навпаки, люба моя, ця потвора досі ще не сказала мені ти.

— Ні при яких обставинах?— спитала Естер.

— Цей нещасний називає мене завжди „пані", зберігаючи непорушну байдужість, навіть у такі хвилини, коли чоловіки бувають більш-менш милі. Їй-богу, любов — це для нього однаковісінько, як голити собі бороду. Він витирає бритву, вкладає її в футляр і дивиться в дзеркало, немов кажучи: „Я не порізався". Після цього він поводиться зо мною так шанобливо, що всяка жінка збожеволіла б. А хіба цей підлий бульйонщик-мілорд не розважається тим, що він примушує бідолаху Теодора ховатись і простоювати половину дня в моїй туалетній кімнаті! Нарешті він намагається перечити мені в усьому. А скупий!.. Як Гобсек і Жігоне разом! Коли ми їдемо обідати, він не платить за карету, що відвозить мене додому, коли я випадково не замовлю своєї...

— Ну,— сказала Естер,— а що ж він тобі дає за всю цю службу?

— О, люба моя, абсолютно нічого. П'ятсот франків готівкою та оплачує мій виїзд. Але який це виїзд?.. карета, подібна до тих, які наймають бакалійники на весілля, щоб поїхати в мерію, в церкву і в ресторан „Кадран-Бле"... Він мене мучить своєю пошаною. Коли я спробую нервуватись і удавати, що нездужаю, він не сердиться і каже мені: „Я хоччю щоуб міледі роббила свій баджань, бо нема ніччого хірше — не по-джентлменському,— як сказзайт до один харні джінка: „Ві єсть пак бавовні, ві єсть тоуар!" Ге! Ге! Ві майт справ до член антиалкоголь-тоуаристф

і тоуаристф боротьба рабстуо". І мій дивак залишається сухий, байдужий, показуючи мені, що він поважає мене так само, як поважав би якогось негра, і що це залежить не від його серця, а від його аболіціоністських переконань.

— Не можна бути бридкішим,— сказала Естер,— але я розорила б цього китайця.

— Розорити його?— заперечила пані дю-Валь-Нобль.— Для цього треба, щоб він кохав!.. Але навіть ти не схотіла б попросити в нього жодного су. Він вислухав би тебе і сказав би в тих британських висловах, після яких і ляпас здається солодким, що він тобі платить досить дорого за „такий маленький рідж, який єст льюбоув в тфій бідна джиззнь".

— Тільки подумати, що в нашому стані можна зустріти таких чоловіків!— скрикнула Естер.

— Ах, любонько, тобі пощастило!.. добре доглядай свого Нюсінжена.

— Але в твого набоба є щось на думці!

— Адель теж казала мені це,— відповіла пані дю-Валь-Нобль.

— Знаєш, люба, мабуть, цей чоловік вирішив примусити жінку зненавидіти і прогнати його по закінченні строку,— сказала Естер.

— Або він хоче розпочати якісь справи з Нюсінженом, і взяв мене тільки тому, що ми з тобою зв'язані; так думає Адель,— провадила далі пані дю-Валь-Нобль.— Ось чому я привела його до тебе сьогодні. Ах, якби я була певна щодо його планів, я прекрасно порозумілася б з тобою й з Нюсінженом.

— Ти не дратуєшся?— спитала Естер,— не кажеш йому часом правду в очі?

— Навіть коли б ти, з твоєю спритністю, спробувала це... то, не зважаючи на всю твою втішність, він тебе вбив би своїми льодовими всмішками. Хоч би ти казала йому які завгодно смішні речі, він поглянув би та й сказав би „Very good!"— і ти помітила б, що в його очах ти не більше як клоун.

— А якби розгніватись?

— Однаково! Це було б для нього видовищем. Йому можна зробити операцію під лівим соском — він не відчує найменшого болю; очевидно, в нього жерстяне нутро. Я йому так і сказала. Він відповів: „Я есть дудже радий з такий фізикал диспозишен"... І завжди чемний. Люба моя, в нього душа в рукавичках... Я ще кілька днів постраждаю так, щоб задовольнити свою цікавість. Коли б

не це, о, я вже сказала б Філіппові,— а він не має собі рівних у фехтуванні,— щоб він дав мілордові ляпаса. Іншого виходу немає.

— Я тобі хотіла порадити це! — скрикнула Естер; — але тобі перше треба дізнатись, чи він уміє боксувати, бо в цих старих англійців сила хитрощів.

— Другого такого не знайдеш!.. Ні, коли б ти тільки побачила, як він питає мене, які будуть мої розпорядження і о котрій годині він може приїхати, щоб застати мене (ну, звичайно ж!), і яких він вживає шанобливих висловів, як то кажуть, „дежентльменських", ти б сказала — „це жінка, яку обожують"; немає такої жінки, що не сказала б цього.

— І нам ще заздрять, моя люба! — сказала Естер.

— Нехай! — скрикнула пані дю-Валь-Нобль.— Знаєш, ми всі більш-менш пересвідчились у своєму житті, як мало на нас зважають; але, люба моя, ніколи ще мене так глибоко, так цілковито не зневажала брутальність, як зневажає повага оцього грубезного бурдюка з портвейном. Коли він напідпитку, він виходить „щоб не бути протиунай", як він каже Аделі, і не підпадати водночас двом „силлам": жінці й вину. Він зловживає моїм фіакром, користається ним більше, ніж я. Ах, якби нам сьогодні пощастило напоїти його так, щоб він покотився під стіл!.. Але він, випивши десять пляшок, буває тільки напідпитку, очі в нього каламутні, проте, він бачить прекрасно.

— Це як у тих людей, у яких вікна брудні зовні, але які зсередини бачать, що робиться на вулиці ... Я знаю таку властивість чоловіків — ця риса є в найвищій мірі у дю-Тільє.

— Подбай, щоб дю-Тільє теж був у тебе, і якби вони вдвох з Нюсінженом могли втягти його в якунебудь комбінацію—це, принаймні, було б помстою за мене!.. Вони б його довели до жебрацтва! Ах, люба моя, потрапити до цього лицемірного протестанта після того бідолахи Фалле, що був такий цікавий, такий добрячий, такий жартун!.. Отож ми попосміялись!.. Кажуть, що маклери дурні... Ну, та цей був дурний тільки один раз...

— Коли він тебе залишив без жодного су? Завдяки цьому ти й взнала неприємності веселого життя.

Європа, привезена де-Нюсінженом, просунула в двері свою гадючу голівку і, вислухавши кілька слів, сказаних на вухо господинею, зникла.

О пів на дванадцяту п'ять екіпажів спинились біля дверей уславленої куртизанки на вулиці Сен-Жорж. Це був екі-

паж Люсьена, що привіз Растіньяка, Блонде і Біксіу, екіпаж де-Тільє, барона де-Нюсінжена, набоба і Флоріни, яку завербував дю-Тільє. Потрійні вікна були сховані складками розкішних китайських завіс. Вечерю мали подати о першій годині; свічки палали, маленький салон і їдальня пишалися своїми розкошами. Збирались провести одну з таких розпусних ночей, які під силу хібащо цим трьом жінкам та цим чоловікам. Спочатку грали в карти, бо треба було почекати майже дві години.

— Чи ви граєте, мілорд? — спитав дю-Тільє у Пейрада.

— Я грав з О'Коннелем, Піттом, Фоксом, Каннінгом, лорт Бругем, лорт...

— Назвіть відразу цілу безліч лордів,— сказав Біксіу.

— Лорт Фіц-Вільям, лорт Елленборо, лорт Гертфорд, лорт...

Біксіу глянув на черевики Пейрада і нахилився.

— Чого ти шукаєш? — спитав його Блонде.

— Чорт забери! — пружину, яку треба натиснути, щоб спинити машину! — сказала Флоріна.

— Граєте по двадцяти? — спитав Люсьєн.

— Граю все, що ві згодні програйт...

— От крутій! — сказала Естер Люсьєнові,— всі вони вважають його за англійця!..

Дю-Тільє, Нюсінжен, Пейрад і Растіньяк сіли за партію віста. Флоріна, пані дю-Валь-Нобль, Естер, Блонде і Біксіу залишились біля каміна провадити далі розмову. Люсьєн тим часом перегортав якесь розкішно ілюстроване видання.

— Страва на столі! — сказав Паккар, що був у повному параді.

Пейрада посадили ліворуч від Флоріни біля Біксіу, якому Естер порадила напоїти набоба надміру, підохочуючи його пити. Біксіу був здатний пити без кінця. Ніколи за все своє життя Пейрад не бачив подібного блиску, не куштував подібних страв, не бачив таких гарних жінок.

„Я маю сьогодні ввечері втіхи на всі тисячу екю, яких мені досі коштує Валь-Нобль,— подумав він,— та крім того, я в них виграв тисячу франків".

— Ось приклад, який треба наслідувати! — крикнула до нього пані дю-Валь-Нобль, що сиділа поруч з Люсьєном, показуючи жестом пишноту їдальні.

Естер посадила Люсьєна біля себе й стискала його ногу під столом своїми ніжками.

— Чуєте? — сказала Валь-Нобль, дивлячись на Пейрада, який удавав, що нічого не бачить,— ось як ви по-

винні впорядкувати мені будинок! Той, хто приїхав з Індії з мільйонами, мусить стати на їх рівень.

— Я член антиалкоголь-тоуаристф.

— В такому разі ви здорово питимете! — сказав Біксіу,— бо в Індії страшенна спека, дядю!

Жарти Біксіу протягом вечері полягали в тому, щоб звертатись до Пейрада, як до одного з своїх дядьків, що повернувся з Індії.

— Матам ті-Фаль-Нопль зказаль мені, шо фі маєте ідей?.. — спитав Нюсінжен, розглядаючи Пейрада.

— Ось те, що мені хотілося почути,— сказав дю-Тільє Растіньякові,— обидва каліченння мови разом!

— Побачите, що вони нарешті зрозуміють один одного,— сказав Біксіу, згадавши, що саме хотів сказати дю-Тільє Растіньякові.

— Сер баронет, я задумайл один літл спекулейшен, о! вері комфортебль... дудже зисковні і дудже багато приб'ютків...

— Ви побачите,— сказав Блонде до дю-Тільє,— що він не поговорить і хвилини без того, щоб не згадати про англійський парламент і уряд.

— Це б'юде в Китай... для опіум...

— Дак, я снаю,— сказав Нюсінжен, як людина, що прекрасно обізнана з світовою комерцією,— але анклійський урят скорисдався обіумом, щоп відкрити сопі шлях до Кидаю, і фін нам не тосфолить...

— Нюсінжен перший заговорив про уряд,— сказав дю-Тільє, звертаючись до Блонде.

— Ах, ви торгували опіумом! — скрикнула пані дю-Валь-Нобль! Я тепер розумію, чому від вас очманіти можна — це ж він у вас у серці залишився.

— Пачите! — скрикнув барон, звертаючись до удаваного торговця опіумом і показуючи йому на пані дю-Валь-Нобль,— фі дак само, як я: ніколи мільйонер не може вбодопатись шінці.

— Я кохау усяйкі міледі дудже багато і дудже часто! — відповів Пейрад.

— І все через антиалкогольне товариство,— сказав Біксіу, який тількищо примусив Пейрада влити в себе третю пляшку бордо, почати пляшку портвейну.

— О! — скрикнув Пейрад,— іт із вері португальські вайн* з Англії!

Блонде, дю-Тільє і Біксіу обмінялись усмішкою. Пейрад

---

* Це справжнє португальське вино (англ.) (*Прим. перекл.*).

був здатний переодягати в собі все, навіть розум. Мало таких англійців, які б не запевняли вас, що золото і срібло в Англії краще, ніж десь інде. Курчата і яйця з Нормандії, привезені на лондонський ринок, дають англійцям підставу запевняти, що лондонські курчата й яйця кращі (very fine*), ніж паризькі, хоч вони з тієї ж самої місцевості. Естер і Люсьєн були вражені цією досконалістю костюму, мови й відваги. Сміючись і розмовляючи, товариство стільки і так добре їло та пило, що досиділо до четвертої години. Біксіу гадав, що справляє одну з тих перемог, про які так цікаво розповідає Бріа-Саварен[71]. Але в ту хвилину, коли він сказав сам до себе, пропонуючи дядечкові випити: „Я переміг Англію"...— Пейрад відповів цьому жорстокому насмішникові „Ще раз, хлопче!"— так, що це почув тільки Біксіу.

— Чуєте! ви! він такий саме англієць, як і я!.. Мій дядько гасконець!.. та в мене й не могло бути іншого!

Біксіу був віч-на-віч з Пейрадом, отже, ніхто не чув його викриття. Пейрад упав з стільця на підлогу. Негайно його забрав Паккар і відніс у мансарду, де той заснув глибоким сном. О шостій годині вечора набоб почув, що його будять, прикладаючи йому вогкий рушник до обличчя; він побачив себе на поганенькому залізному ліжку віч-на-віч з Азією, яка була в масці й чорному доміно.

— А, татусю Пейрад, порахуємось тепер! — сказала вона.

— Де це я? — сказав він, оглядаючись.

— Слухайте, що я скажу, це вас витверезить,— відповіла Азія.— Якщо ви не любите пані дю-Валь-Нобль, то любите свою дочку, чи не так?

— Мою дочку? — прогарчав Пейрад.

— Так, мадмуазель Лідію...

— Ну, то що?

— Ну, то її вже немає на вулиці де-Муано, вона викрадена.

В Пейрада вихопилось зітхання, як у солдата, що вмирає від тяжкої рани на полі бою.

— В той час як ви удавали англійця, хтось інший удавав Пейрада. Ваша Лідочка думала, що йде за батьком, вона тепер у надійному місці... О, ви її більш ніколи не побачите, хіба тільки виправите лихо, якого наробили.

— Яке лихо?

— Вчора пана Люсьєна де-Рюбампре не прийняли в домі герцога де-Гранльє. Це сталось через твої інтриги та че-

---

* Чудові.

рез того чоловіка, якого ти до нас надіслав. Ні пари з уст! Слухай! — сказала Азія, побачивши, що Пейрад розтулив рот.— Ти одержиш свою дочку, чисту й недоторкану,— провадила Азія, підкреслюючи свою думку притиском на кожному слові,— тільки на другий день після того, як пан Люсьєн де-Рюбампре вийде з церкви св. Фоми Аквінського, одружившись з мадмуазель Клотільдою. Якщо ж через десять днів Люсьєн де-Рюбампре не буде прийнятий, як і раніш, у домі де-Гранльє, то, поперше, ти помреш не своєю смертю, і ніщо не зможе тебе врятувати від удару, який тобі загрожує!.. Далі, коли ти відчуєш удар, тобі дадуть перед смертю час подумати: —„Моя дочка — проститутка на все життя!!." Хоч ти був досить дурний, залишивши цю здобич у наших руках, але, мабуть, у тебе знайдеться досить розуму, щоб обміркувати це повідомлення нашого уряду. Не гавкай, не кажи ні слова, піди до Контансона, переодягнись, повернись додому, Кат розкаже тобі, що Лідочка вийшла за твоїм наказом і не поверталась. Якщо ти поскаржишся або вживеш будьяких заходів, ми почнемо з того, що я тобі казала про твою дочку — її обіцяли віддати де-Марсе. З батьком Канкоелем нема чого розводитись і церемонитись, хіба не так?.. Іди, і не втручайся більш ніколи в наші справи.

Азія залишила Пейрада в жалюгідному стані, кожне її слово було, як удар ломакою. У шпигуна дві сльози в очах і дві внизу щік з'єднувались на обличчі мокрими смужками.

— Пана Джонсона чекають обідати,— сказала Європа, появившись через хвилину.

Пейрад нічого не відповів, спустився вниз, пішов вулицями до зупинки фіакрів, помчав до Контансона переодягтись; не сказавши йому ні слова, він знов переодягся татусем Канкоелем, і о восьмій годині був дома. Він зійшов нагору з трепетом у серці. Коли фламандка почула голос господаря, вона так наївно спитала „Ну, а де ж панночка", аж старий шпигун був змушений спертись, щоб не впасти. Удар перевищив його сили. Він увійшов до кімнати своєї дочки і знепритомнів з горя, побачивши, що квартира порожня. Кат розповіла йому про обставини викрадання, проведеного так спритно, немов він сам його організував.

— Ну,— сказав він до себе,— треба скоритись, помщуся потім, тепер треба йти до Корантена... Це вперше ми натрапили на справжнього ворога. Треба, щоб Корантен дав волю цьому красуневі одружуватись хоч з імператрицями, якщо той схоче!.. Ах, я розумію, що моя дочка покохала його з першого погляду... О, іспанський священик розу-

міється в цьому... Кріпись, татусю Пейрад, випускай свою здобич із пащі.

Нещасний батько не знав про жахливий удар, який чекав його.

Коли він прийшов до Корантена, Брюно, довірений слуга, що знав Пейрада, сказав:

— Пан виїхав.

— Надовго?

— На десять днів.

— Куди?

— Не знаю.

„О, боже мій, я роблюсь дурнем, питаю — куди?.. хіба ж ми кажемо їм це?" — подумав він.

За кілька годин до того як Пейрада розбудили в мансарді на вулиці Сен-Жорж, Корантен, повернувшись із свого маєтку в Пассі, з'явився до герцога де-Гранльє в костюмі камердинера з пристойного дому. У петлиці його фрака красувався орден почесного легіону. Він зробив собі старече личко з пудрованим волоссям, зморшкувате, білясте. Одне слово, він скидався на старого начальника канцелярії. Коли він назвав своє ім'я (пан де-Сен-Дені), його провели до кабінету герцога де-Гранльє, де він побачив Дервіля, що читав лист, продиктований Корантеном одному з своїх агентів, якому було доручено листування. Герцог відвів Корантена набік, щоб пояснити йому все, що Корантенові було вже відомо. Пан де-Сен-Дені вислухав байдуже, шанобливо, розважаючись тим, що спостерігав цього вельможу, пробираючись до суті крізь це бархатне вбрання, викриваючи це життя, і тепер і назавжди віддане тільки вісту й поважності до дому де-Гранльє. Вельможі остільки наївні з своїми підлеглими, що Корантенові довелось поставити дуже небагато смиренних запитань перед паном де-Гранльє, щоб той почав виявляти свою зухвалість.

— Якщо ви покладетесь на мене, пане,— сказав Корантен Дервілеві, коли його познайомили як слід з повіреним,— ми сьогодні ж увечері поїдемо в Ангулем бордоським диліжансом, що мчить дуже швидко, і нам не доведеться більше ніж шість годин перебувати в Ангулемі, щоб дістати відомості, потрібні панові герцогу. Коли я правильно зрозумів вашу ясновельможність, то досить буде дізнатись, чи могли сестра й зять пана де-Рюбампре дати йому мільйон двісті тисяч франків? — сказав він, дивлячись на герцога.

— Цілком правильно зрозуміли,— відповів пер Франції.

— Ми зможемо повернутись через чотири дні,— провадив

Корантен, звертаючись до Дервіля,— і жоден із нас не покине своїх справ на такий час, щоб це могло завдати їм шкоди.

— Ось єдине заперечення, яке я мав зробити його милості,— сказав Дервіль.— Зараз чотири години, я піду попередити мого старшого клерка, вкласти речі на дорогу, і, пообідавши, о восьмій годині буду... Але чи дістанемо ми місця?— сказав він панові де-Сен-Дені, перебиваючи самого себе.

— За це я відповідаю,— сказав Корантен,— будьте о восьмій годині в дворі головної контори диліжансів. Якщо місць не буде, я накажу зробити їх, бо тільки так треба служити його милості герцогові де-Гранльє.

— Панове,— сказав герцог з безмежною ласкою,— я ще не дякую вам.

Корантен і повірений, вважаючи, що цими словами герцог відпускає їх, попрощались і пішли. В ту хвилину, коли Пейрад розпитував слугу Корантена, пан де-Сен-Дені і Дервіль, зайнявши місця в кареті бордоського диліжанса, мовчки розглядали один одного, виїжджаючи з Парижа.

Наступного ранку, в дорозі від Ормана до Тура, Дервіль, занудьгувавши, став балакучим, і Корантен зласкавився розважати його, зберігаючи, проте, певну відстань; він залишав його при думці, що належить до дипломатичного світу і сподівається одержати посаду генерального консула з протекції герцога де-Гранльє. Через два дні після від'їзду з Парижа Корантен і Дервіль спинились у Манлі; це дуже здивувало повіреного, бо він був певен, що вони їдуть до Ангулема.

— В цьому містечку,— сказав Корантен Дервілеві,— ми дістанемо точні відомості про пані Сешар.

— Ви, виходить, знаєте її?— спитав Дервіль, здивований такою обізнаністю Корантена.

— Розпитав візника, помітивши, що він з Ангулема. Він мені сказав, що пані Сешар живе в Марсаку, а Марсак тільки за одну милю від Манля. Я подумав, що нам тут буде зручніше, ніж в Ангулемі, розібратись у справі.

„А втім,— подумав Дервіль,— пан герцог сказав мені, що я маю бути тільки свідком розслідувань, які робитиме ця довірена особа..."

Господарем гостиниці в Манлі, під вивіскою „Прекрасна Зірка", був один з тих жирних і гладких людей, про яких думаєш, що не побачиш їх більш, повертаючись, але які і через десять років стоять на порозі з тією ж масою тіла, з тим самим бавовняним ковпаком, тим самим фартухом,

тим самим ножем, тим самим засмальцьованим волоссям, тим самим потрійним підборіддям,— стереотипні у всіх романістів, починаючи з безсмертного Сервантеса аж до безсмертного Вальтера Скотта. Чи не сповнені всі вони претензій щодо кулінарії, чи не нахваляються всі вони, що можуть подати вам все, що завгодно, і чи не подають вам нарешті чахле курча та овочі з гірким маслом? Всі вони розхвалюють свої тонкі вина, і примушують вас пити місцеві. Але Корантен навчився ще змолоду витягати з господаря заїзду щось істотніше, ніж сумнівні страви й апокрифічні вина. Отже, він поводився, як дуже невибаглива людина, що цілком покладається на найкращого кухаря в Манлі, як він сказав цьому товстуну.

— Не важко бути тут найкращим, бо я єдиний,— відповів господар.

— Подайте нам в окремій кімнаті,— сказав Корантен, підморгуючи Дервілеві,— і, головне, не відмовте запалити камін, бо в нас руки задубіли.

— В диліжансі було холодненько,— сказав Дервіль.

— Чи далеко звідси до Марсака?— спитав Корантен у жінки господаря, яка зійшла згори, коли почула, що диліжанс привіз подорожувачів на ночівлю.

— Ви їдете до Марсака, пане?— спитала хазяйка.

— Я ще не знаю,— відповів він сухувато.— Чи велика відстань звідси до Марсака?—спитав знов Корантен у господарки, давши їй час помітити червону стрічку ордена.

— В кабріолеті можна доїхати за півгодини,— сказала жінка господаря.

— Чи думаєте ви, що пан і пані Сешар живуть там і взимку?

— Безперечно, вони не виїздять цілий рік.

— Тепер п'ята година, ми ще застанемо їх о дев'ятій не в ліжку?

— О, до десятої години в них завжди гості — кюре, пан Маррон, лікар...

— Добрі люди?— спитав Дервіль.

— О, пане, вершки суспільства!— відповіла дружина господаря,— щирі, чесні і не честолюбні, їй-право. Пан Сешар живе й тепер у достатку, але, як кажуть, він мав би мільйони, коли б не дозволив викрасти одного свого винаходу в паперовому виробництві; тим винаходом скористались брати Куенте...

— А, так, брати Куенте,— сказав Корантен.

— Та помовчи,— сказав господар.— Хіба панів може цікавити, чи користується Сешар патентом на винахід у па-

перовому виробництві, чи ні? — адже ці пани — не паперові комерсанти... Якщо ви маєте на думці перебути ніч у мене, в „Прекрасній Зірці“,— сказав господар, звертаючись до обох подорожувачів,— то ось книга, прошу вас розписатись. У нас такий бригадир, який знічев'я тільки й робить, що чіпляється до нас.

— От чорт! Я ж думав, що Сешари дуже багаті,— сказав Корантен, поки Дервіль записував своє ім'я і звання повіреного при трибуналі першої інстанції департаменту Сени.

— Дехто каже,— відповів господар,— що вони мільйонери; але припинити таке базікання те саме, що й затримати воду в річці. Батько Сешар залишив двісті тисяч франків у нерухомому майні, і це вже досить добре для чоловіка, який почав робітником. Можливо, що він мав стільки ж і заощадження, бо нарешті він одержував від десяти до дванадцяти тисяч франків з своїх маєтків. Отже, припустіть, що він був досить дурний і десять років нікуди не вміщував грошей,— от вам і підрахунок. Та додайте триста тисяч франків, якщо він займався лихварством, як то кажуть,— оце й усе. П'ятсот тисяч франків, це таки далеченько від мільйона. Якби мені перепала різниця, то я не залишився б у „Прекрасній Зірці“.

— Як,— сказав Корантен,— пан Давід Сешар і його дружина не мають двох або трьох мільйонів?

— О, ні!— скрикнула жінка господаря.— Кажуть, що стільки є в панів Куенте, які пограбували в нього винахід, а він одержав з них не більш як двадцять тисяч франків. Та де ж ви хочете, щоб ці чесні люди взяли мільйони? За життя батька вони були в скруті. Без Кольба, їхнього управителя, та без пані Кольб, відданої їм так само, як її чоловік, їм трудненько було б жити. Що вони мали з Вербері?.. тисячу екю ренти!

Корантен відвів Дервіля набік і сказав йому:

— In vino veritas!* правда ховається в пляшках! Щодо мене, то я дивлюсь на гостиницю, як на справжній реєстр місцевих, і родинних і громадських справ; нотаріус не такий обізнаний з усього, що робиться в містечку, як корчмар. Бачите! тут вважають, що ми знайомі з Куенте, Кольбом і т. д. Господар гостиниці — це живий список усіх пригод, він, сам того не знаючи, займається шпигунством. Держава повинна утримувати щонайбільше двісті шпигунів, бо в такій країні, як Франція, знайдеться десять мільйонів чесних шпигів. Звичайно, ми ще не можемо покладатись

---

* Істина в вині! (лат.).

на ці відомості, хоч у такому маленькому містечку знали б уже про мільйон двісті тисяч, що витрачені на сплату за землю Рюбампре... Ми тут недовго побудемо.

— Сподіваюсь,— сказав Дервіль.

— І ось чому,— провадив Корантен.— Я вигадав найприродніший спосіб, щоб примусити Сешарів розповісти правду. Я розраховую на те, що ви своїм авторитетом повіреного підтвердите маленьку хитрість, до якої я вдамся, щоб ви могли почути простий і ясний звіт про їх майно. По обіді ми поїдемо до пана Сешара,— сказав Корантен дружині корчмаря.— Будьте ласкаві приготувати нам ліжка, ми хочемо мати кожен окрему кімнату. Під „Прекрасною Зіркою", очевидно, досить місця.

— О, пане, це ж ми вигадали назву для вивіски!

— О! такий каламбур* існує скрізь,— сказав Корантен,— ви не маєте монополії на нього.

— Страва на столі, панове,— сказав корчмар.

— А де ж, чорт забери, цей молодий чоловік взяв гроші?.. Мабуть, автор анонімного листа має рацію, і це гроші гарної дівки? — сказав Дервіль Корантенові, сідаючи обідати.

— Ах, це вже буде предметом іншого розслідування,— сказав Корантен.— Люсьєн де-Рюбампре живе, як мені казав герцог де-Шольє, з єврейкою-вихресткою, що вдає голландку і зветься Естер ван-Богсек.

— Який дивний збіг! — сказав повірений.— Я саме шукаю спадкоємицю одного голландця на ім'я Гобсек,— це те ж саме ім'я, тільки приголосні переставлені.

— Добре,— сказав Корантен,— я дістану для вас відомості про її походження, коли ми повернемось у Париж.

Через годину обидва повірені в справах родини де-Гранльє виїхали до Вербері — маєтку панів Сешарів. Ніколи Люсьєн не відчував такого глибокого хвилювання, як те, що охопило його у Вербері, коли він порівняв свою долю з долею свого зятя. Двоє парижан мали побачити тут те ж саме видовище, яке кілька днів тому вразило Люсьєна. Все тут було повне тиші й достатку. В той час як мали приїхати двоє чужинців, у вітальні дому в Вербері було чотири особи: кюре з Марсака, молодий священик двадцяти п'яти років, що зробився за проханням пані Сешар домашнім учителем її сина Люсьєна; місцевий лікар, на ім'я пан Маррон; мер округи; старий полковник на

---

* Французькою мовою — перебути ніч „під прекрасною зіркою" (à la belle étoile) означає — під голим небом. (*Прим. перекл.*).

пенсії, що розводив троянди в маленькому маєтку проти Вербері, по той бік дороги. Кожного вечора взимку ці особи приходили, щоб зіграти невинну партію в бостон по одному сантиму, щоб узяти газети або повернути прочитані. Коли Сешари купили Вербері, цей прекрасний будинок, збудований з пісковика і вкритий шифером, садиба його складалася з саду на два арпани. З часом гарна пані Сешар, вкладаючи свої заощадження в садок, розширила його аж до струмочка, жертвуючи виноградниками, перетворюючи їх на газони і групи дерев. В цей час садиба Вербері, оточена парком приблизно в двадцять арпанів, обведеним стіною, була найвидатнішою в окрузі. Будинок покійного Сешара та його господарські будівлі служили тільки для експлуатації двадцяти з лишком арпанів виноградників, залишених ним, крім п'яти ферм з прибутком щось із шість тисяч франків і десяти арпанів луків по той бік струмочка, саме проти парку Вербері; тому пані Сешар мала на думці включити і їх до садиби наступного року. В окрузі вже називали садибу Вербері замком, а Єву Сешар — пані де-Марсак. Задовольняючи свою пустославність, Люсьєн тільки наслідував цих селян і виноградарів. Казали, що пані Сешар торгує у Куртуа млин, мальовничо розміщений на відстані кількох рушничних пострілів від луків Вербері. Якби млин було придбано, то Вербері остаточно набуло б вигляду маєтку першого розряду в цілому департаменті. Пані Сешар, що робила багато добра з такою ж самою розбірливістю, як і з благородством, користалась і пошаною і любов'ю. Краса її, що стала розкішною, досягла свого найвищого розвитку. Хоч їй було тоді щось із двадцять шість років, але вона зберегла всю свіжість юності, використовуючи спокій і достаток сільського життя. Бувши й досі закохана в свого чоловіка, вона поважала в ньому талановиту людину, досить скромну для того, щоб зректись шуму слави. Зрештою, щоб змалювати її, мабуть, досить сказати, що за все життя серце її билось тільки для дітей і чоловіка. Данина, яку ця сім'я платила нещастю, полягала, як можна догадатись, у глибокому горі, спричиненому життям Люсьєна. Єва Сешар відчувала в цьому житті таємниці і боялась їх, тим більше, що під час свого останнього візиту Люсьєн сухо обривав кожне запитання сестри, кажучи, що честолюбці зобов'язані звітом про свої дії тільки перед самими собою. За шість років Люсьєн три рази бачив сестру і написав їй не більш шести листів. Перший його візит до Вербері відбувся після смерті матері, а під час останнього він мав на меті попросити про ту брехню, що

була така потрібна для його політики. Між подружжям Сешарів і їхнім братом це було предметом досить серйозної сцени, яка залишила в серці цих лагідних і благородних людей жахливі сумніви.

Будинок, однаково добре переустаткований всередині і зовні, був комфортабельний, хоч і без розкошів. Можна було б скласти собі уяву про це, скинувши оком на вітальню, де в ту хвилину перебувало товариство. Гарний обюссонівський килим, шпалери з кіперної сірої бавовняної тканини, оздоблені зеленими шовковими галунами, стіни, пофарбовані під дерево, різьблені меблі з червоного дерева, пообббивані сірим кашміром з зеленими басонами, жардиньєрки, повні квітів, не зважаючи на пору року,— все разом пестило око. Зелені шовкові завіси на вікнах, оздоблення каміна, рами дзеркал були вільні від того несмаку, який все псує в провінції; нарешті найдрібніші деталі, елегантні й чистенькі, давали відпочинок душі й очам тією поетичністю, якої розумна закохана жінка може й повинна надавати домові.

Пані Сешар, ще в жалобі після смерті батька, працювала біля вогню над якимсь вишиванням; їй допомагала пані Кольб, економка, на яку вона покладалась в усіх дрібницях господарства. В ту хвилину, коли кабріолет під'їхав до перших будівель Марсака, до звичайного товариства у Вербері приєднався Куртуа, млинар, удівець, що хотів відпочити від справ і сподівався продати свою власність, якою Єва вочевидь дорожила, а Куртуа знав, чому саме.

— Ось під'їхав якийсь кабріолет,— сказав Куртуа, почувши біля дверей гуркіт повозки,—з того, як він торохтить, можна думати, що це місцевий.

— Це, очевидно, Постель з дружиною завітали до нас,— сказав лікар.

— Ні,— сказав Куртуа,— кабріолет приїхав з боку Манля.

— Матам,— сказав Кольб, високий і гладкий ельзасець, якого ми вже знаємо (див. „Утрачені Ілюзії"),— пофірений з Барижа просить тосволу погофорити з паном.

— Повірений?!.— скрикнув Сешар.— Від цього слова в мене починаються кольки.

— Дякую,— сказав мер Марсака, на ім'я Кашан, що був двадцять років повіреним в Ангулемі і колись мав доручення переслідувати Сешара.

— Мій бідний Давід ніколи не виправиться, він завжди був неуважний!— сказала, посміхнувшись, Єва.

— Повірений з Парижа,— сказав Куртуа,— хіба у вас є справи в Парижі?

— Ні,— сказала Єва.

— У вас там є брат,— зауважив Куртуа.

— Аби тільки це не було ... в справі спадщини батька Сешара,— сказав Кашан.— Старий таки накоїв підозрілих справ ...

Увійшовши, Корантен і Дервіль вклонились товариству, назвали свої прізвища і попросили дозволу поговорити з пані Сешар і її мужем на самоті.

— З охотою,— сказав Сешар.—Та чи йдеться про справи?

— Виключно про спадщину вашого батька,— відповів Корантен.

— В такому разі дозвольте, щоб пан мер, колишній повірений з Ангулема, був присутній при розмові.

— Ви пан Дервіль?.. — спитав Кашан, звертаючись до Корантена.

— Ні, пане, ось він,— відповів Корантен, показуючи на повіреного, який вклонився.

— Алеж,— сказав Сешар,— ми тут між своїми, ми нічого не ховаємо від сусідів, отже, нам нема чого переходити в кабінет, де й вогню немає ... Наше життя не боїться світла...

— В житті вашого батька,— сказав Корантен,— було кілька таємниць, які вам, мабуть, неприємно було б оголосити.

— Хіба це щось таке, що може примусити нас почервоніти? — спитала перелякана Єва.

— О, ні, це грішок молодості,— відказав Корантен, наставляючи з цілковитою байдужістю одну з тисяч своїх пасток.— Ваш батько подарував вам старшого брата...

— Ах, старий ведмідь! — скрикнув Куртуа,— він вас зовсім не любив, пане Сешар, і сховав це від вас, хитрун... Ах, тепер я розумію, що він хотів сказати, коли говорив мені: „Ви побачите щось цікаве, коли я буду похований!"

— О, заспокойтесь, пане,— сказав Корантен Сешарові, уважно поглядаючи скоса на Єву.

— Брата! — скрикнув лікар.— Ось ваша спадщина й поділилась надвоє!

Дервіль удавав, що розглядає прекрасні гравюри без написів на стінах вітальні.

— Заспокойтесь, пані,— повторив Корантен, побачивши вираз подиву, що з'явився на гарному обличчі пані Сешар,— йдеться тільки про незаконну дитину. Права незаконної дитини не дорівнюються до прав законної. Ця дитина в найжахливіших злиднях, вона має право на певну суму, оскільки спадщина значна... Мільйони, залишені вашим батьком...

При слові „мільйони" у вітальні зчинився одностайний галас протесту. В цю хвилину Дервіль уже не розглядав гравюр.

— Батько Сешар, мільйони? — сказав гладкий Куртуа.— Хто це вам сказав? якийнебудь селянин?..

— Пане,— сказав Кашан,— ви не належите до фіску, отже, вам можна сказати правду...

— Будьте спокійні,— сказав Корантен,— даю вам слово честі, що я не урядовець з управління маєтностей.

Кашан, що жестом просив усіх замовчати, не стримав руху задоволення.

— Пане,— провадив Корантен,— хоч би тут був тільки один мільйон, частка незаконної дитини була б чималою. Ми не збираємось розпочинати процес, навпаки, ми хочемо пропонувати вам дати нам сто тисяч франків і з цим ми повернемось.

— Сто тисяч франків!— скрикнув Кашан, перебиваючи Корантена.— Алеж, пане, батько Сешар залишив двадцять арпанів виноградників, п'ять невеликих ферм, десять арпанів луків у Марсаку і жодного су до цього...

— Нізащо в світі,— скрикнув Давід Сешар, втручаючись,— я б не хотів брехати, пане Кашан, і найменше в грошових справах... Пане,— сказав він до Корантена й Дервіля,— батько мій залишив нам крім цих маєтків...

Куртуа і Кашан марно робили знаки Сешарові; він додав:

— ... Триста тисяч франків, отже, загальна цифра спадщини становить приблизно п'ятсот тисяч франків.

— Пане Кашан,— сказала Єва Сешар,— яка частка належить за законом позашлюбній дитині?..

— Пані,— сказав Корантен,— ми не безжальні, ми тільки просимо вас заприсягтись перед цими панами, що ви одержали не більше ста тисяч екю грошима в спадщину від вашого свекра, і ми прекрасно порозуміємось...

— Спочатку дайте слово честі,— сказав колишній ангулемський повірений Дервілеві,— що ви повірений.

— Ось мій паспорт,— сказав Дервіль Кашанові, простягаючи йому складений вчетверо папір,— і цей пан не є, як ви могли подумати, головний інспектор маєтностей. Ми тільки були дуже зацікавлені в тому, щоб узнати правду про спадщину Сешара, і ми її взнали...

Дервіль взяв пані Єву під руку і дуже чемно завів її в куток вітальні.

— Пані,— сказав він їй тихо,— якби честь і майбутнє дому де-Гранльє не були зацікавлені в цій справі, я не пішов би на цю стратагему, вигадану отим паном з орденом; але ви його пробачите, бо треба було викрити брехню, з допомогою якої ваш брат обманув довірливість цієї бла-

городної родини. Стережіться тепер давати привід думати, що ви дали мільйон двісті тисяч франків вашому братові, щоб купити землю Рюбампре.

— Мільйон двісті тисяч! — скрикнула пані Сешар, пополотнівши.— А де ж він, нещасний, взяв їх?

— В тому й справа! — сказав Дервіль,— я боюсь, що джерело цих грошей дуже нечисте.

У Єви очі зросились слізьми, і її сусіди помітили це.

— Ми, можлива річ, зробили вам велику послугу,— сказав їй Дервіль,— не давши взяти участь у брехні, наслідки якої можуть бути дуже небезпечні.

Дервіль залишив пані Сешар, яка сиділа бліда, з слізьми на щоках, і вклонився товариству.

— До Манля! — сказав Корантен хлопчикові, що правив кабріолетом.

В диліжансі, що проходив з Бордо до Парижа вночі, було одне місце; Дервіль попросив Корантена дозволити йому скористатись цим місцем, посилаючись на справи; але по суті він не довіряв своєму супутникові; його дипломатична спритність і байдужість здавались йому надто звичними. Корантен залишався в Манлі три дні, бо не було нагоди виїхати; він був змушений написати до Бордо і замовити місце до Парижа, куди він повернувся тільки через дев'ять днів після від'їзду.

Тим часом Пейрад кожного ранку ходив або в Пассі, або в Париж до Корантена дізнаватися, чи він не приїхав. На восьмий день він залишив і в тому і в другому приміщенні листи, написані їх власним шифром, де пояснював, яка смерть йому загрожує, як була викрадена Лідія і до якої жахливої долі її прирекли вороги. Переслідуваний так, як до цього часу він сам переслідував інших, Пейрад, позбувшись Корантена, проте, підтримуваний Контансоном, усе ж залишався в костюмі набоба. Хоч невидимий ворог викрив його, але він цілком розумно думав, що зможе побачити хоч якийнебудь проблиск, залишаючись на арені боротьби. Контансон пустив у хід усі свої знання, щоб вистежити Лідію; він мав надію знайти будинок, де її ховали; але кожний день ясніше доводив неможливість про щонебудь дізнатись, і це збільшувало розпач Пейрада щогодини. Старий шпиг оточив себе охороною з дванадцяти чи п'ятнадцяти найспритніших аген ів. Стежили за околицями вулиці де-Муано і за вулицею Тебу, де він жив, як набоб, у пані дю-Валь-Нобль. Протягом останніх трьох днів фатального строку, призначеного Азією, щоб відновити Люсьєна у попередньому становищі в домі де-Гранльє, Контан-

сон не залишав ветерана колишнього головного управління поліції. Отже, поезія жаху, яку поширюють хитрощі ворожих племен, що воюють у нетрах лісів Америки, і яку в такій мірі використав Купер, торкнулась найдрібніших деталей паризького життя. Прохожі, крамнички, фіакри, якась особа, що стоїть біля вікна,— все це мало для людей-номерів, яким було доручено захищати життя старого Пейрада, величезний інтерес, так само, як в романах Купера стовбур дерева, житло бобра, скеля, шкура бізона, нерухомий човен, листя на поверхні води.

— Якщо іспанець виїхав, вам нема чого боятись,— казав Контансон Пейрадові, відзначаючи цілковитий спокій, яким вони користались.

— А якщо він не виїхав? — відповідав Пейрад.

— Один з моїх людей виїхав з ним на задній приступці коляски; але в Блуа мій чоловік був змушений зійти й не міг наздогнати екіпажу.

Через п'ять днів після повороту Дервіля до Люсьєна вранці прийшов Растіньяк.

— Я в розпачі, любий мій,— сказав він йому,— що мушу виконати одне доручення, яке дали мені в наслідок нашого близького знайомства. Твоє одруження розірване, отже, ти ніколи вже не зможеш надіятись налагодити його знов. Ноги твоєї не повинно бути в домі де-Гранльє. Щоб одружитися з Клотільдою, треба чекати смерті її батька, а він став надто егоїстичним, щоб умерти так рано. Старі грачі у віст довго тримаються на борту... ломберного столика. Клотільда поїде в Італію з Мадленою де-Ленонкур-Шольє. Бідолашна дівчина так тебе кохає, любий, що довелося наглядати за нею; вона хотіла приїхати до тебе, вигадала якийсь план утечі... Ось тобі втіха в нещасті.

Люсьєн, не відповідаючи, дивився на Растіньяка.

— Зрештою, чи справді це нещастя...— провадив його земляк.— Ти легко знайдеш другу дівчину, таку ж благородну, але ще красивішу, ніж Клотільда!.. Пані де-Серізі одружить тебе з помсти, вона ненавидить Гранльє, які не хотіли приймати її; в неї є племінниця, маленька Клеманс дю-Рувр...

— Любий мій,— відповів нарешті Люсьєн,— після нашої останньої вечері, ми з пані де-Серізі не ладнаємо; вона бачила мене в ложі Естер, зробила мені сцену.

— Жінка в понад сорок років не довго гнівається на такого красивого, як ти, юнака,— сказав Растіньяк.— Я трошки знаю цей захід сонця!.. Це триває на горизонті десять хвилин, а в серці жінки — десять років.

— Вже тиждень, як я чекаю від неї листа.

— Піди до неї!

— Тепер треба буде піти, звичайно.

— Чи ти будеш, принаймні, у Валь-Нобль? Її набоб частує Нюсінжена вечерею у відповідь на ту, що була в Нюсінжена.

— Я запрошений і буду,— поважно сказав Люсьєн.

На другий день після підтвердження нещастя, про яке Азія негайно сповістила Карлоса, Люсьєн прийшов з Растіньяком і Нюсінженом до лженабоба.

Опівночі в колишній їдальні Естер зібрались майже всі дієві особи цієї драми, зміст якої, схований під самим річищем цих бурхливих існувань, був відомий тільки Естер, Люсьєнові, Пейрадові, мулатові Контансону й Паккарові, що прийшов служити своїй господині. Пейрад і Контансон не знали, що пані дю-Валь-Нобль запросила Азію прийти допомагати її кухарці. Сідаючи за стіл, Пейрад, який дав п'ятсот франків пані дю-Валь-Нольб, щоб усе було добре зроблено, знайшов у своїй серветці записочку, на якій він прочитав такі слова, написані олівцем: „Десять днів кінчаються в ту хвилину, коли ви сідаєте за стіл". Пейрад передав папірець Контансонові, що стояв ззаду, сказавши йому по-англійському:

— Це ти сунув сюди моє прізвище?

Контансон при світлі свічок прочитав це „Мане, Текел, Фарес" і поклав папірець у кишеню; але він знав, як важко встановити тотожність написаного олівцем, зокрема — фрази, написаної великими літерами, тобто лініями майже математичними, бо великі букви складаються виключно з кривих і прямих, по яких неможливо впізнати звичні рухи руки в так званому скорописі.

Вечеря минала без ніяких веселощів. Пейрад був помітно заклопотаний. З молодих гультяїв, які вміли пожвавити вечерю, були тільки Люсьєн і Растіньяк. Люсьєн був дуже смутний і задумливий; Растіньяк, який тількищо перед вечерею програв дві тисячі франків, їв і пив, думаючи про те, щоб відшкодувати себе після вечері. Три жінки, вражені цим холодним настроєм, поглядали одна на одну. Нудьга позбавляла страви всякого смаку. Вечері, так само як театральні вистави і книги, мають свій успіх і неуспіх.

В кінці вечері подавали морозиво, так званий пломбір. Всі знають, що в цьому сорті морозива є дуже ніжні цукатики; їх кладуть на поверхню морозива, яке подається в скляночках, не позбавлене своєї звичайної пірамідальної форми. Пані дю-Валь-Нобль замовила морозиво у Тор-

тоні; його уславлена крамниця була на розі вулиці Тебу й бульвару. Кухарка покликала мулата, щоб сплатити рахунок кондитера. Контансон, якому вимога посланця здалась незвичайною, зійшов униз і приголомшив його таким запитанням:

— Значить, ви не від Тортоні?

І негайно пішов нагору.

Але Паккар скористався з його відсутності, щоб розподілити морозиво між гостями. Ледве мулат наблизився до дверей квартири, як один з агентів, що стежили за вулицею де-Муано, крикнув на сходах:

— Номер двадцять сім.

— Що таке? — спитав Контансон, швидко збігаючи вниз до кінця поруччя.

— Скажіть татусеві, що дочка його повернулась, і, боже мій, в якому стані! Хай він іде, вона вмирає.

В ту хвилину, коли Контансон повернувся в їдальню, старий Пейрад, чимало випивши, ковтав вишеньку з свого пломбіру. Пили за здоров'я пані дю-Валь-Нобль; набоб наповнив свою склянку так званим констанцьким і випорожнив її. Хоч як Контансон був збентежений новиною, що мав сповістити Пейрадові, його вразила, коли він увійшов, пильна увага, з якою Паккар придивлявся до набоба. Очі лакея пані де-Шампі нагадували два непорушні полум'я. Це спостереження, при всій його важливості, усе ж таки не повинно було затримувати мулата, і він схилився до свого господаря в ту хвилину, коли він ставив на стіл порожню склянку.

— Лідія дома,— сказав Контансон,— і в дуже смутному стані.

У Пейрада вихопилась найбільш французька з усіх французьких лайок з таким різким південним акцентом, що на обличчях гостей позначився глибокий подив. Помітивши свою помилку, Пейрад визнав своє переодягання, сказавши Контансонові доброю французькою мовою:

— Знайди фіакр... я тікаю.

Всі повставали зза стола.

— Хто ж ви? — скрикнув Люсьєн.

— Фі!..— сказав барон.

— Біксіу запевняв мене, що ви вмієте удавати англійця краще за нього, а я не вірив,— сказав Растіньяк.

— Це якийнебудь банкрут, що його викрили,— сказав дю-Тільє голосно,— я так і думав!..

— От дивна країна — Париж! — сказала пані дю-Валь-Нобль.— Збанкрутувавши в своєму кварталі, якийнебудь

комерсант з'являється тут безкарно, як набоб чи денді на Єлісейських полях!.. Ах, я нещасна, банкрутство — це мій червяк.

— Кажуть, що в кожної квітки є свій червяк,— спокійно сказала Естер,— мій скидається на червяка Клеопатри, на аспіда.

— Хто я такий?.. — сказав Пейрад біля дверей.— Ах, ви це взнаєте, бо коли я помру, то вийду з могили, щоб тягати вас за ноги щоночі!..

Кажучи це, він подивився на Естер і Люсьєна; потім, скориставшися з загального збентеження, зник з надзвичайною швидкістю, бо хотів бігти додому, не чекаючи фіакра. На вулиці біля воріт його спинила Азія, закутана в чорний капюшон, який жінки носили тоді, виходячи з балу.

— Надішли по святі дари, татусю Пейрад,— сказала вона тим голосом, який уже одного разу напророчив йому нещастя.

Тут була карета, Азія сіла і карета зникла, немов віднесена вітром. Стояло п'ять карет, і люди Пейрада ні про що не змогли дізнатись.

Повернувшись до своєї дачі в одному з найвідлюдніших і найчарівніших місць містечка Пассі, на вулиці де-Вінь, Корантен, якого тут мали за комерсанта і палкого садівника, знайшов шифрований лист свого друга Пейрада. Замість відпочити, він знов сів у фіакр, який привіз його, звелів їхати на вулицю де-Муано і знайшов там саму тільки Кат. Від фламандки він дізнався про зникнення Лідії і був вражений недостатньою передбачливістю Пейрада і своєю.

„Вони мене ще не знають,— сказав він сам до себе.— Ці люди здатні на все, треба дізнатись, чи вони вб'ють Пейрада, бо в такому разі я не покажусь".

Чим підліше життя людини, тим більше вона дорожить ним; воно стає протестом, безнастанною помстою. Корантен вийшов, пішов додому, перебрався за хворобливого старигана в зеленуватому сюртучку, в немов трав'яній перуці і повернувся пішки, керований дружбою до Пейрада. Він хотів дати накази своїм найвідданішим і найспритнішим номерам. Проходячи вулицю Сент-Оноре з площі Вандом на вулицю Сен-Рок, він ішов слідом за дівчиною в туфлях і нічному вбранні. Дівчина, на якій був білий нічний халатик і нічний чепчик, раз-у-раз не могла стримати ридань і мимовільних ремствувань. Карантен випередив її на кілька кроків і впізнав Лідію.

— Я друг вашого батька, пана Канкоеля,— сказав він своїм природним голосом.

— Ах, ось нарешті людина, на яку я можу покластись,— сказала вона.

— Удавайте, що не знаєте мене,— провадив далі Корантен,— бо нас переслідують жорстокі вороги, і нам треба ховатись. Але розкажіть мені, що з вами трапилось.

— Ах, пане, це можна сказати, а не розказати... Я збезчещена, занапащена, і сама не знаю як!..

— Звідки ви йдете?

— Не знаю, пане! Я бігла так хутко, пройшла стільки вулиць, стільки поворотів, боячись переслідування... І коли я зустрічала якунебудь чесну людину, то питала, як вийти на бульвар, щоб дістатись до вулиці де-ла-Пе. Нарешті, проходивши вже... Яка тепер година?

— Пів на дванадцяту,— сказав Корантен.

— Я втекла у присмерку, значить, ходжу вже п'ять годин!— скрикнула Лідія.

— Ну, ви відпочинете, побачите свою добру Кат...

— О, пане, для мене вже немає відпочинку! Я не хочу іншого відпочинку, крім могили; я піду чекати її в манастирі, коли вважатимуть, що я гідна ввійти туди.

— Бідна дитина! ви опирались?

— Так, пане. Ах, якби ви знали, серед яких огидних створінь мене примістили.

— Вас, напевне, приспали?

— Ах, звичайно ж!— сказала нещасна Лідія.— Ще маленьке зусилля і я дійду додому. Мені млосно, мої мислі не зовсім ясні... Тількищо мені здалося, немов я в саду...

Корантен взяв Лідію на руки, вона знепритомніла, і він поніс її по сходах.

— Кат!— гукнув він.

Кат з'явилась і радісно зойкнула.

— Не поспішайте радіти,— сказав Корантен повчальним тоном,— дівчина дуже хвора.

Коли Лідію поклали в ліжко, коли при світлі двох свічок, засвічених Кат, вона впізнала свою кімнату, то почала марити. Вона заспівала чарівних пісень, перемішуючи рефрени з якимись жахливими фразами, які вона тількищо чула. На її гарному обличчі були фіолетові плями. Спогади про її чисте життя перемішувалися з спогадами про ці десять днів ганьби. Кат плакала. Корантен походжав по кімнаті, спиняючись часом, щоб поглянути на Лідію.

— Вона розплачується за батька!— сказав він.— Чи справді є Провидіння? Ах, як правильно я зробив, не зав'язавшись родиною... Дитина! Слово честі, мав рацію той філософ, що назвав її закладом у руках нещастя!..

— О! — сказало нещасне дівча, підводячись і не підбираючи свого гарного, розпущеного волосся,— краще було б мені, Кат, лежати не тут, а на піщаному дні Сени...

— Кат, замість плакати, дивлячись на вашу дитину,— це ж бо її не врятує,— ви краще б пішли насамперед по лікаря з мерії, а потім по Десплена і Б'яншона... Треба врятувати це невинне створіння.

І Корантен записав для Кат адреси обох славетних лікарів. В цю хвилину по сходах брався чоловік, звиклий до них; двері відчинились. Пейрад, спітнілий, з багровим обличчям, з налитими кров'ю очима, дихаючи немов дельфін, кинувся від дверей квартири в спальню Лідії з криком:

— Де моя дочка?

Він побачив сумний жест Корантена; очі Пейрада повернулись за жестом. Лідію можна було тепер порівняти тільки з квіткою, любовно вихованою ботаніком, яка впала з стебла й була розчавлена підкованим чоботом селянина. Перенесіть цей образ у саме серце батьківства, і ви зрозумієте, який удар відчув Пейрад; його очі зросились слізьми.

— Хтось плаче... це батько...— сказала дитина.

Лідія ще впізнала батька; вона встала, опустилась на коліна перед старим у ту хвилину, як він упав у крісло.

— Пробач! тату!...— сказала вона голосом, що розкраяв серце Пейрада; саме в цю хвилину він почув, як його немов дубиною вдарили по черепу.

— Вмираю... Ах, негідники!..— це були його останні слова.

Корантен хотів допомогти другові; він прийняв його останній подих.

„Вмер від отрути!.." — сказав сам до себе Корантен.— Ах, ось і лікар,— скрикнув він, почувши звук екіпажу.

Контансон, що з'явився, змивши свій мулатський грим, став, наче перетворившись на бронзову статую, коли почув, як Лідія казала:

— Ти, значить, не хочеш мене пробачити, тату?.. Це не моя провина!..

Вона не зрозуміла, що батько її вмер.

— О, якими очима він на мене дивиться! — сказала бідна божевільна.

— Треба закрити йому очі,— сказав Контансон, поклавши покійного Пейрада на ліжко.

— Ми робимо нерозумно,— сказав Корантен.— Віднесімо тіло в його кімнату. Дочка його напівбожевільна і оста-

точно збожеволіє, помітивши, що він умер; вона подумає, що вбила його.

Побачивши, як виносять батька, Лідія остовпіла.

— Ось мій єдиний друг!..— сказав Корантен, немов зворушений, коли Пейрада поклали на ліжку в його спальні.— За все своє життя він мав тільки одну корисливу думку! і це було заради дочки!.. Хай це тобі буде наукою, Контансон. Кожна професія має свою честь. Пейрад зробив помилку, втрутившись у приватні справи; нам треба займатись тільки громадськими. Та що б не трапилось, я присягаюсь,— сказав він з таким виразом, поглядом і жестом, які вразили жахом Контансона,— помститись за бідолаху Пейрада! Я викрию винуватців його смерті і ганьби його дочки!.. Присягаюсь власним егоїзмом, присягаюсь невеликим числом днів, які ще мені залишились і якими я ризкую в цій помсті,— всі ці люди скінчать своє життя о четвертій годині, в доброму здоров'ї, гладенько виголені, на Гревській площі!..

— А я вам допоможу!— сказав схвильований Контансон.

Дійсно, немає нічого більш хвилюючого, ніж видовище пристрасті в байдужої, точної, методичної людини, в якої протягом двадцяти років ніхто не помічав найменшої ознаки чутливості. Це розпечена залізна штаба, яка розтоплює все, що зустрічає на своєму шляху. Отож Контансонові нутро перевернулось.

— Бідолашний батько Канкоель!— казав він, дивлячись на Корантена,— він часто частував мене... І знаєте,— тільки порочні люди вміють робити такі речі,— часто він давав мені десять франків на гру...

Після такої надгробної промови, обидва месники Пейрада пішли до Лідії, почувши, що Кат і лікар із мерії ідуть сходами.

— Піди до поліцейського комісара,— сказав Корантен,— королівський прокурор тут, мабуть, не знайде достатнього приводу для судового переслідування, але ми зробимо так, щоб склали рапорт до префектури, це може стати в пригоді.— Пане,— сказав він лікареві з мерії,— в цій кімнаті ви побачите мертвого чоловіка,— мені здається, що його смерть неприродна; ви зробите розтин у присутності пана поліцейського комісара, по якого я послав. Постарайтесь знайти сліди отрути. Вам у цьому допоможуть через кілька хвилин пан Десплен і пан Б'яншон, по яких я послав, щоб оглянути дочку мого найкращого друга; її стан гірший, ніж стан батька, хоч той і мертвий...

— Я не потребую цих панів,— сказав лікар з мерії,— щоб робити свою справу...

„А, добре",— подумав Корантен.— Не будемо сперечатись, пане,— казав він далі.— Коротко кажучи, ось моя думка: люди, які тількищо вбили батька, збезчестили й дочку.

На світанку Лідія нарешті піддалась утомі: вона спала, коли приїхали славетний хірург і молодий лікар. Лікар, що засвідчує смертні випадки, саме розрізав труп Пейрада і досліджував причину смерті.

— Поки збудять хвору,— сказав Корантен, звертаючись до славетних лікарів,— будьте ласкаві допомогти одному з ваших колег установити одну обставину, безперечно, цікаву для вас. Думка ваша не буде зайвою в протоколі.

— Ваш родич помер від апоплексії,— сказав лікар,— є докази жахливого крововиливу в мозок...

— Огляньте, панове,— сказав Корантен,— і пошукайте, чи немає в токсикології отрут, які викликають подібне явище.

— Шлунок,— сказав лікар,— був украй переповнений їжею, але без аналізу, з допомогою хемічних препаратів, я не бачу ніякого сліду отрути.

— Якщо ознаки крововиливу в мозок чітко визначені, це, зважаючи на вік суб'єкта, цілком достатня причина смерті,— сказав Десплен, показуючи на величезну кількість їжі...

— Чи він їв тут?— спитав Б'яншон.

— Ні,— сказав Корантен,— він дуже швидко прийшов сюди з бульвару і знайшов свою дочку згвалтованою...

— Ось справжня отрута, коли він любив дочку,— сказав Б'яншон.

— Яка отрута могла б так вплинути?— спитав Корантен, обстоюючи свою думку.

— Є тільки одна така,— сказав Десплен, пильно розглянувши все.— Це отрута, близька до стрихніну, яку збирають на Явському архіпелазі з кущів, досі мало відомих; нею отруюють оту грізну зброю... малайські „крісси"[72]... Принаймні, так кажуть.

Прийшов поліцейський комісар; Корантен повідомив його про свої підозріння і попросив його скласти рапорт, сказавши йому, в якому домі і з якими людьми вечеряв Пейрад. Далі він розповів йому про змову на життя Пейрада і про причини становища, в якому була Лідія. Потім Корантен пішов у кімнату бідної дівчини, де Десплен і Б'яншон оглядали хвору; він стикнувся з ними в дверях.

— Що скажете, панове?— спитав Корантен.

— Влаштуйте цю дівчину в лікарню для душевнохворих.

Можливо, що розум повернеться до неї при пологах, якщо вона вагітна; інакше вона скінчить своє життя в меланхолійному божевіллі. Немає іншого способу лікування, крім материнського почуття, якщо воно пробудиться.

Корантен дав по сорок франків золотом кожному лікареві і повернувся до поліцейського комісара, який тягнув його за рукав.

— Лікар запевняє, що смерть природна,— сказав урядовець,— і я не можу скласти рапорта, тим більше, що йдеться про Канкоеля; він втручався в різні справи, і невідомо, кого ми зачепимо... Такі люди часто вмирають з наказу...

— Моє прізвище — Корантен, — сказав Корантен поліцейському комісарові на вухо.

У комісара вихопився жест подиву.

— Отже, складіть записку,— провадив Корантен,— і надішліть її як конфіденціальне повідомлення. Злочину довести не можна, і я знаю, що слідство було б припинене на першому ж кроці... Але я в свій час викрию винних; я буду стежити за ними і спіймаю їх на гарячому.

Поліцейський комісар уклонився Корантенові і пішов.

— Пане, — сказала Кат, — мадмуазель весь час співає й танцює. Що робити?

— Значить, щось іще трапилось?

— Вона дізналась, що її батько вмер...

— Посадіть її у фіакр і везіть просто до Шарантона[73]. Я зараз напишу кілька слів генеральному директорові поліції королівства, щоб її там пристойно влаштували. Дочка в Шарантоні, батько в спільній ямі! — сказав Корантен.— Контансон, піди замов похорон для бідних... Тепер помиряємось силою, Карлос Еррера!..

— Карлос? — сказав Контансон.— Він в Іспанії.

— Він у Парижі! — рішуче відказав Корантен.— У ньому виявляється іспанський геній часів Філіппа II, але в мене знайдуться пастки для всіх, навіть для королів.

Через п'ять днів після зникнення набоба пані дю-Валь-Нобль сиділа о дев'ятій годині ранку біля ліжка Естер і плакала, бо почувала себе на похилій площині злиднів.

— Якби в мене було, принаймні, хоч сто луїдорів ренти! З цим, люба моя, можна було б поїхати в якенебудь маленьке містечко і знайти собі чоловіка.

— Я можу здобути їх для тебе,— сказала Естер.

— Як? — скрикнула пані дю-Валь-Нобль.

— О, дуже просто. Слухай. Удай, що ти хочеш заподіяти собі смерть, розіграй добре цю комедію; поклич Азію і запропонуй їй десять тисяч франків за дві чорні перлини, з тонесенького скла, в яких міститься отрута, що вбиває в одну мить. Ти принесеш їх мені, а я тобі дам за них п'ятдесят тисяч франків.

— Чому ж ти сама не попросиш їх? — сказала пані дю-Валь-Нобль.

— Азія не продасть їх мені.

— Це часом не для тебе? — сказала пані дю-Валь-Нобль.

— Можливо.

— Для тебе! Коли ти живеш серед радощів, розкошів, у власному будинку! Напередодні свята, про яке говоритимуть десять років, яке коштує Нюсінженові двадцять тисяч франків! Кажуть, там подаватимуть полуниці, спаржу, виноград, дині... хоч тепер лютий місяць!.. Квітків буде в кімнатах на тисячу екю.

— Що ти кажеш? Самих тільки троянд на сходах буде на тисячу екю.

— Кажуть, що твій туалет коштує десять тисяч франків?

— Так, моє плаття з брюссельського мережива, і Дельфіна, його дружина, скаженіє. Але мені заманулося одягтися, як наречена.

— Де ж десять тисяч франків? — сказала пані дю-Валь-Нобль.

— Це всі мої гроші,— відказала Естер, усміхаючись.— Відкрий туалетний столик, вони під папером для папільйоток.

— Той, хто говорить про смерть, не вкоротить собі віку,— сказала пані дю-Валь-Нобль.— А що, як це для того, щоб зробити...

— Злочин? Ото ще! — сказала Естер, договорюючи думку своєї подруги, що вагалась.— Можеш бути спокійна,— провадила далі Естер,— я нікого не хочу вбивати. У мене була подруга, дуже щаслива жінка, вона вмерла, я піду за нею... та й усе.

— Ото дурна!..

— Що ж ти хочеш! Ми обіцяли одна одній.

— Дозволь опротестувати цей вексель! — сказала, усміхаючись, подруга.

— Роби те, що я тобі сказала, і йди геть. Я чую, що їде карета, це Нюсінжен, людина, яка збожеволіла від щастя! Оцей мене любить! Чому це ми не любимо тих, хто нас любить, адже, зрештою, вони все роблять, щоб сподобатись нам?

— Ах,— сказала пані дю-Валь-Нобль,— це ж історія про оселедець, що є найбільшим інтриганом з усіх риб.

— Чому?..

— Саме тому, що цього ніхто не знає.

— Та йди вже, кізочко! Треба, щоб я випросила для тебе п'ятдесят тисяч.

— Ну, добре, прощай!

Вже три дні, як поводження Естер з бароном де-Нюсінженом зовсім змінилось. Мавпа зробилась кішечкою, а кішечка ставала жінкою. Естер виливала на старигана цілі скарби ніжності, вона намагалась бути чарівною. Розмова її, без хитрощів і ущипливості, сповнена ніжної закрадливості, переконала тупоголового банкіра. Вона називала його Фріцем, і він думав, що його кохають.

— Бідненький мій Фріц, я тебе досить уже випробувала,— казала вона,— досить тебе мучила, ти виявив чудеса терплячості, ти любиш мене, я бачу це і нагороджу тебе. Ти мені тепер подобаєшся. Сама не знаю, як це трапилось, але я віддаю тобі перевагу перед молодим чоловіком. Можливо, що це в наслідок досвіду... Помічаєш, зрештою, що насолода це багатство душі, і не більша честь бути любимим ради насолоди, ніж бути любимим за свої гроші... До того ж, юнаки дуже егоістичні, вони думають більше про себе, ніж про нас, а ти думаєш тільки про мене. В мені — все твоє життя. Отже, я більш нічого не хочу від тебе, я доведу тобі, яка я некорислива.

— Я фам нішого не тафаф,—відповів барон у захопленні,— я маю бринести фам дритцять тисяш франків ренти... це мій везільний потарунок...

Естер так пестливо поцілувала Нюсінжена, що він зблід і без пілюль.

— О,— сказала вона,— не подумайте тільки, що я така за ваші тридцять тисяч франків ренти. Це тому, що тепер... я тебе кохаю, мій товстий Фредерік!

— О, поше мій, нафіщо було мене фипробофувати... я міг пути даний щасливий вше три місяці...

— Трипроцентна чи п'ятипроцентна, кізочка моя? — сказала Естер, ворушачи пальцями волосся Нюсінжена та пригладжуючи його по своїй уподобі.

— Дриброцентна... у мене їх пула сила...

Отже, сьогодні барон приніс банкноти державної скарбниці. Він прийшов поснідати з своїм любим дівчатком, спитати, які будуть розпорядження на завтрішній день, знаменну суботу, великий день!

— Ось, моя маленька шінка, моя втина шінка,— весело

сказав банкір, у якого обл. ччя сяяло від щастя,— ось тут маєте блатити за витрати на кухню на все життя...

Естер спокійнісінько взяла папір, згорнула його, поклала в туалетний столик.

— От ви тепер задоволені, потворо кривди,— сказала вона, ляснувши Нюсінжена легенько по щоці,— що я нарешті прийняла від вас щось. Тепер я вже не можу казати вам гіркі істини, бо я поді яю плоди того, що ви називаєте своїми трудами. Це ж не подарунок, бідненький мій хлопчику, це відшкодування Ну, не робіть такої біржової міни. Ти добре знаєш, що тебе люблю.

— Моя брекрасна Есдер,— сказав банкір,— мій ангел кохання, не гофоріть зо м ою дак, чуєте... мені пуло б байтуже, якби цілий сфіт мене ффажав за слодія, апи тільки в фаших очах я пув шесною лютиною... Я дедалі пільш кохаю фас.

— Такий був мій план,— казала Естер.— Отже, я тобі ніколи більш не казатиму ні ого такого, що тебе засмучує, слонятко моє маленьке, бо ти став чистим, як дитя... Чорт забери! гладкий негіднику, в тебе ніколи не було невинності, але треба ж було, щоб вийшли на поверхню ті нахили, з якими ти народився Та вони так глибоко занурились, що випливли на поверхню тільки після шістдесяти шести років,— коли їх витяг гак кохання. У старих таке трапляється. Тому ж я нарешті покохала тебе; ти молодий, дуже молодий... Тільки я знаю такого Фредеріка... тільки я!.. бо ти з п'ятнадцяти років був уже банкіром. У школі ти, мабуть, позичав товаришам якунебудь кульку з умовою, що тобі повернуть дві...

Вона скочила йому на коліна, побачивши, що він сміється.

— Ну, добре, роби що хочеш! Та, боже ж мій! — грабуй людей, я тобі допомагатиму. Люди не варті того, щоб їх любили, Наполеон убивав їх, як мух. Чи не однаково, кому французи платитимуть податки — тобі чи казні?.. З казною кохаються, і, слово честі, чуєш... я це добре обміркувала, ти маєш рацію... Не бережи, стрижи без краю,— як сказано в евангелії від Беранже... Цілуйте свою Есдер... А!— чуєш, ти подаруєш цій бідоласі Вель-Нобль усі меблі з квартири на вулиці Тебу! Крім того, завтра ти їй піднесеш п'ятдесят тисяч франків... це буде з твого боку гарний жест, знаєш, котику. Це ж ти вбив Фалле, про тебе вже кричать... Така щедрість справить враження вавілонських розкошів... усі жінки говоритимуть про тебе. О! ти будеш найвидатнішою, найблагороднішою особою в Парижі,

а світ такий, що Фалле забудуть. Зрештою, це так би мовити, гроші, вміщені в загальне шанування.

— Ті маєш рацію, мій ангел, ти снаєш сфіт,— відповів він,— ті пудеш моїм порадником.

— Добре,— провадила Естер,— тепер ти бачиш, як я піклуюсь про справи мого чоловіка, про його становище в світі, про його честь... Іди ж, іди дістань п'ятдесят тисяч франків...

Вона хотіла спекатись пана дю-Нюсінжена, щоб послати по маклера й того ж вечора продати на біржі ренту.

— Чому ж сарас? — спитав він.

— Алеж, кицю, їх треба піднести в атласній коробочці, обгорнувши ними віяло. Ти скажеш: „Ось, пані, віяло, яке, мабуть, вас утішить..." Тебе вважають за Тюркаре, а ти дістанеш собі репутацію Божона![74]

— Шудово, шудово! — скрикнув барон,— отже, я пуду тепер тотепним!.. Так, я вже повторюю фаші тотепи!

В ту хвилину, як Естер сіла, втомлена зусиллям, якого докладала, граючи свою роль, увійшла Европа.

— Пані,— сказала вона,— ось посланець, якого надіслав з набережної Малаке Селестен, камердинер пана Люсьєна...

— Хай він увійде!.. а втім, ні, краще я вийду в передпокій.

— У нього є лист від Селестена до пані.

Естер кинулась у свій передпокій, глянула на посланця і побачила в ньому звичайного посланця.

— Скажи йому, щоб зійшов униз! — сказала Естер слабким голосом, опускаючись на стілець, після того як прочитала лист.— Люсьєн хоче заподіяти собі смерть...— додала вона Европі на вухо.— А зрештою віднеси йому листа.

Карлос Еррера, що й досі був у костюмі комівояжера, негайно зійшов наниз, але, побачивши в передпокої сторонню особу, відразу спрямував свій погляд на посланця.

— Ти ж мені сказала, що нікого нема,— сказав він Европі на вухо. З крайньої обачності він негайно пройшов у вітальню, добре розглянувши посланця. Дурисмерть не знав, що вже деякий час у славетного начальника карної поліції, який арештував його в домі Воке, був суперник, що мав його замінити. Цим суперником і був посланець.

— Правду кажуть,— сказав лжепосланець Контансонові, який чекав його на вулиці.— Той, кого ви мені описали,— в домі; але це не іспанець, і я руку в огонь покладу, що під цією сутаною — наша дичина.

— З нього не кращий священик, ніж іспанець,— сказав Контансон.

— Я певний цього,— сказав агент карної поліції.

— О! Якби ми мали рацію!..— сказав Контансон.

Люсьєна два дні не було, і з цієї відсутності скористались, щоб наставити пастку; але він повернувся того ж вечора, і Естер заспокоїлась.

Другого ранку, коли куртизанка саме виходила з ванни і знов укладалась у ліжко, прийшла її подруга.

— Перлини в мене!— сказала Валь-Нобль.

— Покажи!— відказала Естер, підводячись і спираючись своїм гарненьким ліктем на подушку, оздоблену мереживом.

Пані дю-Валь-Нобль простягла подрузі щось подібне до двох ягід чорної смородини.

Барон подарував Естер дві левретки славетної породи, яка буде колись носити ім'я великого сучасного поета, що зробив їх модними[75]; отже, куртизанка, дуже горда, що дістала їх, зберегла за ними імена їхніх предків — Ромео і Джульєтта. Марно говорити про красу, білість, грацію цих тварин, немов навмисно створених для кімнат; своєю натурою вони нагадують англійську стриманість. Естер покликала Ромео; Ромео прибіг на своїх лапках — таких гнучких і тонких, таких міцних і нервових, що ви сказали б: — це сталеві прути,— і глянув на господиню. Естер зробила рух, немов кидаючи йому одну з перлин, щоб притягти його увагу.

— Його ім'я прирікає його до такої смерті,— сказала Естер і кинула перлину, яку Ромео розтрощив зубами.

Собака не встиг заскиглити; він скрутився і впав мертвим на місці. Все було скінчено, поки Естер казала це надгробне слово.

— Ах, боже ж мій!— скрикнула пані дю-Валь-Нобль.

— У тебе є фіакр, візьми з собою покійного Ромео,— сказала Естер,— його смерть зчинила б тут галас. Я нібито подарувала його тобі, а ти його загубила; надрукуй в газеті об'яву. Поспішай, сьогодні ввечері ти одержиш п'ятдесят тисяч франків.

Це було сказано так спокійно і з такою абсолютною бездушністю куртизанки, що дю-Валь-Нобль скрикнула:

— Ти справді наша королева!

— Приїжджай якнайраніше і будь якнайгарнішою!..

О п'ятій годині вечора Естер почала свій туалет нареченої. Вона надягла своє плаття з мережива поверх білої атласної спідниці; пояс був білий, черевички білі, атласні; а на гарних плечах шарф з англійського мережива. Голову вона прикрасила білими живими камеліями, немов юна діва. На її грудях красувалось колье з перлин у тридцять тисяч

франків, яке їй подарував Нюсінжен. Хоч о шостій годині туалет був закінчений, вона звеліла нікого не пускати, навіть Нюсінжена. Европа знала, що треба буде провести Люсьєна в спальню. Люсьєн приїхав після шостої години. Европа зуміла провести його до пані так, що ніхто не помітив його приїзду.

Побачивши Естер, Люсьєн сказав сам до себе:

„Чому не поїхати з нею до Рюбампре і жити там, далеко від світу, ніколи не повертаючись до Парижа?.. П'ять років мені сплачували завдаток за таке життя, і я маю це миле створіння такої вдачі, що ніколи не зрадить себе!.. Де знайдеш такий шедевр?"

— Друже мій, ви, з кого я зробила собі бога,— сказала Естер, опускаючись на одне коліно на подушку перед Люсьєном,— благословіть мене...

Люсьєн хотів підняти Естер і поцілувати її, говорячи їй: „Що то за жарти, любонько моя кохана?" Він спробував взяти Естер за талію, але вона визволилася з жестом, в якому відбились водночас пошана і жах.

— Я вже не варта тебе, Люсьєн,— сказала вона, і її очі зросились слізьми.— Благаю тебе, благослови мене і присягнись, що заснуєш у лікарні фонд на двоє ліжок... Бо за молитви в церкві бог простить тільки мені самій... Я надто кохала, друже мій. Скажи ж мені, що я зробила тебе щасливим і що ти іноді будеш про мене думати... скажи!

Люсьєн помітив у Естер стільки урочистої щирості, що замислився.

— Ти хочеш заподіяти собі смерть!..—сказав він нарешті і в його голосі звучав глибокий роздум.

— Ні, друже мій; але, бачиш, сьогодні вмирає чиста, непорочна, віддана жінка, яка була твоєю... і я дуже боюсь, щоб горе не вбило мене.

— Бідна дитиночко, почекай! — сказав Люсьєн,— за останні дні я зробив багато зусиль, і вже дістався до Клотільди...

— Знов Клотільда! — сказала Естер з відтінком стриманої люті.

— Так,— відповів він,— ми обмінялись листами. У вівторок вона їде, але дорогою до Італії я матиму побачення з нею в Фонтенебло.

— Ах, так! що ж то за жінки вам потрібні для одруження? якісь дошки!..— скрикнула бідна Естер.— Скажи но, якби в мене було сім або вісім мільйонів, ти б одружився зо мною?

— Дитино, я тількищо хотів тобі сказати, що коли все для мене буде кінчено, я не хочу іншої дружини, крім тебе...

Естер опустила голову, щоб сховати раптову блідість і сльози, які вона хутко витерла.

— Ти любиш мене?..— сказала вона, глянувши на Люсьєна з глибоким стражданням.— Добре, це для мене благословіння. Не компромітуй себе, вийди потайними дверима, вдай, ніби йдеш з передпокою до вітальні. Поцілуй мене в лоб.

Вона схопила Люсьєна, палко притиснула його до серця і сказала знов:

— Іди!.. іди... або я житиму.

Коли вмираюча з'явилась у вітальні, пролунав крик захоплення. Очі Естер випромінювали безмежність, в яку поринала душа кожного, хто дивився на них. Її синювато-чорне ніжне волосся відтінювало камелії. Коротко кажучи, всі ефекти, яких шукала ця божественно-прекрасна дівчина, були досягнуті. В неї не було суперниць. Вона була немов найвищий вираз розгнузданих розкошів, що оточували її. Крім того, вона виблискувала дотепністю. Вона керувала оргією з тією холодною й спокійною владністю, яку виявляє Габенек у консерваторії на концертах, де найкращі музиканти Європи досягають найвищої досконалості, виконуючи Моцарта й Бетховена. Проте, вона з страхом помітила, що Нюсінжен мало їв, не пив і поводився як господар дому. Опівночі ніхто вже нічого не тямив. Розбили склянки, щоб ними більше не користувались. Були розірвані дві шовкові розмальовані завіси. Біксіу напився вдруге за своє життя. Ніхто вже не тримався на ногах, жінки поснули на диванах і гості не змогли здійснити наперед задуманого жарту — провести Естер і Нюсінжена в спальню, ставши в дві шереги й співаючи „Buona sera"* з „Севільського цирульника". Нюсінжен сам провів Естер; Біксіу, хоч і п'яний, ще мав силу сказати, побачивши їх, як Ріваролъ з приводу останнього шлюбу герцога де-Рішельє: „Треба попередити префекта поліції... тут має відбутись щось погане..." Насмішник думав, що кепкує, але він був пророком.

Пан де-Нюсінжен повернувся додому тільки в понеділок, щось опівдні, але о першій годині маклер повідомив його, що мадмуазель Естер ван-Богсек продала на тридцять тисяч державної ренти ще в п'ятницю і тількищо одержала гроші.

---

* „Доброї ночі".

— Але, пане барон,— сказав він,— старший клерк пана Дервіля прийшов до мене саме коли я говорив про цей трансферт, і, побачивши справжнє ім'я і прізвище мадмуазель Естер, сказав, що вона дістала спадщину в сім мільйонів.

— Па?

— Так, вона, мовляв, є єдиною спадкоємицею старого дисконтера Гобсека... Дервіль має перевірити факти. Якщо мати вашої коханки прекрасна голландка, вона одержує спадщину...

— Я знаю,— сказав банкір,— фона мені розказувала своє шиття... я напишу кілька слів Дервілеві...

Барон сів за писемний стіл, написав записочку Дервілеві і послав її з одним із своїх слуг. Після біржі, щось о третій годині, він повернувся до Естер.

— Пані наказала не будити її ні в якому разі, вона лягла, вона спить...

— А, шорт! — скрикнув барон.— Іропа, фона не розсертиться, коли взнає, що зропилась пагатющою. Фона дістала в сбадщин зім мільйон. Старий Копсек помер і салишив ці зім мільйон, а двоя пані його єтина спадкоємиця, її мати була власна блемінниця Копсека, і фона зробила забовіт. Я не тумав, шоб дакий мільйонер як фін, салишав Есдер у слидняx...

— А, так, значить царюванню вашому кінець, старий блазню! — сказала Европа, дивлячись на барона з зухвалістю, гідною мольєрівської субретки.— У! стара ельзаська гаво!.. Вона вас любить, як люблять чуму!.. Боже милостивий!.. мільйони!.. Алеж вона тепер може одружитися з своїм коханим! О! яка вона буде рада!

І Прюданс Сервіен залишила буквально громом ураженого барона, щоб піти й першою сповістити свою господиню про цю подію. Старий, що сп'янів від надлюдської насолоди і вірив в своє щастя, тількищо дістав холодний душ для свого кохання саме в ту хвилину, коли воно досягло найвищої міри розпеченості.

— Фона мене обманюфала!.. — скрикнув він з слізьми на очах.— Фона мене обманюфала! О, Есдер, о, шиття моє!.. Турень я такий! Чи одакі квідки ростуть коли тля старих?.. Я фсе мошу купити, дільки не молотість!.. О, поше мій! шо ропити? то чого фдатись? Фона має рацію, ця шорстока Іропа! Пагата Есдер утече фід мене... Чи піти пофіситись? Що таке шиття пез пошественного фогню назолоти, яку я пізнав?.. Поше мій!

І біржовий хижак зірвав з себе накладний чуб, що його

він уже три місяці домішував до свого сивого волосся. Пронизливий зойк Європи примусив Нюсінжена здригнутись до самого нутра. Нещасний банкір устав і пішов, похитуючись, наче п'яний, від тількищо випитого келеха розчарування, бо ніщо так не п'янить, як вино нещастя.

Вже з порогу спальні він побачив Естер, що витяглась на ліжку, посиніла від отрути, мертва! Він підійшов до ліжка й упав навколішки.

— Твоя прафда... фона казала!.. Фона вмерла фід мене...

Паккар, Азія, всі, хто були в домі, прибігли. Це було видовище, несподіванка, а не горе. Серед слуг помічалась якась непевність. Барон знов став банкіром, у нього виникло підозріння і він зробив необачність, спитавши, до сімсот п'ятдесят тисяч франків ренти. Паккар, Азія і Європа обмінялись тоді такими чудними поглядами, що пан де-Нюсінжен негайно вийшов, повіривши в убивство і крадіжку. Європа, помітивши під подушкою пані якийсь загорнутий пакет, м'якість якого виявляла банкноти, заходилась „обряджати покійницю", як вона сказала.

— Піди скажи панові, Азіє! Вмерти отак, не знаючи, що в неї сім мільйонів! Гобсек був дядьком покійної пані! — скрикнула вона.

Паккар відразу зрозумів маневр Європи. Тільки но Азія одвернулась, Європа розпечатала пакет, на якому бідна куртизанка написала „Передати панові Люсьєну де-Рюбампре". Сімсот п'ятдесят тисяч франків банкнотами кинулись в очі Прюданс Сервіен, і вона скрикнула:

— Хіба ж з цим не будеш щасливим і чесним на все життя!..

Паккар нічого не казав, його злодійська натура переважила його відданість Дурисмерті.

— Дюрю помер,— відповів він нарешті, беручи гроші,— мої плечі ще цілі, тікаймо вкупі, поділимо суму, щоб не рискувати всім капіталом зразу, і одружімось.

— Але де сховатись? — сказала Прюданс.

— В Парижі,— відповів Паккар.

Прюданс і Паккар негайно вийшли з будинку з швидкістю чесних людей, що раптом зробились злодіями.

— Дитино моя,— сказав Дурисмерть малайці, почувши від неї перші ж слова,— знайди якийнебудь лист Естер, поки я буду писати заповіт по всій формі, а потім понесеш і текст заповіту і лист до Жірара; та хай він поспішить, треба підсунути заповіт під подушку Естер ще до того, як накладуть печаті.

І він написав заповіт:

„Не кохавши ніколи нікого в світі, крім пана Люсьєна Шардона де-Рюбампре, і вирішивши краще вкоротити собі віку, ніж знов упасти в порок і підле життя, з якого витягло мене його милосердя, я віддаю і відписую зазначеному Люсьєнові Шардону де-Рюбампре все, чим я володію в день моєї смерті з умовою, щоб він замовив постійну месу в приході св. Рока на спомин душі тієї, що віддала йому все, аж до останньої своєї думки.

Естер Гобсек".

„Це в її стилі",— сказав сам до себе Дурисмерть.

О сьомій годині вечора заповіт, переписаний і запечатаний, був покладений Азією під подушку Естер.

— Жак,— сказала Азія, знов поквапливо ідучи сходами,— коли я виходила з спальні, прийшли судовики...

— Ти хочеш сказати,— мировий суддя?

— Ні, синку, мировий суддя теж там, але з ним жандарми. Королівський прокурор і судовий слідчий теж там. Двері охороняються.

— Ця смерть наробила гомону дуже швидко,— зауважив Коллен.

— Зажди! Європа й Паккар не повернулись, я боюсь, що вони поцупили сімсот п'ятдесят тисяч франків,— сказала йому Азія.

— Ах, каналья!— сказав Дурисмерть,— своїм шахрайством вони нас занапастять!..

Правосуддя людське і правосуддя паризьке, тобто найнедовірливіше, найдотепніше, найспритніше, найуміліше з усіх, навіть занадто дотепне, бо воно щохвилини перетлумачує закони,— нарешті накладало руку на нитки цієї жахливої інтриги. Барон де-Нюсіжен, помітивши ознаки отруєння і не знаходячи своїх семи сот п'ятдесяти тисяч франків, подумав, що одна з огидних осіб, які йому дуже не подобались, Паккар або Європа, завинили в злочині. В першу хвилину люті він кинувся в поліцейську префектуру. Це був наче удар дзвона, що зібрав докупи усі номери Корантена. Префектура, прокуратура, поліцейський комісар, мировий суддя, судовий слідчий — всі були поставлені на ноги. О дев'ятій годині вечора троє викликаних лікарів були присутні на розтині нещасної Естер і почалося слідство. Дурисмерть, якого попередила Азія, скрикнув:

— Ніхто не знає, що я тут, я можу подихати свіжим повітрям!

Він вийшов крізь вікно мансарди з незрівняною прудкістю і стояв уже на даху та спокійно, немов бляхар, почав вивчати місцевість.

„Добре! — сказав він сам до себе, помітивши за п'ять будинків звідти, на вулиці де Прованс, садок,— усе гаразд".

— До твоїх послуг, Дурисмерть! — скрикнув раптом Контансон, виходячи споза димаря.— Ти поясниш панові Камюзо, яку це ти обідню правиш на даху, пане абат, а головне, чому ти ховався...

— Я маю ворогів в Іспанії,— сказав Карлос Еррера.

— Ну, то ходімо в Іспанію крізь твою мансарду, — відповів Контансон.

Лжеіспанець удав, що поступається, але, спершись на підпорку віконної рами, він схопив Контансона й кинув його з такою силою, що шпиг упав серед бруку на вулиці Сен-Жорж. Контансон помер на полі честі. Жак Коллен спокійно повернувся в свою мансарду і ліг у ліжко.

— Дай мені чогонебудь такого, щоб я дуже захворів, але не вмер,— сказав він Азії,— бо мені треба бути в стані агонії, щоб нічого не відповідати „цікавим". Не бійся нічого, я священик і залишусь священиком. Тількищо я спекався, і дуже легко, одного з тих, хто міг зірвати з мене маску.

Напередодні, о сьомій годині вечора, Люсьєн виїхав у своєму кабріолеті на поштових з подорожною, взятою вранці до Фонтенебло; там він заночував в останній гостиниці з боку Немура. Наступного дня о шостій годині ранку він пішов сам пішки в ліс і попрямував до Бурона [76].

„Тут,— сказав він сам до себе, сідаючи на одну з скель, звідки відкривається гарний краєвид на Бурон,— фатальне місце, де Наполеон сподівався зробити велетенське зусилля за два дні до зречення".

На світанку він почув гуркіт поштового екіпажу і побачив бричку, в якій їхала челядь молодої герцогині де-Ленонкур-Шольє і покоївка Клотільди де-Гранльє.

„Ось і вони,— сказав сам до себе Люсьєн,— ну, що ж, розіграймо гарненько цю комедію, і я врятований,— я буду зятем герцога всупереч його волі".

Через годину почувся звук, з якого легко було впізнати, що їде елегантний дорожній екіпаж. Дами заздалегідь попросили притишити ходу на Буронському спуску і камердинер, що їхав ззаду, сказав спинити екіпаж. В цю хвилину підійшов Люсьєн.

— Клотільда! — скрикнув він, постукавши у вікно.

— Ні,— сказала молода герцогиня своїй подрузі,— він не

сяде в карету, і ми не будемо з ним самі, люба моя. Я згодна, щоб ви востаннє поговорили з ним. Але це буде на дорозі,— ми підемо пішки, а за нами піде Батіст... День гарний, ми добре одягнені, холоду не боїмось. Карета поїде за нами...

І жінки вийшли.

— Батіст,— сказала молода герцогиня,— кучер поїде поволі, ми хочемо трохи пройтись і ви підете з нами.

Мадлена де-Морсоф взяла Клотільду під руку й дозволила Люсьєнові говорити з нею. Так вони всі вкупі дійшли до маленького сільця Гре. Була восьма година, і тут Клотільда відпустила Люсьєна.

— Ну, друже мій,— сказала вона, закінчуючи з благородством цю довгу розмову,— я ні з ким крім вас не одружусь. Я волію вірити в вас, ніж вірити людям, батькові, матері... Правда ж, ніколи ніхто не давав такого доказу прихильності? Отже, постарайтесь розвіяти фатальні упередження, що тяжать на вас...

Раптом почувся галоп кількох коней і жандарми оточили невеличку групу, на превеликий подив обох дам.

— Чого вам треба?— сказав Люсьєн з гордовитістю денді.

— Ви пан Люсьєн де-Рюбампре? — спитав королівський прокурор з Фонтенебло.

— Так, пане.

— Ви сьогодні ночуватимете в Ла-Форс,— провадив він.— Я маю наказ заарештувати вас.

— Хто ці дами? — скрикнув бригадир.

— Алеж... Пробачте, пані, ваші паспорти? Пан Люсьєн, наскільки мені відомо, має знайомства з жінками, які заради нього здатні...

— Ви вважаєте герцогиню де-Ленонкур-Шольє за гулящу дівку? — відказала Мадлена, кинувши погляд герцогині на королівського прокурора.

— Ви досить гарні для цього,— хитро відказав урядовець.

— Батіст, покажіть паспорти,— відповіла молода герцогиня, усміхнувшись.

— А в якому ж злочині обвинувачують пана? — спитала Клотільда, яку герцогиня спонукала сісти в карету.

— Співучасть у крадіжці і вбивстві,— відповів жандармський бригадир.

Батіст посадив зовсім зомлілу мадмуазель де-Гранльє в карету.

Опівночі Люсьєн входив у Ла-Форс, тюрму на вулиці Пайен-е-Бале. Його відвели в секретну камеру. Карлос Еррера був там з того моменту, як його заарештували.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

КУДИ ВЕДУТЬ ЛИХІ ШЛЯХИ

Другого дня, о шостій годині, дві карети, що їх народ своєю енергійною мовою називає „салатними кошиками", виїхали з Ла-Форс і швидко попростували до Консьержері, до суду.

Мало хто з фланерів не зустрічав цієї тюрми на колесах; та хоч книги в більшості пишуться виключно для парижан, іноземці, безперечно, з цікавістю прочитають тут опис цього жахливого знаряддя нашої карної поліції. Хто знає? Можливо, що поліція російська, німецька або австрійська, судові установи тих країн, де немає „салатних кошиків", скористаються з цього опису, а в багатьох чужих країнах наслідування цього способу перевезення буде, безперечно, благодіянням для ув'язнених.

Ця ганебна жовта карета на двох колесах оббита залізом і поділена на дві частини. Спереду — сидіння, оббите шкірою, над ним — відкидний фартух. Це — вільна частина „салатного кошика", вона призначається для пристава й жандарма. Міцні залізні грати відділяють на усю височінь й широчінь карети цей своєрідний кабріолет від другої частини; тут є два дерев'яні ослони (на них сідають в'язні), поставлені, як в омнібусі, з обох боків коробки; в'язнів вводять туди по підніжці через глухі дверці, що відчиняються ззаду карети. Назва „салатний кошик" походить від того, що колись карета була відкрита з усіх боків, і в'язні там трусились зовсім як салат. Для більшої безпеки, щоб запобігти несподіванці, за каретою їде жандарм на коні, особливо коли в ній везуть засуджених на смерть до місця страти. Отже, втеча неможлива. Карету, оббиту залізом, не вкусить ніякий інструмент. В'язні, ретельно потрушені в момент арешту або ув'язнення, можуть щонайбільше мати при собі пружину від годинника, придатну для перепилювання грат, але безсилу проти рівної поверхні. Таким чином, „салатний кошик", удосконалений

генієм паризької поліції, нарешті став зразком для арештантської карети, в якій перевозять каторжників на каторгу, і замінив жахливий повіз, ганебну пляму попередніх цивілізацій, хоч їх і уславила собою Манон Леско.

В „салатному кошику" відвозять, насамперед, підслідчих із різних в'язниць столиці до будинку суду, де їх допитує судовий слідчий. На тюремному жаргоні це зветься „ходити на навчання"*. Далі, винуватчених возять із цих самих тюрем на суд, коли справа стосується тільки поправної юстиції. Потім, коли йдеться про „великий кримінал", як кажуть судовики, їх перевозять з арештних домів у Консьєржері, що є тюрмою департаменту Сени. Нарешті засуджених на смерть везуть у „салатному кошику" з Бісетра до застави Сен-Жак,— місця, призначеного з Липневої революції для відрубування голів. Завдяки філантропії, ці нещасні не зазнають більш тортур колишнього переїзду з Консьєржері до Гревської площі в повозі, зовсім схожому на ті, на яких возять дрова. Цей повіз вживається тепер тільки для перевезення ешафоту. Без цих пояснень незрозумілим був би дотеп одного славетного засудженого, сказаний ним своєму співучасникові, коли вони сідали в „салатний кошик": „Тепер справа тільки за кіньми!" Не можна їхати на страту зручніше, ніж їздять тепер у Парижі.

В цю хвилину два „салатні кошики", що так рано виїхали, були призначені виключно для того, щоб перевезти двох підслідчих з арештного дому ла-Форс у Консьєржері, і кожний з цих підслідчих сидів в окремому „салатному кошику".

Дев'ять десятих читачів і дев'ять десятих з останньої десятої, напевне, не знають, у чому полягає посутня різниця між словами „притягнений до справи", „підслідний", „підсудний", „арештант", „арештний дім", „дім попереднього ув'язнення", „тюрма"; отже, всі вони будуть, мабуть, здивовані, почувши, що тут ідеться про наше карне право загалом; коротке й яскраве пояснення його буде зараз подано і для їх навчання, і для того, щоб зробити зрозумілою розв'язку цієї історії. До того ж, коли дізнаються, що в першому „салатному кошику" міститься Жак Коллен, а в другому — Люсьєн, який кілька годин тому спустився з вершини соціального буття на дно тюремної камери,— цікавість буде вже досить збуджена. Поводження обох

---

* Слово „instruction" — „навчання" — мовою юридичної термінології означає „слідство". (*Прим. перекл.*)

співучасників було характерне. Люсьен де-Рюбампре ховався, уникаючи поглядів, що їх кидали прохожі на грати похмурого, фатального екіпажу під час його переїзду вулицею Сент-Антуан, щоб виїхати на набережну через вулицю дю-Мартруа та аркаду Сен-Жан, під якою тоді проїздили, перетинаючи площу Паризької ратуші. Тепер ця аркада утворює ворота окремого будинку префекта Сени в просторому муніципальному палаці. Сміливий каторжник притискав своє обличчя до грат карети, між приставом і жандармом, які, покладаючись на свій „салатний кошик", розмовляли між собою.

Липневі дні 1830 року і їх жахлива буря так заглушили своїм шумом попередні події, політичні інтереси настільки захопили Францію протягом шести останніх місяців того року, що тепер ніхто не пам'ятає або тільки ледве пригадує ті особисті катастрофи — юридичні й фінансові, які становлять річний пожиток паризької цікавості і яких не бракувало протягом шести перших місяців того року. Отже, треба сказати, наскільки Париж був тоді, на короткий час, схвильований новиною про арешт іспанського священика, знайденого в куртизанки, та про арешт елегантного Люсьєна де-Рюбампре, нареченого мадмуазель де-Гранльє, взятого на великому шляху до Італії в сільці Гре,— обох притягнених у справі убивства, що дало зиску щось із сім мільйонів; адже скандальність цього процесу перевищувала деякий час величезний інтерес до останніх виборів при Карлі X!

Насамперед, цей процес був почасти спричинений скаргою барона де-Нюсінжена. Далі, арешт Люсьєна напередодні гаданого призначення його на особистого секретаря першого міністра хвилював найвищі верстви паризького суспільства. В усіх паризьких салонах молоді люди згадували, як вони заздрили Люсьєнові, коли його відзначила гарна герцогиня де-Мофріньєз, а всі жінки знали, що ним тоді цікавилась пані де-Серізі, дружина одного з найперших державних людей. Нарешті краса жертви мала особливу славу серед різних кіл паризького суспільства: в світському колі, в фінансовому колі, в колі куртизанок, в колі молоді, в літературному колі. Отож цілий Париж уже два дні обговорював ці арешти. Судовий слідчий, якому була доручена ця справа, бачив у ній привід висунутись, а щоб вести процес якнайшвидше, він наказав перевезти обох притягнених до справи з Ла-Форс до Консьєржері, зараз після того, як Люсьєна де-Рюбампре привезуть з Фонтенебло. Оскільки абат Карлос провів

у Ла-Форс тільки дванадцять годин, а Люсьен — половину ночі, нема чого описувати цю тюрму, цілком змінену в того часу; щождо особливостей ув'язнення, то це було б повторенням того, що має відбутись у Консьержері.

Але перше, ніж увійти в жахливу драму судового слідства, потрібно, як тількищо сказано, пояснити нормальний хід подібного процесу: насамперед, різні фази його краще зрозуміють у Франції і за кордоном; далі, той, хто з ними не обізнаний, оцінить систему карного права, як його задумали законодавці при Наполеоні. Це має тим більшу вагу, що прекрасному і великому творові цьому тепер загрожує руйнуванням так звана пенітенціарна система.

Злочин вчинено. В тому разі, коли злочинців захоплено на гарячому, їх, як „притягнених до справи", відряджають на найближчу гауптвахту і кидають у конуру, що зветься в народі „скрипкою", мабуть, через те, що там займаються музикою: галасують і плачуть. Звідти „притягнених" ведуть до поліцейського комісара, який розпочинає слідство і може відпустити їх, коли сталась помилка. Нарешті „притягнених" перевозять у „депо префектури", де поліція держить їх у розпорядженні королівського прокурора і судового слідчого, які, бувши більш-менш швидко сповіщені відповідно до важливості даного випадку, приїздять і допитують осіб, що перебувають під попереднім арештом. Залежно від характеру підозрінь, судовий слідчий підписує наказ про арешт і тим ув'язнює притягнених до справи в арештному домі. В Парижі три арештні доми: Сент-Пелажі, Ла-Форс і Маделонет.

Зверніть увагу на вислів: „притягнені до справи". Наш кодекс законів створив три істотні відміни в стані обвинувачення: притягнення, підслідність, підсудність. Поки не підписано наказу про арешт, гадані винуватці злочину чи тяжкої провини називаються „притягненими до справи". Під тягарем наказу про арешт вони стають „підслідними" і залишаються просто і тільки підслідними, доки триває слідство. Коли слідство закінчилось і трибунал ухвалив що підслідні мають стати перед судом, вони переходять у стан „підсудних", якщо коронний суд після висновку генерального прокурора визнав обвинувачення за достатні, щоб передати їх карному судові. Таким чином, особи, запідозрені в злочині, перше ніж з'явитись перед так званим місцевим правосуддям, проходять крізь три різні стадії, крізь трое сит. В першій стадії невинні мають безліч засобів виправдатись: публіка, сторожа, поліція. В другій стадії вони — перед суддею на зводинах з свідками; їх

судить палата паризького трибуналу, або — в департаментах — цілий трибунал. В третій стадії — вони стають перед дванадцятьма радниками, і ухвала про передання справи до карного суду у випадку помилки або формальної неправильності може бути оскаржена обвинуваченими в касаційний суд. Суд присяжних і не знає, якого ляпаса дає він місцевій, адміністративній і поліцейський владі, виправдуючи обвинувачених. Отже, на нашу думку, в Парижі (ми не кажемо про інші судові округи) дуже рідко трапляється, щоб невинний опинився на лаві підсудних в карному суді.

Арештант — це засуджений. Наше карне право створило арештні доми, доми попереднього ув'язнення і тюрми — юридичні відміни, що відповідають відмінам між притягненим до справи, підсудним, засудженим. Тюрма має на меті легку кару,—за найменшу провину. Але ув'язнення — це кара фізична і в деяких випадках — ганебна. Отже, ті, хто тепер пропонує виправну систему, порушують прекрасну систему карного права, за якою кари були послідовно розподілені; вони дійдуть до того, що дрібні вчинки каратимуться майже так само суворо, як і найбільші злочини. А втім, можна буде порівняти в „Сценах політичного життя" (див. „Темна справа") цікаві відміни між карним правом за кодексом брюмера IV року і правом за наполеонівським кодексом, який замінив його.

В більшості великих процесів, як і в даному, притягнені до справи відразу ж стають підслідними. Судова влада негайно дає наказ про ув'язнення або арешт. Дійсно, в більшості випадків притягнені або втікають, абож їх треба негайно захопити. Тому, як ми бачили, поліція, що є в даному разі тільки виконавчим органом, та судова влада з блискавичною швидкістю прибули в будинок Естер. Якби навіть не було мотивів помсти, що Корантен нашептав карній поліції на вухо, то була заява барона де-Нюсінжена про крадіжку семисот п'ятдесяти тисяч франків.

В ту хвилину, коли перша карета, де був Жак Коллен, доїхала до аркади Сен-Жак — вузького й темного проїзду— тиск примусив кучера спинитись під аркадою. Очі підслідного блищали крізь грати, наче два карбункули, не зважаючи на маску вмираючого, яка напередодні примусила начальника Ла-Форс повірити в потребу викликати лікаря. Ті палаючі очі, в цю хвилину вільні — бо ні жандарм, ні пристав не обертались до „свого кліента" — промовляли так яскраво, що досвідчений слідчий, як, наприклад, пан Попіно, впізнав би каторжника в святотатці. Дійсно, з того часу, як „салатний кошик" виїхав з воріт Ла-Форс, Жак

Коллен усе розглядав на своєму шляху. Не зважаючи на швидкість їзди, він охоплював жадібним і вичерпним поглядом будинки від верхнього поверху аж до першого. Він помічав усіх прохожих і аналізував їх. Бог не краще охоплює своє творіння в його засобах і цілях, ніж ця людина охоплювала найменші відміни в масі речей і прохожих. Озброєний надією так само, як останній з Горацiїв був озброєний своїм мечем, він чекав порятунку. Всякому іншому, крім цього Макіавеллі з каторги, здійснення надії здалося б таким неможливим, що він машинально скорився б подіям, як це роблять усі винні. Нікому з них не спадає на думку чинити опір в такому становищі, в яке паризький суд і поліція ставлять підслідних, особливо секретних, як Люсьєн і Жак Коллен. Не можна собі уявити тієї раптової ізоляції, в якій опиняється підслідний: жандарми, що арештують його, комісар, що допитує його, ті, що ведуть його в тюрму, сторожі, що ведуть його в камеру, ті, що беруть його під руки, вводячи в „салатний кошик"—всі істоти, які оточують його з моменту його арешту,—німі абож занотовують його слова, щоб повторити їх поліції чи судді. Ця абсолютна, таким простим способом досягнена відокремленість підслідного від цілого світу перевертає шкереберть усі його здібності, викликаючи дивну душевну прострацію, особливо коли це людина, що в попередньому житті не була обізнана з ходом правосуддя. Отже, поєдинок між винним і суддею тим жахливіший, що правосуддя спирається, як на помічників, на мовчання стін і непідкупну байдужість своїх агентів.

Проте, Жак Коллен, або Карлос Еррера (треба давати йому одне з цих двох імен в залежності від обставин) здавна знав поводження поліції, тюрми і правосуддя. Тому цей велетень хитрощів і розбещеності використав усю силу свого розуму і всі можливості своєї міміки, щоб добре відтворити наївне здивування невинного, розігруючи в той же час перед судовою владою комедію агонії. Як ми бачили, Азія, ця мудра Локуста[77], дала йому розведеної отрути, щоб удати смертельну хворобу. Отже, активність пана Камюзо так само, як і активність поліцейського комісара та допитлива наполегливість королівського прокурора були анульовані дією блискавичної апоплексії.

— Він отруївся! —скрикнув пан Камюзо, переляканий муками лжесвященика, коли його перенесли з мансарди в жахливих конвульсіях.

Четверо агентів насилу довели абата сходами до спальні Естер, де зібрались усі судові урядовці й жандарми.

— Він не міг краще зробити, якщо він винний,— відповів королівський прокурор.

— Ви, значить, думаєте, що він хворий?— спитав поліцейський комісар.

Поліція скрізь усе бере під сумнів. Ці троє судовиків говорили, як можна догадатись, на вухо, але Жак Коллен вгадав по їх обличчях тему розмови і скористався з цього, щоб зробити неможливим або звести нанівець попередній допит, що робиться в момент арешту. Він бурмотів фрази, в яких іспанська і французька мови мішались в якусь нісенітницю.

В Ла-Форс ця комедія спочатку мала тим більший успіх, що начальник охорони (скорочення слів — начальник бригади таємної поліцейської охорони) Бібі-Люпен, що свого часу арештував Жака Коллена в буржуазному пансіоні пані Воке — був відряджений у провінцію, і його заступав агент, який мав дістати призначення на його місце і не знав каторжника.

Бібі-Люпен, колишній каторжник, товариш Жака Коллена по каторзі, був його особистим ворогом. Джерело цієї ворожнечі полягало в тому, що Жак Коллен завжди брав верх у суперечках, а також у тому, що Дурисмерть користався певною перевагою над своїми товаришами. Нарешті Жак Коллен був протягом десяти років провидінням для звільнених каторжників, їх керівником, їх радником у Парижі, їх скарбником, а значить — супротизником Бібі-Люпена.

Отже, хоч і вміщений в секретну камеру, він покладався на цілковиту відданість і спритність Азії, своєї правої руки, і, можливо,— на свою ліву руку — Паккара; його він сподівався мати в своєму розпорядженні після того, як цей дбайливий помічник сховає в безпечне місце вкрадені сімсот п'ятдесят тисяч франків. Такі були причини надлюдської уважності, з якою він стежив за всім на своєму шляху. Дивна річ! Його надія незабаром здійснилась цілком.

Обидві міцні стіни аркади Сен-Жан були вкриті на шість футів заввишки шаром давнього бруду, бо на них бризкало з ринви; прохожим тоді нічим було захищатись від безперервного руху екіпажів та від „брикання повозів"— за тодішнім висловом,— крім тумб, давно вже вищерблених ступицями коліс. Тут не раз траплялось, що візок каменяра душив неуважних прохожих. Таким був Париж довгий час у багатьох своїх кварталах. Ця подробиця може дати уявлення про вузькість аркади Сен-Жан і про те, як легко

було її захарастити. Досить було якомунебудь фіакрові в'їхати туди з Гревської площі саме в той час, коли торговка садовиною і городиною штовхала б туди з вулиці дю-Мартруа свій ручний візочок, повний яблук,— і третій екіпаж уже міг викликати захаращення. Перелякані прохожі втікали, шукаючи тумби, яка могла б захистити їх від ударів старовинних ступиць такої непомірної довжини, що довелося вкоротити їх законодавчим порядком. Коли приїхав „салатний кошик", аркада була забита однією з отих перекупок, тип яких тим цікавіший, що й досі в Парижі збереглись подібні екземпляри, не зважаючи на дедалі більше зростання кількості фруктових крамниць. Це була така типова вулична перекупка, що сержант муніципальної поліції — якби цей інститут тоді існував — дозволив би їй роз'їжджати, не питаючи в неї перепустки, хоч її зловісне обличчя дихало злочином. Голова була вкрита поганенькою бавовняною клітчастою хусткою; крізь дірки хустки стирчали непокірні пасма волосся, схожого на щетину дикого кабана. Червона й зморшкувата шия була жахлива, а косинка не цілком закривала шкіру, немов видублену порохом, сонцем і брудом. Плаття її нагадувало шпалери. Черевики робили гримаси, немов глузуючи з обличчя, такого ж дірявого, як і плаття. А яка латка на череві!.. навіть пластир не був би таким брудним. На віддалі десятьох кроків це бродяче й смердюче дрантя мусило вражати нюх чутливих людей. Руки її сто раз збирали врожай! Ця жінка або повернулась з німецького шабашу, або вийшла з притулку для жебраків. Але який погляд!.. який сміливий розум! скільки стриманої жвавості, коли магнетичне проміння її очей зустрілось з очима Жака Коллена, щоб обмінятись думкою.

— Забирайся ж, стара вошивице!..— гукнув хрипким голосом кучер.

— Хіба ти мене роздушиш, катівський гусар! — відказала вона.— Твій товар не вартий мого.

І, намагаючись протиснутись між двох тумб, щоб дати проїхати кареті, торговка заняла дорогу на час, потрібний для виконання її плану.

„О! Азія!..— сказав сам до себе Жак Коллен, відразу впізнавши свою співучасницю,— значить, усе гаразд".

Кучер усе ще обмінювався з Азією чемністю, а екіпажі скупчувались на вулиці дю-Мартруа.

— Ahe!.. pécairé fermati. Suni la! Vedrem!..— скрикнула стара Азія з інтонацією диких індійців Іллінойса, властивою вуличним перекупкам, які так перекручують слова,

що вони стають звуконаслідуваннями, зрозумілими тільки парижанам.

Серед вуличного гамору, серед криків усіх візників ніхто не міг звернути уваги на цей дикий вигук, що здавався криком торговки. Але зрозумілий для Жака Коллена, цей вигук доніс до його вуха на умовній мові,— в якій була змішана італійська з перекрученою провансальською,— таку жахливу фразу:

— Твій бідний хлопець взятий! Та я тут, щоб подбати про вас. Ти мене ще побачиш...

Не зважаючи на безмежну радість з приводу перемоги над правосуддям,— адже тепер він міг надіятись зав'язати зносини з зовнішнім світом,— Жака Коллена опанувала реакція, яка вбила б усякого іншого на його місці.

„Люсьєн заарештований!..“ — сказав він сам до себе.

Він трохи не знепритомнів. Ця новина була для нього жахливішою, ніж відмовлення в помилуванні, якби він був засуджений до страти.

Тепер, коли обидва „салатні кошики“ їдуть по набережній, треба сказати, в інтересах цієї історії, кілька слів про Консьєржері, поки вони туди дістануться.

Консьєржері — історичне ім'я, жахливе ім'я, і ще жахливіша річ, зв'язана з революціями в Франції, зокрема з революціями в Парижі. Вона бачила більшість великих злочинців. Якщо це найцікавіший з усіх пам'ятників Парижа, то водночас і найменш відомий... для осіб, що належать до найвищих верств суспільства; проте, не зважаючи на величезний інтерес цього історичного відступу, він буде такий же швидкий, як їзда „салатних кошиків“.

Хто з парижан, іноземців або провінціалів, хоч би він перебув тільки два дні в Парижі, не помічав чорних стін з трьома товстими баштами й вишками на них — при чому дві з цих башт майже зліплені докупи,— похмурої й темної прикраси набережної де-Люнет? Ця набережна починається нижче мосту Міняйл і тягнеться до Нового мосту. Квадратна башта, так звана Годинникова, що з неї було дано сигнал Варфоломіївської ночі,— майже така ж висока, як і башта Сен-Жак ла-Бушері,— показує, де міститься палац правосуддя і утворює ріг цієї набережної. Ці чотири башти, ці стіни, вкриті тим чорнуватим саваном, яким укриваються в Парижі всі фасади, обернуті на північ. Посеред набережної, біля покинутої аркади, починаються приватні будівлі, місце для яких було визначене за Генріха IV спорудженням

Нового мосту. Королівська площа була повторенням площі Дофіна. Скрізь та ж сама архітектурна система — цегла, облямована перев'язями з обтесаного каміння. Ця аркада і вулиця дю-Арле відзначають західні межі палацу правосуддя. Колись поліцейська префектура, палац перших президентів парламенту, межувала з палацем правосуддя. Державний контроль і суд у справах податків доповнювали там найвище правосуддя — правосуддя монарха. З цього можна бачити, що перед Революцією палац правосуддя був так само ізольований, як його бажають ізолювати тепер.

Цей квадрат, цей острів домів і пам'ятників, де знаходиться Сент-Шапель, найкраща дорогоцінність із скарбниці Людовіка Святого, це місце — святиня Парижа, його священне місце, його ковчег заповіту. Насамперед, тут уміщалось колись ціле місто, бо площа Дофіна була тоді лугом, що належав до королівських володінь, де був монетний двір, на якому карбували монету. Звідти — назва вулиці де-ла-Монне, яка веде до Нового мосту. Звідти також назва другої з трьох круглих башт — що зветься Срібною баштою; це, очевидно, доводить, що там колись карбували монету. Славетний монетний двір, що на старих планах Парижа з'явився, мабуть, пізніше від того часу, коли карбували монету в самому палаці правосуддя, і завдячує своїм існуванням удосконаленню карбувального мистецтва. Перша башта, майже приліплена до Срібної, зветься баштою Монгомері. Третя, найменша, але збережена краще, ніж інші три, бо на ній залишились цілими зубці — зветься баштою Бонбек. Сент-Шапель і ці чотири башти (включаючи Годинникову) прекрасно визначають межу — периметр, як сказав би службовець із земельного управління, — палацу правосуддя, починаючи від Меровінгів і до старшого роду Валуа. Але для нас, в наслідок різних змін, цей палац особливо репрезентує добу Людовіка Святого.

Карл V перший віддав палац парламентові, новоутвореній установі, і переїхав жити під захист Бастілії в славетний палац Сен-Поль, до якого пізніше добудували ззаду палац де-Турніль. Далі, за часів останніх Валуа, королі повернулися з Бастілії в Лувр, який був їх першою бастілією. Перше житло французьких королів, палац Людовіка Святого, що зберіг просто назву „Палац", тобто палац у переважному розумінні, тепер зовсім похований під палацем правосуддя; він становить його льохи, бо він був споруджений в Сені, так само як і собор, і споруджений так пильно, що вода річки при найвищому стоянні ледве вкриває перші його

сходини. Ці тисячолітні споруди поховані під набережною Годинника приблизно на двадцять футів. Екіпажі їдуть на висоті капітелей товстих колон тих трьох башт, що колись гармонували своєю височиною з елегантним палацем, мальовничо виділяючись над водою, бо й тепер іще ці башти змагаються щодо височини з найбільшими пам'ятниками в Парижі. Коли дивитись на простору столицю з башточки на куполі Пантеона, палац правосуддя разом із Сент-Шапель здаються й досі наймонументальнішими з багатьох монументів. Цей палац наших королів, над яким ви йдете, простуючи нескінченною аванзалою, був чудом архітектури; він ще й досі лишається таким для проникливого ока поета, що вивчає його, розглядаючи Консьєржері. На жаль, Консьєржері поглинула королівський палац. Серце обкипає кров'ю, коли бачиш, як висічено камери, закамарки, коридори, казематн, зали без світла й повітря в цій прекрасній споруді, в якій архітектура XII століття поєднала всі три образи старовинного мистецтва — візантійський, романський і готичний. Цей палац становить для історії французьких пам'ятників старих часів те саме, що палац в Блуа — для історії пам'ятників пізніших часів. Як у Блуа (див. „Оповідання про Катерину Медічі" — Філософські етюди), в одному й тому самому дворі ви можете милуватись замками графів Блуа, Людовіка XII, Франціска I, Гастона,— так і в Консьєржері ви знайдете в одній огорожі ознаки двох перших династій, а в Сент-Шапель — архітектуру Людовіка Святого. Члени муніципалітету! якщо ви асигнуєте мільйони, то призначте поруч з архітекторами одного чи двох поетів, коли хочете врятувати колиску Парижа, колиску королів, подарувавши Франції й вищому судові палац, гідний Франції! Це питання треба вивчити протягом кількох років, перше ніж щонебудь розпочати. Досить збудувати ще одну чи дві тюрми на зразок Ла-Рокетт, і палац Людовіка Святого буде врятовано.

Численні виразки вкривають тепер цей велетенський пам'ятник, захований під будинком суду і під набережною, немов одна з допотопних тварин у вапняках Монмартра; але найгірша виразка — це Консьєржері! Це слово зрозуміле*. В перші часи монархії, коли кріпаки і міщани підлягали міській або сеньйоріальній юрисдикції, вельможних злочинців — власників великих і малих ленів — приводили до короля й держали в Консьєржері. Оскільки ж таких

* „Consiergerie" — французькою мовою вартівня, сторожка. (*Прим. перекл.*)

вельможних злочинців ловили мало, то Консьєржері задовольняла потреби королівського правосуддя. Важко точно сказати, де саме містилась ця первісна Консьєржері. Проте, досі ще збереглись кухні Людовіка Святого, становлячи тепер так звану „Мишачу пастку", і тому треба гадати, що перша Консьєржері містилась там, де до 1825 року була Консьєржері судового парламенту, тобто під аркадою праворуч від великих зовнішніх сходів, що ведуть на королівський двір. Аж до 1825 року звідти засуджених вивозили на страту. Звідти вийшли всі великі злочинці, всі жертви політики: дружина маршала[78] д'Анкр, так само як і французька королева, Самблансе[79], так само як і Мальзерб, Дам'єн[80], як і Дантон, Дерю[81], як і Кастен[82]. Кабінет Фукьє-Тенвіля[83], той самий, який тепер є кабінетом королівського прокурора, був розташований так, що громадський винувач міг бачити, як проїздять у повозках особи, тількищо засуджені революційним трибуналом. Ця людина, що в неї втілювався меч верховної влади, могла таким чином востаннє глянути на свої пожертви для гільйотини.

Після 1825 року, при міністерстві Пейронне[84], в палаці правосуддя відбулись значні зміни. Старий гратчастий вхід до Консьєржері, де відбувалась церемонія регістрації і „туалету", був зачинений і перенесений туди, де він і досі є, між Годинникову башту і башту Монгомері, у відзначений аркадою внутрішній двір. Ліворуч — „Мишача пастка", праворуч — гратчастий вхід. „Салатні кошики" в'їздять у цей двір, досить неправильної форми, і можуть там залишатись, легко повертатись, перебувати там, у випадку заколоту, захищені від усякого замаху міцними гратами аркади; раніше вони не мали ніякої змоги маневрувати в тому вузькому просторі, що відділяє великі зовнішні сходи від правого крила палацу. Тепер Консьєржері майже недостатня для того, щоб вмістити підсудних (треба було б мати місця на триста чоловіків і жінок); вона не приймає ні підслідних, ні арештантів, крім хіба таких випадків, як отой, що змусив привезти туди Жака Коллена і Люсьєна. Всі ув'язнені в Консьєржері мають стати перед судом присяжних. Як виняток, суд допускає перебування там винних із вищого суспільства, які вже досить збезчещені вироком карного суду і були б покарані понад усяку міру, якби перебували в Мелені чи Пуассі. Уврар[85] віддав перевагу перебуванню в Консьєржері проти перебування в Сент-Пелажі. В цей час нотаріус Леон і князь де-Берг відбувають там кару завдяки самовільній, але гуманній поблажливості.

Звичайно підслідні, виряджаючись — за судовим жаргоном — „на навчання“, або до поправної поліції, приставляються „салатними кошиками“ безпосередньо в „Мишачу пастку“. „Мишача пастка“, що міститься проти хвіртки, складається з певної кількості камер, споруджених у кухнях Людовіка Святого; там вивезені з тюрем підслідні чекають години засідання трибуналу або прибуття свого судового слідчого. „Мишача пастка“ обмежована з півночі набережною, зі сходу — гауптвахтою муніципальної гвардії, із заходу — двором Консьєржері, а з півдня — величезною залою з склепінням (це, безперечно, колишня зала для бенкетів), що не мала ніякого призначення. Над „Мишачою пасткою“ міститься внутрішня гауптвахта, з якої крізь вікно видно двір Консьєржері; вона зайнята жандармерією департаменту, і до неї ведуть сходи. Коли настає час суду, пристави викликають підслідних, а жандарми сходять у кількості, рівній числу підслідних, кожний жандарм бере одного підслідного під руку, і так, парами, вони йдуть по сходах, перетинають гауптвахту і простують коридорами в кімнату, що межує з залою, де засідає славетна шоста палата трибуналу, яка розглядає справи поправної поліції. Цією ж дорогою йдуть і обвинувачені з Консьєржері до карного суду й назад.

В аванзалі між дверима першої палати трибуналу першої інстанції та сходами, що ведуть до шостої палати, можна відразу помітити, проходячи тут уперше, вхід без дверей і без будьякої архітектурної прикраси — чотирикутну діру, справді огидну. Через неї судді й адвокати проходять в коридори, в гауптвахту, спускаються в „Мишачу пастку“ і до гратчастого входу в Консьєржері. Всі кабінети судових слідчих містяться на різних поверхах у цій частині палацу правосуддя. До них добираються жахливими сходами, лабіринтом, де майже завжди блукають ті, кому палац правосуддя незнайомий. Ці кабінети виходять вікнами або на набережну, або в двір Консьєржері. В 1830 році кілька кабінетів виходили вікнами на вулицю де-ла-Барільєрі.

Отже, коли „салатний кошик“, в'їхавши в двір Консьєржері, завертає наліво, він привозить підслідних у „Мишачу пастку; коли ж він завертає направо, він ввозить обвинувачених у Консьєржері. Саме сюди повернув „салатний кошик“, в якому був Жак Коллен, щоб зсадити його біля гратчастого входу. Нема нічого жахливішого. Перед злочинцями або відвідувачами — двоє залізних кованих грат на відстані приблизно шести футів; вони завжди відчиняються одна після одної, і крізь них так пильно спостері-

гають, що особи, які одержали „перепустку на побачення", проходять цю кімнату за гратами швидше, ніж ключ забряжчить у замку. Навіть судові слідчі, особи прокурорського нагляду, не входять без того, щоб їх не впізнали. Отож спробуйте заговорити про можливість зносин або втечі,— у начальника Консьєржері на губах з'явиться усмішка, яка заморозить усякий сумнів найвідважнішого в своїх замахах на правдоподібність романіста. В анналах Консьєржері відома тільки втеча Ла-Валета[86]; але наша впевненість у нині доведеному поблажливому ставленні до неї з боку найвищих осіб зменшує якщо не відданість дружини, то, принаймні, небезпеку неуспіху. Найприхильніші до чудесного люди, обізнавшись на місці з перешкодами, визнають, що в усі часи ці перешкоди були, так само як і тепер, непереможні. Немає слів, щоб змалювати потужність стін і склепінь, треба їх бачити на власні очі. Хоч брук двору міститься нижче від бруку набережної, проте, треба, проходячи крізь грати, ще спускатись на багато сходинок, щоб увійти в величезну залу з склепінням, могутні стіни якої оздоблені прекрасними колонами; до них прилягають башта Монгомері, яка тепер становить частину квартири начальника Консьєржері, і Срібна башта, що служить дортуаром для вартових, воротарів чи ключарів,— називайте їх, як хочете. Кількість цих службовців не така велика, як можна було б гадати (їх двадцять); їх дортуар, так само як і ліжка, не відрізняється від „пістолі". Ця назва походить, безперечно, від того, що колись в'язні платили пістоль у тиждень за цю голу камеру, яка нагадує холодні мансарди, де спочатку живуть, приїхавши в Париж, великі, але ще бідні люди. Наліво в цій просторій передній залі — канцелярії Консьєржері, щось подібне до контори, спорудженої з скляних перегородок; тут сидять начальник і його секретар, тут зберігаються реєстри в'язнів. Тут записують, виписують і обшукують підслідного й підсудного. Тут вирішується питання про камеру, залежно від гаманця в'язня. Проти грат цієї зали видно скляні двері приймальні, де родичі й адвокати розмовляють з винуваченими крізь віконце з подвійними дерев'яними гратами. Ця приймальня освітлюється з внутрішнього двору,— місця прогулянки, де підсудні дихають у певні години свіжим повітрям і роблять фізичні вправи.

Ця велика зала, освітлена невиразним світлом крізь подвійні грати,— бо єдине вікно у в'їзний двір цілком зайняте канцелярією, що огороджує його,— являє очам атмосферу й світло, які цілком гармонують з наперед створеними уяв-

леннями. Це тим жахливіше, що ви бачите поруч з баштами Срібною і Монгомері оті таємничі склепи, жахливі і темні, які обходять навколо приймальні, ведуть у камери королеви та мадам Єлізавети [87] і в так звані секретні камери. Цей лабіринт із тесаного каміння зробився підземеллям палацу правосуддя після того, як він бачив королівські свята. З 1825 до 1832 року в цій величезній залі, між великою пічкою, що опалює її, і першими з двох грат відбувалась церемонія „туалету". Досі ще важко пройти, не здригнувшись, по цих плитах, які вбрали в себе таємниці стількох останніх поглядів.

Щоб вийти з свого жахливого екіпажу, вмираючий потребував допомоги двох жандармів, які взяли його під руки, підтримали і понесли, немов непритомного, в канцелярію. В той час, як його отак тягли, вмираючий зводив очі до неба, щоб скидатись на спасителя, знятого з хреста. Безперечно, на кожній картині Ісус не має такого трупоподібного, такого перекривленого обличчя, як у цього лжеіспанця. Здавалося, що він конає. Коли його посадили в канцелярії, він повторив завмираючим голосом слова, з якими звертався до всіх з моменту арешту.

— Я посилаюсь на його ясновельможність пана іспанського посла...

— Ви це скажете панові судовому слідчому,— відповів начальник.

— Ах, Ісусе! — провадив далі, зітхаючи, Жак Коллен.— Чи не можу я одержати молитовника? Чи й далі відмовлятимуться покликати мені лікаря?.. Я не проживу й двох годин.

Карлоса Ерреру мали посадити в секретну камеру, отже, не було потреби питати його, чи він вимагатиме переваг „пістолі", тобто права жити в одній із кімнат, де користаються небагатьма вигодами, дозволеними правосуддям. Ці кімнати розташовані в кінці внутрішнього двору, про який буде сказано далі. Пристав і канцелярист разом флегматично виконали формальності реєстрації.

— Пане начальнику,— сказав Жак Коллен, перекручуючи французьку мову,— я вмираю, ви бачите це. Скажіть, якщо можете, скажіть якнайшвидше панові судді, що я благаю, як милості, того, чого злочинець повинен був би побоюватись найбільше: щоб мене викликали до нього, скоро він прийде, бо мої страждання справді нестерпні, а тільки но я з ним побачусь,— помилка з'ясується...

Як загальне правило, злочинці завжди кажуть про помилку! Підіть на каторгу, поспитайте там засуджених —

майже всі вони жертви судової помилки. Тому це слово викликає непомітну посмішку в усіх, хто стикається з підслідними, підсудними або засудженими.

— Я можу сказати про вашу вимогу судовому слідчому,— відповів начальник.

— Я буду благословляти вас, пане!..— відповів лжеіспанець, зводячи очі до неба.

Зараз після того, як Карлос Еррера був зареєстрований, його взяли під руки два солдати муніципальної гвардії і в супроводі наглядача, якому начальник показав, яка саме секретна камера призначена для підслідного, повели крізь лабіринт підземелля Консьєржері в камеру цілком здорову, що б там не казали про неї деякі філантропи, але позбавлену будьяких засобів зв'язку із зовнішнім світом.

Коли він зник, наглядачі, начальник тюрми, його секретар, сам пристав, жандарми перезирнулись, наче люди, які питають один одного, що кожний з них про це думає, і на всіх обличчях відбився сумнів. Але побачивши другого підслідного, всі глядачі знову вдались до свого звичайного недовір'я, схованого під виглядом байдужості. За винятком якихнебудь незвичайних обставин, службовці Консьєржері мало цікаві, і злочинці для них — те саме, що кліенти для перукаря. Отже, всі формальності, що лякають нашу уяву, виконуються з більшою простотою, ніж грошові справи у банкіра, і часто навіть з більшою чемністю. Люсьєн мав вигляд пригніченого провинника, бо він махнув на себе рукою і машинально скорився. Після Фонтенебло поет бачив свою загибель і казав собі, що година покути надійшла. Блідий, змарнілий, не знаючи нічого про те, що сталось у Естер під час його відсутності, він признавався сам собі в тому, що він — близький товариш каторжника-втікача. Цього було, звичайно, досить, щоб він передбачав катастрофи, гірші за смерть. Коли в його думці й зароджувався якийнебудь план — то тільки план самогубства. За всяку ціну хотів він уникнути ганьби, яка уже ввижалась йому, немов фантасмагорія гнітючого сну.

Жака Коллена, як небезпечнішого з двох підслідних, посадили до камери з тесаного каміння: вона виходила віконцем на одне з тих маленьких внутрішніх подвір'ячок, які можна зустріти за огорожею палацу правосуддя, і була розташована у тому крилі, де й кабінет генерального прокурора. Це подвір'ячко служить за місце прогулянки для жіночого відділу. Люсьєна тим самим шляхом провели в камеру, що межує з „пістолями", бо, з наказу судового слідчого, начальник поставився до нього поблажливо.

Звичайно особи, яким не доводиться ніколи стикатися з правосуддям, уявляють собі ув'язнення в секретній камері, як щось дуже похмуре. Уявлення про карне правосуддя невідривно зв'язане з думками про колишні тортури, про шкідливість в'язниць для здоров'я, про холодні кам'яні стіни, на яких виступають сльози, про брутальність тюремників і грубу їжу,— ці неодмінні аксесуари всіх драм. Варто сказати тут, що всі ці перебільшення існують тільки в театрі і викликають посмішку у судовиків, адвокатів та в тих, хто з цікавості відвідує тюрми і спостерігає їх. Довгий час тут було жахливо. Напевне відомо, що при старому парламенті, за часів Людовіка XIII і Людовіка XIV, обвинувачених кидали всіх укупі в антресолі над старими гратами. Тюрми були одним із злочинів революції 1789 року, і досить подивитись на камеру королеви або на камеру мадам Єлізавети, щоб пройнятись глибоким жахом до старих юридичних форм. Але тепер, якщо філантропія й завдала суспільству невчисленного лиха, то вона зробила трошки добра для окремих осіб. Наполеонові ми завдячуємо нашим карним кодексом, який буде більшою мірою, ніж цивільний кодекс (є пекуча потреба реформувати його в деяких пунктах), одним з великих пам'ятників його короткого владання.

Це нове карне право знищило цілу прірву страждань. Отже, можна запевняти, що, не кажучи про жахливі моральні тортури, яких зазнають особи вищих верств, потрапивши до рук правосуддя,— поводження цієї влади тим лагідніше й простіше, що цього не сподіваєшся. Притягнений до справи підслідний, певна річ, одержує не таке приміщення, як дома; проте, в паризьких тюрмах є все потрібне. Зрештою, тяжкі відчування, що опановують в'язня, позбавляють життєві дрібниці їх звичайного значення. Не тіло страждає. Душа в такому болісному стані, що всякі неприємності, всяка брутальність, хоч би вони й трапились в цьому оточенні, були б перенесені з легкістю. Треба погодитись і з тим, що невинного випускають на волю швидко, особливо в Парижі.

Люсьєн, увійшовши в свою камеру, побачив точнісінько таку кімнату, в якій він жив у Парижі в гостиниці „Клюні". Ліжко, подібне до тих, які можна зустріти в найбідніших мебльованих кімнатах Латинського кварталу, темні солом'яні стільці, стіл і кілька предметів хатнього вжитку становили вмеблювання однієї з цих камер, де часто вміщують по двоє підсудних, коли вдача в них лагідна, а злочини якого-небудь спокійного характеру, наприклад, фальшивників або

банкротів. Ця подібність між його вихідною і кінцевою точкою, ця крайня міра сорому й приниження так яскраво постала перед останнім зусиллям його поетичної уяви, що нещасний умився слізьми. Він плакав протягом чотирьох годин; зовні нечутливий, немов витесаний з каменю, він страждав від утрати всіх своїх надій, від поразки своєї гордості, страждав в усіх своїх *я*, що являли честолюбця, закоханого, щасливця, денді, парижанина, поета, сластолюбця і привілейованої особи. Все в ньому було розбито в цьому ікарівському падінні.

Щодо Карлоса Еррери, то він заметушився в своїй камері, як білий ведмідь за гратами зоологічного саду. Він уважно перевірив двері й переконався, що, крім потайного віконця, там не було жодної щілини. Він обмацав стіни, оглянув вентилятор, крізь який проходило слабке світло, і сказав сам до себе:

— Я в безпечному місці!

Він сів у куток, де його не міг побачити наглядач, притуливши око до потайного гратчастого віконця. Потім він зняв свою перуку і швидко відклеїв папірець, що вистеляв її всередині. Той бік папірця, який прилягав до голови, був такий засмальцьований, що здавався оболонкою перуки. Якби Бібі-Люпенові спало на думку скинути перуку, щоб установити тотожність іспанця і Жака Коллена, цей папірець не викликав би в нього підозри, настільки він здавався частиною перукарського виробу. Другий бік паперу був ще досить білий і чистий, щоб на ньому можна було написати кілька рядків. Складну й морочливу операцію відклеювання він розпочав у Ла-Форс; двох годин на це невистачило б, він витратив на це вчора півдня. Підслідний почав відривати цей дорогоцінний папір так, щоб зробити з нього смужку, на чотири-п'ять ліній завширшки; він поділив її на кілька шматочків; потім знов поклав в цю незвичайну схованку свій запас паперу, змочивши шар гуміарабіку так, щоб папір знов приліпився. У пасмі волосся він знайшов приліплений клеєм, тонкий, як шпилька, олівець із тих, що були недавно винайдені Сюсом; він відламав шматочок, досить довгий, щоб писати, і досить короткий, щоб його можна було ховати у вушній раковині. Закінчивши це готування з швидкістю й точністю, характерною для старих каторжників, прудких, немов мавпи, Жак Коллен сів на край ліжка й почав обмірковувати інструкції для Азії, бувши певний, що знов поба ить її на своєму шляху,— так покладався він на геніальність цієї жінки.

„На попередньому допиті,— казав він сам до себе,— я удавав іспанця, що погано говорить французькою мовою, посилаючись на посла, наводячи дипломатичні привілеї і не розуміючи ніяких запитань, перемішуючи все це з непритомністю, каденціями, зітханнями, одне слово, з усякими „номерами“ вмираючого. Залишімось на цьому ґрунті. Папери мої виготовлені по формі. Ми вдвох з Азією проглинемо пана Камюзо, він не дуже сильний. Отже, подумаємо про Люсьєна; йдеться про те, щоб підбадьорити його, треба за всяку ціну добратись до цього хлопця, накреслити йому план дії. Інакше він викаже себе, викаже мене і погубить усе!.. Перед допитом треба його, „натренувати“. Далі, мені потрібні свідки, які підтвердили б моє священство!“

Таким був душевний і фізичний стан обох підслідних, що їх доля залежала в цю хвилину від Камюзо, судового слідчого при першій інстанції трибуналу Сени, найвищого розпорядника найменших дрібниць в їх існуванні протягом того часу, який йому надається карним кодексом, бо тільки він міг дозволити духівникові, лікареві Консьєржері або ще будькому вступати з ними в зносини.

Немає такої людської влади, включаючи й короля, міністра юстиції та прем'єра, яка могла б втрутитись у розпорядження судового слідчого; ніхто його не спиняє, ніхто ним не командує. Це владар, що кориться виключно власному сумлінню і законові. Тепер, коли філософи, філантропи й публіцисти безнастанно піклуються про обмеження всіх соціальних властей, право, надане нашими законами судовим слідчим, стало предметом нападів тим жахливіших, що вони майже виправдані цим,— треба визнати одверто,— надмірним правом. Проте, для всякої розумної людини ясно, що це право повинно залишатись недоторканим. В деяких випадках можна було б пом'якшувати його практичне застосування, широко застосовуючи поруку; проте, суспільству, вже досить розхитаному недоумкуватістю й слабкістю суду присяжних (священної й найвищої судової інституції, яку слід було б довіряти тільки виборним почесним особам) — загрожувала б руїна, якби було розбито й цю колону, що підтримує все наше карне право. Попередній арешт — це одна з тих жахливих, необхідних прерогатив, що їх соціальна небезпечність врівноважується їх величчю. Зрештою, недовір'я до суду — це початок соціального розкладу. Скасуйте цю інституцію, відбудуйте її на інших

підставах, вимагайте, як до революції, величезних майнових гарантій від судовиків, але вірте їм! не робіть із них образ суспільства, щоб зневажати їх. Тепер суддя, що одержує платню, як урядовець, в більшості випадків, бідний; він проміняв свою колишню гідність на пиху, що здається нестерпною всім тим, кого дорівняли до нього, бо пиха — це гідність, якій бракує підпори. В цьому полягає вада сучасної інституції. Якби Франція була поділена на десять судових округ, можна було б піднести судовиків на вищий рівень, вимагаючи від них великих капіталів, але це неможливо при двадцяти шести округах. Єдине справжнє поліпшення, якого можна вимагати в реалізації влади, наданої судовому слідчому, це реорганізація арештного дому. Стан попереднього ув'язнення не повинен вносити ніяких змін у звички даної особи. Арештні доми в Парижі слід було б будувати, обладнувати й розміщувати так, щоб у корені змінити уявлення публіки про становище підслідних. Закон добрий і потрібний, але виконують його погано, а народ судить про закони на підставі їх застосування. Громадська думка у Франції засуджує підслідних і виправдує підсудних з якоюсь незрозумілою непослідовністю. Можливо, що це є наслідок суто французької схильності до протесту. Ця непослідовність паризької публіки була однією з причин, які сприяли катастрофічному кінцеві цієї драми; як ми побачимо, дана причина була однією з найзначніших. Щоб бути обізнаним з таємницею жахливих сцен, які розігруються в кабінеті судового слідчого, щоб добре розбиратись у взаємному становищі обох воюючих сторін,— підслідних і правосуддя, які борються за таємницю, що її перші охороняють від цікавості судді, дуже влучно названого на тюремному жаргоні „цікавим",— ніколи не слід забувати, що підслідні в секретній камері не знають абсолютно нічого з того, що кажуть ті сім чи вісім прошарків публіки, які складають єдину публіку; вони не знають ні того, що знає поліція, суд, ні того незначного матеріалу, який про обставини злочину оголошує преса.

Отже, повідомити підслідного так, як тількищо Азія повідомила Жака Коллена про арешт Люсьєна, це те саме, що кинути мотузок людині, яка потопає. Ми далі побачимо, як через це не вдалась спроба, що без цього повідомлення, безперечно, згубила б каторжника. Після цих пояснень навіть ті особи, які найменше схильні хвилюватись, будуть злякані тими наслідками, що виникають через ці три причини жаху: позбавлення волі, мовчання і гризоти сумління.

Пан Камюзо, зять одного з придверників королівського кабінету, вже досить відомий, щоб не доводилось пояснювати його зв'язки й становище, був у цю хвилину майже так само збентежений, як і Карлос Еррера, слідством, яке йому було доручено. Недавній голова окружного трибуналу, він був переведений з цієї посади на посаду судді в Парижі, одну з найзавидніших судових посад, завдяки протекції славетної герцогині де-Мофріньез; її чоловік, камергер дофіна і полковник одного з кавалерійських полків королівської гвардії, був у такому самому фаворі в короля, як вона була в фаворі у Мадам*. За одну невелику, але важливу для герцогині послугу під час скарги на підробку векселя молодим графом д'Егріньон, подану якимось банкіром з Алансона (див. у „Сценах провінціального життя" — „Кабінет антиків"),— він із простого провінціального судді зробився головою суду, а з голови — судовим слідчим у Парижі. За півтора роки, коли він засідав у найважливішому в королівстві трибуналі, він уже зміг, за рекомендацією герцогині де-Мофріньез, завоювати увагу вельможної, не менш впливової дами — маркізи д'Еспар. Але тут йому не пощастило (див. „Справа про опіку"). Люсьенові, як було сказано на початку цієї сцени, вдалось викрити справжні факти перед генеральним прокурором і графом де-Серізі, щоб помститись на пані д'Еспар, яка хотіла взяти під опіку свого чоловіка. Тільки ні ці впливові особи приєднались до друзів маркіза д'Еспар, його дружина уникнула догани від трибуналу тільки завдяки великодушності свого чоловіка. Напередодні, дізнавшись про арешт Люсьєна, маркіза д'Еспар надіслала свого зятя, кавалера д'Еспара, до пані Камюзо. Пані Камюзо негайно пішла до іменитої маркізи. Перед обідом, повернувшись додому, вона відвела чоловіка в спальню:

— Якщо ти можеш віддати того фатика Люсьєна де-Рюбампре до суду присяжних і якщо його буде засуджено,— сказала вона йому на вухо,— ти будеш радником коронного суду...

— Яким чином?

— Пані д'Еспар хотіла б, щоб цьому бідолашному юнакові відтяли голову. У мене мороз поза спиною пішов, коли я чула, як говорить ненависть гарної жінки.

— Не втручайся в судові справи,— відповів Камюзо своїй жінці.

— Хіба я втручаюсь! — відказала вона.— Третя особа

---

* Старша дочка короля.

могла б нас слухати і не догадатись, про що йдеться! І маркіза, і я обидві були так само чарівно лицемірні, як оце ти зо мною зараз. Вона хотіла, мовляв, подякувати мені за твої добрі послуги в її справі, казала, що, не зважаючи на неуспіх, вона вдячна за них. Говорила мені про жахливу місію, яку на вас покладає закон. „Який жах послати людину на ешафот! але щодо цього юнака, то воно тільки справедливо“ і т. д. Вона висловлювала жаль, що такий гарний юнак, привезений у Париж своєю кузиною, пані дю-Шатле, так погано кінчив. „Ось до чого,— казала вона,— такі погані жінки, як ота Коралі, ота Естер, доводять молодих людей, досить зіпсованих, щоб поділяти з ними їх мерзенні заробітки“. Нарешті — прекрасні тиради про милосердя, про релігію! Пані дю-Шатле сказала їй, що Люсьєн заслуговує тисячі смертей за те, що трохи не вбив своєї сестри й матері... Вона говорила про вакантну посаду в коронному суді, вона знайома з хоронителем печатки. „Ваш чоловік, пані, має прекрасну нагоду відзначитись!“— сказала вона нарешті... Ось і все.

— Ми відзначаємось щодня, виконуючи свій обов'язок,— сказав Камюзо.

— Далеко ти підеш, коли ти скрізь — урядовець, навіть з своєю дружиною! — скрикнула пані Камюзо.— Знаєш, я думала, що ти дурний,— сьогодні я в захопленні від тебе!

В судового урядовця з'явилась на устах одна з тих посмішок, які властиві тільки їм, як посмішки балерин — тільки балеринам.

— Пані, можна зайти? — спитала покоївка.

— Чого вам треба? — сказала їй господиня.

— Пані, старша покоївка пані герцогині де-Мофріньєз приходила, коли пані була відсутня, і просила від імени своєї пані прийти в палац Кадіньян, залишивши всі справи.

— Нехай почекають з обідом,— сказала дружина слідчого, згадавши, що фіакр, який її привіз, ще чекає плати.

Вона знов надягла капелюх, сіла в фіакр і через двадцять хвилин була вже в палаці Кадіньян. Пані Камюзо провели боковим ходом і залишили саму на десять хвилин у будуарі, суміжному з спальнею герцогині, яка з'явилась у повному блиску, бо мала їхати до Сен-Клу, бувши запрошена до двору.

— Любонько, між нами досить двох слів.

— Так, пані герцогине.

— Люсьєн де-Рюбампре заарештований, ваш чоловік провадить слідство в цій справі. Я ручусь за невинність бідного хлопчика, нехай його звільнять за двадцять чотири

години. Це не все. Одна особа хоче бачити завтра Люсьена в тюрмі; ваш чоловік може бути присутній, тільки непомітно... Я вірна тим, хто мені служить, ви це знаєте. Король покладає великі надії на відвагу своїх суддів у важливих обставинах, в яких він незабаром має опинитись. Я висуну вашого чоловіка, порекомендую його, як людину, віддану королеві, навіть коли б довелось рискувати головою. Наш Камюзо буде насамперед радником, потім — старшим головою суду денебудь... Прощайте!.. Мене чекають, ви пробачите мені, правда ж? Ви не тільки робите послугу генеральному прокуророві, який не може висловитись в цій справі, ви ще рятуєте життя жінці, що вмирає з розпачу, пані де-Серізі. Отже, вам не бракуватиме підтримки... Ну, ви бачите, як я вам довіряю; мені не доводиться радити вам... ви знаєте...

Вона притулила палець до уст і зникла.

„А я ж не могла сказати їй, що маркіза д'Еспар хоче бачити Люсьена на ешафоті!" — думала дружина слідчого, повертаючись до свого фіакра.

Приїхала вона така збентежена, що, побачивши її, слідчий сказав:

— Амелі, що з тобою?

— Ми потрапили між молот і ковадло!

Вона розповіла своєму чоловікові на вухо про побачення з герцогинею, побоюючись, щоб покоївка не підслухала біля дверей.

— Котра з них могутніша? — спитала вона, закінчивши.— Маркіза мало не скомпромітувала тебе в отій дурній справі про опіку над чоловіком, в той час як герцогині ми завдячуємо всім. Одна дала мені невиразну обіцянку, тоді як друга сказала: „Ви будете насамперед радником, потім старшим головою суду..." Боронь мене боже давати тобі пораду, я ніколи не втручатимусь у судові справи, але я повинна повідомити про те, що кажуть при дворі і що там готується.

— Ти не знаєш, Амелі, що мені прислав префект поліції сьогодні вранці і через кого! — через одну з найзначніших осіб поліції королівства, через якогось Бібі-Люпена в політиці, який сказав мені, що уряд секретно зацікавлений в цьому процесі. Пообідаємо і поїдемо у Вар'єте.. Про все це ми поговоримо вночі, в тиші кабінету, бо я потребуватиму твого розуму; розуму слідчого, мабуть, невистачить...

Дев'ять десятих судовиків заперечуватимуть, що в подібних обставинах жінка може вплинути на чоловіка; та коли

це один із найнезвичайніших соціальних винятків, треба зазначити, що це річ правдива, хоч і випадкова. Суддя, зокрема в Парижі, де перебувають вершки судового світу,— немов священик; він рідко коли говорить про судові справи, хібащо публіка вже оголосила свій вирок. Дружини судових урядовців не тільки удають, немов нічого ніколи не знають, але, крім того, в них у всіх досить такту, щоб розуміти, що, виявляючи щось відоме їм про якунебудь таємницю, вони пошкодили б своїм чоловікам. І все ж, у важливих випадках, коли йдеться про кар'єру в залежності від того чи того вирішення, багато жінок, як Амелі, брали участь у міркуваннях судді. Зрештою, ці виняткові випадки, які тим легше заперечувати, що вони завжди залишаються невідомими, цілком залежать від того, як розв'язана боротьба двох вдач у лоні подружжя. А пані Камюзо цілком панувала над своїм чоловіком. Коли всі поснули в домі, слідчий і його дружина сіли за письмовий стіл, на якому слідчий уже розклав у порядку документи.

— Ось замітки, передані мені префектом поліції, до речі— на мою вимогу,— сказав Камюзо:

Абат Карлос Еррера

„Ця особа, безперечно, є Жак Коллен, на прізвище Дурисмерть, заарештований востанне в 1819 році, в будинку пані Воке, господині буржуазного пансіону на вулиці Нев-Сент-Женев'єв, де він проживав під ім'ям Вотрена".

На полях було написано рукою префекта поліції:

„Телеграфом дано наказ Бібі-Люпенові, начальникуу таємної поліції, повернутись негайно, щоб допомогти при засвідченні особи, бо він особисто знає Жака Коллена, якого він наказав арештувати в 1819 році, чому сприяла якась панна Мішонно".

Пансіонери, що мешкали в домі Воке, ще живі і можуть бути викликані для засвідчення особи.

„Так званий Карлос Еррера — близький друг, порадник пана Люсьена де-Рюбампре, якому він протягом трьох років приставляв значні суми, що, очевидно, походили з крадіжок. Ця близькість, якщо буде засвідчена тотожність так званого іспанця з Жаком Колленом, прислужиться для засудження пана Люсьена де-Рюбампре".

„Нагла смерть агента Пейрада є наслідком отруєння,

вчиненого Жаком Колленом, Рюбампре або їх спільниками. Причина вбивства полягає в тому, що цей агент давно вже натрапив на слід обох спритних злочинців".

Урядовець показав таку фразу, написану на полях самим префектом поліції:

„Це мені особисто відомо, і я певен, що пан Люсьєн де-Рюбампре негідно обдурив його милость графа де-Серізі і пана генерального прокурора".

— Що ти на це скажеш, Амелі?

— Який жах!.. — відповіла дружина слідчого.— Закінчуй же!

„Підміна каторжника Коллена іспанським священиком є наслідок якогось злочину, вчиненого спритніше, ніж той, завдяки якому Коньяр зробився графом де-Сент-Елен".

Люсьєн де-Рюбампре

„Люсьєн Шардон, син аптекаря з Ангулема; мати його — з роду панна де-Рюбампре. Він завдячує королівському наказові правом носити ім'я де-Рюбампре. Наказ було дано на прохання пані герцогині де-Мофріньез і пана графа де-Серізі".

„В 182... році цей юнак прибув у Париж без ніяких засобів для існування, супроводячи пані графиню Сікст дю-Шатле, тоді — пані де-Баржетон, кузину пані д'Еспар".

„Невдячний до пані де-Баржетон, він жив, як муж, з панною Коралі, покійною актрисою театру Жімназ; заради нього вона покинула пана Камюзо, торговця шовками в вулиці Бордонне".

„Незабаром, поринувши в злидні через недостатню підтримку, яку давала йому ця актриса, він дуже скомпромітував свого шановного зятя, власника друкарні в Ангулемі, видавши фальшиві векселі; за сплату їх Давід Сешар був арештований під час короткого перебування Люсьєна в Ангулемі".

„Ця справа спричинила втечу де-Рюбампре, який раптом знов з'явився в Парижі з абатом Карлосом Еррерою".

„Нікому невідомо, з чого існував пан Люсьєн, але він витратив у середньому, протягом трьох перших років свого другого перебування в Парижі, приблизно триста тисяч франків; їх він міг одержати тільки

від так званого абата Карлоса Еррера. Але на якій підставі?"

„Крім того, він недавно витратив понад мільйон на купівлю земель Рюбампре, щоб виконати вимогу, поставлену, як умова, для його шлюбу з мадмуазель Клотільдою де-Гранльє. Цей шлюб розладнався, бо родина де-Гранльє, якій Люсьєн сказав, що одержав ці суми від своїх зятя й сестри, доручила повіреному Дервілеві дістати інформації у шановного подружжя Сешар; Сешар не тільки не знали про це придбання, але й вважали, що Люсьєн дуже заборгований".

„До того ж, спадщина, одержана подружжям Сешар, полягає в нерухомому майні, а готівка, згідно з їх заявою, становила двісті тисяч франків".

„Люсьєн таємно жив з Естер Гобсек; отже, напевне відомо, що всі щедроти барона де-Нюсінжена, покровителя цієї дівчини, передавались вищеназваному Люсьєнові".

„Люсьєн і його товариш-каторжник мали змогу триматись перед лицем світу довший час, ніж Коньяр, визискуючи проституцію вищеназваної Естер, колись зареєстрованої продажної дівчини".

Не зважаючи на повторення, викликані в оповіданні цієї драми наведеними замітками, треба було навести їх текстуально, щоб показати роль поліції в Парижі. Поліція, як це вже можна було, до речі, бачити з нотатки про Пейрада, має документальні відмості, майже завжди точні, про всі родини та про всіх осіб, що їх життя — підозріле, а вчинки — небездоганні. Вона знає все про кожне порушення. Ця універсальна записна книга, баланс сумлінь, ведеться так само дбайливо, як книга маєтків у Французькому банку. Подібно до того, як банк відзначає найменші запізнення в сплаті, зважує всі кредити, оцінює капіталістів, стежить за їх операціями, так само робить поліція щодо чесності громадян. Тут, як і в суді, невинності нема чого боятись — ці засоби застосовуються тільки у випадку провини. Яке б не було високе становище родини, вона не може бути гарантована від цього соціального провидіння. А втім, скромність цієї влади дорівнюється її обсягові. Величезна кількість протоколів поліцейських комісарів, донесінь, заміток, справ, цілий океан відомостей спить непорушно, глибокий і спокійний, як море. Тільки но вибухне яканебудь подія, виникне більш-менш значний злочин,— правосуддя звер-

тається по довідки до поліції, і якщо існує особиста справа притягненої особи, суддя негайно обізнається з нею. Ці справи, що містять відомості про всю попередню історію, є матеріалами, які вмирають у стінах палацу правосуддя. Правосуддя ніяк не може законно застосувати їх, воно бере з них відомості, використовує їх, і край. Ці папки становлять, так би мовити, зворотну сторону тканини злочинів, їх первісні і майже завжди неопубліковані причини. Ніякий склад присяжних не повірив би їм, ціла країна повстала б від обурення, якби на них послались в усному процесі на суді присяжних. Одне слово, це істина, виречена на те, щоб залишатись у своєму колодязі, як скрізь і завжди. Нема такого судді, який після дванадцятирічної практики в Парижі не знав би, що карний суд і поправна поліція ховають половину різних підлот, що становлять начебто ліжко, на якому довгий час пригрівався злочин, нема судді, який не визнав би, що суд карає менше половини вчинених злочинів. Якби публіка могла знати, до чого доходить вірність таємниці з боку поліційних службовців, обдарованих пам'яттю, вона шанувала б їх так само, як і Шеверюса [88]. Поліцію вважають за підступну, макіавеллістичну, а вона надзвичайно благодушна; тільки вона вислухує пристрасті в їх пароксизмі, одержує викази і зберігає всі свої нотатки. Страшна вона тільки з одного боку. Вона робить щонебудь ради правосуддя, і те саме робить ради політики. Але в політиці вона така ж жорстока, така ж небезстороння, як і покійна інквізиція.

— Залишімо це,— сказав слідчий, вкладаючи замітки в папку,— це таємниця між поліцією і правосуддям, судді видно буде чого це варте; але пан і пані Камюзо нічого про це не знають і ніколи не знали.

— Навіщо ти мені нагадуєш про це? — сказала пані Камюзо.

— Люсьєн винний,—провадив далі слідчий,—але в чому?

— Чоловік, якого кохають герцогиня де-Мофріньєз, графиня де-Серізі, Клотільда де-Гранльє, не може бути винний,—відповіла Амелі,— о ч е в и д н о той другий зробив усе.

— Алеж Люсьєн його спільник! — скрикнув Камюзо.

— Хочеш послухати мене?.. — сказала Амелі.— Поверни священика дипломатії, бо він — її найкраща прикраса, зроби цього нещасного хлопця невинним і знайди інших винуватців...

— Яка ти швидка!.. — відповів, усміхаючись, слідчий.— Жінки йдуть до мети крізь закони, немов ті пташки, яких ніщо не затримує в повітрі.

— Але,— провадила Амелі,— чи він дипломат, чи каторжник, Карлос Еррера однаково зуміє виказати тобі кого-небудь, щоб викрутитися з справи.

— Я тільки ковпак, ти — голова,— сказав Камюзо своїй дружині.

— Ну, добре, нарада закінчена, йди но поцілуй свою Мелі, вже перша година.

І пані Камюзо пішла спати, залишивши свого чоловіка, щоб той впорядкував свої папери і думки для допитів, які він завтра мав учинити обом підслідним.

Поки „салатні кошики" везли Жака Коллена і Люсьєна в Консьєржері, судовий слідчий, встигнувши все ж таки поснідати, йшов по Парижу пішки згідно з тією простотою звичаїв, яка властива паризьким судовикам, прямуючи до свого кабінету, куди вже прибули всі документи цієї справи. Саме ось як.

У всіх судових слідчих є канцелярист-реєстратор, щось подібне до присяжних судових секретарів; рід їх не вимирає, хоч і не мають вони ні нагород, ні заохочувань; проте, цей рід завжди продукує прекрасних суб'єктів з природною й абсолютною мовчазністю. В судових установах, від початку їх заснування і до цього часу, не знають такого випадку, щоб подібний реєстратор учинив нескромність на судовому слідстві. Жантіль продав розписку, видану панові де-Самблансе Луізою Савойською; один військовий агент продав Чернишову план російської кампанії; але всі ці зрадники були більш-менш багаті. Перспективи одержати місце в суді, посада секретаря, професіональна чесність — цього досить для того, щоб зробити реєстратора при судовому слідному щасливим суперником могили, бо могили стали нескромними з часу успіхів хемії. Такий службовець— перо самого слідчого. Зрозуміло, що можна бути віссю машини,— але як можна залишатись її гайкою? але, виявляється, що гайка — щаслива; може, вона боїться машини? Реєстратор пана Камюзо, юнак двадцяти двох років, на ім'я Кокар, прийшов уранці забрати всі документи та нотатки слідчого, і приготував уже все в кабінеті, в той час як сам слідчий ішов, не кваплячись, вздовж набережної, оглядаючи рідкісні речі в крамничках і запитуючи сам себе:

„Як узятись до справи з таким спритним молодцем, як Жак Коллен, припускаючи, що це він? Начальник таємної поліції впізнає його; я повинен удавати, що виконую свої

професіональні обов'язки, хоч би тільки для поліції! Я передбачаю стільки неможливостей, що краще, мабуть, буде повідомити про стан справи маркізу і герцогиню, показавши їм замітки поліції; таким чином я помщусь за свого батька, в якого Люсьєн відібрав Коралі. Коли я викрию таких огидних злочинців, про мою спритність заговорять, а Люсьєна зречуться всі його друзі. А втім, допит покаже, що робити" ...

Він зайшов у крамницю рідкостей, бо його привабив годинник фірми Булль.

„Не брехати своєму сумлінню і прислужитись обом вельможним дамам — ось верх спритності",— думав він.— Як? Ви теж, пане генеральний прокурор, шукаєте медалей? — сказав Камюзо вголос.

— Це майже всім судовикам до смаку,— відповів, сміючись, граф де-Гранвіль,— заради зворотної сторони.

І подивившись ще кілька хвилин на крамничку, немов закінчуючи свій огляд, він повів Камюзо вздовж набережної, отже, панові Камюзо ця зустріч усе ж таки здавалась випадковою.

— Ви будете допитувати цього ранку пана де-Рюбампре,— сказав генеральний прокурор.— Бідолашний юнак, я любив його.

— Проти нього багато доказів,— сказав Камюзо.

— Так, я бачив замітки поліції, але вони частково йдуть від одного агента, незалежного від префектури, а саме від славетного Корантена, людини, через яку страчено більше невинних, ніж ви пошлете винних на ешафот, і... Та цей крутій поза межами нашої влади. Не бажаючи впливати на сумління такого судді, як ви, я все ж не можу не звернути вашої уваги на те, що коли ви зможете довести необізнаність Люсьєна з заповітом тієї дівчини, то з цього випливатиме, що він зовсім не був зацікавлений в її смерті, бо вона давала йому силу грошей!..

— Ми певні, що він був відсутній під час отруєння цієї Естер,— сказав Камюзо.— Він пильнував у Фонтенебло проїзду мадмуазель де-Гранльє і герцогині де-Ленонкур.

— О!—зауважив генеральний прокурор.—Він покладав на свій шлюб з мадмуазель де-Гранльє такі надії (я це знаю від самої герцогині де-Гранльє), що неможливо припустити, щоб такий розумний хлопець все зіпсував непотрібним злочином.

— Так,— сказав Камюзо,— особливо, коли ця Естер віддавала йому все, що заробляла.

— Дервіль і Нюсінжен кажуть, що вона вмерла, не знаючи про спадщину, яка припала їй уже давно,— додав генеральний прокурор.

— Але на кого ж ви тоді думаєте? — спитав Камюзо.— Аджеж тут є щось.

— Я думаю, що злочин вчинили слуги,— відповів генеральний прокурор.

— На жаль,— зауважив Камюзо,— це дуже схоже на Жака Коллена (бо іспанський священик, безперечно, каторжник-утікач) забрати сімсот п'ятдесят тисяч франків, одержані від продажу трипроцентної ренти, подарованої Нюсінженом.

— Ви все зважте, любий мій Камюзо, будьте обережні. Абат Карлос Еррера зв'язаний з дипломатичним світом... але й посла, якби він вчинив злочин, його звання не захистило б. Чи він справді абат Карлос Еррера, чи ні,— ось у чому полягає найважливіше питання.

І пан де-Гранвіль уклонився, як людина, що не чекає відповіді.

„Значить, він теж хоче врятувати Люсьєна?" — подумав Камюзо, йдучи набережною де-Люнетт, у той час, як генеральний прокурор входив у палац правосуддя крізь двір Арле.

Увійшовши в двір Консьєржері, Камюзо зайшов до начальника тюрми і завів його далеко від будьчиїх вух, на середину бруку.

— Любий пане, зробіть мені ласку, їдьте в Ла-Форс, узнайте від вашого колеги, чи є в нього, на щастя, якінебудь каторжники, що були між 1810 і 1815 роком на каторзі в Тулоні. Подивіться, чи немає таких і у вас. Ми перевеземо їх із Ла-Форс на кілька днів, і ви мені скажете, чи вони впізнають в удаваному іспанському священикові Жака Коллена, на прізвище Дурисмерть.

— Добре, пане Камюзо, але Бібі-Люпен уже приїхав...

— Ах, уже! — скрикнув слідчий.

— Він був у Мелені. Йому було сказано, що йдеться про Дурисмерть, він задоволено посміхнувся і чекає ваших розпоряджень.

— Надішліть його до мене.

Директор Консьєржері передав тоді судовому слідчому прохання Жака Коллена, змалювавши жалюгідний стан, в якому він перебував.

— Я мав намір допитати його першим, хоч і не ради його здоров'я. Я сьогодні вранці дістав довідку від начальника Ла-Форс: він пише, що цей молодець, запевняючи, ніби перебуває цілу добу в агонії, так прекрасно спав, що

в його камеру в Ла-Форс заходили, але він не чув лікаря, по якого послав начальник. Лікар навіть не мацав йому пульсу, залишивши його спати. Це доводить, що сумління в нього в такому ж доброму стані, як і здоров'я. Я повірю цій хворобі тільки для того, щоб вивчити гру цього чоловіка,— сказав усміхаючись пан Камюзо.

— З підслідними і підсудними щодня доводиться вчитись,— зауважив начальник Консьєржері.

Поліцейська префектура сполучається з Консьєржері, і урядовці, так само як і начальник тюрми, бувши обізнані з підземними ходами, можуть добратись туди надзвичайно швидко. Цим пояснюється дивна легкість, з якою прокуратура й голови суду присяжних можуть під час засідання одержати певні відомості. Отже, коли пан Камюзо був наверху сходів, що ведуть у його кабінет, він побачив Бібі-Люпена, який прибіг через приймальню.

— Яка дбайливість! — сказав йому слідчий, усміхаючись.

— Ах, це ж тому, що, коли це в і н,— відповів начальник таємної поліції,— ви побачите жахливий танець у приймальні, якщо тільки там будуть „поворотні коні" (на жаргоні — колишні каторжники).

— Чому саме?

— Дурисмерть поцупив скарбничку, і я знаю, що в о н и заприсягались знищити його.

В о н и означало каторжників, що їх скарби, довірені двадцять років тому Дурисмерті, були витрачені Люсьєном, як ми це вже знаємо.

— Чи не можете ви знайти свідків його останнього арешту?

— Дайте мені дві повістки свідкам, і я приведу вам сьогодні двох.

— Кокар,— сказав слідчий, скидаючи рукавички і ставлячи свою паличку та капелюх у куток,— заповніть дві повістки за вказівками пана агента.

Він оглянув себе в дзеркало каміна, де на поличці стояли, замість годинника, миска й глечик з водою, а коло них з одного боку — графин з водою і склянка, з другого — лампа. Слідчий подзвонив. Через кілька хвилин увійшов пристав.

— Хтонебудь чекає вже мене? — спитав він пристава, якому було доручено приймати свідків, перевіряти їх повістки і розподіляти їх за порядком прибуття.

— Так, пане.

— Запишіть імена прибулих і принесіть мені список.

Судові слідчі, заощаджуючи час, змушені часто вести кілька справ водночас. В цьому причина довгочасного

чекання свідків, викликаних у кімнату, де перебувають пристави і де чути дзвоники судових слідчих.

— Потім, ви підете по абата Карлоса Еррера,— сказав Камюзо своєму приставу.

— А! Я чув, що він удає іспанця, священика? Ну! це повторення справи Колле, пане Камюзо,— скрикнув начальник таємної поліції.

— Не буває нічого нового,— відповів Камюзо.

І суддя підписав дві з тих жахливих повісток, що збентежують усіх, навіть найневинніших свідків, яких правосуддя викликає таким способом „стати перед судом" під загрозою суворої кари за непослух.

До цієї хвилини Жак Коллен уже закінчив, приблизно в півгодини тому, свої глибокі міркування і був цілком озброєний. Ніщо не може краще довершити портрет цієї людини з народу, яка бунтує проти закону, ніж ті кілька рядків, що він накреслив на своїх засмальцьованих папірцях.

Зміст першого був такий (він був написаний мовою, про яку він і Азія умовились — жаргоном із жаргонів, шифром, застосованим до ідей):

„Піди до герцогині де-Мофріньез або до пані де-Серізі. Нехай хтонебудь із них побачить Люсьєна до його допиту і передасть йому папірець, доданий до цього. Крім того, треба знайти Европу і Паккара, щоб обидва ці злодії були в моєму розпорядженні, були напоготові зіграти ті ролі, які я їм скажу.

„Біжи до Растіньяка, скажи йому від імени того, кого він зустрів на маскараді в Опері, хай прийде і засвідчить, що абат Карлос Еррера ні в чому не подібний до Жака Коллена, арештованого у Воке.

„Того ж таки добитись від лікаря Б'яншона.

„Примусити діяти в цьому напрямку обох Люсьєнових жінок".

На вкладеному папірці було написано правильною французькою мовою:

„Люсьєн, не виказуй нічого про мене. Я мушу залишатись для тебе абатом Карлосом Еррерою. В цьому не тільки твоє виправдання, але — ще трошки видержки — ти матимеш сім мільйонів і до того ж збережеш честь".

Обидва ці папірці, зліплені з боку письма так, щоб здавалось нібито це шматки того самого аркуша, були

згорнуті з майстерністю, властивою тим, хто мріяв у каторзі про способи визволитись. Все вкупі набуло форми й консистенції кульки з грязі, завбільшки з оті воскові голівки, що їх ощадливі жінки наліплюють на голки із зламаним вушком.

„Якщо я піду на допит першим, ми врятовані; але, якщо це буде хлопчик, усе загинуло“,— сказав він сам до себе, чекаючи допиту.

Момент був такий жахливий, що обличчя в цієї дуже сильної людини вкрилось холодним потом. Отже, ця дивна людина вгадувала істину в своїй сфері злочинства, як Мольєр — у сфері драматичної поезії, як Кюв'є — в зниклих тваринах. Геній — це завжди інтуіція. Нижче від цього феномена всі видатні твори завдячують талантові. В цьому й полягає різниця між людьми першорядними і другорядними. Злочин теж має своїх геніїв. Зацькований Жак Коллен збігався думками з честолюбною пані Камюзо і з пані Серізі, кохання якої пробудилось під ударом жахливої катастрофи, що губила Люсьєна. Таке було найвище зусилля людської думки проти сталевої броні правосуддя.

Почувши брязкіт важких залізних замків і засувок у дверях, Жак Коллен знову зробив маску вмираючого; йому допомогло в цьому п'янке почуття приємності, коли він почув звук кроків наглядача в коридорі. Він не знав, якими способами Азія добереться до нього, але розраховував побачити її по дорозі, особливо після обіцянки, яку він почув від неї в аркаді Сен-Жан.

Після цієї щасливої зустрічі, Азія зійшла на Гревську площу. До 1830 року назва „Грев“ *— мала зміст, нині втрачений. Вся частина набережної від Аркольського мосту до мосту Луї-Філіппа була тоді така, якою її зробила природа, за винятком брукованої дороги, що, до того ж, ішла спадом. Тому при високій воді можна було човном їхати вздовж будинків і заїздити у вулиці, що спускались до річки. На цій набережній перші поверхи майже скрізь були піднесені на кілька східців. Коли вода хлюпала об фундаменти домів, екіпажі об'їздили набережну жахливою вулицею Мортіллері, нині зовсім зруйнованою, щоб розширити ратушу. Отже, удаваній торговці легко було швиденько спустити візочок до низу набережної і сховати його там, доки не прийде по нього в умовне місце справжня

* Grève — низький берег, укритий піском і галькою. (*Прим. перекл.*).

торговка, яка тим часом пропивала виторг з цього гуртового продажу в одному з огидних шинків на вулиці Мортіллері. Тоді саме закінчували поширювати набережну Пеллетьє, і вхід на роботи охоронявся інвалідом; йому можна було спокійно доручити візок.

Азія негайно взяла фіакр на площі ратуші і сказала кучерові:

— В Тампль! Їдь щосили, заробиш добре!

Жінка, одягнена, як Азія, могла, не збуджуючи й найменшої цікавості,— загубитись у просторому ринку, де скупчується вся паризька голота, де метушиться тисяча мандрівних торговців, де галасують сотні перекупок. Ледве обидва підслідні були ув'язнені, як вона вже переодягалась у тісній, вогкій і низенькій антресолі над однією з отих жахливих крамничок, де продаються всякі рештки тканини, украдених кравчихами чи кравцями; хазяйкою крамнички була стара панна, на прізвище Ромет, від імени Жеромет. Ромет була для перекупок ношеного плаття тим, чим були оті „пані Підмоги" для так званих статечних жінок у скрутних обставинах, тобто лихваркою з ста процентів.

— Доню моя,— сказала Азія,— мене треба причепурити. Я маю бути, принаймні, баронесою з Сен-Жерменського передмістя. І спорудити все це треба якнайшвидше!— провадила вона,— бо в мене п'яти горять! Ти знаєш, які плаття мені до лиця. Давай сюди рум'яна; знайди мені шиковне мереживо і давай найблискучіші прикраси. Пошли дівча по фіакр, і хай він чекає біля задніх дверей.

— Слухаю, пані,— відповіла стара панна з покірливістю й догідливістю служниці перед своєю господинею.

Якби при цій сцені був присутній якийнебудь свідок, він легко помітив би, що жінка, яка ховалась під ім'ям Азії, була тут у себе дома.

— Мені пропонують брильянти...— сказала Ромет, роблячи Азії зачіску.

— Крадені?

— Думаю, що так.

— Ну, хоч який би з того був зиск, дитино, треба втриматись. Деякий час ми мусимо стерегтись „цікавих".

Тепер буде зрозуміло, яким чином Азія могла опинитися в приймальні палацу правосуддя з повісткою в руках, прохаючи провести її коридорами й сходами, що ведуть до судових слідчих, та питаючи про пана Камюзо щось за чверть години до його приходу.

Азія вже не була схожа на себе. Змивши, як актриса, свій грим старої, вона наклала білил і рум'ян та вкрила

голову чудовою білявою перукою. Одягшись точнісінько так, наче дама з Сен-Жерменського передмістя, що шукає свою зниклу собачку, вона здавалась сороклітньою, бо сховала своє обличчя під чудовою вуалеткою з чорного мережива. Туго стягнутий корсет підтримував її талію кухарки. В чудових рукавичках, з турнюром — трохи надмірним,— вона поширювала навколо себе пахощі пудри „а-ля-марешаль". Гойдаючи ридикюльчиком з золотою оправою, вона поділяла свою увагу між стінами палацу правосуддя, де вона, очевидно, блукала вперше, і повідком гарненького „кінг-чарльза". Таку поважну вдову незабаром помітило чорнополе населення приймальні.

Крім безробітних адвокатів, які замітають цю залу полами своїх чорних мантій і називають видатних адвокатів просто на ім'я, як це роблять між собою вельможі, щоб довести, ніби вони належать до аристократії цього стану, часто можна бачити тут терплячих юнаків, що перебувають при тому чи тому повіреному. Вони довгенько вистоюють заради якоїнебудь одної справи, відкладеної на кінець, що її, можливо, доведеться захищати, коли адвокати першочергових справ з якоїнебудь причини затримаються. Було б цікаво змалювати всі відміни між отими чорними мантіями, які походжають у цій величезній залі по троє, іноді по четверо, утворюючи своїми розмовами страшенне гудіння, що лунає в цій залі, яку так влучно називають залою „загублених кроків", бо ходіння виснажує адвокатів так само, як і балакучість. А втім, усе це буде предметом опису в окремому нарисі, присвяченому паризьким адвокатам.

Азія розрахувала на цих судових фланерів; вона нишком усміхалась на деякі жарти, що їх чула, і нарешті привернула увагу Массоля, молодого початківця, який більше був зайнятий „Судовою газетою", ніж своїми клієнтами; він став, сміючись, до послуг цієї напахченої і розкішно одягненої жінки.

Азія заговорила тоненьким гугнявим голоском, пояснюючи цьому люб'язному панові, що вона з'явилась на виклик слідчого Камюзо...

— А! в справі Рюбампре!

Процес уже мав назву!

— О, це не я, це моя покоївка, дівчина на прізвище Европа, яка служила в мене одну добу і втекла, побачивши, що швейцар несе мені цей казенний папірець.

Потім, як усі старі жінки, що їх життя минає в базіканні біля каміна, вона, спонукувана Массолем, між іншим роз-

повіла про свої нещастя з першим чоловіком, одним із трьох директорів земельної каси.

Вона спитала молодого адвоката, чи слід їй розпочинати процес з зятем, графом де Гросс-Нарп, від якого зазнавала багато лиха її дочка, і кому саме закон дозволяє порядкувати її майном. Массоль не міг, хоч як намагався, виявити, чи повістка була послана господині, чи покоївці. В першу хвилину він задовольнився тим, що кинув оком на цей судовий документ, форма якого прекрасно відома, бо для більшої швидкості він надрукований наперед, і секретарі судових слідчих мають тільки заповнювати білі місця, залишені для імени та адреси свідків, часу явки тощо. Азія примушувала його розповідати собі про палац правосуддя, хоч знала його краще, ніж сам адвокат. Нарешті вона спитала, о якій годині приходить цей пан Камюзо.

— Звичайно судові слідчі починають допит близько десятої.

— Тепер за чверть десята,— сказала вона, подивившись на гарненький годинничок, справжній шедевр ювелірного мистецтва, який примусив Массоля подумати: „І де тільки, чорт забирай, ховається багатство...“

В цю хвилину Азія прийшла в ту темну залу, яка виходить у двір Консьєржері і де вартують пристави. Побачивши крізь вікно грати, вона скрикнула:

— Що то за величезні стіни?

— Це Консьєржері.

— Ах, це та сама Консьєржері, де наша нещасна королева... Ах, як би мені хотілось побачити її камеру!

— Це неможливо, пані баронеса,— відповів адвокат, що вів фальшиву вдову під руку,— треба мати дозвіл, а його дуже важко дістати.

— Мені казали,— провадила далі вона,— що сам Людовік XVIII зробив латинською мовою напис у камері Марії-Антуанетти?

— Так, пані баронеса.

— Хотілося б мені знати латинь, щоб вивчити слова цього напису!— відповіла вона.— Як на вашу думку, може пан Камюзо дати мені дозвіл?..

— Це його не стосується; але він може вас провести...

— А допити?— сказала вона.

— О!— відповів Массоль,— підсудні можуть почекати!

— Та правда ж, вони йому підсудні!— наївно зауважила Азія.— Але я знайома з паном де-Гранвілем, вашим генеральним прокурором.

Цей вигук магічно вплинув на приставів і адвоката.

— Ах, ви знайомі з паном генеральним прокурором!— сказав Массоль, думаючи вже про те, щоб спитати ім'я і адресу цієї кліентки, яку послав йому випадок.

— Я часто зустрічаюся з ним у пана де-Серізі, мого друга. Пані де-Серізі — моя родичка через Ронкеролів.

— Але якщо пані хоче зайти до Консьєржері,— сказав один із приставів,— вона...

— Так,— сказав Массоль.

І пристави пропустили адвоката і баронесу; вони незабаром опинились у невеличкій гауптвахті, до якої ведуть сходи з „Мишачої пастки" — в місці, прекрасно відомому Азії; це, як ми бачили, було щось подібне до спостережного пункту між „Мишачою пасткою" і шостою палатою, крізь який усі повинні проходити.

— Спитайте ж цих панів, чи прийшов пан Камюзо,— сказала вона, приглядаючись до жандармів, що грали в карти.

— Так, пані, він тількищо вийшов з „Мишачої пастки".

— „Мишача пастка!" — сказала вона.— Що це таке?.. О, яка ж я дурна, що відразу не пішла до графа де-Гранвіля!.. Але в мене немає часу... Проведіть мене, пане, щоб я могла поговорити з паном Камюзо, поки він вільний.

— О, пані, ви встигнете ще поговорити з паном Камюзо,— сказав Массоль.— Коли ви йому передасте свою візитну картку, він звільнить вас від потреби чекати вкупі з свідками. В суді уважно ставляться до таких дам, як ви... у вас є картки?

В цю хвилину Азія і її адвокат були саме проти вікна гауптвахти, звідки жандарми можуть бачити рух гратчастих дверей Консьєржері. Жандарми, вихована в пошані до захисників удів і сиріт, і обізнані, крім того, з привілеями адвокатської мантії, терпіли кілька хвилин присутність баронеси, супроводжуваної адвокатом.

Молодий адвокат розповідав Азії такі жахливі речі, які тільки може розповісти про грати молодий адвокат. Вона не хотіла вірити, що засудженим на смерть робили „туалет" за тими гратами, які їй показували, але бригадир підтвердив це.

— Як би мені хотілось побачити це!..— сказала вона.

Вона і далі стояла, базікаючи з бригадиром і з адвокатом, поки не побачила, що зза грат виходить Жак Коллен, якого підтримували двоє жандармів; перед ним ішли пристави пана Камюзо.

— Ах! ось тюремний духівник, який, звичайно, підготував якогонебудь нещасного.

— Ні, ні, пані баронеса,— відповів жандарм.— Це підслідний, що йде на допит.

— В чому ж його обвинувачують?

— Він причетний до тієї справи з отруєнням...

— О, я дуже хотіла б подивитись на нього...

— Вам не можна залишатись тут,— сказав бригадир,— бо цей секретний в'язень пройде крізь нашу гауптвахту. Ось, пані, ці двері ведуть на сходи...

— Дякую, пане офіцер,— сказала баронеса, прямуючи до дверей; раптом вона кинулась на сходи з криком:— Де ж я?

Цей вигук досяг вуха Жака Коллена, якого вона хотіла таким способом підготувати до зустрічі. Бригадир кинувся за пані баронесою, схопив її поперек тіла і поніс, немов пір'ячко, до п'яти жандармів, що виструнчились, як один чоловік, бо в гауптвахті до всього ставляться з недовір'ям.

Це було свавілля, але потрібне свавілля. Адвокат і собі двічі вигукнув „Пані! пані!", зовсім переляканий, бо він дуже боявся скомпромітувати себе.

Абат Карлос Еррера, майже непритомний, опустився на стілець у гауптвахті.

— Бідолаха!— сказала баронеса.— Хіба ж це злочинець?

Ці слова, хоч і сказані на вухо молодому адвокатові, були почуті всіма присутніми, бо в цій жахливій гауптвахті панувала мертва тиша. Іноді трапляється, що деякі привілейовані особи дістають дозвіл глянути на уславленого злочинця, поки він проходить цією гауптвахтою або коридорами; отже, пристав і жандарми, що вели Карлоса Еррeру, не зробили ніякого зауваження. Крім того, завдяки старанності бригадира, який схопив баронесу, між чужинцями й секретним підслідним була досить заспокійлива віддаль, що робила неможливими будьякі зносини.

— Ходімо!— сказав Жак Коллен, підводячись з зусиллям.

В цю мить маленька кулька випала з його рукава, а місце, де вона спинилась, було помічене баронесою, якій вуалетка не заважала добре бачити. Вогка й засмальцьована кулька не покотилась, бо всі ці дрібниці, які на перший погляд не мають ваги, Жак Коллен передбачив заради повного успіху. Коли підслідного відвели на верхню частину сходів, Азія цілком природно впустила свій ридикюль і швиденько підняла його, але, нахилившись, вона взяла й кульку; колір кульки, зовсім подібний до пороху й бруду на підлозі, робив її непомітною.

— Ах,— сказала вона,— серце мені стискається... він умирає...

— Або вдає що вмирає,— відповів бригадир.

— Пане,— сказала Азія адвокатові,— проведіть мене мерщій до пана Камюзо; я прийшла в цій справі... можливо, він схоче побачити мене, перше ніж допитувати цього бідолаху-абата...

Адвокат і баронеса вийшли із гауптвахти з засмальцьованими й закуреними стінами; але коли вони вже були на сходах угорі, Азія вигукнула:

— А моя собачка?.. О, пане, бідненька моя собачка!

І, немов шалена, кинулась вона в залу „загублених кроків", питаючи в усіх про свою собачку. Вона добігла до торговельної галереї і кинулась до сходів, кажучи:

„Ось вона!.."

Сходи ці ведуть на двір Арле; зігравши свою комедію, Азія пройшла крізь нього, кинулась в один з фіакрів, що стоять на набережній Дез-Орфевр, і зникла разом з повісткою, адресованою Європі, справжнє ім'я якої ще не було відоме поліції.

— На вулицю Нев-Сен-Марк!— крикнула вона кучерові.

Азія могла покластись на цілковиту мовчанку жінки, що торгувала туалетами, пані Нуррісон на ім'я, відомої також під ім'ям пані де-Сент-Естев, яка позичала їй не тільки свою особу, а й крамничку, де Нюсінжен торгував Естер. Азія була тут наче в себе дома, бо вона мала кімнату в квартирі пані Нуррісон. Вона заплатила за фіакр і пішла в свою кімнату, привітавшись з пані Нуррісон так, щоб показати, ніби в неї нема часу обмінятись навіть двома словами

Опинившись далеко від сторонніх очей, Азія почала розгортати папірці з такою ж самою пильністю, з якою вчені розгортають палімпсести. Прочитавши ці інструкції, вона визнала за потрібне переписати на чистий папір рядки, призначені Люсьєнові, потім спустилась до пані Нуррісон, з якою балакала, поки дівчинка з крамнички ходила на Італійський бульвар по фіакр. Таким чином Азія взнала адреси герцогині де-Мофріньез і пані де-Серізі, що були відомі пані Нуррісон через її зв'язки з покоївками.

На ці поїздки й морочливі справи було витрачено понад дві години. Герцогиня де-Мофріньез, що жила в кінці передмістя Сент-Оноре, примусила пані де-Сент-Естев чекати більше години, не зважаючи на те, що покоївка передала, постукавши в двері будуару, картку пані де-Сент-Естев, на якій Азія написала: „Прийшла з приводу невідкладних заходів у справі Люсьєна".

Побачивши обличчя герцогині, Азія відразу зрозуміла, який невчасний був її візит; тому вона попросила пробачення, що порушила „відпочинок" пані герцогині через небезпеку, в якій перебуває Люсьєн...

— Хто ви? — спитала герцогиня без будьяких формул ввічливості, оглядаючи з голови до ніг Азію, яку адвокат Массоль міг взяти за баронесу в залі „загублених кроків", але яка тут, на килимах маленької вітальні палацу Кадільян, справляла враження плями дьогтю на білому атласному платті.

— Я торгую туалетами, пані герцогиня; адже в таких обставинах звертаються до жінок, що їх професія зв'язана з абсолютною скромністю. Я ніколи в світі не зрадила нічиєї таємниці, і бог знає скільки вельможних дам доручали мені свої брильянти на місяць, беручи замість них зовсім подібні, фальшиві прикраси.

— У вас є інше ім'я? — сказала герцогиня, усміхаючись від спогадів, викликаних у неї цією відповіддю.

— Так, пані герцогиня, я пані де-Сент-Естев у важливих обставинах, але в торгівлі я звусь пані Нуррісон.

— Добре, добре!.. — жваво відповіла герцогиня, змінюючи тон.

— Я можу,— провадила Азія,— зробити великі послуги, бо ми володіємо таємницями чоловіків так само, як і їх дружин. Я мала багато справ з паном де-Марсе, якого пані герцогиня...

— Досить! досить!.. — скрикнула герцогиня.— Перейдімо до Люсьєна.

— Якщо пані герцогиня хоче врятувати його, треба, щоб у неї вистачило сміливості не витрачати часу на одягання; до того ж, пані герцогиня не може виглядати краще, ніж оце зараз. Ви гарненькі, як херувимчик, слово честі, повірте мені, старій. Навіть запрягати не кажіть, а сідайте зо мною в фіакр... Їдьмо до пані де-Серізі, якщо ви хочете уникнути нещастя ще більшого, ніж смерть того ангела...

— Ідіть, я їду з вами,— сказала тоді герцогиня після хвилинного вагання.— Ми вдвох надамо бадьорості Леонтіні...

Не зважаючи на справді інфернальну активність цієї Доріни[89] з каторги, пробило вже другу годину, коли вона входила з герцогинею де-Мофріньєз до пані де-Серізі, що жила на вулиці Шоссе-д'Антен. Але тут, завдяки герцогині, вони вже не втрачали ні хвилини. Обох їх негайно провели до графині; вона лежала на дивані в мініатюрному павільйоні серед саду, сповненого пахощів найрідкісніших квітів.

— Добре,— сказала Азія, подивившись навколо себе,— нас не підслухають.

— Ах, люба моя, я вмираю з розпачу! Слухай, Діана, що ж ти зробила?..— скрикнула графиня, скочивши немов молодий олень, і схопила герцогиню за плечі та залилась слізьми.

— Зажди, Леонтіна, є обставини, коли такі жінки, як ми, не плакати повинні, а діяти,— сказала герцогиня, примушуючи графиню сісти поруч себе на диванчик.

Азія вивчала графиню характерним для старих крутійок поглядом, який проходить у душу жінки швидко, наче хірургічний ніж, що розкриває рану. При цьому подруга Жака Коллена помітила сліди найрідкіснішого у світських жінок почуття справжнього страждання... того страждання, що залишає незгладні сліди на серці і на обличчі. Ані найменшої кокетливості в убранні. Графині минала тоді сорок п'ята весна, і її муслиновий з візерунком пеньюар, весь пом'ятий, відкривав груди; ні корсет, ні щонебудь інше їх не підтримувало... Очі обведені чорними кругами, щоки вкриті плямами, що свідчили про гіркі сльози. Пеньюар без пояса. Вишивки на спідниці й сорочці зім'яті. До волосся, підібраного під мереживний чепчик, цілу добу не торкався гребінець; коротенька й тоненька кіска та незакучерявлені пасма звисали в усьому свому убозтві. Леонтіна забула накласти фальшиві коси.

— Ви кохаєте вперше в житті...— сказала їй повчально Азія.

Тільки тоді Леонтіна помітила Азію і зробила жест жаху.

— Хто це, люба Діана?— сказала вона до герцогині де-Мофріньєз.

— Кого ж би я до тебе привела, як не жінку, віддану Люсьєнові, що готова допомогти нам!

Азія вгадала правду. Пані де-Серізі, яку вважали за одну з найлегковажніших світських жінок, протягом десяти років плекала ніжні почуття до маркіза д'Еглемона. Після від'їзду маркіза до колоній вона шалено закохалась у Люсьєна і відбила його у герцогині де-Мофріньєз, не знаючи, як і цілий Париж, про кохання Люсьєна до Естер. У вищому світі доведене кохання псує репутацію жінки більше, ніж десять таємних пригод, а два кохання — тим більше. Але тому, що ніхто не зважав на пані де-Серізі, історик не міг би ручитися за її двічі зіпсовану чесноту. Вона була білява, середня на зріст, збереглась, як зберігаються біляві жінки, тобто їй ледве можна було дати тридцять років,— тоненька без худорлявості, біла, з попелястим волоссям.

Руки, ноги і талія — аристократично тонкі; вона була до тепна як усі Ронкеролі, і, значить, така ж лиха до жінок, як добра до чоловіків. Її багатство, високе становище її чоловіка, а також брата — маркіза де-Ронкероля — обороняло її від того неприємного клопоту, якого, безперечно, зазнала б усяка інша жінка. В неї була велика заслуга: вона була щира в своїй розпусті, одверто визнавала своє захоплення звичаями доби регентства. Отже, ця жінка, для якої чоловіки були досі приємними іграшками, бо,— дивна річ,— вона їм багато дозволяла, не бачачи в коханні нічого, крім жертви, потрібної для панування над ними,— в сорок два роки побачила Люсьєна і була охоплена коханням, подібним до кохання барона де-Нюсінжена до Естер. Вона любила, як тількищо сказала Азія, вперше в житті. Таке повернення молодості трапляється у парижанок, у вельможних дам частіше, ніж це гадають, і спричиняється до незрозумілого падіння деяких доброчесних жінок у той момент, коли вони дістались тихої пристані сорока років. Герцогиня де-Мофріньєз була єдиною довірницею цієї жахливої і цілковитої пристрасті. Леонтіна робилась шаленою і невситимою від солодощів цього кохання, починаючи від дитячих почуттів перших днів і кінчаючи несамовитими безумствами хіті.

Справжнє кохання, як відомо, безжальне. Виявлення суперниці — Естер — супроводилось одним із тих бурхливих розривів, коли гнів доводить подібних жінок до вбивства; далі надійшов період принижень, яким з насолодою віддається щире кохання. От уже місяць, як графиня віддала б десять років життя, щоб бачити знов Люсьєна хоч один тиждень. Нарешті вона дійшла до того, що визнала суперництво Естер, але в цю хвилину пароксизму ніжності пролунала, немов сурма страшного суду, новина про арешт коханця. Графиня трохи не вмерла, її чоловік сам доглядав її в ліжку, побоюючись, щоб вона не виказала чогонебудь у маренні. І вже протягом доби вона жила з киджалом у серці. В гарячці вона казала чоловікові:

— Врятуй Люсьєна, і я житиму тільки для тебе.

— Йдеться тепер не про те, щоб робити очі вмираючої кози, як каже пані герцогиня,— скрикнула жахливо Азія, струшуючи графиню за плече.— Якщо ви хочете його врятувати, не можна втрачати ні хвилини. Він невинний, я присягаюсь кістками моєї матері.

— О! Так, правда ж?..— скрикнула графиня, лагідно дивлячись на жахливу жінку.

— Але,— провадила Азія,— якщо пан Камюзо його по-

гано допитуватиме, він двома фразами зможе зробити з нього винного; коли ви маєте змогу пройти до Консьєржері і побачитися з ним, їдьте негайно і передайте йому цей папірець... Завтра він буде на волі, я ручусь за це... Визволіть його звідти, бо це ж через вас він потрапив туди!

— Через мене?

— Так, через вас!.. Ви, вельможні дами, ніколи не маєте й шага, хоч у вас мільйонне багатство. Коли я дозволяла собі розкоші мати хлопчиків, кишені в них були повні золота. Я втішалась їхніми втіхами. Це так добре — бути водночас матір'ю й коханкою. А ви — ви кидаєте чоловіків, яких кохаєте, здихати з голоду, не цікавлячись їх справами. Естер — та не казала фраз: вона дала, ціною загибелі душі й тіла, той мільйон, якого вимагали від вашого Люсьєна, і через це він потрапив у таке становище...

— Бідна дівчина! вона це зробила? Я люблю її! — сказала Леонтіна.

— Ах! тепер!..— сказала Азія з льодовою іронією.

— Вона була дуже гарна, але тепер, ангел мій, ти багато краща за неї, а шлюб Люсьєна з Клотільдою так серйозно розладнався, що вже ніщо не налагодить його,— сказала тихенько герцогиня Леонтіні.

Це міркування й цей розрахунок вплинули на графиню так, що вона вже не страждала; вона провела рукою по лобі, вона знов помолоділа.

— Ну, малятко, щосили!..— сказала Азія, яка бачила цю метаморфозу і угадала її причину.

— Але насамперед,— сказала герцогиня де-Мофріньєз,— треба, щоб пан Камюзо покищо не допитував Люсьєна. Можна, Леонтіна, написати йому два слова, і надіслати твого камердинера до суду з запискою.

— Тоді зайдімо в кімнату,— сказала пані де-Серізі.

Ось що відбувалось у суді в той час, поки заступниці Люсьєна виконували наказ Жака Коллена.

Жандарми перенесли вмираючого на стілець, поставлений проти вікна в кабінеті пана Камюзо, що сидів у кріслі за своїм писемним столом. Кокар, з пером у руці, сидів біля столика за кілька кроків від слідчого.

Розміщення кабінету судового слідчого річ не байдужа, і якщо в даному разі воно було вибране не навмисно, то треба визнати, що випадок поставився до правосуддя по-братерському. Судовики, так само як і художники, потребують рівного і чистого світла з північного боку, бо обличчя

їх злочинців — картина, що потребує вивчення при незмінних умовах. Отже, майже всі слідчі ставлять свій стіл так, як у пана Камюзо, тобто суддя повертається спиною до світла, і тоді обличчя допитуваного буде освітлене. Кожен із судових слідчих після піврічної практики набуває під час допиту неуважного й байдужого виразу, якщо тільки він не носить окулярів.

Саме завдяки раптовій зміні обличчя, поміченій таким способом і викликаній зненацька поставленим запитанням, злочин, заподіяний Кастенем, було викрито в ту хвилину, коли, після довгого обговорення з генеральним прокурором, слідчий уже збирався повернути злочинця суспільству через брак доказів. Ця дрібниця може довести навіть найнетямущішим, яка жвава, цікава, драматична і грізна боротьба судового слідства, боротьба без свідків, але завжди протокольована. Бог знає, що залишається на папері від тієї льодово-жагучої сцени, коли очі, вимова, здригання обличчя, найлегше забарвлення, викликане почуттям — все робилось згубним, як між дикунами, коли вони вистежують один одного, щоб виявити й убити. Отже, протокол — це не що інше, як пожарище.

— Яке ваше справжнє ім'я? — спитав Камюзо Жака Коллена.

— Дон Карлос Еррера, канонік королівського капітулу в Толедо, секретний посланець його величності Фердінанда VII.

Треба тут зазначити, що Жак Коллен говорив французькою мовою як іспанська корова, перекручуючи мову так, що відповіді його були майже незрозумілі, і його просили повторювати. Наше оповідання вже досить рябіє германізмами пана де-Нюсінжена, щоб уводити сюди ще інші підкреслені речення, важкі для читання; вони пішли б на шкоду швидкості розв'язки.

— Чи маєте ви документи, що засвідчують звання, про яке ви кажете? — спитав слідчий.

— Так, пане, я маю паспорт, лист його королівської величності, що дозволяє мою місію. Зрештою, ви можете негайно послати в іспанське посольство з запискою — я напишу при вас два слова, і мого звільнення вимагатимуть. Далі, якщо ви потребуєте інших доказів, я напишу його високопреосвященству великому духівникові короля Франції, і він негайно надішле сюди свого особистого секретаря.

— Чи ви запевняєте й досі, що вмираєте? — сказав Камюзо.— Якби ви справді відчували ті страждання, на які

скаржитесь з моменту вашого арешту, то ви мусили б уже вмерти,— додав слідчий з іронією.

— Ви закидаєте невинному його мужність і силу його темпераменту,— лагідно відказав підслідний.

— Подзвоніть, Кокар! Скажіть, щоб прийшов лікар Консьєржері і санітар. Ми змушені будемо зняти ваш сюртук і перевірити тавро на вашому плечі...— відповів Камюзо.

— Пане, я у ваших руках.

Підслідний спитав, чи не буде пан слідчий ласкавий пояснити йому, що це за тавро і чому його будуть шукати на плечі? Слідчий чекав цього запитання.

— Вас підозрюють у тому, що ви — Жак Коллен, каторжник-утікач, зухвалість якого не відступає ні перед чим, навіть перед блюзнірством...— швидко промовив слідчий, пильно дивлячись в очі підслідного.

Жак Коллен не здригнувся, не почервонів; він залишився спокійним, і подивився на Камюзо з наївно-цікавим виразом.

— Я — каторжник, пане?.. Хай орден, до якого я належу, і бог дарують вам цю помилку. Скажіть мені, що я маю зробити, щоб перешкодити вам і далі так тяжко ображати людське право, церкву і короля, мого монарха.

Слідчий пояснив, не відповідаючи на останні слова підслідного, що коли він зазнав таврування, яке накладалось, згідно з законом, на всіх засуджених до каторжних робіт, то при ударі по плечі букви відразу знов з'являються.

— Ах, пане,— сказав Жак Коллен,— це було б справжнє нещастя, якби моя відданість справі короля стала для мене фатальною.

— Поясніть!— сказав слідчий,— для цього ви й перебуваєте тут.

— Так ось, пане, напевне, в мене на спині багато шрамів, бо мене розстрілювали в спину, як зрадника батьківщини, хоч я був вірний своєму королю, розстрілювали конституціоналісти, що залишили мене на місці, як мертвого.

— Вас розстрілювали, а ви живі!..— сказав Камюзо.

— Я змовився з солдатами, яким благочестиві люди передали грошей, і вони поставили мене на такому віддаленні, що кулі долітали до мене, майже позбавлені сили; солдати цілились у спину. Це факт, який може бути засвідчений його ясновельможністю паном послом...

„Ця бісова людина на все знайде відповідь! А втім, це краще",— думав Камюзо, який поводився суворо тільки тому, що бажав задовольнити вимоги правосуддя і поліції.— Як це людина вашого звання могла опинитись,— сказав слідчий, звертаючись до каторжника,— у коханки пана ба-

рона де-Нюсінжена, і — в якої коханки, в колишньої проститутки!..

— Ось чому мене знайшли в домі куртизанки, пане,— відповів Жак Коллен.— Але перше ніж пояснити вам причину, яка привела мене туди, я мушу звернути вашу увагу на те, що в момент, коли я ступив на сходи, мене охопив раптовий приступ моєї хвороби. Отже, я не міг вчасно поговорити з цією дівчиною. Я знав про намір мадмуазель Естер заподіяти собі смерть, і оскільки йшлося про інтереси молодого Люсьєна де-Рюбампре, а до нього я маю особливу прихильність, причини якої священні, то я хотів відвернути нещасне створіння від путі, на яку її привів відчай: я хотів сказати їй, що Люсьєн зазнав поразки в останній спробі у мадмуазель Клотільди, і, повідомляючи її про спадщину в сім мільйонів, я сподівався повернути їй мужність жити. Я певен, пане слідчий, що став жертвою довірених мені таємниць. З того, як я був раптом вражений, я думаю, що того ж ранку мене отруїли, але мій дужий організм врятував мене. Я знаю, що мене вже давно переслідує один агент політичної поліції, який намагається вплутати мене в якунебудь погану справу ... Якби під час мого арешту ви покликали лікаря, як я просив, то ви мали б доказ справедливості того, що я вам оце кажу про стан свого здоров'я. Повірте, пане, що особи, які стоять вище нас, дуже хочуть сплутати мене з якимсь негідником, щоб мати право позбутися мене. Не завжди вигідно служити королям, вони теж мають свої вади. Сама тільки церква — бездоганна.

Не можна відтворити гри обличчя Жака Коллена, який навмисно розтяг цю промову на десять хвилин, вимовляючи фразу по фразі; все в ній було таке подібне до правди, зокрема натяк на Корантена, що слідчий завагався.

— Чи можете ви сказати мені про причини вашої прихильності до пана Люсьєна де-Рюбампре?

— Хіба ви не вгадуєте? Мені шістдесят років, пане...— Благаю вас, не записуйте цього... боже.. Чи це неодмінно треба?

— У ваших інтересах, і особливо в інтересах Люсьєна де-Рюбампре, казати все,— сказав суддя.

— Ну, так це... О, боже!.. це мій син!— додав він з зусиллям.

І знепритомнів.

— Не записуйте цього, Кокар,— сказав тихенько Камюзо.

Кокар підвівся, щоб піти по пляшечку з оцтом.

„Якщо це Жак Коллен, то він великий актор!..“— подумав Камюзо.

Кокар давав нюхати оцет старому каторжникові, а слідчий розглядав його з проникливістю рисі і судовика.

— Треба зняти перуку,— сказав Камюзо, чекаючи, поки Жак Коллен опритомніє.

Старий каторжник почув цю фразу і здригнувся від страху, бо знав, якого огидного виразу набирає тоді його обличчя.

— Якщо вам бракує сили зняти перуку... так зніміть її, Кокар,— скавав слідчий своєму секретареві.

Жак Коллен нахилив голову до секретаря з чудовою покорою, але тоді голова його, позбавлена цієї прикраси, стала жахливою на вигляд,— вона набула свого природного характеру.

Це видовище викликало у Камюзо велику непевність. Чекаючи лікаря і санітара, він почав упорядковувати й розглядати всі папери та речі, взяті під час трусу у домі Люсьена. Попрацювавши на вулиці Сен-Жорж, у мадмуазель Естер, суд перейшов на набережну Малаке, щоб зробити там трус.

— У ваших руках — листи пані графині де-Серізі,— сказав Карлос Еррера,— але я не розумію, чому до вас потрапили майже всі папери Люсьена,— додав він з усмішкою, сповненою разючої іронії на адресу слідчого.

Камюзо, помітивши цю усмішку, зрозумів значення слова м а й ж е.

— Люсьен де-Рюбампре запідозрений в тому, що він ваш спільник, і заарештований,— відповів він, бажаючи побачити, яке враження справить ця новина на підслідного.

— Ви вчинили величезне нещастя! бож він такий невинний, як і я,— відповів фальшивий іспанець, не виявляючи ніякого хвилювання.

— Це буде видно, покищо нам треба засвідчити вашу особу,— відповів Камюзо, спантеличений спокоєм підслідного.— Якщо ви справді Карлос Еррера, то цей факт негайно змінить становище Люсьена Шардона.

— Так, це справді була пані Шардон, мадмуазель де-Рюбампре!— прошепотів Карлос.— Ах, це одна з найбільших провин у моєму житті!

Він звів очі до неба, і через те, що він ворушив губами, здавалось, ніби він проказує палку молитву.

— Але, якщо ви — Жак Коллен, якщо він свідомо був спільником каторжника-втікача, святотатця, то всі злочини, в яких його підозріває правосуддя, стають більше ніж імовірними.

Карлос Еррера сидів, як бронзова статуя, слухаючи цю влучно сказану слідчим фразу, і у відповідь на слова: с в і-

домо, каторжник-втікач підводив руки благородно-страдницьким жестом.

— Пане абат,— провадив далі слідчий з надзвичайною чемністю,— якщо ви Карлос Еррера, то пробачите нам за все те, що ми змушені робити в інтересах правосуддя і істини...

Жак Коллен догадався про пастку вже з голосу слідчого, коли той вимовив „пане абат", і ні в чому не змінив свого поводження. Камюзо чекав радісного руху, що був би першою ознакою для каторжника, який невимовно зрадів би, обдуривши слідчого. Але він бачив героя каторги цілком озброєного макіавеллівським удаванням.

— Я дипломат і належу до ордену, де дають дуже суворі обітниці,— відповів Жак Коллен з апостольською лагідністю,— я все розумію і звик до страждань. Я був би вже на волі, якби ви в мене дома знайшли схованку, де лежать мої папери, бо я бачу, що ви взяли тільки незначущі документи.

Це був останній удар для Камюзо: Жак Коллен уже врівноважив своєю невимушеністю і простотою всі підозріння, породжені виглядом його голови.

— Де ці папери?

— Я скажу вам про їх місце, якщо ви згодитесь, щоб вашого уповноваженого супроводив секретар іспанського посольства, який прийме їх і якому ви за них відповідатимете; бо справа стосується мого звання, дипломатичних документів і таємниць, що компромітують покійного короля Людовіка XVIII. Ах, пане, краще було б... Зрештою, ви судовий слідчий... А втім, посол, до якого я апелюю в цій справі, вирішить...

В цю хвилину ввійшли лікар і санітар, про яких перед тим доповів пристав.

— Добридень, пане Лебрен,— сказав Камюзо лікареві,— я запросив вас, щоб засвідчити стан цього підслідного. Він запевняє, що був отруєний, каже, що він умирає з позавчора. Подивіться, чи не буде небезпечно роздягти його і вдатись до перевірки тавра...

Лікар Лебрен узяв руку Жака Коллена, помацав йому пульс, попросив показати язик і оглянув його дуже уважно. Огляд тривав приблизно десять хвилин.

— Підслідний багато страждав,— відповів лікар,— але в цю хвилину він дуже сильний...

— Ця штучна сила, пане, спричинена тим нервовим збудженням, що його викликає в мене моє дивне становище,— відповів Жак Коллен з гідністю єпископа.

— Можливо,— сказав пан Лебрен.

По знаку слідчого підслідного роздягли; на ньому залишили штани, але зняли все інше, навіть сорочку; тоді перед очима появився волохатий торс циклопічної сили. Це був Геракл Фарнезе з Неаполя, без його колосальної надмірності.

— І до чого тільки призначає природа людей отакої будови!..— сказав лікар, звертаючись до Камюзо.

Пристав вернувся з тією ебеновою паличкою, яка з давніх-давен править за ознаку його обов'язків і зветься різкою. Він кілька разів стукнув нею по тому місці, де кат прикладав фатальні букви. Тоді виявилось сімнадцять дірок, розміщених химерно,— але при всій пильності, з якою розглядали спину, не можна було побачити окреслених букв. Пристав помітив тільки, що поперечна лінія букви Т була позначена двома дірками; відстань між ними дорівнювалась довжині цієї поперечної між двома закрутками, що закінчують її з кожного боку; ще одна дірка позначала кінець вертикалі цієї букви.

— Це все ж дуже невиразно,— сказав Камюзо, побачивши сумнів на обличчі лікаря Консьєржері.

Карлос попросив, щоб таку саму операцію зробили на другому плечі і посередині спини. З'явилось щось із п'ятнадцять шрамів; лікар розглянув їх на вимогу іспанця, і заявив, що спина так глибоко покопана ранами, що тавро не могло б виявитись у випадку, хоч би кат його і наклав.

В цю хвилину ввійшов посильний із поліцейської префектури; він передав панові Камюзо лист і попросив відповіді. Прочитавши, слідчий підійшов поговорити до Кокара, але говорив так тихо, що ніхто не міг нічого почути. Жак Коллен усе ж з того, як глянув Камюзо, угадав, що префект поліції тількищо передав якісь відомості про нього.

„Весь час переслідує мене той друг Пейрада,— подумав Жак Коллен.— Якби я його знав, я б спекався його, як Контансона. Чи зможу я ще раз побачити Азію?.."

Підписавши папір, написаний Кокаром, слідчий поклав його в конверт і подав посильному з канцелярії доручень. Канцелярія доручень є одним із потрібних допоміжних закладів поліції. Ця канцелярія, очолювана спеціальним поліцейським комісаром, складається з поліцейських чинів, які виконують, з допомогою поліцейських комісарів даного кварталу, накази про трус і навіть арешт осіб, підозрюваних у співучасті в злочинах чи провинах. Ці уповноважені судової влади заощаджують, таким чином, дорогий час судових урядовців, яким доручено слідство.

На знак судді пан Лебрен і санітар одягли підслідного й вийшли, так само як і пристав. Камюзо сів за стіл і почав гратися з своїм пером.

— У вас є тітка? — раптом сказав Камюзо Жаку Коллену.

— Тітка? — здивовано сказав дон Карлос Еррера. — Але, пане, я не маю родичів, я невизнаний син покійного герцога д'Оссуна.

Сам до себе він казав: „гаряче" — натяк на гру в хованки, що є, зрештою, дитячим відображенням жахливої боротьби між правосуддям і злочинцем.

— А! — сказав Камюзо. — Та у вас же є тітка, мадмуазель Жакліна Коллен, яку ви примістили до панни Естер під дивним прізвищем Азії.

Жак Коллен безтурботно знизав плечима, що цілком відповідало виразові цікавості, з якою він сприймав слова слідчого; той розглядав його хитро й уважно.

— Бережіться, — відповів Камюзо. — Слухайте мене добре.

— Я вас слухаю, пане.

— Ваша тітка — торгує в Тамплі, торгівлю провадить мадмуазель Паккар, сестра одного засудженого, сама, до речі, дуже чесна особа, на прізвище Ромет. Суд вистежив вашу тітку і через кілька годин ми матимемо остаточні докази. Ця жінка дуже віддана вам...

— Кажіть далі, пане суддя, — спокійно промовив Жак Коллен у відповідь на паузу, яку зробив Камюзо, — я вас слухаю.

— Ваша тітка, яка щось на п'ять років старша за вас, була коханкою огидного Марата. З цього закривавленого джерела випало зерно багатства, яким вона користається. Згідно з відомостями, які я одержав, вона дуже спритна переховувачка, бо досі ще немає доказів проти неї. Після смерті Марата, як каже донесіння, що я маю в руках, вона належала хемікові, засудженому на смерть у дванадцятому році* за виготовлення фальшивих грошей. Вона була за свідка на процесі. Під час цього зв'язку вона могла набути знання з токсикології. З XII-го до 1806 року вона торгувала ношеним платтям. Між 1812 і 1816 роками вона була два роки в тюрмі за розбещування малолітніх... Ви тоді були під судом за підробку векселів, ви вже залишили той банк, де ваша тітка влаштувала вас на посаду службовця, завдяки вихованню, яке ви дістали, і тій протекції, яку ваша тітка мала від осіб, постачаючи жертви для їх

* Тобто в 12 році після Великої Французької Революції 1793 року.

розпусти... Все це, підслідний, дуже мало скидається на вельможність герцогів д'Оссуна... Чи ви й далі будете вперто заперечувати?..

Жак Коллен слухав пана Камюзо, думаючи про своє щасливе дитинство в колежі ордену ораторіанців, який він колись закінчив, і це роздумування надало йому справді здивованого вигляду. Хоч як Камюзо вмів допитувати, проте, не міг викликати на цьому спокійному обличчі ніякого руху.

— Якщо ви точно записали пояснення, які я подав спочатку, ви можете їх перечитати,— відповів Жак Коллен,— я не можу змінити їх... Я не бував у куртизанки, як же я можу знати, хто був у неї за кухарку. Я зовсім не знаю всіх тих осіб, про яких ви мені кажете.

Не зважаючи на ваші заперечення, ми почнемо зводити на очі, що мабуть, зменшить вашу впевненість.

— Людина, вже один раз розстріляна, звикла до всього,— лагідно відповів Жак Коллен.

Камюзо знов почав розглядати взяті під час трусу папери, чекаючи повороту начальника таємної поліції; швидкість цього останнього була надзвичайна, бо тепер було пів на дванадцяту — допит почався о пів на одинадцяту, — а пристав прийшов сповістити тихенько про прибуття Бібі-Люпена.

— Нехай увійде,— відповів пан Камюзо.

Увійшовши, Бібі-Люпен, від якого чекали вигуку „Звичайно, це він!"— спинився здивований. Він не міг пізнати свого „кліента" в цьому обличчі, покопаному віспою. Це вагання вразило слідчого.

— Зріст — його, будова тіла — його,— сказав агент.— Ага, це ти, Жак Коллен! — провадив він далі, придивляючись до очей, до лінії лоба і вух.— Є такі речі, яких не можна переробити... Це, безперечно, він, пане Камюзо. У Жака є шрам від удару ножем на лівій руці. Накажіть йому скинути сюртук, ви побачите...

Жак Коллен знов був змушений скидати сюртук, Бібі-Люпен закотив рукав сорочки і показав шрам, про який він казав.

— Це від кулі,— сказав Карлос Еррера,— ось іще багато шрамів.

— Ага, це ж його голос! — скрикнув Бібі-Люпен.

— Ваша впевненість,— сказав слідчий,— це тільки довідка, це не доказ.

— Я знаю,— смиренно відповів Бібі-Люпен. — Але я вам знайду свідків. Одна з пансіонерок дому Воке вже прийшла...— сказав він, дивлячись на Коллена.

Спокійний вираз обличчя, що його прибрав собі Коллен, не змінився.

— Введіть цю особу,— рішуче сказав пан Камюзо, і його незадоволення було помітне, не зважаючи на удавану байдужість.

Цей рух був помічений Жаком Колленом, який мало розраховував на симпатію свого слідчого, і він з апатичним виглядом напружено обмірковував, як розшукати причину цього явища. Пристав увів пані Пуаре; її несподіваний вигляд спричинився до того, що каторжник легко здригнувся, але слідчий, який, здавалося, щось вирішив, не зважив на це.

— Як вас звуть?— спитав слідчий, беручись до виконання формальностей, з яких починаються всі свідчення й допити.

Пані Пуаре, маленька бабуся, біла й зморшкувата, як теляче воло, одягнена в темносині шовкове плаття, заявила, що вона зветься Крістіна-Мішель Мішонно, що вона дружина пана Пуаре, що їй п'ятдесят один рік, народилась у Парижі, живе на вулиці де-Пуль, на розі вулиці де-Пост, і здає мебльовані кімнати.

— В 1818 і 1819 роках,— сказав слідчий,— ви жили, пані, в буржуазному пансіоні, що його хазяйкою була пані Воке.

— Так, пане, там я познайомилася з паном Пуаре, колишнім службовцем на пенсії, який став моїм чоловіком, та ось уже рік, як він не встає з ліжка... Бідний чоловік, він дуже хворий. Тому я не можу надовго виходити з дому.

— Чи був тоді в цьому пансіоні якийсь Вотрен?— спитав слідчий.

— О, пане, це ціла історія! Це був жахливий каторжник...

— Ви допомогли заарештувати його.

— Це неправда, пане...

— Ви перед лицем правосуддя, бережіться!..— суворо сказав пан Камюзо.

Пані Пуаре замовкла.

— Постарайтесь пригадати,— провадив Камюзо.— Чи добре ви пам'ятаєте цього чоловіка? Чи впізнали б ви його?

— Я думаю, що так.

— Чи цей чоловік — не він?— спитав суддя.

Пані Пуаре наділа окуляри і подивилась на абата Карлоса Ерреру.

— Це його широкі плечі, його зріст, але... ні... якби... пане слідчий,— провадила вона,— якби я могла побачити його оголені груди, я його вмить пізнала б (Див. „Батько Горіо").

Слідчий і секретар не могли стримати сміху, не зважаючи

на поважність своїх обов'язків. Жак Коллен поділив їх веселощі, проте помірно. Підслідний ще не надягнув сюртука, тількищо знятого з нього Бібі-Люпеном; по знаку слідчого, він люб'язно розкрив сорочку.

— Оце дійсно його хутро... але воно посивіло, пане Вотрен,— скрикнула пані Пуаре.

— Що ви скажете на це?— спитав суддя підслідного.

— Що це божевільна,— відповів Жак Коллен.

— Ах, боже мій! Якщо в мене був сумнів, бо в нього вже не те обличчя, самого голоса було б досить... Звичайно, це він загрожував мені... Ах, це його погляд!

— Агент таємної поліції і ця жінка не могли змовитись, щоб сказати про одне й те саме, бо ні він, ні вона не бачили вас. Як ви пояснюєте це?

— Правосуддя робило ще більші помилки, ніж та, яка може статися через свідчення жінки, що впізнає чоловіка по волохатих грудях, і через підозріння поліцейського агента,— відповів Жак Коллен.— У мене знаходять подібність голосу, погляду, зросту з якимсь великим злочинцем,— це вже щось досить непевне. Щодо спогадів, що доводять існування між пані і моїм двійником відносин, від яких вона не червоніє,— ви самі сміялися з цього. Будьте ласкаві, пане, в інтересах істини, яку я хочу встановити щодо себе ще палкіше, ніж ви цього бажаєте в інтересах правосуддя,— спитайте в цієї пані... Фуа...

— Пуаре.

— ... Пуаре (пробачте... я іспанець), чи пам'ятає вона, які особи жили в цьому... як ви назвали той дім?

— Буржуазний пансіон,— сказала пані Пуаре.

— Я не знаю, що це таке,— провадив Жак Коллен.

— Це дім, в якому обідають і снідають за абонементну плату.

— Правильно!— скрикнув Камюзо, ухвально кивнувши головою Жакові Коллену, такий він був вражений видимою щирістю, з якою той давав йому способи розв'язати справу.— Постарайтесь пригадати абонентів, що були в пансіоні під час арешту Жака Коллена.

— Там був пан де-Растіньяк, лікар Б'яншон, старий Горіо, мадмуазель Тайфер...

— Добре,— сказав слідчий, весь час стежачи за Жаком Колленом, обличчя якого залишалось байдужим.— Ну, так цей старий Горіо...

— Він умер,— відказала пані Пуаре.

— Пане,— сказав Жак Коллен,— я часто зустрічав у Люсьєна якогось пана де-Растіньяка, що був, здається, в

зв'язку з пані де-Нюсінжен, і якщо це про нього йдеться, то він ніколи не вважав мене за того каторжника, з яким мене намагаються сплутати...

— Пан де-Растіньяк і лікар Б'яншон,— сказав слідчий,— посідають обидва таке становище в суспільстві, що їх свідчення, коли воно буде сприятливе для вас, буде досить, щоб звільнити вас. Кокар, приготуйте їм повістки.

Через кілька хвилин формальності свідчення пані Пуаре були закінчені; Кокар прочитав їй протокол того, що тільки-що відбулось, і вона підписала його, але підслідний відмовився підписати, посилаючись на своє незнання форм французького судівництва.

— Ну, на сьогодні досить,— сказав пан Камюзо,— ви, напевне, відчуваєте потребу поїсти, я скажу провести вас знов у Консьєржері.

— Ні! Я надто страждаю, щоб їсти,— сказав Жак Коллен.

Камюзо хотів погодити час повороту Жака Коллена з часом прогулянки винуватених у дворику, але він хотів також одержати від начальника Консьєржері відповідь на той наказ, який йому дав уранці, і подзвонив, щоб надіслали пристава. Пристав прийшов і сказав, що швейцарка будинку на набережній Малаке хоче передати йому важливий документ, який стосується пана Люсьєна де-Рюбампре.

Ця несподіванка була така важлива, що Камюзо через неї забув про свій намір.

— Хай увійде!— сказав він.

— Пробачте, пане, даруйте,— сказала швейцарка, вклоняючись судді і абатові Карлосу по черзі.— Нас з чоловіком так налякала поліція, коли два рази приходила, що ми забули в своєму комоді лист, адресований панові Люсьєну, за який ми заплатили десять су, хоч він і з Парижа, бо він дуже важкий. Чи не повернете ви мені ці гроші? Бозна, коли ми побачимо своїх квартирантів!

— Цей лист був переданий вам листоношею?— спитав Камюзо, дуже уважно розглянувши конверт.

— Так, пане.

— Кокар, запротоколюйте цю заяву. Ну, тітко, скажіть ваше ім'я і прізвище, ваше звання.

Камюзо взяв з швейцарки присягу, потім продиктував протокол.

Виконуючи ці формальності, він перевіряв поштовий штемпель, на якому був позначений час виймання і розноски, а також і дата. Отже, цей лист, принесений до

Люсьєна другого дня після смерті Естер, був, безперечно, написаний і кинутий у скриньку в день катастрофи.

Можна тепер уявити здивування пана Камюзо, коли він прочитав цей лист, написаний і підписаний тією, кого суд вважав за жертву злочину.

Естер — Люсьєнові

Понеділок, 13 травня 1830 року

(мій останній день, о десятій годині ранку).

Мій Люсьєн, мені не лишається й години життя. Об одинадцятій я буду мертва і умру без ніяких страждань. Я заплатила п'ятдесят тисяч франків за гарненьку чорну смородинку, що містить отруту, яка вбиває з блискавичною швидкістю. Отже, кізочко моя, ти зможеш сказати собі: „Моя маленька Естер не страждала..." Так, я страждатиму тільки доти, поки писатиму ці сторінки.

„Нюсінжен — ця потвора, яка купила мене так дорого, знаючи, що день, коли я віддамся йому, не матиме свого завтра,— тількищо пішов, п'яний, як ведмідь, якого напоїли. В перший і останній раз у своєму житті я мала змогу порівняти своє колишнє ремесло веселої дівчини з життям кохання, протиставити ніжність, яка розквітає в безмежності, з жахливим обов'язком, який хотів би знищити самого себе, щоб не залишити місця поцілункові. Треба було відчути цю бридоту, щоб смерть здалась прекрасною... Я прийняла ванну; я хотіла б мати змогу покликати духівника з того манастиря, де мене хрестили, і сповідатись, щоб обмити душу. Але досить про проституцію, це було б профанацією таїнства, і зрештою я почуваю себе очищеною водами щирого каяття. Хай бог вчинить зо мною, як схоче.

„Облишмо всі ці ремствування, я хочу до останньої хвилини бути для тебе твоєю Естер, не набридати тобі моєю смертю, майбутнею долею, богом, що був би недобрий, якби він і в потойбічному житті мучив мене, коли я зазнала стільки страждань в цьому...

„Передо мною твій прекрасний портрет пензля пані де-Мірбель. Ця пластинка з слонової кості втішала мене під час твоєї відсутності, я дивлюсь на неї в захваті, пишучи тобі мої останні думки, описуючи

останнє биття мого серця. Я покладу портрет у цей лист, бо я не хочу, щоб його вкрали або продали. Сама тільки думка про те, що предмет, який був моєю радістю, міститиметься у вітрині крамаря серед дам і офіцерів імперії або серед китайських курйозів — доводить мене до млості. Зітри цей портрет, серденько моє, не давай його нікому... хібащо цей подарунок дасть тобі серце тієї ходячої одягненої тріски, тієї Клотільди де-Гранльє, яка наробить тобі синьців у ліжку, такі в неї гострі кістки... Так, я згодна на це, я ще раз стану тобі в пригоді, як було за життя. Ах, щоб зробити тобі приємність або навіть щоб посмішити тебе, я стала б перед вогнем, тримаючи в роті яблуко, щоб спекти його для тебе. Моя смерть буде тобі все ж корисна. Я розладнувала твоє родинне щастя... О, ця Клотільда! — я не розумію її. Мати змогу бути твоєю дружиною, носити твоє ім'я, не залишати тебе ні вдень, ні вночі, бути твоєю,— і ще маніжитись! Для цього треба бути з Сен-Жерменського передмістя... і не мати й десяти фунтів м'яса на кістках...

„Бідний Люсьєн! любий честолюбцю-невдахо, я думаю про твоє майбутнє. Побачиш, тобі ще не раз буде жаль твоєї бідної вірної собачки, тієї доброї дівчини, яка крала для тебе, яка заради тебе дозволила б потягти себе в карний суд, аби тільки забезпечити твоє щастя. Єдине, що вона робила, це було мріяти про твої втіхи, вигадувати їх для тебе. Вона зберегала кохання до тебе в своєму волоссі, в ногах, у вухах, нарешті — це була твоя ballerina, кожний погляд якої був для тебе благословінням. Вона шість років думала тільки про тебе, була цілком твоєю річчю, завжди була тільки випромінюванням твоєї душі, як світло — випромінювання сонця. Та, зрештою, не маючи ні грошей, ні честі, я не можу — який жаль! — бути твоєю дружиною... Я завжди дбала про твоє майбутнє, віддаючи тобі все, що мала... Як тільки ти одержиш цей лист, прийди і візьми те, що буде в мене під подушкою, бо я не довіряю слугам...

„Знаєш, я хочу бути гарною, коли помру; я ляжу, витягшись у ліжку, приберу пози! Потім я притисну смородинку до піднебіння і не буду спотворена ні конвульсіями, ні смішною позою.

„Я знаю, що пані де-Серізі посварилася з тобою через мене, але бачиш, мій котику, коли вона взнає,

що я вмерла, вона тобі пробачить, ти їй догоджатимеш, вона тебе добре одружить, якщо Гранльє будуть і далі відмовляти.

„Моє серденько, я не хочу, щоб ти занадто ремствував, дізнавшись про мою смерть. Насамперед я мушу тобі сказати, що одинадцята година понеділка 13 травня є тільки завершенням довгої хвороби, яка почалася в той день, коли на Сен-Жерменській терасі ви мене знов штовхнули до колишнього мого життя... Душа може боліти так само, як і тіло. Тільки душа не може так по-дурному віддаватись стражданню, як тіло. Тіло не так підтримує душу, як душа — тіло, і в душі є спосіб вилікувати себе через ті міркування, що примушують модисток вдаватись до головешки. Ти мені подарував друге життя, коли позавчора сказав, що якби Клотільда тобі ще раз відмовила, то ти одружився б зо мною. Для нас це було б велике нещастя, я б умерла, так би мовити, ще більше; бо є смерті гіркі більшою або меншою мірою. Ніколи світ нас не прийняв би.

„Ось уже два місяці, як я міркую з приводу багатьох речей. Ах! Бідна дівчина в бруді, якою я була перед вступом до манастиря! Чоловіки вважають її за гарну, вони безцеремонно примушують її служити для їх утіх, вони відпускають її пішки, приїхавши по неї в кареті; коли вони не плюють їй в обличчя, то від цього її оберігає краса; але морально вони роблять гірше. Так ось, хай така дівчина дістане спадщину в п'ять або шість мільйонів, за нею почнуть упадати князі, їй з пошаною вклонятимуться, коли вона буде їхати в кареті, вона зможе вибирати між найстаровиннішими гербами Франції і Наварри. Цей світ, що сказав би нам р а к а, бачачи союз двох прекрасних і щасливих істот, цей самий світ постійно вітав мадам де-Сталь, не зважаючи на всі її романи, бо в неї було двісті тисяч ренти. Світ, що схиляється перед грішми й перед славою, не хоче схилятись ні перед щастям, ні перед чеснотою,— адже я робила б добро... О, скільки сліз я б осушила!.. Думаю, що стільки, скільки сама пролила. Так, мені хотілося б жити тільки для тебе і для милосердя!

„Ось міркування, які роблять для мене смерть прекрасною. Отож, не ремствуй, мій любий котику. Кажи собі часто: „були дві добрі дівчини, двоє прекрасних створінь, і обоє вмерли заради мене, не маючи зла

проти мене, кохаючи мене". Споруди в своєму серці пам'ятник для Коралі і Естер і йди своєю дорогою. Пам'ятаєш, як ти мені колись показав стареньку, зморшкувату, в жовто-зеленому капелюшку, у коричневій з чорними жирними плямами ватній кофті коханку одного дореволюційного поета? Її погано зогрівало сонце, вона вмостилась на пригріві в Тюільрі; вона турбувалась про свого огидного мопса, найостаннішого з мопсів. А знаєш, у неї були колись лакеї, екіпажі, окремий будинок. Я сказала тобі: „Краще вмерти в тридцять років". В той день я була задумлива, і ти витворяв усякі шаленства, щоб розважити мене. Між двома поцілунками я сказала тобі знов: „Щодня гарні жінки виходять з вистави, коли вона ще не закінчилась". Так ось, я не схотіла дивитись на останню п'єсу, і край.

„Я, напевне, здаюсь тобі балакучою, але це ж мої останні „теревені". Я пишу тобі так само, як розмовляла з тобою, і хочу розмовляти з тобою весело. Модистки, що ремствують, здавались мені завжди жахливими. Ти знаєш, що я один раз уже зуміла добре вмерти, повернувшися з того фатального балу в Опері, де тобі сказали, що я була дівкою!

„О, ні, моє серденько, ніколи не віддавай цього портрета. Якби ти знав, з якою хвилею кохання я тільки-що поринула в твої очі, дивлячись на них у захваті, кинувши писати, — ти подумав би, — знаходячи знов кохання, яким я намагалась оздобити цю слонову кість, — що душа твоєї кізочки тут.

„Мертва, що благає милостині, — як це комічно!.. Що ж, треба навчитись спокійно триматись у могилі.

„Ти не знаєш, якою героїчною здалася б моя смерть дурням, коли б вони взнали, що цієї ночі Нюсінжен пропонував мені два мільйони за те, щоб я любила його так, як люблю тебе. Він буде таки обікрадений, коли дізнається, що я додержала слова, здохнувши від нього. Я спробувала все, щоб іще дихати повітрям, яким дихаєш ти. Я сказала цьому гладкому злодієві: „Хочете, щоб я вас кохала, як ви бажаєте? Я навіть пообіцяла б ніколи не бачити Люсьєна"... — „Що ж треба зробити?".. — спитав він. — „Дайте мені два мільйони для нього..." Ні! Якби ти тільки бачив його гримасу... Ах, я б посміялась, якби це не було таким трагічним для мене. „Можете не відмовляти, — сказала я йому, — я вже бачу — ви більше дорожите двома мільйонами, ніж мною. Жінці завжди приємно знати,

скільки вона коштує", — сказала я, повернувшись до нього спиною.

„Цей старий негідник дізнається через кілька годин, що я не жартувала.

„Хто буде робити тобі так, як я, проділ на голові? Та! не хочу більше думати ні про що життєве, залишилось тільки п'ять хвилин, я віддам їх богові; не ревнуй, мій любий ангел, я буду говорити з ним про тебе, попрошу в нього щастя для тебе — ціною моєї смерті і моїх страждань на тому світі. Неприємно йти в пекло; мені хотілося б побачити ангелів, щоб узнати, чи подібні вони до тебе...

„Прощай, моє серце! прощай! Я благословляю тебе всім своїм стражданням. Навіть у могилі буду

твоєю Естер.

„Б'є одинадцята година. Я востанне помолилась, зараз ляжу, щоб умерти. Ще раз, прощай! Я хотіла б, щоб теплота моєї руки залишила тут мою душу разом з останнім поцілунком, і я хочу ще раз назвати тебе моїм любеньким котиком, хоч ти й причина смерті

твоєї Естер".

Почуття ревнощів стиснуло серце слідчого, коли він закінчив читати цей єдиний лист самогубиці, написаний з такою веселістю, хоч це й була гарячкова веселість останнього зусилля сліпої ніжності.

„Що в ньому є такого особливого, що його так кохають?" — подумав він, повторюючи те, що кажуть усі чоловіки, не обдаровані вмінням подобатись жінкам.

— Якщо ви зможете довести не тільки те, що ви не Жак Коллен, каторжник-утікач, а й те, що ви справді дон Карлос Еррера, толедський канонік, секретний посланець його величності Фердінанда VII, — сказав слідчий Жаку Колленові, — вас відразу випустять, бо безсторонність, властива моєму званню, примушує мене сказати вам, що я оце одержав листа від дівчини Естер Гобсек, в якому вона признається в намірі заподіяти собі смерть і висловлює підозру проти своїх слуг, за якою можна вважати, що вони винуватці викрадення семи сот п'ятдесяти тисяч франків.

Кажучи це, пан Камюзо порівнював почерк на листі з почерком на заповіті, і для нього було очевидно, що лист був написаний тією ж самою особою, яка написала заповіт.

— Пане, ви занадто поспішили повірити в злочин, не поспішайте повірити крадіжці.

— А!..— сказав Камюзо, кидаючи на підслідного погляд судді.

— Не думайте, що я буду компромітувати себе, кажучи, що ця сума може знайтись,— провадив Жак Коллен, показуючи слідчому, що він розуміє його підозріння.—Цю бідну дівчину її слуги дуже любили. І, якби я був вільний, я подбав би тепер розшукати гроші, що належать людині, яку я люблю більше за всіх на світі — Люсьєнові. Чи не будете ви ласкаві дозволити мені прочитати цей лист, я не затримаю... Це ж доказ невинності моєї любої дитини. Ви не можете боятись, що я його знищу... або що я скажу комусь про нього, я ж у секретному відділі.

— В секретному!.. — скрикнув слідчий. — Ви не будете там далі. Тепер уже я прошу вас якнайшвидше засвідчити своє звання. Зверніться до посла, якщо хочете...

І він подав лист Жаку Колленові. Камюзо був щасливий, що може вийти з скрутного становища і задовольнити генерального прокурора, пані де-Мофріньез і пані де-Серізі. Все ж він байдуже і з цікавістю придивлявся до обличчя підслідного, поки той читав лист куртизанки, і, не зважаючи на щирість почуттів, що відбивались на цьому обличчі, казав сам до себе:

„І все ж це справжнє обличчя каторжника".

— От як його люблять... — сказав Жак Коллен, повертаючи лист.

І Камюзо побачив обличчя, зрошене слізьми.

— Якби ви його знали! — провадив він. — Це така юна, така свіжа душа, така розкішна краса, це дитина, поет... Відчуваєш нестримну потребу жертвувати собою для нього, задовольняти його найменші бажання. Цей любий Люсьєн такий чарівний, коли він ласкавий.

— Що ж, — сказав слідчий, роблячи ще одне зусилля, щоб викрити правду,— ви не можете бути Жаком Колленом...

— Ні, пане,— відповів каторжник.

І Жак Коллен зробився більш ніж будьколи доном Карлосом Еррерою. У своєму бажанні довершити свій твір, він наблизився до слідчого, завів його до амбразури вікна і набрав манери князя церкви, розмовляючи в тоні таємних признань.

— Я так люблю цю дитину, пане, що якби треба було стати тим злочинцем, за якого ви мене вважаєте, щоб усунути неприємності для цього куміра мого серця, я обвинуватив би себе,— сказав він тихо. — Я зробив би, як ця бідна дівчина, що вмерла ради нього. Отже, я благаю вас, пане, зробити мені ласку і звільнити Люсьєна негайно.

— Мій обов'язок не дозволяє мені цього,— добродушно сказав Камюзо;— але коли й з небесами бувають угоди, то правосуддя вміє робити поступки, і якщо ви мені можете навести поважні доводи... Кажіть, цього не будуть записувати.

— Добре,— сказав Жак Коллен, обдурений добродушністю Камюзо,— я знаю, як жахливо страждає бідна дитина в цю хвилину, він здатний вкоротити собі віку, побачивши себе в тюрмі...

— О, щодо цього...— сказав Камюзо, знизавши плечима.

— Ви не знаєте, кому ви робите послугу, роблячи її мені,— додав Жак Коллен, бажаючи зворушити інші струни.— Ви робите послугу орденові, могутнішому, ніж усі графині де-Серізі, всі герцогині де-Моффріньез, які теж не простять вам того, що ви мали їх листи в своєму кабінеті...— сказав він, показуючи на дві пачки напахчених листів.— Мій орден пам'ятає послуги...

— Пане,— сказав Камюзо,— досить. Шукайте інших доводів. Я стільки ж зобов'язаний перед підслідним, скільки й перед громадським обвинуваченням.

— Добре, повірте мені, я знаю Люсьєна, це душа жінки, поета й південця, без стійкості й волі,— провадив Жак Коллен, якому здалось, що слідчий нарешті перейшов на їх бік.— Ви певні в невинності цього юнака, не мучте його, не допитуйте; передайте йому цей лист, скажіть, що він— спадкоємець Естер, і поверніть йому волю... Коли ви вчините інакше, ви самі будете в розпачі від цього, а коли ви його просто випустите, я поясню вам (тримайте мене в секретній камері) завтра, сьогодні ввечері, все, що вам буде здаватись таємничим у цій справі, а також причини запеклого переслідування, предметом якого є я,— хоч я й важу життям, бо вже п'ять років домагаються моєї голови... Коли Люсьєн буде вільний, багатий і одружений з Клотільдою де-Гранльє, моя роль на землі буде виконана, я не захищатиму більше своєї шкіри. Мій переслідувач — шпиг вашого небіжчика короля.

— А, Корантен!

— А, він зветься Корантен... дякую... Ну, що ж, пане, чи обіцяєте ви мені зробити те, чого я прошу у вас?..

— Слідчий не може і не повинен нічого обіцяти. Кокар! скажіть приставу й жандармам, щоб провели підслідного в Консьєржері... Я дам розпорядження, щоб цього вечора вас перевели в „пістоль",— додав він лагідно і злегка кивнув головою підсудному.

Вражений проханням, з яким Жак Коллен тількищо звер-

нувся до нього, і пригадуючи, як він настирливо намагався пройти на допит першим, посилаючись на свій хворобливий стан, Камюзо знов відчув недовір'я. Прислухаючись до своїх непевних підозрінь, він побачив, що удаваний вмираючий іде, ступаючи мов Геркулес, облишивши дуже добре розіграні викривляння, які супроводили його появу.

— Пане!

Жак Коллен обернувся.

— Мій секретар, не зважаючи на вашу відмову підписати, прочитає вам протокол.

Підслідний мав чудове здоров'я, і рух, яким він підійшов і сів поруч секретаря, був останнім променем світла для слідчого.

— Ви раптом одужали!— сказав Камюзо.

„Вскочив!"— подумав Жак Коллен.

Потім він відповів уголос:

— Радощі, пане, ось єдина панацея, яка існує... Цей лист, доказ невинності, в якій я не сумнівався... ось великі ліки.

Слідчий провів задумливим поглядом свого підслідного, коли пристав і жандарми оточили його. Потім він зробив рух людини, що пробуджується, і кинув лист Естер на стіл секретаря.

— Кокар, перепишіть цей лист!..

Якщо людині взагалі властиво не довіряти, коли її просять зробити щонебудь, що суперечить її інтересам і обов'язкові, або навіть щонебудь для неї байдуже,— то таке почуття недовіри є законом для слідчого.

Чим більше підслідний (звання якого й досі не було засвідчене) загрожував хмарами на горизонті, якщо Люсьєна буде допитано, тим потрібнішим здавався цей допит для слідчого Камюзо. Хоч би ця формальність, згідно з кодексом законів і звичаями, і не була потрібною — вона була потрібна, щоб розв'язати питання про особу абата Карлоса.

Кожна професія має своє сумління. Навіть помимо цікавості Камюзо допитав би Люсьєна через свою чесність урядовця, як він тількищо допитував Жака Коллена, вдаючись до хитрощів, що їх вважає за дозволенні і найчесніший слідчий. Послуга, яку він хотів зробити, власне кажучи, його кар'єра — все це для Камюзо поступалось перед бажанням дізнатись правди, вгадати її, хоч би й приховавши її потім. Він барабанив по шибках вікна, віддаючись потокові своїх міркувань, бо в таких випадках думка — немов річка, що тече крізь тисячу країн. Коханці істини — судді — подібні до ревнивих жінок; вони роблять тисячі припущень і копирсаються в них кинджалом підозріння, як стародавній

жрець тельбушив жертву; далі вони спиняються не на істинному, а на ймовірному і нарешті наближаються до істини. Жінка допитує коханого чоловіка, як судовий слідчий допитує злочинця. В таких умовах вже досить проблиску, слова, інтонації, вагання, щоб викрити прихований факт, зраду, злочин.

„Спосіб, яким він тількищо змалював мені відданість своєму синові (якщо це його син) примушує мене думати, що в домі тієї дівчини він був для того, щоб стежити за здобиччю, і, не знаючи, що подушка мертвої ховала заповіт, він взяв зарані для свого сина ті сімсот п'ятдесят тисяч франків... Ось чому він обіцяв знайти гроші. Пан де-Рюбампре зобов'язаний перед самим собою і правосуддям з'ясувати звання свого батька... А обіцяти мені протекцію свого ордену (його ордену!), якщо я не допитуватиму Люсьєна..."

На цій думці він спинився.

Як ми бачили, судовий слідчий спрямовує допит за власним бажанням. Від нього залежить — вдаватись до хитрощів чи ні.

Допит — це ніщо і це — все. В цьому — полягає кар'єра. Камюзо подзвонив, пристав вернувся. Він наказав привести пана Люсьєна де-Рюбампре, але звелів, щоб той ні з ким не мав зносин під час переходу. Була друга година після полудня.

„Тут є якась таємниця, і таємниця, очевидно, дуже важлива,— сказав сам до себе слідчий.— Ота амфібія не є ні священиком, ні мирянином, ні каторжником, ні іспанцем, але він не хоче, щоб його протеже сказав якенебудь необережне слово, і думає так: „Поет — слабкий, як жінка, він не такий, як я,— Геркулес дипломатії, і ви в нього з легкістю вирвете нашу таємницю". Ну, так ми про все дізнаємось від цього невинного".

І він почав стукати по краю стола розрізальним ножем із слонової кості, тим часом як його секретар переписував лист Естер. Скільки є дивного в застосуванні наших здібностей! Камюзо припускав усі можливі злочини, і обминав єдиний, що його зробив підслідний,— фальшивий заповіт на користь Люсьєна. Нехай ті, що заздрять становищу урядовців, подумають про це життя, що минає в постійних підозріннях, в тортурах, яких ці люди завдають своєму розумові, бо громадські справи не менш складні, ніж карні слідства; тоді їм, мабуть, буде ясно, що і священик, і урядовець мають однаково важку упряж, однаково вкриту всередині вістрями. А втім, усяка професія має свою волосяницю і свої китайські головоломки.

О другій годині до кабінету пана Камюзо ввійшов Люсьєн де-Рюбампре, блідий, змарнілий, з червоними й опухлими очима, одне слово, остільки знеможений, що це дозволило Камюзо порівняти природу з мистецтвом, справжнього вмираючого — з театральним. Цей перехід від Консьєржері до кабінету слідчого між двома жандармами, з приставом попереду, довершив розпач Люсьєна. Поет волів би страту, а не суд. Коли пан Камюзо побачив натуру, зовсім позбавлену моральної мужності, яка становить саму суть судді і яка тільки що могутньо виявилась у другого підслідного, то ця легка перемога здалась йому жалюгідною, а зневага дозволила йому завдати рішучих ударів; він почував у цьому поєдинку той же самий жахливий спокій, який відзначає стрільця, коли той стріляє в ляльок.

— Заспокойтесь, пане де-Рюбампре; перед вами суддя, що прагне виправити лихо, яке правосуддя мимоволі вчиняє попереднім арештом, коли цей арешт безпідставний. Я вважаю вас за невинного, ви негайно будете звільнені. Ось доказ вашої невинності. Це лист, що зберігався у вашої швейцарки під час вашої відсутності; вона тільки що його принесла. Збентежена трусом і звісткою про ваш арест у Фонтенебло, ця жінка забула про цей лист; його прислано від мадмуазель Естер Гобсек... Читайте.

Люсьєн взяв лист, прочитав його й розридався. Він ридав, не можучи вимовити жодного слова. Через чверть години, протягом якої Люсьєн з великим трудом опанував себе, секретар подав йому копію листа і попросив підписатись під словами: „з оригіналом згідно. Оригінал подається на першу вимогу протягом слідства", запропонувавши звірити; але Люсьєн поклався на слово Кокара щодо точності.

— Пане,— сказав слідчий з добродушним виразом,— трудно все ж звільнити вас, не виконавши наших формальностей, не поставивши вам деяких запитань... Я прошу вас відповідати, майже як свідка. Такій людині, як ви, на мою думку, зайвим буде нагадувати, що присягання казати правду є тут не тільки закликом до вашого сумління, а й потребою, яка випливає з вашого становища, покищо двозначного. Правда нічим вам не зашкодить, яка б вона не була. А брехня вас заведе в суд присяжних і примусить мене відвести вас у Консьєржері, тоді як, відповівши щиро на мої запитання, ви вже сьогодні ночуватимете дома і будете реабілітовані повідомленням, надрукованим у газетах: „Пан де-Рюбампре, заарештований вчора в Фонтенебло, був негайно звільнений після короткого допиту".

Ця промова справила велике враження на Люсьена, і, побачивши настрій підслідного, слідчий додав:

— Повторюю, вас підозрівали в співучасті у вбивстві через отруєння мадмуазель Естер. Є докази, що вона вкоротила собі віку, і цим усе сказано. Але викрадено гроші — сімсот п'ятдесят тисяч франків, що становлять частину спадщини, а спадкоємець — ви; тут, на жаль, є злочин. Цей злочин стався перед виявленням заповіту. Правосуддя гадає, що особа, яка любить вас так само, як ви любили мадмуазель Естер, припустилась цього злочину заради вас. Не перебивайте мене, — сказав Камюзо, жестом забороняючи Люсьенові говорити, — я ще вас не допитую. Я хочу пояснити вам, наскільки ваша честь зацікавлена в цьому питанні. Облиште фальшиве, жалюгідне питання тієї честі, яка зв'язує між собою співучасників, і кажіть саму тільки правду.

Нам уже довелось зазначити крайню невідповідність зброї в цій боротьбі між підслідними й судовими слідчими. Безперечно, вміле непризнання має перевагу своєї формальної категоричності і є достатнім захистом для злочинця; але ця своєрідна зброя не захищає, коли стилет допиту знаходить у ній якунебудь щілинку. В тому разі, коли непризнання робиться недостатнім через якінебудь очевидні факти, підслідного тоді цілком віддано на волю судді. Уявіть тепер напівзлочинця, як Люсьен, який, врятувавшись з першої катастрофи своєї чесноти, міг би виправитись і зробитись корисним для своєї країни: він загине в пастках допиту. Слідчий складає дуже сухий протокол. точний аналіз запитань і відповідей, але не залишається ніякого сліду від його лукаво-батьківських промов, від його обманливих умовлянь, на зразок наведених вище. Судді вищих судових інстанцій і присяжні бачать результати, не знаючи про способи. Тому, на думку деяких освічених людей, було б дуже добре, якби допит чинили присяжні, як в Англії. У Франції ця система застосовувалась деякий час. За кодексом брюмера IV року така установа звалась винувальною колегією присяжних у протилежність судові присяжних, який провадить судовий процес. Щодо остаточного вироку, то, відновивши винувальну колегію присяжних, його довелося б перенести в коронний суд без участі присяжних.

— Ну, — сказав Камюзо після паузи, — як ваше ім'я? — Пане Кокар, увага! — сказав він секретареві.

— Люсьєн Шардон де-Рюбампре.

— Ви народились?

— В Ангулемі...

І Люсьєн сказав день, місяць і рік.

— У вас не було маєтку?

— Ніякого.

— Все ж ви робили протягом першого перебування в Парижі значні витрати, порівнюючи з вашим статком?

— Так, пане, але в цей час я мав в особі мадмуазель Коралі надзвичайно відданого друга, якого я мав нещастя втратити. Горе, спричинене цією смертю, привело мене знов на мою батьківщину.

— Добре, пане,— сказав Камюзо.— Хвалю вас за щирість, вона буде оцінена.

Як можна бачити, Люсьєн ступав на шлях цілковитого признання.

— Ви робили ще більші витрати, повернувшись з Ангулема в Париж,— провадив далі Камюзо,— ви жили, як людина, що має приблизно шістдесят тисяч франків ренти.

— Так, пане.

— Хто давав вам ці гроші?

— Мій покровитель, абат Карлос Еррера.

— Де ви з ним познайомились?

— Я зустрів його на великому шляху в ту хвилину, коли намагався вкоротити собі віку...

— Ви ніколи не чули, щоб про нього згадували у вашій сім'ї, від вашої матері?..

— Ніколи.

— Ваша мати ніколи не казала вам, що зустрічала якогось іспанця?..

— Ніколи.

— Чи можете ви пригадати місяць і рік, коли ви вступили в зв'язок з мадмуазель Естер?

— В кінці 1823 року, в маленькому театрі на бульварі.

— Спочатку ви платили їй гроші?

— Так, пане.

— Останніми часами, бажаючи одружитися з мадмуазель де-Гранльє, ви купили рештки замку Рюбампре, приєднали до них на мільйон землі, сказали родині де-Гранльє, що ваша сестра й зять тільки що одержали значну спадщину і що цими грішми ви завдячуєте їх щедрості?— Чи сказали ви так, пане, сім'ї де-Гранльє?

— Так, пане.

— Ви не знаєте причини розриву вашого шлюбного проекту?

— Зовсім не знаю, пане.

— Ну, так от: сім'я де-Гранльє надіслала до вашого зятя по довідки одного з найповажніших паризьких повіре-

них. В Ангулемі повірений довідався з власних визнань вашої сестри і вашого зятя не тільки про те, що вони вам позичили незначну суму, але й про те, що їх спадщина складається з нерухомого майна, правда, досить значного, але сума капіталу ледве досягала двох сот тисяч франків... Вас не мусить дивувати, що така сім'я, як де-Гранльє, відступає перед статками, походження яких не доведене. Ось, пане. до чого довела вас брехня...

Люсьєн похолов від цього повідомлення і його покинула остання душевна сила.

— Поліція й правосуддя знають усе, що хочуть знати, подумайте добре про це. Тепер,— провадив він, маючи на думці батьківство, яке приписував собі Жак Коллен,— чи знаєте ви, хто є насправді удаваний Карлос Еррера?

— Так, пане, але я дізнався про це занадто пізно.

— Як занадто пізно? Поясніть.

— Це не священик, це не іспанець, це...

— Каторжник-утікач? — жваво спитав суддя.

— Так,— відповів Люсьєн.— Коли фатальна таємниця відкрилась мені, я був його боржником, я гадав, що зв'язався з шановним священиком...

— Жак Коллен...— сказав суддя, починаючи фразу.

— Так, Жак Коллен,— повторив Люсьєн,— це його ім'я.

— Добре. Жака Коллена,— провадив пан Камюзо,— тількищо впізнала одна особа, і якщо він досі заперечує, то це він, мабуть, робить у ваших інтересах. Але я питав вас, чи знаєте ви цю людину на те, щоб викрити інший обман з боку Жака Коллена.

Люсьєнові немов розпеченим залізом припекло нутро, коли він почув це жахливе зауваження.

— Чи відомо вам,— провадив суддя,— що він видає себе за вашого батька, щоб виправдати свою надзвичайну прихильність до вас?

— Він мій батько!.. О, пане!.. Він сказав це?

— Чи підозріваєте ви, звідки походять гроші, які він передавав вам? Бо, коли вірити листу, що ви держите в руках, мадмуазель Естер, ця бідна дівчина, робила вам пізніше ті ж самі послуги, що й мадмуазель Коралі, але протягом кількох років, як ви тількищо казали, ви жили,— і дуже розкішно,— нічого не одержуючи від неї.

— Це я у вас, пане, спитаю,— скрикнув Люсьєн,— де каторжники беруть гроші... Отой Жак Коллен — мій батько!.. О, моя бідна мати!..

І він розридався.

— Секретарю, прочитайте підслідному ту частину допиту

удаваного Карлоса Еррера, де він говорить, що він батько Люсьєна де-Рюбампре...

Поет вислухав читання з такою мовчазністю й стриманістю, що на нього важко було дивитись.

— Я пропав! — скрикнув він.

— На шляху честі і правди — не пропадають,— сказав слідчий.

— Алеж ви передасте Жака Коллена до суду присяжних? — спитав Люсьєн.

— Безперечно,— відповів Камюзо, який хотів примусити Люсьєна говорити далі.— Висловіть вашу думку до кінця.

Але, не зважаючи на зусилля і спонукання судді, Люсьєн не відповідав. Здатність міркувати з'явилась занадто пізно, як у всіх людей, що є рабами почуття.

В цьому полягає різниця між поетом і дієвою натурою; один віддається почуттю, щоб відтворити його в живих образах, він міркує тільки згодом; тим часом як другий почуває й міркує разом. Люсьєн сидів, пополотнілий, похмурий. Він бачив себе на дні прірви, куди його скинув слідчий, коли він, поет, довірився його добродушності. Він тількищо зрадив не тільки свого благодійника, а й співучасника, який захищав їх позицію з мужністю лева, з довершеною спритністю. Там, де Жак Коллен усе врятував своєю сміливістю, Люсьєн, цей гострий розум, усе занапастив своїм нерозумінням і нерозсудливістю. Та огидна брехня, що обурювала його, служила ширмою для ще огиднішої істини. Збентежений хитрощами слідчого, переляканий його жорстокою спритністю, швидкістю ударів, яких той завдавав йому, користаючись помилками його викритого життя, немов гачками, щоб порпатись у його сумлінні,— Люсьєн був тепер наче тварина, яку обминула колода різника. Вільний і невинний увійшов він до цього кабінету і через хвилину зробився злочинцем через свої власні зізнання. Нарешті, на довершення глуму, слідчий, спокійний і байдужий, зауважив Люсьєнові, що викриття його були плодом помилки. Камюзо мав на думці вигадане батьківство, яке удавав Жак Коллен, тим часом, як Люсьєн, опанований жахом перед виявленням його кревного зв'язку з каторжником-утікачем, наслідував уславлену необачність убивць Івіка [90].

Одна з заслуг Руайє-Коллара [91] полягає в тому, що він оголосив постійну перемогу природних почуттів над почуттями нав'язаними, що він підтримував права першості особистих зобов'язань, запевняючи, що право гостинності, наприклад, так зобов'язує, що може анулювати судову присягу.

Він захищав цю теорію прилюдно з французької трибуни. Він сміливо хвалив змовників, доводив, що людяно коритись законам дружби більше, ніж тиранічним законам, витягненим із громадського арсеналу з тієї чи тієї нагоди. Нарешті природне право має свої закони, ніде не опубліковані, проте, дієвіші, краще відомі, ніж закони, викувані суспільством. Люсьєн тількищо, на шкоду собі, зрікся закону солідарності, який примушував його мовчати і дати змогу Жаку Колленові захищатись. Більш того, він його обвинуватив. В його власних інтересах ця людина повинна була залишатись для нього завжди Карлосом Еррерою.

Пан Камюзо втішався своєю перемогою; він піймав двох злочинців: він зламав рукою правосуддя одного з улюбленців моди і спіймав невловимого Жака Коллена. Він сподівався, що його оголосять за наймайстернішого судового слідчого. Отже, він дав спокій своєму підслідному, вивчаючи в той же час його мовчазне остовпіння; він бачив, як на перекривленому обличчі Люсьєна виступали каплі поту, зростали і нарешті котились, змішавшись з потоками сліз.

— Навіщо плакати, пане де-Рюбампре? Ви, як я вам сказав, спадкоємець мадмуазель Естер, у якої нема ні прямих, ні побічних спадкоємців; а її спадщина досягає майже восьми мільйонів, якщо знайдуться загублені сімсот п'ятдесят тисяч.

Це було останнім ударом для винного. Десять хвилин видержки і, як казав Жак Коллен, він був би біля мети всіх своїх бажань. Він розрахувався б з Жаком Колленом, розлучився б з ним, розбагатів би, одружився б з мадмуазель де-Гранльє. Ніщо не може красномовніше за цю сцену довести, якою могутністю озброєні судові слідчі завдяки ізоляції і роз'єднанню підслідних, а також довести велику цінність такого повідомлення, як те, що його зробила Азія Жаку Колленові.

— Ах, пане,— відповів Люсьєн з гіркістю й іронією людини, що робить собі п'єдестал з свого довершеного нещастя,— як правильно кажуть вашою мовою: „витримати допит"... Щодо мене, я не вагався б вибрати між колишніми фізичними тортурами і теперішніми моральними, я волів би того страждання, що колись завдавав кат... Чого ви ще хочете від мене? — провадив він гордо.

— Тут, пане,— сказав слідчий, стаючи бундючним і глумливим у відповідь на гордість поета,— тільки я маю право ставити запитання.

— Я мав право не відповідати,— прошепотів бідолашний Люсьєн, до якого повернувся весь його ясний розум.

— Секретар, прочитайте підслідному його свідчення...

„Я знов стаю підслідним!“ — сказав сам до себе Люсьєн.

Поки урядовець читав, Люсьєн спинився на вирішенні, яке змусило його підлестити пана Камюзо. Коли бурмотіння Кокара припинилося, поет здригнувся, як людина, що їй перешкоджає спати звичний шум, але яка прокидається, вражена раптовою тишею.

— Ви мусите підписати протокол вашого допиту,— сказав слідчий.

— А ви мене звільняєте? — спитав Люсьєн, вдаючись в свою чергу до іронії.

— Покищо ні,— відповів Камюзо,— але завтра, після вашої очної ставки з Жаком Колленом, ви, звичайно, будете звільнені. Правосуддя тепер повинно пересвідчитись, чи не були ви його співучасником у злочинах, які цей чоловік міг учинити з часу своєї втечі, тобто з 1820 року. Проте, ви вже не будете в секретній камері. Я напишу директорові, щоб він примістив вас у найкращій „пістолі“.

— Чи знайдеться там все потрібне для писання?

— Вам дадуть усе, чого ви забажаєте; я накажу про це через пристава, який вас відведе.

Люсьєн машинально підписав протокол і засвідчив примітки, за вказівками Кокара, з лагідністю смиренної жертви. Одна єдина деталь більше скаже про стан, в якому він перебував, ніж найдокладніше змалювання. Звістка про його очну ставку з Жаком Колленом висушила на його обличчі каплі поту, його сухі очі заблищали нестерпним блиском. Нарешті він за одну мить, коротку, як блискавка, зробився тим, чим був Жак Коллен — людиною з бронзи.

У людини з такою вдачею, як у Люсьєна, що її добре аналізував Жак Коллен, ці раптові переходи від стану цілковитої деморалізації до майже металічного стану (настільки напружуються сили людини) — одне з найразючіших явищ розумового життя. Воля повертається, як вода, що зникла була в джерелі: вона просочується в механізм, приготовлений для дії її невідомої конститутивної субстанції, і тоді труп стає людиною, а людина кидається, сповнена сили, у рішучі бої.

Люсьєн поклав собі на серце лист Естер разом з портретом, який вона йому повернула. Потім він зневажливо вклонився панові Камюзо і твердим кроком пішов по коридорах між двома жандармами.

— Це запеклий злочинець! — сказав слідчий своєму секретареві, щоб помститись за гнітючу зневагу, яку тількищо

виявив до нього поет.— Він думав урятуватись, виказавши свого співучасника.

— З них двох,— смиренно відказав Кокар,— каторжник міцніший ...

— На сьогодні я вас відпускаю, Кокар,— сказав слідчий.— Досить попрацювали. Відішліть тих, що чекають, наказавши, щоб вони прийшли завтра. Ах! ви зараз підете довідатись, чи пан генеральний прокурор досі в своєму кабінеті. Якщо він ще там, попросіть його прийняти мене на хвилинку. О! напевне, він ще там,— провадив він, глянувши на поганенький годинник пофарбованого в зелений колір дерева, з позолоченими обідками.— Чверть на четверту ...

Ці допити, що так швидко читаються, коли вони вже записані повністю, з запитаннями і відповідями, забирають насправді надзвичайно багато часу. Це одна з причин повільності судового слідства і довгої тривалості попереднього ув'язнення. Для бідних це розор, для багатих — ганьба, бо для них негайне звільнення виправляє — наскільки це взагалі можна виправити — нещастя арешту. Ось чому обидві тільки що точно відтворені сцени забрали весь час, витрачений Азією на розшифрування наказів її господаря і на те, щоб примусити герцогиню вийти з свого будуару та надати енергії пані де-Серізі.

В цю хвилину Камюзо, що хотів використати свою спритність, узяв обидва допити і перечитав їх, маючи намір показати генеральному прокуророві й спитати його думку. Поки він міркував, пристав прийшов сповістити його, що камердинер пані графині де-Серізі за всяку ціну хоче його бачити. На знак пана Камюзо увійшов камердинер, одягнений по-панському, подивився по черзі на пристава й на судового урядовця і спитав:

— Чи з паном Камюзо я маю честь?..

— Так,— відповіли слідчий і пристав.

Камюзо взяв лист, переданий йому слугою, і прочитав таке:

„Ради багатьох осіб, які вам відомі, мій любий пане Камюзо, не допитуйте пане де-Рюбампре; ми везем вам докази його невинності, щоб його негайно звільнили.

Д. де-Мофріньез, Л. де-Серізі".

„P. S.— Спаліть цей лист".

Камюзо зрозумів, що він зробив величезну помилку, розставляючи пастки Люсьєнові, і почав з того, що виконав

просьбу двох вельможних дам: засвітив свічку і знищив лист, написаний герцогинею. Камердинер з повагою вклонився.

— Пані де-Серізі, значить, приїде? — спитав Камюзо.

— Запрягали,— відповів камердинер.

У цю хвилину Кокар прийшов сповістити пана Камюзо, що генеральний прокурор його чекає.

Під тягарем помилки, зробленої проти свого честолюбства на користь правосуддя, слідчий, у якого семирічний досвід розвинув хитрість, властиву кожному, хто мірявся з гризетками в часи свого студентства, захотів мати зброю проти незадоволення вельможних дам. Полум'ям свічки, на якій він спалив лист, він скористався, щоб запечатати тридцять листів герцогині де-Мофріньєз до Люсьєна і досить велику кореспонденцію пані де-Серізі. Потім він пішов до генерального прокурора.

Палац правосуддя — це безладне нагромадження споруд, побудованих одна над одною; одні з них сповнені величі, другі — вбогі, і всі вони псують одна одну через відсутність єдності. Зала „загублених кроків" — найбільша з відомих зал, але вона така гола, що жахає і вкидає в розпач погляд. Цей просторий палац крючкодерства придушує коронний суд. Крім того, торговельна галерея веде до двох клоак. В цій галереї можна бачити двоповерхові сходи, трошки більші ніж сходи будинку поправної поліції; під ними великі подвійні двері. Сходи ведуть до однієї з двох палат суду присяжних, а нижні двері — до другої. Бувають такі роки, коли злочини, заподіяні в департаменті Сени, потребують двох сесій разом. Тут розміщені управління генерального прокурора, кімната адвокатів, бібліотека, кабінети товаришів і заступників генерального прокурора. Всі ці приміщення — бо треба вживати тут загального терміну — з'єднані маленькими крученими сходами, темними коридорами, що становлять ганьбу архітектури, ганьбу для міста Парижа і для Франції. Найперша з наших судових установ всередині перевершує своєю огидністю тюрми. Письменник відступив би перед завданням описати бридкий коридор у метр завширшки, де чекають свідки вищого суду. Щодо пічки, яка зогріває зал засідання, то вона зганьбила б кафе на бульварі Монпарнасс.

Кабінет генерального прокурора влаштований у восьмикутному павільйоні, що прилягає до торговельної галереї, і недавно, порівнюючи з віком будинку суду, захопив частину подвір'я, що прилягає до жіночого відділу. Всю цю

частину будинку суду затуляють великі і розкішні споруди Сент-Шапель. Тому тут темно і тихо.

Пан де-Гранвіль, гідний наступник великих судових урядовців колишнього парламенту, не хотів залишати будинку, поки не буде вирішена справа Люсьєна. Він чекав звісток від Камюзо, і просьба слідчого вкинула його в ту задумливість, яку викликає чекання навіть у людей з найстійкішим розумом. Він сидів в амбразурі вікна свого кабінету, встав і почав походжати туди-сюди, бо Камюзо, на якого він навмисно натрапив, коли йшов сюди, показав себе вранці нетямущим; він відчував невиразне хвилювання, він страждав. Ось чому саме: його професіональна гідність забороняла йому порушувати цілковиту незалежність нижчого судового урядовця, а, проте, в цьому процесі йшлося про честь і становище його найкращого друга, одного з найпалкіших його протекторів, графа де-Серізі, міністра, члена таємної ради, віце-президента державної ради, майбутнього канцлера Франції, в тому разі, якщо помре старий вельможа, що виконував ці високі обов'язки. Пан де-Серізі, на своє лихо, обожував свою дружину і, не зважаючи ні на що, він при всяких обставинах покривав її поведінку. Отже, генеральний прокурор чудово догадувався, який страшенний скандал викличе при дворі і в світі винність чоловіка, що його ім'я так часто й так єхидно сполучалось з ім'ям графині.

„Ах!— казав він сам до себе, схрещуючи руки,— колись влада мала змогу перенести справу в іншу інстанцію... Наша манія рівності (він не наважувався сказати з а к о н н о с т і, як це сміливо визнав недавно один поет [92] у палаті депутатів) уб'є нашу добу...“

Цей поважний урядовець знав захоплення недозволеними пристрастями і лихо від них. Естер і Люсьєн, як ми бачили, найняли квартиру, в якій граф де-Гранвіль шлюбно і таємно жив з мадмуазель де-Бельфей, що втекла звідти одного дня, викрадена якимсь негідником (див. „Подвійна сім'я“—„Сцени з приватного життя“).

В ту хвилину, коли генеральний прокурор казав собі: „Мабуть, Камюзо зробив якунебудь дурницю“,— судовий слідчий двічі постукав у двері кабінету.

— Ну, любий Камюзо, як посувається справа, про яку я вам казав уранці?

— Погано, пане граф; читайте і зважте самі.

Він подав обидва протоколи допитів панові де-Гранвілю, який узяв свій лорнет і пішов читати їх в амбразуру вікна. Читав він недовго.

— Ви виконали свій обов'язок,— сказав генеральний прокурор схвильованим голосом.— Все сказано, правосуддя йтиме своїм шляхом... Ви довели дуже велику майстерність, щоб можна було будьколи відмовитись від такого слідчого, як ви...

Якби пан де-Гранвіль сказав Камюзо: „Ви залишитесь судовим слідчим на все життя",— це не було б так виразно, як оцей комплімент. У пана Камюзо всередині похололо.

— Пані герцогиня де-Мофріньез, якій я багато чим завдячую...

— А! герцогиня де-Мофріньез, подруга пані де-Серізі,— перервав слідчого Гранвіль,— це правда... я бачу, що ви не піддались ніяким впливам... Ви добре зробили, пане, з вас буде видатний судовий урядовець...

У цю хвилину граф Октав де-Бован увійшов, не постукавши, і сказав графові де-Гранвілю:

— Любий друже, я привів до тебе гарненьку даму, яка не знала куди дітись; вона трохи не заблудила в нашому лабіринті.

Граф Октав вів під руку графиню де-Серізі, яка вже півгодини блукала по палацу правосуддя.

— Ви тут, пані,— скрикнув генеральний прокурор, присуваючи їй власне крісло,— і в яку хвилину!.. Ось пан Камюзо, пані!— додав він, показуючи на слідчого.

— Бован,— сказав він, звертаючись до цього уславленого міністерського оратора Реставрації,— почекай мене в першого президента, він ще в себе. Я прийду туди до тебе.

Граф Октав де-Бован зрозумів не тільки те, що він зайвий, а й те, що генеральний прокурор потребує приводу, щоб залишити свій кабінет.

Пані де-Серізі не зробила такої помилки, щоб приїхати в суд у своїй розкішній кареті з синім кузовом і гербами, з кучером у галунах і двома лакеями в коротких штанах і білих шовкових панчохах. В момент від'їзду Азія пояснила вельможним дамам, що треба взяти фіакр, в якому вона приїхала з герцогинею; так само вона порекомендувала коханці Люсьєна цей туалет, який є для жінок тим, чим колись був для чоловіків плащ кольору стін. На графині був коричневий костюм, стара чорна шаль і бархатний капелюх, на якому квіти були обірвані і замінені чорною, дуже густою, мереживною вуаллю.

— Ви одержали наш лист?..— спитала вона Камюзо, взявши його остовпіння за доказ захоплення і поваги.

— Надто пізно, на жаль, пані графиня,— відповів слідчий,

що мав такт і був дотепним тільки в своєму кабінеті і тільки щодо своїх підслідних.

— Як це занадто пізно?

Вона глянула на пана де-Гранвіля й побачила збентеження на його обличчі.

— Не може бути, не повинно бути занадто пізно,— додала вона деспотичним тоном.

Жінки, гарні жінки, з таким становищем, як у пані де-Серізі,— це улюблені діти французької цивілізації... Якби жінки інших країн знали, чим є в Парижі багата й титульована жінка, всі вони прагнули б приїхати, щоб пишно царювати тут. Жінки, що присвятили себе виключно путам благопристойності, цьому збірникові дрібних законів, який ми часто вже називали в „Людській комедії" жіночим кодексом,— глузують з законів, створених чоловіками. Вони кажуть усе, не відступають перед будьякого помилкою, перед будьякою дурістю, бо вони прекрасно зрозуміли, що не відповідають ні за що в світі, крім своєї жіночої честі і своїх дітей. Сміючись, вони говорять найжахливіші речі. З кожного приводу вони повторюють дотепне слівце, сказане гарненькою пані де-Бован у перші часи її шлюбу своєму чоловікові, по якого вона приїхала в суд: „Мерщій суди, та поїдьмо".

— Пані,—сказав генеральний прокурор,— пан Люсьєн де-Рюбампре не завинив ні в крадіжці, ні в отруєнні, але пан Камюзо примусив його признатись у ще жахливішому злочині, ніж ті...

— В якому? — спитала вона.

— Він визнав себе,— сказав їй на вухо пан де-Гранвіль,— другом, учнем каторжника-втікача. Абат Карлос Еррера, той іспанець, що жив з ним протягом щось семи років, це — нібито наш уславлений Жак Коллен.

Для пані де-Серізі кожне слово урядовця було як удар залізним прутом, але це славетне ім'я було ударом смертельним.

— А мораль з цього? — спитала вона ледве чутно...

— Така,— провадив пан де-Гранвіль, продовжуючи фразу графині й розмовляючи тихо,— що каторжник стане перед судом присяжних, а Люсьєн, якщо й не стане вкупі з ним, як людина, що свідомо користалась його злочинами, то з'явиться в ролі дуже скомпромітованого свідка.

— Ах, ніколи в світі!..— скрикнула вона голосно з неймовірною твердістю.— Щодо мене, то я не вагатимусь між смертю і перспективою бачити, що чоловіка, якого світ вважав за мого найкращого друга, суд обвинуватить у то-

варишуванні з каторжником... Король дуже любить мого чоловіка.

— Пані,— сказав, усміхаючись, голосно генеральний прокурор,— король не має й найменшої влади над найнезначнішим слідчим свого королівства, а також і над судом присяжних. У цьому полягає велич наших нових установ. Я сам тількищо вітав пана Камюзо за його вмілість.

— За його невмілість,— жваво перебила графиня, яку значно менш турбували стосунки Люсьєна з бандитом, ніж його зв'язок з Естер.

— Якби ви прочитали протоколи допиту, які вчинив пан Камюзо обом підслідним, ви побачили б, що все залежить від нього...

Сказавши цю фразу — єдину, яку міг собі дозволити генеральний прокурор — і кинувши по-жіночому, або, якщо хочете, по-судовому, хитрий погляд, він попрямував до дверей свого кабінету; на порозі він обернувся і сказав:

— Пробачте, пані, мені треба сказати два слова Бованові...

Світською мовою це означало для графині: „Я не повинен бути свідком того, що відбудеться між вами і Камюзо".

— Що це таке — оті протоколи? — лагідно звернулась тоді Леонтіна до Камюзо, зніяковілого перед дружиною одного з найвидатніших державних мужів.

— Пані,— відповів Камюзо,— секретар записує запитання слідчого і відповіді підслідного; протокол підписується секретарем, слідчим і підслідними. Ці протоколи — елементи судової процедури, вони визначають обвинувачення і передання обвинувачених до суду присяжних.

— Так,— сказала вона,— а якби знищити ці протоколи?..

— Ах, пані, це злочин, якого не може зробити жоден урядовець, це громадський злочин!

— Ще більшим злочином проти мене було скласти їх! Але зараз — це єдиний доказ проти Люсьєна. Чуєте, прочитайте мені ці протоколи, щоб ми подивились, чи немає якогось способу врятувати нас усіх. Йдеться не тільки про мене,— бо я спокійно заподіяла б собі смерть,— йдеться також про щастя пана де-Серізі.

— Пані,— сказав Камюзо,— не думайте, що я забув пошану, яку повинен мати до вас. Якби, наприклад, це слідство було доручено панові Попіно, вам було б гірше, ніж тепер, коли справа у мене. Він не прийшов би порадитися з генеральним прокурором, усе залишилося б невідомим. До речі, пані, в пана Люсьєна взяли все, навіть ваші листи...

— О! мої листи!

— Ось вони, запечатані,— сказав слідчий.

Графиня в своєму збуренні подзвонила, немов була у себе дома; ввійшов служник генерального прокурора.

— Світла! — сказала вона.

Служник засвітив свічку і поставив її на камін, тим часом як графиня розглядала свої листи, рахувала їх, м'яла й кидала в камін. Потім графиня підпалила цю купу паперу, використовуючи останній скручений аркуш, як факел. Камюзо досить безглуздо дивився, як горіли папери, тримаючи в руках обидва протоколи. Графиня, що здавалась цілком захопленою знищенням доказів свого кохання, стежила краєм ока за слідчим. Розрахувавши час і рухи, вона з котячою прудкістю схопила протоколи і кинула їх в огонь; але Камюзо швидко витяг їх звідти; графиня кинулась на слідчого і знов схопила палаючі папери. Почалась боротьба, під час якої Камюзо кричав:

— Пані! пані! ви чините... пані!

В кімнату кинувся якийсь чоловік, і графиня не могла стримати вигуку, впізнавши графа де-Серізі в супроводі пана де-Гранвіля і пана де-Бована; не зважаючи на це, Леонтіна, що хотіла за всяку ціну врятувати Люсьєна, не випускала жахливих документів, тримаючи їх як кліщами, хоч полум'я вже попекло її ніжну шкіру. Нарешті Камюзо, що йому теж зачепило пальці вогнем, начебто засоромився такої ситуації і випустив папери. Від них залишалась тільки частка, стиснута руками тих, що боролись, до якої вогонь не міг дістатись. Уся сцена відбулась за коротший час, ніж треба на те, щоб прочитати про неї.

— Про що могло йтись між вами і пані де-Серізі? — спитав міністр у Камюзо.

Перше, ніж слідчий відповів, графиня наблизила папери до свічки й кинула їх на уривки листів, що їх полум'я цілком ще не поглинуло.

— Мені доведеться,— сказав Камюзо,— подати скаргу на пані графиню.

— Що ж вона зробила? — спитав генеральний прокурор, по черзі дивлячись на графиню і на слідчого.

— Я спалила протоколи допитів,— сміючись, відповіла ця модна жінка, остільки щаслива з своєї витівки, що досі не відчувала опіків.— Коли це злочин, ну, що ж, пан може розпочати знову свою жахливу писанину.

— Це так,— відповів Камюзо, намагаючись відновити свою гідність.

— Ну, що ж, усе на краще,— сказав генеральний проку-

рор.— Але, люба графиня, не слід часто вдаватись до подібних вільностей з судовою владою. Вона, чого доброго, може не зважити на те, хто ви є.

— Пан Камюзо відважно чинив опір жінці, якій ніщо не може чинити опору: честь судової мантії врятована! — сказав, сміючись, граф де-Бован.

— А! пан Камюзо чинив опір? — сказав, сміючись, генеральний прокурор.— Він дуже сміливa людина! я не наважився б чинити опір графині.

Тепер цей важливий замах видався жартом гарненької жінки, і сам Камюзо сміявся з нього.

Але генеральний прокурор помітив, що одна людина не сміється. Недарма зляканий виглядом і виразом графа де-Серізі пан де-Гранвіль одвів його набік.

— Друже мій,— сказав він йому на вухо,— твої страждання примушують мене вперше і востанне в моєму житті поступитись своїми обов'язками.

Суддя подзвонив, увійшов служник.

— Скажіть, щоб до мене прийшов пан де-Шаржбеф.

Пан де-Шаржбеф, молодий адвокат з кандидатів, був секретарем генерального прокурора.

— Любий пане,— казав генеральний прокурор, завівши Камюзо в амбразуру вікна,— ідіть у свій кабінет, складіть знов з вашим секретарем протокол допиту абата Карлоса Еррери. Не бувши підписаний ним, цей протокол може бути поновлений без труднощів. Завтра ви зробите очну ставку цього іспанського дипломата з паном Растіньяком і Б'яншоном, які не впізнають у ньому нашого Жака Коллена. Певний, що його звільнять, цей чоловік підпише протоколи. Щодо Люсьєна де-Рюбампре, то звільніть його сьогодні ж увечері, бо він, напевне, не буде говорити про допит, протокол якого знищений, особливо після вказівок, що я йому зараз дам. „Судова газета" завтра оголосить про негайне звільнення цього молодого чоловіка. Тепер подивімось, чи зазнає шкоди правосуддя від таких заходів. Якщо іспанець є каторжник, то ми маємо тисячу способів заарештувати його знов, розпочати процес, бо ми дипломатично з'ясуємо його поведінку в Іспанії. Корантен, начальник контр-поліції, буде стежити за ним, та і ми не будемо випускати його з ока. Отже, поводьтесь з ним добре, не треба секретної камери. Чи можемо ми вбити графа, графиню де-Серізі, Люсьєна через крадіжку семи сот п'ятдесяти тисяч франків, до того ж усе ще гіпотетичну і вчинену на шкоду Люсьєнові? Чи не краще, щоб він утратив ці гроші, ніж свою репутацію? Особливо, коли він тягне

за собою в своєму падінні міністра, його дружину і герцогиню де-Мофріньез?.. Цей молодий чоловік — апельсин з плямами, не гноїть його... Це справа півгодини. Ідіть, ми вас чекаємо. Зараз пів на четверту, судді ще тут; повідомте мене, чи зможете ви влаштувати за всіма правилами звільнення Люсьєна через брак доказів, чи йому доведеться почекати до завтрішнього ранку.

Вклонившись, Камюзо вийшов; але пані де-Серізі, яка вже болісно відчувала опіки, не відповіла на його поклон. Пан де-Серізі, що кинувся раптом з кабінету, поки генеральний прокурор розмовляв з слідчим, повернувся з баночкою чистого воску і перев'язав руки дружині, кажучи їй на вухо:

— Леонтіна, навіщо було їхати сюди, не попередивши мене?

— Любий друже,— відповіла вона йому на вухо,— пробачте мене; я видаюсь божевільною, але йшлося так само про вас, як і про мене.

— Кохайте цього юнака, коли так судилося, але не виявляйте вашої пристрасті так прилюдно,— відповів бідний чоловік.

— Ну, люба графиня,— сказав пан де-Гранвіль, поговоривши деякий час з графом Октавом,— я сподіваюсь, що ви сьогодні ввечері повезете до себе пана де-Рюбампре вечеряти.

Ця напівобіцянка так вплинула на пані де-Серізі, що вона залилась слізьми.

— Я думала, що більш не маю сліз,— сказала вона, усміхаючись.— Чи не могли б ви,— провадила вона далі,— дозволити панові де-Рюбампре чекати тут?

— Я постараюсь знайти приставів, які б його привели; не треба, щоб його супроводили жандарми,— відповів пан де-Гранвіль.

— Ви добрі, як сам бог!— відповіла вона генеральному прокуророві з поривом, від якого в її голосі зазвучала божественна музика.

„Саме такі жінки,— сказав сам до себе граф Октав,— завжди чарівні, перед ними не можна встояти!"

І він поринув у меланхолію, згадавши свою дружину (див. „Оноріна", „Сцени приватного життя").

Коли пан де-Гранвіль виходив, його затримав молодий де-Шаржбеф, з яким він поговорив, даючи йому вказівки про те, що він має запропонувати Массолеві, одному з редакторів „Судової газети".

В той час, як гарні жінки, міністри, судді всі вкупі змо-

влялись, щоб урятувати Люсьєна, ось як він поводив себе в Консьєржері. Проходячи крізь гратчасті двері, поет сказав у канцелярії, що пан Камюзо дозволив йому писати і попросив перо, чорнила й паперу. По слову, сказаному на вухо начальникові приставом пана Камюзо, один із наглядачів негайно дістав наказ принести йому це. Протягом того короткого часу, поки наглядач шукав і відносив нагору до Люсьєна те, чого він просив, цей бідолашний юнак, для якого нестерпна була думка про очну ставку з Жаком Колленом, поринув у фатальну задумливість, і ідея самогубства, якій він раз уже був піддався, не мавши змоги здійснити її, дійшла в нього до ступеня манії. Згідно з твердженням деяких психіатрів, самогубство є для певних натур завершенням психічного захворювання. З часу арешту, самогубство стало для Люсьєна настирливою ідеєю. Лист Естер, перечитаний багато разів, підсилив інтенсивність його бажання вмерти, поновивши в його пам'яті розв'язку, в якій Ромео йде за Джульєттою. Ось що він написав:

„Це мій заповіт.

Консьєржері, 15 травня 1830 року.

„Я, нижчепідписаний, даю і відписую дітям моєї сестри, пані Єви Шардон, дружини Давіда Сешара, колишнього власника друкарень в Ангулемі, і пана Давіда Сешара, все рухоме і нерухоме майно, яке належатиме мені в день моєї смерті, за відрахуванням платежів і відписаного майна; я прошу мого виконавця заповіту зробити ці відрахування.

Я благаю пана де-Серізі взяти на себе труд бути виконавцем мого заповіту.

Належить сплатити: 1) панові абату Карлосу Еррері суму в триста тисяч франків; 2) панові барону де-Нюсінжену — мільйон чотириста тисяч франків, з відрахуванням семисот п'ятдесяти тисяч франків в тому разі, коли гроші, викрадені в мадмуазель Естер, знайдуться.

Я даю й відписую, як спадкоємець мадмуазель Естер Гобсек, сімсот шістдесят тисяч франків благодійним установам Парижа для заснування притулку, спеціально призначеного для публічних жінок, що схочуть покинути шлях пороку й безчестя.

Крім того, я відписую благодійним установам суму, потрібну для купівлі державної п'ятипроцентної ренти в тридцять тисяч франків. Річні проценти повинні вжи-

ватись щопівроку для звільнення тих ув'язнених за борги, що їх зобов'язання не перевищують двох тисяч франків. Адміністратори благодійних установ вибиратимуть найповажніших серед ув'язнених за борги.

Я прошу пана де-Серізі виділити суму в сорок тисяч франків на спорудження пам'ятника мадмуазель Естер на східному кладовищі, а також прошу, щоб мене поховали поруч з нею. Цей пам'ятник має бути споруджений, як стародавні надгробки: він буде квадратний; наші дві статуї з білого мармуру будуть лежати поверх плити, спираючись головами на подушки, з руками складеними й піднесеними до неба. Могила повинна бути без напису.

Я прошу пана графа де-Серізі передати панові Ежену де-Растіньяку напам'ять золотий туалетний прилад, що є в мене дома.

Нарешті я прошу виконавця мого заповіту прийняти напам'ять мою бібліотеку.

Люсьен Шардон де-Рюбампре".

Цей заповіт був загорнутий у лист, адресований панові графу де-Гранвілю, генеральному прокуророві королівського суду в Парижі; лист складений так:

„Пане граф.

„Я доручаю вам свій заповіт. Коли ви розгорнете цей лист, мене не буде. Прагнучи звільнення, я так підло відповідав на підступні запитання пана Камюзо, що, не зважаючи на свою невинність, можу бути причетним до ганебного процесу. Навіть коли припустити, що я буду виправданий і не заплямований, життя все ж стане для мене неможливим через уразливість світу.

Передайте, прошу вас, доданий до цього лист абатові Карлосу Еррері, не розпечатуючи його, і перешліть панові Камюзо формальне спростування моїх свідчень, яке я вкладаю в цей конверт.

Я не думаю, щоб хтонебудь насмілився порушити печать на пакеті, призначеному вам. Покладаючись на це, прощаюся з вами, висловлюючи востанне мою пошану і прохаючи вас вірити, що цим листом я хочу відзначити мою вдячність за всі благодіяння, яких зазнав від вас ваш покійний слуга

Люсьєн де-Р."

„Абатові Карлосу Еррері.

Мій любий абат! від вас я мав тільки благодіяння, і я вас зрадив. Ця мимовільна невдячність убиває мене, і коли ви читатимете ці рядки, мене вже не буде. Вас не буде тут, щоб урятувати мене.

Ви дали мені повне право, якщо я вважатиму це за корисне, занапастити вас, кинувши на землю, немов недокурок сигари. Але я розправився з вами по-дурному. Звабленний хитрим запитанням судового слідчого, ваш духовний син, той, кого ви усиновили, перекинувся, щоб вийти з труднощів, на бік тих, хто хоче за всяку ціну вас знищити, надавши правдоподібності вашій тотожності — я знаю, неможливій — з французьким злочинцем. Цим усе сказано.

Між людиною вашої сили і мною, з якого ви хотіли зробити значнішу особу, ніж я міг бути, зайвими були б безглузді ніжності в хвилину останньої розлуки. Ви хотіли зробити мене могутнім і славетним, ви кинули мене в безодню самогубства, ось і все. Давно вже чую я над собою шум широких крил запаморочення.

Як ви колись казали, є нащадки Каїна і є нащадки Авеля: Каїн це у великій драмі людства — повстання. Ви походите від Адама саме по цій лінії; диявол і далі надихав її вогнем, кинувши першу іскру його у Єву. Серед демонів цього покоління час від часу трапляються жахливі, з широкими замислами душі; в них концентруються всі людські сили, і вони подібні до тих неспокійних тварин пустині, що їх життя потребує безмежних просторів. Такі люди небезпечні в суспільстві так само, як леви були б небезпечні в Нормандії: вони потребують поживи, вони жеруть звичайних людей і поїдають гроші дурнів. Ігри їх такі рисковані, що нарешті вони вбивають нещасного собаку, з якого зробили собі товариша, ідола. Якщо бог того захоче, ці таємничі істоти стають Моісеєм, Атіллою, Карлом Великим, Магометом або Наполеоном; проте, коли він залишає ці велетенські знаряддя іржавіти на дні океану якогонебудь покоління, то вони стають лише Пугачевим, Фуше, Лувелем[93] або абатом Карлосом Еррерою. Обдаровані безмежною владою над ніжними душами, вони їх притягають і розтоптують. Це велично, це прекрасно в своєму роді. Це отруйна барвиста квітка, що звабліє дітей у лісі. Це поезія зла. Такі люди, як ви, повинні жити в печерах і не ви-

ходити з них. Ти примусив мене жити цим велетенським життям, і ось мої життєві рахунки закінчені. Отже, я можу витягти голову з гордієвих вузлів твоєї політики, щоб вкласти її в мертву петлю мого галстука.

Щоб виправити свою помилку, я передаю генеральному прокуророві спростування мого свідчення. Ви зуміете використати цей документ.

Згідно з заповітом, складеним по формі, вам передадуть, пане абат, гроші, що належать вашому орденові; ви дуже необережно витрачали їх ради мене в наслідок батьківської ніжності, яку ви до мене відчували.

Отже, прощайте, велична статуе Зла і Порока. Прощайте ви, хто був би на доброму шляху чимсь більшим, ніж Хіменес[94], ніж Рішельє. Ви додержали своєї обіцянки: я знов зробився тим, чим був на березі Шаранти, після того, коли завдяки вам зазнав чар якоїсь мрії. Але, на нещастя, це вже не річка моєї батьківщини, де я мав потопити грішки своєї юності. Це — Сена, і я в оцій дірі, в закуті Консьєржері.

Не шкодуйте за мною: моя зневага до вас дорівнюється моєму захопленню.

Люсьєн".

„Заява.

Я, нижчепідписаний, заявляю, що повністю спростовую все, що міститься в допиті, який сьогодні вчинив мені пан Камюзо.

Абат Карлос Еррера звичайно називав себе моїм духовним батьком, і я, очевидно, помилково зрозумів це слово, вжите суддею в іншому розумінні, безперечно, через непорозуміння.

Я знаю, що з політичною метою та для того, щоб знищити таємниці, які стосуються кабінетів Іспанії і Тюїльрі, темні агенти дипломатії намагаються видати абата Карлоса Ерреру за каторжника, на ім'я Жак Коллен; проте, абат Карлос Еррера не робив мені з цього приводу ніяких признань, крім того, що він намагався одержати докази смерті або існування цього Жака Коллена.

Консьєржері, 15 травня 1830.

Люсьєн де-Рюбампре".

Гарячка самогубства надавала Люсьєнові великої ясності думок і тієї прудкості рук, яка знайома авторам, захопленим гарячкою творчості. Завдяки хвилюванню, ці чотири документи було написано за півгодини; він зробив з них пакет, заліпив його облатками, притиснувши до них з силою, якої надає несамовитість, печатку з своїм гербом, що він носив на пальці, і поклав пакет на видному місці на плитах підлоги. Безперечно, трудно було внести більше гідності в фальшиву ситуацію, в яку Люсьєн потрапив таким безчесним шляхом: він рятував пам'ять про себе від усього ганебного, виправляючи лихо, заподіяне своєму співучасникові, наскільки розум денді міг знищити наслідки довірливості поета.

Якби Люсьєна примістили в одну з секретних камер, він стикнувся б з неможливістю виконати свій намір, бо ці кам'яні коробки не мають інших меблів, крім чогось подібного до похідного ліжка і бачка для природних потреб. Там немає ні гвіздочка, ні стільця, ні навіть ослона. Похідне ліжко так міцно прикріплене, що його не можна пересунути без зусиль, які швидко були б помічені наглядачем, бо залізне потайне віконце завжди відчинене. Крім того, коли підслідний викликає побоювання, то за ним весь час наглядає жандарм або агент. У кімнатах-„пістолях" і в тій, куди примістили Люсьєна, завдяки послужливості, яку суддя хотів виявити до молодого чоловіка з вищого паризького товариства,— пересувне ліжко, стіл і стілець можуть придатися для здійснення самогубства, хоч і не роблять його легким. Люсьєн носив довгий синій шовковий галстук. Повертаючись з допиту, він уже думав про спосіб, яким Пішегрю[95] більш-менш добровільно заподіяв собі смерть. Але, щоб повіситись, треба знайти якусь точку закріплення і достатню відстань між тілом і підлогою, щоб ноги ні на що не спиралися. Вікно, що виходило на дворик, не мало шпінгалета, а залізні прути, прикріплені зовні, були віддалені від Люсьєна на товщину стіни і не дозволяли йому вибрати там місце для закріплення.

Ось який план здійснення самогубства швидко склався в Люсьєна завдяки його винахідливості. Якщо щит, прилаштований до віконного отвору, не давав Люсьєнові бачити подвір'я, то цей же самий щит, очевидно, перешкоджав наглядачам бачити те, що робилося в камері. В нижній частині вікна скло було замінене двома товстими дошками, але у верхній частині зберігались у кожній половині маленькі шибки, розділені і підтримувані рамами. Ставши на стіл, Люсьєн міг дістати до заскленої частини вікна, вийняти

або вибити дві шибки, і мати в перехресті першої рами міцну точку закріплення. Він мав на думці протягти туди свій галстук, обернутись навколо себе, щоб затягти його навколо шиї, добре зав'язавши, і відкинути стіл від себе поштовхом ноги.

Отже, він тихо присунув стіл до вікна, скинув сюртук і жилет, не вагаючись став на стіл, щоб пробити шибки над і під першою поперечною рамою. Ставши на стіл, він мав змогу кинути погляд у двір — чарівне видовище, яке він бачив уперше. Начальник Консьержері, дістявши від пана Камюзо наказ виявляти до Люсьєна найбільшу увагу, звелів провести його, як ми бачили, внутрішніми проходами Консьержері, крізь вхід у темному підземеллі проти Срібної башти, щоб таким чином не показувати в'язням, які гуляють у подвір'ячку, елегантного юнака. Зважте ж, чи це видовище місця прогулянки може зворушити душу поета.

Подвір'я Консьержері з боку набережної обмежоване Срібною баштою й баштою Бонбек. Отже, віддалення між ними точно визначає зовні ширину подвір'я. Так звана галерея Людовіка Святого, що йде від торговельної галереї до касаційного суду і до башти Бонбек, де ще й досі, як кажуть, збереглась кімната Людовіка Святого, може дати цікавим уявлення про довжину подвір'я, бо вона відповідає його довжині. Секретні камери і „пістолі" розміщені під торговельною галереєю. Тому королеву Марію-Антуанету, камера якої була під теперішніми секретними камерами вели до революційного трибуналу, що засідав в урочистій залі касаційного суду, жахливими сходами, проробленими в товщі мурів, які підтримують торговельну галерею; цими сходами тепер не користуються. Подвір'я з того боку, де в першому поверсі була галерея Людовіка Святого, являє очам анфіладу готичних колон, між якими архітектори — не знаю, якої доби — збудували два поверхи камер, щоб розмістити якомога більше в'язнів, замінивши штукатуркою, гратами й скріпами цю розкішну галерею. Під так званою кімнатою Людовіка Святого, в башті Бонбек, кручені сходи ведуть у камери. Ця профанація найвеличніших спогадів Франції справляє мерзенне враження.

На тій височині, де був Люсьєн, погляд його охоплював навскіс цю галерею і деталі головної частини будівлі, що з'єднує Срібну башту з баштою Бонбек; він бачив гостроверхі дахи обох башт. Він стояв, вражений, і його самогубство затрималось через це захоплення. В наші часи явища галюцинації настільки визнані медициною, що це мариво наших почуттів, ця чудна властивість нашого розуму

вже не заперечується. Людина, під тиском почуттів, що досягли через свою інтенсивність ступеня мономанії, часто впадає в такий стан, неначе від опіуму, гашишу або веселящого газу. Тоді з'являються привиди, примари, тоді втілюються сни, зниклі речі оживають у своїх первісних формах. Те, що було тільки уявленням мозку, стає живою або одухотвореною істотою. Наука тепер вважає, що у пароксизмі під тиском пристрастей мозок сповнюється кров'ю, і цей приплив крові викликає жахливу гру сновидінь, хоч сну й нема, — настільки відкидається можливість розглядати думку, як живу й творчу силу (див. Луї Ламбер — „Філософські етюди").

Люсьєн побачив палац в усій його первісній красі. Колонада була стрункa, юна, свіжа. Житло Людовіка Святого з'явилось перед ним таким, яким воно було колись; він милувався з його вавілонських пропорцій і східної фантастики. Це божественне видовище здалось йому поетичним прощальним привітом цивілізації. І, вживаючи заходів, щоб умерти, він питав себе, як це чудо існує в Парижі, нікому невідоме. Було два Люсьєни — Люсьєн-поет, що прогулювався в середньовіччі під аркадами й баштицями Людовіка Святого, і Люсьєн, що готувався до самогубства.

В ту хвилину, коли пан де-Гранвіль дав усі накази своєму молодому секретареві, увійшов начальник Консьєржері, і вираз його обличчя був такий, що генерального прокурора охопило передчуття якогось нещастя.

— Бачили ви пана Камюзо? — сказав він йому.

— Ні, пане, — відповів начальник тюрми, — його секретар Кокар сказав мені перевести абата Карлоса з секретної камери і звільнити пана де-Рюбампре, але вже пізно.

— Боже мій! Що трапилось?

— Ось, пане, — сказав начальник, — пакет, адресований до вас, що пояснить вам катастрофу. Наглядач двору почув брязкіт розбитих шибок у пістолі, а сусід пана Люсьєна почав пронизливо кричати, бо він чув агонію цього нещасного юнака. Наглядач вернувся зблідлий, бо побачив, що підслідний повісився на рамі на своєму галстуці.

Хоч начальник говорив тихо, жахливий крик пані де-Серізі довів, що в надзвичайних умовах наші органи мають невраховану силу. Графиня почула чи вгадала і, перше ніж пан де-Серізі або пан де-Бован могли затримати її раптовий рух, вона прожогом кинулась крізь двері в торговельну галерею і пробігла до сходів, що виходять на вулицю Барільєрі.

Якийсь адвокат скидав мантію біля дверей однієї з тих крамничок, які здавна захаращували цю галерею і в яких

продавали взуття, позичали на час адвокатські мантії та шапочки. Графиня спитала дорогу в Консьєржері.

— Спустіться і поверніть наліво, вхід з Годинникової набережної, перша аркада.

— Ця жінка божевільна!—сказала жінка, що торгувала,— треба було б піти за нею.

Але ніхто не міг угнатися за Леонтіною — вона летіла. Лікар пояснив би, яким чином ті світські жінки, що не витрачають своїх фізичних сил, знаходять у критичних обставинах такі запаси енергії. Графиня кинулась крізь аркаду до гратчастих дверей з такою швидкістю, що вартовий жандарм не побачив, як вона ввійшла. Вона припала до грат, наче пір'ячко під подувом вітру, і почала трусити залізні прути з такою несамовитістю, що зламала той прут, який схопила. Вона наштрикнулась на обидва кінці грудьми, з яких бризнула кров, і впала, закричавши: „Відчиніть! відчиніть!"— голосом, що зледенив наглядачів.

Прибіг ключар.

— Відчиніть! Мене надіслав генеральний прокурор, щоб урятувати мерця!..

В той час як графиня бігла кругом через вулицю Барільєрі і Годинникову набережну, пан де-Гранвіль і пан де-Серізі йшли у Консьєржері внутрішніми ходами палацу правосуддя, вгадавши намір графині; але, не зважаючи на поквапливість, вони прийшли в ту хвилину, коли вона впала непритомна біля перших грат і її підняли жандарми, що спустились з своєї вартівні. Побачивши начальника Консьєржері, відчинили грати, перенесли графиню в канцелярію; але вона підвелась на ноги і впала на коліна, склавши руки.

— Бачити його!.. Бачити його!.. О, панове, я нічого поганого не зроблю! Коли ви не хочете, щоб я вмерла тут, дозвольте мені побачити Люсьєна, мертвого чи живого!. Ах, ти тут, друже мій! Вибирай між моєю смертю і...

Вона поникла.

— Ти добрий,— провадила вона.—Я любитиму тебе...

— Винесімо її!—сказав пан де-Бован.

— Ні, ходімо в камеру Люсьєна,— відказав пан де-Гранвіль, читаючи в блукаючих очах пана де-Серізі його намір.

І він схопив графиню, підвів її, взяв під одну руку, а пан де-Бован під другу.

— Пане,— сказав пан де-Серізі начальникові, — про все це — мертва мовчанка!

— Будьте певні,— відповів начальник. — Ваше вирішення правильне. Ця дама...

— Це моя дружина.

— Ах, пробачте, пане! Вона, безперечно, зомліє, побачивши молодого чоловіка, і тоді її можна буде винести в карету.

— Така була й моя думка, — сказав граф, — пошліть одного з ваших людей сказати моїм слугам, на дворі Арле, щоб під'їхали до грат, там тільки моя карета ...

— Ми можемо врятувати його, — казала графиня, прямуючи з мужністю і силою, які здивували її охоронців. — Є способи повернути йому життя!..

І вона тягла обох судових урядовців за собою, гукаючи до наглядача:

— Ідіть, ідіть мерщій!.. одна секунда коштує життя трьох людей!

Коли двері камери відчинились і графиня побачила Люсьєна, що висів начеб одяг на вішалці, вона кинулась була до нього, щоб обійняти і схопити його, але впала обличчям на підлогу камери, видаючи хрипкі зойки. Через п'ять хвилин її відвезли в кареті графа; вона лежала на подушках, чоловік її стояв перед нею на колінах. Граф де-Бован поїхав по лікаря, щоб подати графині першу допомогу.

Начальник Консьєржері оглядав зовнішні грати входу і казав своєму секретареві:

— Адже нічого не жаліли! Прути ковані, випробувані, за них дуже дорого заплатили, та ось в одному з них, виявляється, був дефект...

Генеральний прокурор, вернувшись у кабінет, змушений був дати інші інструкції своєму секретареві. На щастя, Массоль іще не приходив.

Через кілька хвилин після того як пан де-Гранвіль пішов, поспішаючи до пана де-Серізі, Массоль прийшов до свого колеги де-Шаржбефа в управління генерального прокурора.

— Любий мій, — сказав йому молодий секретар, — коли ви хочете зробити мені приємність, надрукуйте те, що я вам зараз продиктую, в завтрішньому номері вашої „Газети", в тому відділі, де ви сповіщаєте про новини з судового життя. Ви самі зробите заголовок. Пишіть.

І він продиктував таке:

„Установлено, що мадмуазель Естер Гобсек сама заподіяла собі смерть. Точно доведене алібі пана Люсьєна де-Рюбампре і його невинність тим більш примушують шкодувати про його арешт, що в ту саму хвилину, коли слідчий давав наказ про його звільнення, цей молодий чоловік несподівано помер".

— Навряд чи потрібно, любий мій, — сказав кандидат Массолеві, — рекомендувати вам нічого не говорити про невелику послугу, якої від вас бажають.

— Якщо ви робите мені честь своєю довірою, я візьму на себе сміливість, — відповів Массоль, — висловити вам одне міркування. Ця замітка викличе образливі коментарії на адресу правосуддя...

— Правосуддя досить сильне, щоб витримати їх, — зауважив молодий чоловік із прокуратури з гордістю майбутнього судді, вихованого паном де-Гранвілем.

— Дозвольте, любий пане, можна уникнути цього лиха двома фразами.

І адвокат написав таке:

„Судові процедури ніяк не спричинилися до цієї сумної події. Розтин, зроблений негайно, виявив, що смерть сталась через аневризму в останній стадії. Якби пан Люсьєн де-Рюбампре був схвильований своїм арештом, смерть його настала б значно раніше. Ми можемо стверднти, що цей нещасний молодий чоловік зовсім не був засмучений своїм арештом, сміявся з нього і казав, коли його супроводили з Фонтенебло до Парижа, що його невинність буде доведена, як тільки він з'явиться перед слідчим".

— Хіба не буде все врятовано таким способом? — спитав адвокат-журналіст.

— Ви маєте рацію.

— Генеральний прокурор буде завтра задоволений з вас, — хитро відповів Массоль.

Можливо, що більшість читачів, так само як і добірні особи, вважатимуть, що цей етюд не закінчується смертю Естер і Люсьєна. Можливо, що Жак Коллен, Азія, Європа і Паккар, при всій мерзенності їх існування, досить цікаві, щоб у читачів виникло бажання дізнатись, який був кінець цієї історії. Зрештою, цей останній акт драми може доповнити картину звичаїв, подану в цьому етюді, і розв'язати чимало складних ситуацій, так дивно переплетених життєвою кар'єрою Люсьєна, яка зв'язала мерзенних каторжників з найвищими особами суспільства.

Таким чином, як ми бачили, найвидатніші події в житті більш-менш правдиво відбиваються в паризькій хроніці дрібних подій. Так воно буває і з далеко важливішими справами.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ОСТАННЄ ВТІЛЕННЯ ВОТРЕНА

— Що трапилось, Мадлена? — спитала пані Камюзо, побачивши свою покоївку, що ввійшла до неї з таким виглядом, якого слуги вміють прибирати в критичних обставинах.

— Пані,— відповіла Мадлена,— пан тількищо вернувся з суду, але в нього таке збентежене обличчя і він у такому стані, що пані, мабуть, краще буде піти до нього в кабінет.

— Він щонебудь казав? — спитала пані Камюзо.

— Ні, пані, але ми не бачили ніколи такого обличчя в пана, можна подумати, що в нього починається хвороба. Він жовтий, здається зовсім стурбованим і...

Не чекаючи кінця фрази, пані Камюзо кинулася з кімнати й побігла до свого чоловіка. Вона побачила слідчого, що сидів у кріслі, витягши ноги, спершись головою на спинку; руки його звисали, обличчя було бліде, очі безтямні, зовсім такі, наче він мав ось-ось знепритомніти.

— Що з тобою, друже мій? — спитала перелякана молода жінка.

— Ах, бідна моя Амелі, трапилась найжахливіша подія... Я й досі тремчу. Уяви собі, що генеральний прокурор... ні, що пані де-Серізі... що... Я не знаю, з чого почати...

— Починай з кінця,— сказала пані Камюзо.

— Ну, добре; в ту хвилину, коли в залі нарад першого відділу пан Попіно поставив останній підпис під ухвалою про відсутність перешкод, згідно з моєю доповіддю, до звільнення Люсьєна де-Рюбампре... одне слово, все було скінчено, секретар забрав чорнетку, я мав розквитатися з цією справою — в цю хвилину входить голова трибуналу і розглядає ухвалу.

— Ви звільняєте мертвого, — холодно каже він мені глузливим тоном.— Цей молодий чоловік став, як каже пан де-Бональд, перед своїм природним суддею. Він помер від блискавичної апоплексії.

„Я передихнув, гадаючи, що трапився нещасний випадок.

— Коли я вірно розумію, пане голово, — сказав пан Попіно, — йдеться про такий саме апоплексичний удар, як у Пішегрю...

— Панове, — провадив голова з тим самим поважним виглядом, — знайте, що для всіх молодий Люсьєн де-Рюбампре помер від аневризми.

„Всі ми переглянулись між собою.

— В цю сумну справу вплутані вельможні особи, — сказав голова. — Дай боже, пане Камюзо, хоч ви й виконали тільки свій обов'язок, щоб пані де-Серізі не збожеволіла від цього удару. Її винесли, наче мертву. Тількищо я зустрів нашого генерального прокурора в такому розпачі, що мені стало боляче. Ви взяли занадто наліво, любий Камюзо! — додав він мені на вухо.

„Ні, люба моя, я ледве мав силу рушити з місця. Ноги в мене тремтіли так, що я не наважився вийти на вулицю і пішов відпочити в кабінет. Кокар, який прибирав документи цього нещасливого слідства, розповів мені, що якась гарна жінка атакувала Консьєржері, що вона хотіла врятувати життя Люсьєна, якого шалено кохає, і зомліла, побачивши, що він повісився на галстуці на віконній рамі „пістолі". З того моменту, як я вийшов із суду, мене переслідує думка, що мій допит міг спричинитись до самогубства цього бідолашного юнака, — зрештою, між нами кажучи, дуже винного, — і я весь час трохи не зомліваю...

— То що ж, чи не вважатимеш ти себе за вбивцю через те, що якийсь підслідний повісився в тюрмі, саме тоді, коли ти його мав випустити? — скрикнула пані Камюзо. — В таких випадках слідчий — те саме, що й генерал, під яким убили коня!.. От і все.

— Ці порівняння, люба моя, в кращому разі придатні як жарт, а жарти зараз не до речі. В цьому випадку мертвий хапає живого, Люсьєн забирає з собою в могилу наші надії.

— Справді? — сказала пані Камюзо з глибокою іронією.

— Так, моїй кар'єрі край. Я все життя своє залишусь простим судовим урядовцем при трибуналі Сени. Уже перед цією фатальною подією пан де-Гранвіль був дуже незадоволений тим, як повернулось це слідство, і зауваження, зроблене ним нашому голові, свідчить, що поки пан де-Гранвіль буде генеральним прокурором, я ніколи не просунусь.

Просунутись! Ось жахливе слово, жахлива ідея, яка в наші часи робить із судді чиновника.

Колись суддя відразу ставав тим, чим йому належало бути. Три-чотири президентські капелюхи з галунами за-

довольняли честолюбців у кожному судовому парламенті. Посада радника задовольняла якогонебудь де-Бросса так само, як і Моле, в Діжоні, або в Парижі. Ця посада, яка давала статок, потребувала й сама великого статку, щоб її з гідністю заступити. В Парижі, крім парламенту, адвокати могли домагатись тільки трьох вищих посад: генерального контролера, хоронителя печатки і канцлера. Нижче від парламенту, у нижчій сфері, голова окружного суду являв собою досить значну особу, і був щасливий, коли лишався ціле життя на своїй посаді. Порівняйте становище радника коронного суду в Парижі, що не мав у 1829 році іншого статку, крім своєї платні, з становищем радника в парламенті в 1829 році. Велика різниця. Тепер, коли з грошей роблять універсальну соціальну гарантію, судових службовців звільнили від обов'язку мати, як колись, велике майно; через це вони стають депутатами, перами Франції, нагромаджують судові посади одну на одну, сполучають судові і законодавчі функції, набувають ваги не на тих посадах, звідки повинен походити весь їх блиск.

Кінець-кінцем, судді прагнуть відзначитись і просунутись так само, як просуваються в армії або в адміністративному апараті.

Це прагнення, навіть коли воно не шкодить незалежності судді, дуже відоме і дуже природне, наслідки його надто відомі всім, щоб судові урядовці не втратили своєї гідності в очах суспільства. Платня, яку дає держава, робить з священика і з судді — чиновників. Гонитва за чинами породжує честолюбство, честолюбство породжує запобігливість перед владою; нарешті сучасна рівність ставить суддю і підсудного на один соціальний рівень. Так два стовпи всього соціального ладу — релігія і правосуддя — здрібніли в XIX столітті, хоч і багато точиться балачок про загальний прогрес.

— А чому ж це ти не просунешся? — спитала Амелі у Камюзо.

Вона глузливо глянула на нього, відчуваючи потребу повернути енергію своєму чоловікові, що був покірним знаряддям честолюбства в її руках.

— Навіщо впадати в розпач? — провадила вона з жестом, що прекрасно відтворив її байдужість до смерті підслідного. — Це самогубство зробить щасливими двох жінок, які ненавидять Люсьєна — пані д'Еспар і її кузину графиню дю-Шатле. Пані д'Еспар в найкращих стосунках з хоронителем печатки, і через неї ти можеш добитись аудієнції в його вельможності і розкажеш йому таємницю цієї справи.

А коли міністр юстиції буде на твоєму боці, то чого ж тобі боятись твого голови та генерального прокурора?

— Але пан і пані де-Серізі!.. — скрикнув бідолашний слідчий. — Пані де-Серізі, повторюю тобі, збожеволіла. І кажуть, що збожеволіла з моєї провини.

— А коли вона божевільна, — ти, слідчий, непослідовний, — скрикнула пані Камюзо, сміючись, — як вона може тобі пошкодити? Ну, розкажи мені докладно все, що сьогодні сталось.

— Боже мій, — відповів Камюзо, — в ту хвилину, коли я сповідав цього нещасного юнака, і він якраз заявив, що цей так званий іспанський священик є Жак Коллен, герцогиня де-Мофріньез і пані де-Серізі прислали мені через камердинера записку, в якій просили не допитувати його. Все було вже зроблено.

— Та ти, значить, розгубився! — сказала Амелі. — Адже коли ти певен у своєму секретарі, то міг покликати знов Люсьєна, вміло заспокоїти його і виправити допит!

— Та ти, як і пані де-Серізі, глузуєш з правосуддя! — сказав Камюзо, нездатний жартувати з своєю професією. — Пані де-Серізі взяла в мене протоколи і кинула їх у вогонь.

— Оце жінка! браво! — скрикнула пані Камюзо.

— Пані де-Серізі сказала мені, що вона краще висадить у повітря палац правосуддя, ніж дозволить, щоб молодий чоловік, який користався з ласки її та герцогині де-Мофріньез, сів на лаву підсудних перед судом присяжних у товаристві каторжника...

— Алеж, Камюзо, — сказала Амелі, не в силах стримати посмішки від почуття власної переваги. — Твоє становище прекрасне...

— Ах! так, прекрасне!

— Ти виконав свій обов'язок...

— Проте, невдало і всупереч по-єзуїтському висловленій думці пана де-Гранвіля, який мене зустрів на набережній Малаке...

— Сьогодні вранці?

— Сьогодні вранці.

— О котрій годині?

— О дев'ятій годині.

— Ах, Камюзо! — сказала Амелі, складаючи руки і заламуючи їх, — а я ж тобі безперестанку кажу стерегтися всього... Боже мій, це ж не чоловік, це візок з камінням, і мені доводиться його тягти... Алеж, Камюзо, генеральний прокурор, значить, чекав тебе на дорозі, він, очевидно, давав тобі поради.

— Так, так...

— А ти не врозумів його! Коли ти глухий, то доведеться тобі ціле життя лишатись судовим слідчим, без дальшого підвищення. Май же розум вислухати мене! — сказала вона, примусивши мовчати свого чоловіка, який хотів відповісти їй. — Чи думаєш ти, що справа кінчена? — спитала Амелі.

Камюзо подивився на свою жінку з таким виразом, з яким селянин дивиться на ярмаркового штукаря.

— Якщо герцогиня де-Мофріньєз і графиня де-Серізі скомпромітовані, ти повинен зробити з них своїх захисниць, — провадила далі Амелі. — Слухай, пані д'Еспар доб'ється для тебе аудієнції в хоронителя печатки, ти розкажеш таємницю справи, а він розважить нею короля; бож усі владарі хочуть знати зворотний бік тканини і справжні причини подій, на які публіка дивиться роззявивши рот. Тоді не страшні будуть ні генеральний прокурор, ні пан де-Серізі.

— Що це за скарб, отака жінка, як ти! — скрикнув слідчий, знов підбадьорюючись. — Зрештою, я вибив із позиції Жака Коллена, я його пошлю давати звіт перед судом присяжних, я викрию його злочини. Такий процес — це перемога в кар'єрі судового слідчого.

— Камюзо, — провадила Амелі, побачивши з задоволенням, що її чоловік позбувся моральної і фізичної прострації, до якої призвело його самогубство Люсьєна де-Рюбампре, — голова тобі тількищо сказав, що ти взяв занадто наліво, але тепер ти вже береш направо... Ти все ще блукаєш, друже мій.

Судовий слідчий стояв, немов остовпілий, дивлячись на свою жінку.

— Король і хоронитель печатки будуть, мабуть, дуже раді дізнатись про таємницю цієї справи, але разом з тим вони не захочуть, щоб адвокати з ліберальними переконаннями торкались у своїх оборонних промовах перед судом громадської думки та перед судом присяжних таких значних осіб, як оті Серізі, Мофріньєз і Гранльє, взагалі всіх, хто прямо чи не прямо заплутаний у цей процес.

— Всі вони встряли! Вони в моїх руках! — скрикнув Камюзо.

Слідчий встав і походжав по кабінету, як Сганарель на сцені, шукаючи виходу з критичного становища.

— Слухай, Амелі, — провадив далі він, стаючи перед своєю дружиною, — мені спала на думку одна обставина, що здається незначною, але в такому становищі, як моє,

має величезну вагу. Уяви собі, люба моя, що цей Жак Коллен — велетень хитрощів, прикидання, крутійства ... людина такої глибини... О, це — як би сказати? Кромвель каторги! Ніколи я не зустрічав подібного негідника, він майже піймав мене... Але в судовому слідстві кінчик нитки може дати змогу знайти клубок, з яким пробиваєшся крізь лабіринт найтемніших сумлінь і найзаплутаніших подій. Коли Жак Коллен побачив, як я перегортаю листи, взяті в квартирі Люсьєна де-Рюбампре, цей шельма зиркнув, немов людина, що хоче пересвідчитись, чи немає там ще якогонебудь пакета, і в нього вихопився рух помітного задоволення. Цей погляд злодія, що оцінює скарб, цей жест підслідного, який каже сам собі: „Зброя при мені" — дали мені зрозуміти дуже багато. Тільки ви, жінки, вмієте так, як ми та як підслідні, вкласти в один погляд цілі сцени, що викривають обмани, складні, як секретні замки. Розумієш, за одну секунду висловлюєш собі цілі томи підозрінь. Це жахливо, це — життя або смерть в одну мить. Я подумав: „У молодця є й інші листи". Потім мене захопили тисячі інших подробиць справи. Я знехтував цим інцидентом, бо мав намір звести підслідних на очі і спромогтись пізніше з'ясувати цей пункт слідства. Але вважатимемо за певне, що Жак Коллен поклав у безпечне місце, за звичаєм цих негідників, найбільш компромітуючі листи з кореспонденції прекрасного юнака, обожуваного стількома...

— А ти тремтиш, Камюзо! Та ти будеш головою палати коронного суду значно раніше, ніж я гадала!..— скрикнула пані Камюзо з сяючим обличчям.— Стривай! Тобі треба поводитись так, щоб задовольнити всіх, бо справа стає такою серйозною, що її в нас можуть перехопити. Хіба не відібрали у Попіно, щоб передати тобі, процес про опіку, розпочатий з боку пані д'Еспар проти її чоловіка? — сказала вона, відповідаючи на жест здивування, що зробив Камюзо.— Ну, то хіба не може генеральний прокурор, що так близько до серця бере честь пана і пані де-Серізі, перенести справу до коронного суду і доручити якомунебудь відданому йому радникові поновити слідство?

— Ах, люба, де ж ти студіювала карне право? — скрикнув Камюзо.— Все ти знаєш, ти мій учителю...

— Як? ти думаєш, що завтра вранці пан де-Гранвіль не злякається можливої оборонної промови ліберального адвоката, якого, безумовно, зуміє знайти цей Жак Коллен; адже йому самому пропонуватимуть гроші за те, щоб бути його оборонцем! Ті дами знають про небезпеку досить добре, щоб не сказати нічого такого, чого ти сам не знаєш.

Вони повідомлять про це генерального прокурора, який уже бачить ці родини на лаві підсудних через зв'язок того каторжника з Люсьєном де-Рюбампре, нареченим мадмуазель де-Гранльє, з Люсьєном, коханцем Естер, колишнім коханцем герцогині де-Мофріньез, дружком пані де-Серізі. Отже, ти повинен маневрувати так, щоб заробити ласку твого генерального прокурора, вдячність пана де-Серізі, маркізи д'Еспар, графині дю-Шатле, підкріпити протекцію пані де-Мофріньез протекцією дому де-Гранльє, і щоб твій голова вітав тебе з успіхом. Я беру на себе пані д'Еспар, де-Мофріньез і де-Гранльє. Ти мусиш завтра вранці піти до генерального прокурора. Пан де-Гранвіль — чоловік, що не живе з своєю жінкою, він протягом щось десяти років мав коханку, мадмуазель де-Бельфей, від якої має незаконних дітей, хіба не так? Ну, значить, цей судовий діяч — не святий, він така ж сама людина, як і всі, його можна спокусити, можна його десь зачепити, треба знайти його вразливе місце, улестити його: спитай у нього поради, доведи йому небезпечність справи. Зрештою, постарайтесь компромітувати себе вкупі, і ти будеш...

— Ні, я повинен був би цілувати сліди твоїх ніг! — сказав Камюзо, перебиваючи свою жінку, обіймаючи її і притискаючи до серця.— Амелі, ти мене врятовуєш!

— Це ж я тебе витягла з Алансона в Мант, а з Манта в трибунал Сени,— відповіла Амелі.— Ну, то будь спокійний... Я хочу, щоб через п'ять років мене звали пані президентшею. Але, котику мій, добре обмірковуй, перше ніж щось вирішити. Ремесло слідчого — це не ремесло пожежника: ваші папери не горять; ви маєте час подумати, отже, на вашому місці дурощів пробачити не можна...

— Сила мого становища вся полягає в тотожності удаваного іспанського священика з Жаком Колленом,— провадив слідчий після довгої паузи.— Тільки но ця тотожність буде доведена, хоч би суд і приписав собі розслідування цієї справи, це все ж буде встановленим фактом, і його не зможе спекатись ніякий суддя чи радник. Я буду подібним до тих дітей, що прив'язують бляшанку до котячого хвоста; де б не провадилось слідство, кайдани Жака Коллена скрізь бряжчатимуть.

— Браво!— сказала Амелі.

— А генеральний прокурор волітиме порозумітися зо мною, бо тільки я зможу зняти той дамоклів меч, що висить над серцем Сен-Жерменського передмістя. Та ти ж не знаєш, як важко добитись такого прекрасного результату! Ми з генеральним прокурором тількищо умовились

у нього в кабінеті — вважати Жана Коллена за того, за кого він себе видає, за каноніка толедського капітулу, за Карлоса Ерреру; ми умовились визнати його звання дипломатичного посланця і дати змогу іспанському послу вимагати його звільнення. В наслідок цього плану я склав рапорт, який звільняє Люсьєна де-Рюбампре, і знов почав допит моїх підслідних, роблячи їх білими як сніг. Завтра пани де-Растіньяк, Б'яншон і не знаю ще хто мають бути зведені з так званим каноніком толедського королівського капітулу; вони в ньому не впізнають Жака Коллена, якого заарештували в їх присутності десять років тому в буржуазному пансіоні, де вони його знали під ім'ям Вотрена.

На мить запанувала мовчанка, протягом якої пані Камюзо міркувала.

— Ти певен, що твій підслідний — Жак Коллен? — спитала вона.

— Певен,— відповів слідчий,— і генеральний прокурор теж певен.

— Ну, то постарайся, не показуючи своїх котячих пазурів, зробити так, щоб на суді це виявилось. Якщо твій молодець ще в секретній камері, то піди негайно до начальника Консьєржері й зроби так, щоб каторжника прилюдно впізнали. Замість наслідувати дітей, наслідуй міністрів поліції в абсолютній монархії, які вигадують змови проти монарха, щоб заявити про свої заслуги в справі їх розкриття і таким чином зробитись дуже потрібними. Постав під загрозу три родини, з тим, щоб мати честь врятувати їх.

— Ах, яке щастя! — скрикнув Камюзо.— В мене така заморочена голова, що я вже забув про цю ситуацію. Наказ посадити Жака Коллена в „пістоль" був віднесений Кокаром начальникові Консьєржері, панові Го. Але завдяки стараниям Бібі-Люпена, ворога Жака Коллена, з Ла-Форс до Консьєржері перевели трьох злочинців, які його знають; і коли він завтра вийде в подвір'я, чекають жахливих сцен...

— Чому саме?

— Жак Коллен, люба моя, був скарбником заощаджень каторжників, що досягають значних цифр; кажуть, що він їх розтратив на розкоші покійного Люсьєна, і від нього вимагатимуть звіту. Це буде,— казав мені Бібі-Люпен,— бійка, що вимагатиме втручання наглядачів, і таємниця буде викрита. Йдеться про життя Жака Коллена. Отже, прийшовши раненько до суду, я зможу скласти протокол про засвідчення особи.

— Ах, якби його вкладники позбавили тебе від нього!

Тебе вважали б за дуже здібну людину. Не йди до пана де-Гранвіля, почекай його в управлінні з цією жахливою зброєю. Це гармата, заряжена проти трьох родин, найзначніших при дворі і серед перів. Будь сміливим, запропонуй панові де-Гранвілю позбутись Жака Коллена, перевівши його в Ла-Форс, де каторжники вміють спекатись своїх зрадників. Я тим часом поїду до герцогині де-Мофріньез, яка повезе мене до де-Гранльє. Можливо, що я побачуся також з паном де-Серізі. Покладись на мене, я скрізь ударю на сполох. Головне, напиши мені умовну записочку, щоб я знала, чи визнали іспанського священика юридично за Жака Коллена. Влаштуй справи так, щоб залишити палац правосуддя о другій годині; я доб'юсь для тебе приватної аудієнції в хоронителя печатки: можливо, що він буде в маркізи д'Еспар.

Камюзо стояв у такому захопленні, що хитра Амелі всміхнулась.

— Ну, ходімо обідати і розвеселись! — сказала вона, закінчуючи розмову.— Бачиш, ми ще тільки два роки у Парижі, а ти вже маєш надію стати радником до кінця року... Звідти, котику, до посади президента судової палати відстань буде не більше, ніж одна послуга, зроблена в якійнебудь політичній справі.

Ця нарада доводить, якою мірою вчинки і найнезначніші слова Жака Коллена, останнього персонажа цього етюду, зачіпали інтереси і честь тих родин, до яких він увів свого протеже, нині покійного.

Смерть Люсьєна і вдирання графині де-Серізі в Консьєржері внесли таке безладдя в роботу коліс машини, що начальник забув перевести удаваного іспанського священика з секретної камери.

Хоч у судових літописах знайдеться не один подібний випадок, все ж смерть підслідного під час процесу слідства була досить незвичайним явищем, щоб вивести наглядачів, секретаря і начальника тюрми з властивого їм спокою. Проте, для них значнішою подією було не раптове перетворення цього гарного юнака на труп, а те, що ніжні ручки світської дами поламали кований залізний прут перших грат входу. Отже, тільки но генеральний прокурор і граф Октав де-Бован виїхали в кареті пана де-Серізі, відвозячи його непритомну дружину, начальник, секретар і наглядач зібрались біля входу, проводжаючи пана Лебрена, тюремного лікаря, запрошеного для засвідчення смерті Люсьєна і по-

годження з „лікарем мертвих" того району, де жив цей нещасний молодий чоловік.

В Парижі „лікарем мертвих" називають лікаря, якому в кожній мерії доручається перевіряти смертні випадки і досліджувати їх причини.

З властивою йому гострістю погляду, пан де-Гранвіль визнав за потрібне для честі скомпромітованих родин скласти акт смерті Люсьєна в мерії, до якої належить набережна Малаке, де жив покійний, і перевезти його з квартири до церкви Сен-Жермен-де-Пре; тут мала відбутись похоронна відправа. Пан де-Шаржбеф, секретар пана де-Гранвіля, викликаний ним, дістав з цього приводу наказ. Люсьєна мали перенести вночі. Молодому секретареві доручили порозумітись безпосередньо з мерією, парафією і бюро похоронних процесій. Таким чином для світу Люсьєн помер нібито на волі, у себе дома, процесія повинна вирушити з його дому, його друзі мали бути запрошені на церемонію.

Отже, в ту хвилину, коли Камюзо з спокійною душею сідав за стіл з своєю честолюбною дружиною, начальник Консьєржері і пан Лебрен, тюремний лікар, стояли біля входу, ремствуючи на ламкість залізних прутів і силу закоханих жінок.

— Не можна зрозуміти,— казав лікар панові Го, прощаючись з ним,— яка нервова сила буває в людині, надмірно збудженої пристрастю. Динаміка і математика не мають ні визначень, ні розрахунків, щоб констатувати ці сили. От саме вчора я був свідком одного експерименту, що примусив мене здригнутись; він може пояснити грізну фізичну силу, тількищо виявлену цією дамочкою.

— Розкажіть мені про це,— сказав пан Го,— бо я схильний цікавитись магнетизмом; хоч я й не вірю в нього, але він мене інтригує.

— Лікар-магнетизер, бож серед нас є такі, що вірять у магнетизм,— провадив далі лікар Лебрен,— запропонував мені випробувати на мені самому одне явище, яке він мені описував і в якому я сумнівався. Я погодився, бо мене цікавило побачити на власні очі один із тих дивних нервових припадків, якими доводять існування магнетизму. Ось як це було. Я дуже хотів би знати, що сказала б наша Медична Академія, коли б її членів по черзі піддати тій дії, яка не лишає ніякої відтулини для недовірливості. Мій старий друг... Цей лікар,— пояснив Лебрен,— старик, переслідуваний факультетом за свої переконання з часів Месмера. Йому сімдесят чи сімдесят два роки, його звуть Бувар. Тепер це патріарх доктрини тваринного магнетизму.

Я немов син цього старигана, я завдячую йому своїм званням. Отже, старий і поважний Бувар пропонував мені довести, що нервова сила, збуджена магнетизмом, хоч і не безмежна, бо людина підлягає певним законам, але діє як ті сили природи, що їх абсолютні принципи не піддаються нашим вирахуванням.

„Так ось,— сказав він мені,— коли ти хочеш покласти свою руку в руку сомнамбули, яка в звичайному стані стиснула б її з певною незначною силою, то визнаєш, що в стані, який так безглуздо зветься сомнамбулічним, її пальці набувають сили і діють, наче кліщі в руках слюсаря.

„Отже, пане, коли я поклав свою руку в руку жінки, яка була не „приспана", бо Бувар відкидає цей вислів, а „ізольована", і коли старий наказав цій жінці стиснути мені щосили мою кисть, я попросив припинити це в ту хвилину, коли кров мало не бризнула з кінчиків моїх пальців. Бачите, який браслет я носитиму три місяці.

— От чорт!— сказав пан Го, дивлячись на кільцеподібне почервоніння, що скидалось на опік.

— Любий мій Го,— провадив далі лікар,— якби мою руку стиснуло залізне кільце, і слюсар загвинчував би його гайкою, я відчував би цей металевий обруч не так болісно, як відчував пальці тієї жінки; вони були наче із негнучкої сталі, і я певен, що вона могла потрощити мені кістки й відірвати руку від зап'ястка. Цей тиск, почавшись непомітно, тривав далі безперестанно весь час, додаючи нової сили до попередньої сили тиску. Одне слово, хірургічний турнікет діяв би не краще, ніж ця рука, що перетворилась на знаряддя муки. Отже, мені здається доведеним, що під впливом пристрасті, тобто волі, зосередженої в одній точці і доведеної до безмежної тваринної сили, подібно до різних видів електричної енергії, людина може скерувати всю свою життєву енергію в той чи той орган для нападу або опору... Ця дамочка під тиском розпачу спрямувала всю свою життєву силу в кисть руки.

— Треба чорт зна як багато сили, щоб переламати залізний кований прут,— сказав старший наглядач, похитуючи головою.

— Там був дефект!— зауважив пан Го.

— Щодо мене,— провадив лікар,— я не берусь визначати межі нервової сили. А втім, це та ж сама сила, яка дає змогу матерям, рятуючи своїх дітей, магнетизувати левів, спускатись під час пожежі по карнизах, де б і кішка навряд чи втрималась, переносити муки тяжких пологів. У цьому секрет спроб утечі в'язнів і каторжників. Межі

життєвих сил ще невідомі, вони залежать від могутності самої природи, і ми черпаємо їх з невідомих джерел.

— Пане,— тихенько сказав, підійшовши, наглядач на вухо начальникові, що проводив лікаря Лебрена до зовнішніх грат Консьєржері,— секретний номер другий каже, що він хворий, вимагає лікаря. Він каже, що вмирає,— додав наглядач.

— Справді? — сказав начальник.

— Та він хрипить! — відповів наглядач.

— П'ята година,— сказав лікар,— і я ще не обідав... А втім, я готовий, ходімо...

— Секретний номер два — це і є іспанський священик, якого підозрюють у тому, що він Жак Коллен,— сказав пан Го, звертаючись до лікаря,— це один із підслідних процесу, до якого був причетний отой нещасний молодий чоловік.

— Я його вже бачив сьогодні вранці,— відповів лікар.— Пан Камюзо викликав мене, щоб засвідчити стан здоров'я цього молодця, який, між нами кажучи, здоровісінький; він міг би розбагатіти, граючи роль Геркулеса в трупі мандрівних комедіантів.

— Він теж може захотіти вкоротити собі віку,— сказав пан Го.— Загляньмо вдвох у секретні камери, бо мені треба туди навідатись хоч би для того, щоб перевести його до пістолі. Пан Камюзо наказав звільнити цього дивного анонїма з секретної.

Жак Коллен, прозваний серед каторжників „Дурисмерть", якого тепер слід називати тільки його власним ім'ям, від часу свого повернення, з наказу Камюзо, до секретної камери відчував таку тривожну нудьгу, як ніколи за все своє життя, позначене стількома злочинами, трьома втечами з каторги і двома присудами суду присяжних. Хіба ця людина, в якій сконцентровано сили, життя, душа і пристрасті каторжника, яка являє собою їх найвищий вираз,— не є потворно-прекрасною через свою гідну собачої породи відданість до того, кого вона зробила своїм другом? Варта засудження, підла і жахлива з багатьох сторін,— хіба не стає вона через абсолютну відданість своєму кумірові настільки глибоко цікавою, що цей етюд, хоч і досить уже великий, здавався б незакінченим, урізаним, якби не розповісти про розв'язку цього злочинного життя після смерті Люсьєна де-Рюбампре? Запитуєш себе, чи буде жити після смерті маленької болонки її грізний товариш лев?

В реальному житті, в суспільстві, події так фатально чіпляються за інші події, що не відбуваються одна без

одної. Вода в річці утворює щось подібне до плинного помосту, і немає такої хвилі, хоч би яка вона була бурхлива, яка б вона не була висока,— щоб потужний виплеск її не згладився у водній масі, сильнішій завдяки швидкості своєї течії, ніж вир, що рухається разом з нею. Так само, як ви дивитесь у воду, що тече, і бачите в ній невиразні образи, ви, можливо, захочете виміряти тиск суспільної влади на вир, ім'я якого — Вотрен, подивитись, чи далеко розіб'ється ця бунтівнича хвиля, як закінчиться доля цієї справді дияволичної людини, прив'язаної до людства любов'ю? — Адже це божественне начало не легко гине в найбільш уражених гангреною серцях!

Мерзенний каторжник, що втілює в собі фантазію стількох поетів — Мура, лорда Байрона, Матюрена, Каналіса[96] (демон, який заволодів ангелом, притягши його в пекло, щоб відсвіжити пекло райською росою),— Жак Коллен,— коли добутися як слід до цього бронзового серця,—зрікся самого себе вже сім років. Його величезні здібності, поглинуті Люсьєном, працювали тільки заради Люсьєна, він втішався з його успіхів, з його кохання, з його честолюбства. Люсьєн був його видимою душею.

Дурисмерть наче з доручення обідав у Гранльє, прослизав у будуари вельможних дам, кохав Естер. Одне слово, він бачив у Люсьєні Жака Коллена, гарного, молодого, благородного, що мав заступити посаду посла.

Дурисмерть здійснив німецьку віру в можливість „роздвоєння" через моральне батьківство; це зрозуміють жінки, що справді кохали в своєму житті, що відчували, як їх душа переходить у душу коханого чоловіка, що жили його життям,— благородним або підлим, щасливим або нещасним, темним або уславленим,— не зважаючи на віддалення, відчували біль у ногах, коли він був поранений, відчували, коли він бився на дуелі, і, щоб сказати все одним словом, не мали потреби пересвідчуватись у зраді, щоб знати про неї.

Коли Жака Коллена знов відвели до його камери, він казав сам до себе: „Допитують хлопчика".

І цей чоловік, що вбивав з такою легкістю, як ремісник п'є,— тремтів.

„Чи мав він змогу побачитись з своїми коханками?— питав він сам себе.— Чи знайшла моя тітка отих проклятущих самиць? Ці графині, ці герцогині — чи діяли вони, чи зуміли затримати допит? Чи одержав Люсьєн мої інструкції? І якщо судилося йому бути допитаним, то як він поводитиметься? Бідолашна дитина, це ж я його призвів до цього. Той розбійник Паккар і та хитруща Європа зчи-

нили всю цю метушню, поцупивши сімсот п'ятдесят тисяч франків державною рентою, подарованих Нюсінженом Естер. Ці дві шельми примусили нас спіткнутись на останньому кроці; але вони дорого заплатять за цю штуку! Ще один день, і Люсьєн був би багатий! Він одружився б із своєю Клотільдою де-Гранльє. Я вже не мав би Естер на шиї. Люсьєн надто кохав цю дівчину, тим часом як він ніколи не полюбив би ту рятівну дошку — Клотільду... Ах, тоді хлопець належав би мені цілком. І подумати тільки, що наша доля залежить від одного погляду, від зніяковіння Люсьєна перед цим Камюзо, який усе бачить, якому не бракує хитрощів слідчого, бож коли він показав мені листи, ми обмінялись поглядами, взаємно зондуючи один одного, і він догадався, що я можу шантажувати коханку Люсьєна".

Монолог цей тривав три години. Тривога була така, що перемогла цей організм із заліза і купоросу. Жак Коллен, мозок якого немов запалився від шаленства, відчув таку жагучу спрагу, що непомітно для себе випив весь запас води в одному з двох бачків, які разом із дерев'яним ліжком становлять все умеблювання секретної камери.

„Коли він розгубиться, що з ним буде? — адже люба дитина не має сили Теодора..." — питав він себе, лягаючи на похідне ліжко, подібне до тих, що бувають на гауптвахтах.

Два слова про цього Теодора, про якого згадував Жак Коллен у цю критичну хвилину. Теодор Кальві, молодий корсіканець, засуджений, коли йому було вісімнадцять років, на все життя за одинадцять убивств, завдяки різним протекціям, купленим на ціну золота, зробився товаришем Жака Коллена по кайданах, з 1819 по 1820 рік. Остання втеча Жака Коллена, одна з найблискучіших його комбінацій (він вийшов переодягнений за жандарма, нібито ведучи до комісара Теодора Кальві, який ішов поруч з ним в одягу каторжника) — та надзвичайна втеча відбулася в порту Рошфор, де каторжники вмирають, як мухи, і де сподівались побачити кінець цих двох небезпечних осіб. Втікши разом, вони через випадковість втечі були змушені розлучитись. Теодора знов схопили й повернули на каторгу. Жак Коллен, добравшись до Іспанії і перетворившись там на Карлоса Еррeру, прямував у Рошфор шукати свого корсіканця, коли зустрів на берегах Шаранти Люсьєна. Героя бандитів і хащ, що йому Дурисмерть завдячував знанням італійської мови, він природно приніс у жертву цьому новому кумірові.

Життя з Люсьєном, юнаком, вільним від будьяких при-

судів, що мав на своєму сумлінні тільки незначні грішки, ставало перед ним — прекрасне й розкішне, як сонце літнього дня, а в житті з Теодором Жак Коллен не бачив іншої розв'язки, крім ешафоту після ряду неминучих злочинів.

Думка про нещастя, що сталось у наслідок слабості Люсьєна, який розгубився від режиму секретної камери, набула в уяві Жака Коллена велетенських розмірів. І, припускаючи можливість катастрофи, цей нещасний відчув, як очі його зрошуються слізьми,— явище, що не повторювалося з ним жодного разу з самого дитинства.

„В мене, напевне, жорстока гарячка,— сказав він сам до себе,— і можливо, що коли я викличу лікаря і запропоную йому значну суму, він дасть мені змогу зв'язатися з Люсьєном".

В цей час наглядач приніс підслідному обід.

— Це даремно, сину мій, я не можу їсти. Скажіть панові начальникові тюрми, щоб він прислав до мене лікаря. Мені погано, і я гадаю, що це моя остання година.

Почувши гортанні звуки хрипіння, якими каторжник супроводив свої слова, наглядач кивнув головою і вийшов. Жак Коллен несамовито вхопився за цю надію, але коли побачив, що до камери ввійшов лікар у супроводі начальника, він зрозумів, що його спроба не вдалась і байдуже чекав наслідків відвідування, простягши лікареві руку для визначення пульсу.

— В пана гарячка,— сказав лікар панові Го,— але це та ж сама гарячка, яку ми констатуємо в усіх підслідних і яка,— сказав він на вухо лжеіспанцеві,— для мене завжди є доказом якоїсь злочинності.

В цей час начальник, якому генеральний прокурор дав для передачі Жакові Коллену лист, написаний Люсьєном, залишив лікаря й підслідного в присутності наглядача і пішов по цей лист.

— Пане,— сказав Жак Коллен лікареві, бачивши, що наглядач стоїть біля дверей, і не розуміючи, чого вийшов директор,— я не пошкодую тридцяти тисяч франків за те, щоб мати змогу передати Люсьєнові де-Рюбампре п'ять рядків.

— Я не хочу грабувати вас,— сказав лікар Лебрен,— ніхто в світі не може мати стосунків з ним.

— Ніхто? — сказав Жак Коллен, остовпівши.— Чому ж?

— Та ж він повісився...

Ніколи тигр, побачивши, що його малят викрадено, не розтинав повітря в джунглях Індії таким жахливим криком,

як крик Жака Коллена; він скочив на ноги, немов тигр на свої лапи, кинувши на лікаря погляд, палючий, як блискавка, коли вона спадає на землю; потім він схилився на своє похідне ліжко, кажучи:

— О, сину мій!

— Бідолаха! — скрикнув лікар, схвильований цією жахливою силою природи.

І справді, цей вибух викликав таке ослаблення, що слова „О, сину мій" були вимовлені наче шепотом.

— Цей теж устругне штуку? — спитав наглядач.

— Ні, це неможливо! — проводив Жак Коллен, підвівшись і дивлячись згаслими очима на обох свідків цієї сцени.— Ви помиляєтесь, то не він. Ви не роздивились як слід. Не можна повіситись у секретній камері. Дивіться, як би я міг повіситись тут? Весь Париж відповідає мені за це життя! Бог повинен віддати мені його!

Наглядач і лікар були приголомшені в свою чергу, хоч уже давно ніщо не могло здивувати їх. Увійшов пан Го, тримаючи в руці лист Люсьєна. Побачивши начальника, Жак Коллен, знесилений буйним вибухом страждання, здавалось, заспокоївся.

— Ось лист, що його доручив мені передати вам пан генеральний прокурор, дозволивши, щоб ви одержали його нерозпечатаним,— зазначив пан Го.

— Це від Люсьєна? — спитав Жак Коллен.

— Так, пане.

— Невже правда, пане, що цей юнак?..

— Помер,— казав далі директор.— Навіть якби пан лікар і був тут, то, на жаль, він усе ж прийшов би надто пізно... Цей юнак помер там... в одній із „пістолей"...

— Чи не можу я побачити його на власні очі? — боязко спитав Жак Коллен,— чи не дозволите ви батькові оплакати свою дитину?

— Якщо хочете, ви можете зайняти його кімнату, бо я маю наказ перевести вас в одну з „пістолей". Ви звільняєтесь із секретної, пане.

Підслідний повільно переводив свої очі, позбавлені вогню й життя, з начальника на лікаря. Жак Коллен немов запитував їх, підозрюючи якусь пастку і не наважуючись вийти.

— Коли ви хочете побачити тіло,— сказав лікар,— то не гайте часу, бо його мають відвезти сьогодні вночі...

— Якщо ви маєте дітей, панове,— сказав Жак Коллен,— то зрозумієте мою нетямущість, я ледве щонебудь розумію... Цей удар був для мене значно гіршим, ніж смерть; але ви не можете зрозуміти того, що я кажу. Ви не батьки або,

коли батьки, то це все... а я разом з тим і мати!.. Я... я божевільний... я це почуваю.

Простуючи переходами, де непорушні двері відчиняються тільки перед начальником тюрми, можна швидко пройти з секретних камер у „пістолі". Ці два ряди житлових приміщень відокремлені підземним коридором, утвореним двома дуже товстими мурами, що підтримують склепіння, на яке спирається галерея будинку суду — так звана торговельна. Отже, Жак Коллен у супроводі наглядача, який вів його під руку, при чому попереду йшов начальник, а ззаду — лікар, за кілька хвилин добрався до камери, де спочивало тіло Люсьєна, покладене на ліжко.

Побачивши це, він припав до тіла й притулився до нього в безнадійних обіймах; сила і пристрасний надпорив його руху примусили здригнутись трьох свідків цієї сцени.

— Ось,— сказав лікар начальникові,— приклад того явища, про яке я вам казав. Дивіться! Цей чоловік розтрощить мертве тіло, а ви не знаєте, що таке труп — це ж камінь...

— Залишіть мене тут...— сказав Жак Коллен згаслим голосом;— мені не довго дивитися на нього, його заберуть у мене, щоб...— він спинився на слові „поховати".

— Ви дозволите мені взяти щонебудь напам'ять у моєї любої дитини? Будьте ласкаві, пане, відріжте ви самі для мене,— сказав він лікареві Лебрену,— кілька прядок його волосся, бо я не можу...

— Це, напевне, його син!— сказав лікар.

— Ви думаєте?— спитав начальник з глибоким сумнівом, що на хвилину викликав у лікаря задумливість.

Начальник сказав наглядачеві залишити підслідного в цій камері і відрізати кілька прядок волосся з голови сина для гаданого батька, перше ніж прийдуть по мертве тіло.

В Консьєржері о пів на шосту в травні можна легко прочитати лист, не зважаючи на залізні грати і дротяні сітки, якими загорожують вікна. Отже, Жак Коллен прочитав по складах цей жахливий лист, тримаючи руку Люсьєна в своїй.

Немає такої людини, яка могла б десять хвилин тримати грудку льоду, міцно стискаючи її в руці. Холод з смертельною швидкістю передається до джерел життя. Але дію того жахливого холоду, що впливає як отрута, ледве можна порівняти з дією, що справляє на душу задубіла й льодова рука мерця, коли держиш її отак, стиснувши в своїй руці. Тоді смерть промовляє до життя, вона розповідає свої похмурі таємниці, що вбивають чимало почуттів; бо, хіба змінитись для почуття не те саме, що й умерти?

Якщо ми перечитаємо разом з Жаком Колленом лист Люсьєна, це передсмертне писання, воно видасться нам тим, чим воно було для цієї людини — чашею отрути.

„Абатові Карлосу Еррері.

Мій любий абат! від вас я мав тільки благодіяння, і я вас зрадив. Ця мимовільна невдячність убиває мене, і коли ви читатимете ці рядки, мене вже не буде. Вас не буде тут, щоб урятувати мене.

Ви дали мені повне право, якщо я вважатиму це за корисне, занапастити вас, кинувши на землю, немов недокурок сигари. Але я розправився з вами по-дурному. Звабленний хитрим запитанням судового слідчого, ваш духовний син, той, кого ви усиновили, перекинувся, щоб вийти з труднощів, на бік тих, хто хоче за всяку ціну вас знищити, надавши правдоподібності вашій тотожності,— я знаю, неможливій,— з французьким злочинцем. Цим усе сказано.

Між людиною вашої сили і мною, з якого ви хотіли зробити значнішу особу, ніж я міг бути, зайвими були б безглузді ніжності в хвилину останньої розлуки. Ви хотіли зробити мене могутнім і славетним, ви кинули мене в безодню самогубства, ось і все. Давно вже чую я над собою шум широких крил запаморочення.

Як ви колись казали, є нащадки Каїна і є нащадки Авеля: Каїн це у великій драмі людства — повстання. Ви походите від Адама саме по цій лінії; диявол і далі надихав її вогнем, кинувши першу іскру його у Єву. Серед демонів цього покоління час від часу грапляються жахливі, з широкими замислами душі; в них концентруються всі людські сили, і вони подібні до тих неспокійних тварин пустині, що їх життя потребує безмежних просторів. Такі люди небезпечні в суспільстві так само, як леви були б небезпечні в Нормандії: вони потребують поживи, вони жеруть звичайних людей і поїдають гроші дурнів. Ігри їх такі рисковані, що нарешті вони вбивають нещасного собаку, з якого зробили собі товариша, ідола. Якщо бог того захоче, ці таємничі істоти стають Моісеєм, Атіллою, Карлом Великим, Магометом або Наполеоном; проте, коли він залишає ці велетенські знаряддя іржавіти на дні океану якогонебудь покоління, то вони стають лише Пугачовим, Фуше, Лувелем або абатом Карлосом Еррерою. Обдаровані безмежною владою над ніжними душами, вони їх притягають і розтоптують. Це велично,

це прекрасно в своєму роді. Це отруйна барвиста квітка, що зваблює дітей у лісі. Це поезія зла. Такі люди, як ви, повинні жити в печерах і не виходити з них. Ти примусив мене жити цим велетенським життям, і ось мої життєві рахунки закінчені. Отже, я можу витягти голову з гордієвих вузлів твоєї політики, щоб вкласти її в мертву петлю мого галстука.

Щоб виправити свою помилку, я передаю генеральному прокуророві спростування мого свідчення. Ви зумієте використати цей документ.

Згідно з заповітом, складеним по формі, вам передадуть, пане абат, гроші, що належать вашому орденові; ви дуже необережно витрачали їх ради мене в наслідок батьківської ніжності, яку ви до мене відчували.

Отже, прощайте, велична статує Зла і Порока. Прощайте ви, хто був би на доброму шляху чимсь більшим, ніж Хіменес, ніж Рішельє. Ви додержали своєї обіцянки: я знов зробився тим, чим був на березі Шаранти, після того як завдяки вам зазнав чар якоїсь мрії. Але, на нещастя, це вже не річка моєї батьківщини, де я мав потопити грішки своєї юності. Це — Сена, і я в оцій дірі, в закуті Консьєржері.

Не шкодуйте за мною: моя зневага до вас дорівнюється моєму захопленню.

Люсьєн".

„Заява

Я, нижчепідписаний, заявляю, що цілком спростовую все, що міститься в допиті, який сьогодні вчинив мені пан Камюзо.

Абат Карлос Еррера звичайно називав себе моїм духовним батьком, і я, очевидно, помилково зрозумів це слово, вжите суддею в іншому розумінні, безперечно, через непорозуміння.

Я знаю, що з політичною метою та для того, щоб знищити таємниці, які стосуються кабінетів Іспанії і Тюільрі, темні агенти дипломатії намагаються видати абата Карлоса Ерреру за каторжника, на ім'я Жак Коллен; проте, абат Карлос Еррера не робив мені з цього приводу ніяких признань, крім того, що він намагався одержати докази смерті або існування цього Жака Коллена.

Консьєржері, 15 травня 1830.

Люсьєн де-Рюбампре".

Близько першої години після півночі, коли прийшли виносити тіло, Жак Коллен стояв на колінах перед ліжком; лист лежав на підлозі, очевидно, випущений з руки так само, як самогубець випускає з руки пістоль, що вбив його. Але нещасний все ще держав руку Люсьєна в своїх складених руках і молився.

Побачивши цю людину, носії на хвилину спинились, бо він скидався на одну з отих, що вічно стоять на колінах, кам'яних фігур, вирізьблених генієм середньовічних майстрів. Цей лжесвященик, з очима прозорими як у тигра, задубілий у своїй надприродній непорушності, викликав таку пошану в цих людей, що вони лагідно попросили його встати.

— Навіщо?— боязко спитав він.

Відважний Дурисмерть став кволим, як дитина.

Начальник показав це видовище панові де-Шаржбефу, і той, пройнявшись пошаною до такого горя і вірячи, що Жак Коллен — батько, пояснив йому наказ пана де-Гранвіля щодо відправи і похорону Люсьєна, якого неодмінно треба було перенести до його квартири на набережну Малаке, де його вже чекало духовенство, щоб молитися цілу ніч.

— Я пізнаю великодушність цього судді,— скрикнув каторжник смутним голосом.— Скажіть йому, пане, що він може покластись на мою вдячність... Так, я маю змогу зробити йому великі послуги. Не забудьте цієї фрази, вона для нього надзвичайно важлива. Ах, пане! дивні зміни відбуваються в серці людини, яка сім годин плакала над такою дитиною... Адже я не побачу його більше!

Кинувши на Люсьєна довгий погляд матері, в якої вириває тіло її сина, Жак Коллен зів'яв усім тілом. Побачивши, як беруть труп Люсьєна, він застогнав так, що носії поспішили вийти.

Секретар генерального прокурора і начальник тюрми вже залишили це видовище.

Що сталося з цією бронзовою натурою, що її рішучість була швидка, як погляд, в якої думка і дія вихоплювались, неначе єдина блискавка, в якої нерви, загартовані трьома втечами й трьома каторгами, набули металевої байдужості дикуна? Залізо не витримує надмірного клепання або повторного тиску; його непроникливі молекули, очищені людиною, ставши одноцільними, роз'єднуються, і метал, хоч і не розплавлений, вже не має попередньої властивості опору. Ковалі, слюсарі й інструментальники, всі робітники, що постійно працюють з цим металом, змальовують тоді його стан технічним словом: „мочене залізо"— кажуть вони,

вживаючи слово, яке спеціально застосовується до конопель, що розпадаються через вимочування. Так ось, людська душа, або, якщо хочете, потрійна енергія тіла, серця і розуму, перебуває в стані, аналогічному станові заліза після певних повторних ударів. З людьми тоді буває те, що буває із залізом та з коноплями,— вони „мочені". Наука, правосуддя і публіка шукають тисячі причин жахливих катастроф, спричинених на залізницях зламанням якогось залізного бруса,— найжахливіший приклад це катастрофа в Бельвю; — проте, ніхто не спитав поради у справжніх знавців цієї справи, ковалів, які всі скажуть — „залізо було мочене!" Цієї небезпеки не передбачити. Метал, що став ламким, і метал ще міцний — однакові на вигляд.

Саме в такому стані духівники і судові слідчі часто викривають великих злочинців. Жахливі переживання в суді присяжних і під час „туалету" майже завжди спричиняються навіть у найміцніших натур до подібного розладу нервового апарату. Тоді з наймічніше замкнених уст злітають признання, найтвердіші серця ламаються; і це,— дивна річ,— саме в ту хвилину, коли признання марні, коли ця передсмертна слабість зриває з людини ту маску невинності, яка завжди непокоїть правосуддя; адже правосуддя непокоїться, коли засуджений вмирає, не признавшись у злочині.

Наполеон пережив такий розлад усіх людських сил на полі бою при Ватерлоо.

О восьмій годині ранку, коли наглядач „пістолей" увійшов до камери, де був Жак Коллен, то побачив що він був блідий, але спокійний, наче людина, що знов стала сильною в наслідок свого непохитного вирішення.

— Час іти на двір,— сказав ключар,— ви вже три дні під замком, можете, якщо хочете, подихати свіжим повітрям і пройтись.

Жак Коллен, що поринув у думки, зовсім не цікавлячись собою, дивлячись на себе, як на одяг без тіла, як на дрантя,— не підозрівав ні про пастку, яку розставляв йому Бібі - Люпен, ні про важливість своєї прогулянки. Нещасний вийшов машинально, попростував коридором, що тягнеться вздовж камер, зроблених у карнизах розкішних аркад палацу французьких королів; вони підпирають так звану галерею Людовіка Святого, крізь яку тепер проходять до різних відділів касаційного суду. Цей коридор сполучається з коридором „пістолей", і,— обставина гідна уваги,— камера, в якій був ув'язнений Лувель, один із найуславленіших царевбивців, розташована в правому кутку, утвореному коліном обох коридорів. Під гарненьким кабінетом в башті

Бонбек ідуть кручені сходи, до яких виходить цей темний коридор; підслідні, ув'язнені в пістолях або в інших камерах, сходять цим коридором до двору.

Всі арештанти — ті підсудні, що мають стати перед судом присяжних, і ті, що вже ставали перед ним, підслідні, які вже перебувають не в секретній, нарешті всі в'язні Консьєржері прогулюються в цьому тісному забрукованому просторі протягом кількох годин, зокрема влітку, вранці. Цей дворик — передпокій ешафоту або каторги,— одним кінцем упирається в них, а другим зв'язаний з суспільством через жандарма, кабінет слідчого або суд присяжних. Отже, вигляд його ще більше заморожує душу, ніж ешафот. Ешафот може стати п'едесталом для переходу на небо; але дворик — це нагромадження всіх мерзот земних, з яких не вийти.

Хай це буде дворик у Ла-Форс або Пуассі, в Мелені або Сент-Пелажі,— дворик всюди є двориком. Все тут повторюється з абсолютною тотожністю, аж до кольору стін,— височини і простору. Тому „Етюди звичаїв" не виправдали б своєї назви, якби тут не було подано найточнішого опису цього паризького пандемоніуму.

Під могутнім склепінням, що підтримує залу засідань касаційного суду, в четвертій аркаді є камінь; на ньому, як кажуть, Людовік Святий розподіляв колись милостиню, а в наші часи він править за стіл для продажу їжі і напоїв підслідним. Отже, як тільки дворик відчиняється для в'язнів, усі скупчуються навколо цього каменя з арештантськими ласощами — горілкою, ромом та іншим.

Дві перші аркади з боку дворика, розташованого проти розкішної візантійської галереї, єдиного залишка від краси палацу Людовіка Святого, зайняті приймальнею, де радяться між собою адвокати й обвинувачені і куди в'язні дістаються крізь жахливий подвійний гратчастий прохід між величезними залізними прутами, що міститься в просвіті третьої аркади. Цей подвійний прохід скидається на ті проходи, які нашвидку влаштовують з допомогою рогачок біля театру, щоб стримувати „хвіст" у дні великого успіху вистави. Приймальня, розміщена в кінці величезної зали біля теперішнього гратчастого входу до Консьєржері, колись освітлювалась душниками, але тепер проробили вікна з шибками з боку входу, і таким чином є змога наглядати за адвокатами, що радяться з своїми клієнтами. Це новозаведення було викликане тим, що гарні жінки, мовляв, надто спокушали своїх захисників. Невідомо, справді, до чого може дійти мораль!.. Ці запобіжні заходи скидаються на ті наперед складені запитальники для сповіді, які псують чисту

уяву міркуванням про невідомі мерзоти. В цій же таки приймальні відбуваються побачення родичів і друзів з в'язнями, підсудними або арештантами.

Тепер зрозуміло, що таке дворик для двох сотень в'язнів Консьєржері: це їх сад, сад без дерев, без землі, без квітів,— одне слово — дворик без будьяких додатків. Приймальня і камінь Людовіка Святого, на якому розподіляються дозволені їжа і напої, становлять єдиний можливий спосіб сполучення з зовнішнім світом.

Хвилини, проведені в дворику,— єдині, коли в'язень перебуває на свіжому повітрі і в товаристві. Щоправда, в інших тюрмах в'язні збираються в майстернях для праці. Але в Консьєржері не можна нічого робити, хібащо перебуваєш у „пістолі". Проте, тут усі розуми заклопотані драмою суду присяжних, бо в „пістоль" потрапляють тільки під час слідства або суду. Двір цей становить жахливе видовище, його не можна собі уявити, треба його хоч раз побачити.

Насамперед, щось із сто підсудних чи підслідних, скупчені на площі у сорок метрів завдовжки на тридцять завширшки, аж ніяк не являють собою добірного товариства. Ці нещасні, в більшості своїй із нижчих верств, погано одягнені; обличчя їх вульгарні або огидні, бо злочинець із вищих соціальних сфер є, на щастя, дуже рідким винятком. Лихварство, фальшування або злісне банкрутство (єдині злочини, що можуть привести сюди „статечних" людей) — користуються, зрештою, привілеєм „пістолі", і підсудний у такому разі майже ніколи не виходить із своєї камери.

Це місце прогулянки, огороджене прекрасними й грізними чорнуватими мурами, колонадою, поділеною на камери, фортифікаційними укріпленнями з боку набережної, а з півночі — гратчастими камерами „пістолей", що охороняються уважними наглядачами,— це місце заповнене стадом огидних злочинців, які не довіряють один одному,— викликає смуток самим своїм розташуванням; але воно вас лякає, коли ви побачите себе в центрі уваги всіх цих поглядів, сповнених ненависті, цікавості, розпачу, коли ви побачите себе віч-на-віч з отими збезчещеними створіннями. Ніякої радості! Все темне,— місце і люди! Все німе — стіни і сумління! Все згубне для нещасних; вони не наважуються довіритись один одному, хібащо в разі дружби, похмурої, як каторга, що породила її. Поліція, наглядаючи за ними, отруює їм повітря, псує все, аж до потиску рук двох друзів-злочинців. Злочинець, зустрівши тут найкращого свого друга, не знає,

чи не розкаявся цей останній, чи не виказав він чогонебудь, рятуючи своє життя. Ця небезпечність, це побоювання „псири" псує оту облудну свободу в дворику. На жаргоні в'язнів „псира" — це шпиг, який удає, що над ним тяжить погана справа; спритність його, що стала прислів'ям, полягає в тому, щоб примусити вважати себе за „друга". На жаргоні „друг" це означає — заслужений злочинець, викінчений злочинець, що здавна порвав з суспільством, хоче лишатись злочинцем усе своє життя і ні за яку ціну не зраджує законів „вищої хеври" *.

Злочин і божевілля до певної міри схожі одне на одного. Бачити в'язнів Консьєржері в дворику чи божевільних у саду якоїсь психіатричної лікарні — це однаково. І ті і ті прогулюються, уникаючи один одного, обмінюючись між собою поглядами, принаймні, дивними, іноді лютими, залежно від того, що саме спаде їм на думку, ніколи не веселими або спокійними, бо вони знають або бояться один одного. Чекання вироку, докори совісті, страх надають в'язням, що гуляють у дворику, неспокійного й розгубленого виразу божевільних. Тільки викінчені злочинці мають упевненість, схожу на спокій чесного життя, на щирість чистого сумління.

Оскільки людина з середніх класів становить тут виняткове явище, а сором примушує залишатись у своїх камерах тих, кого сюди привів злочин, то звичайні відвідувачі дворика одягнені, як люди з робітничого класу. Блуза, сорочка, плисова куртка — переважають. Цей грубий або забруднений одяг, що гармонує з вульгарними або похмурими обличчями, з грубими манерами, хоч і дещо пом'якшеними в наслідок сумних думок, що опановують в'язнів,— все, аж до тиші цього місця, викликає жах або огиду у відвідувача, якому висока протекція дала рідку нагоду вивчати Консьєржері.

Так само, як анатомічний кабінет з восковими моделями ганебних хвороб робить приведеного туди юнака доброчесним, схиляючи його до чистого й святого кохання, так само й вигляд Консьєржері, зокрема дворика, заповненого людьми, засудженими до каторги, до страти, до якоїнебудь ганебної кари,—викликає побоювання перед людським правосуддям у тих, хто не здатний боятися божого суду, голос якого гучно промовляє до сумління, і робить їх надовго чесними людьми.

В'язні гуляли в дворику, коли Жак Коллен зійшов туди; а що вони мають стати акторами вирішальної сцени

---

* Таємне товариство злочинців.

в житті Дурисмерті, то не буде зайвим змалювати кілька головних постатей цього жахливого зібрання.

Тут, як скрізь, де зібрались люди, так само, як у школі — панує сила фізична і сила моральна. Отже, тут, як і на каторзі, аристократія — це карні злочинці. Той, хто рискує головою, має першість серед усіх інших. Зрозуміло, що дворик — це школа карного права, його викладають там значно краще, ніж на площі Пантеону. Звичайний жарт полягає в тому, щоб повторювати драму суду присяжних, вибирати голову, присяжних, членів прокуратури, адвоката і провадити судовий процес. Цей жахливий фарс, звичайно, розігрується на тему якогонебудь уславленого злочину. В той час на порядку денному в суді присяжних була велика карна справа — жахливе вбивство пана і пані Кротта, колишніх фермерів, батька і матері нотаріуса, що переховували в себе, як виявила ця злощасна справа, вісімсот тисяч франків золотом. Одним із винуватців цього подвійного вбивства був славетний Данпон, на прізвище Лапурай, звільнений каторжник; його протягом п'яти років не могла схопити поліція, хоч як наполегливо розшукувала, бо він мав сім чи вісім різних імен. Переодягання цього негідника були такі досконалі, що він два роки просидів у тюрмі під ім'ям Дельсука, одного з своїх учнів, славетного злодія, який чинив злочини, що ніколи не виходили из сфери компетенції виправного суду. З часу виходу з каторги Лапурай вчинив уже третє вбивство. Певність смертного вироку, так само як і гадане багатство Лапурая, робили його предметом жаху і захоплення серед в'язнів; жодного шага з украденого ним капіталу не могли знайти. Не зважаючи на липневі події 1830 року, ще й тепер згадується жах, викликаний в Парижі цим сміливим злочином, який можна порівняти хібащо з крадіжкою медалей з національної Бібліотеки, бо нещасна схильність нашого часу все зводити до цифр робить убивство тим разючішим, чим більша вкрадена сума.

Лапурай, маленький, сухий і худорлявий чоловічок з обличчям куниці, сорока п'яти років, одна з уславлених осіб трьох каторг, де він перебував не один раз з дев'ятнадцяти років, близько знав Жака Коллена; далі ми побачимо, чому саме. Два інші каторжники, переведені з Ла-Форс до Консьєржері добу тому разом з Лапураєм, відразу визнали і примусили визнати цілий дворик похмуре владарювання „друга", приреченого на ешафот. Один із цих каторжників, на ім'я Селер'є, на прізвище „Овернець", „батько Ралло", „Тачечник", що звався в товаристві „Ви-

щої хеври" „Шовковинкою", завдяки спритності, з якою він вислизав із смертельної небезпеки,— був одним із колишніх довірників Дурисмерті.

Дурисмерть дуже підозрював Шовковинку в тому, що той грає подвійну роль, бувши одночасно членом ради „Вищої хеври" і одним із наймитів поліції; тому саме йому він приписав свій арешт у пансіоні Воке в 1819 році. Селер'є, якого ми зватимемо Шовковинкою (так само, як Данпон зватиметься Лапураєм), обвинувачений в утечі, разом з тим був причетний до великих крадіжок, хоч і без пролиття жодної краплі крові; ці злочини мали повернути його на каторгу щонайменше на двадцять років. Другий каторжник, на ім'я Рігансон, являв, укупі з своєю жінкою, на прізвище „Біффа", одну з найжахливіших родин „Вищої хеври". Рігансон, що був у незгоді з правосуддям з найніжнішого віку, мав прізвище „Біффон". Біффон був самцем Біффи, бо для „Вищої хеври" нема нічого святого. Ці дикуни не поважають ні закону, ні релігії, нічого, навіть природничих наук, пародіюючи, як ми бачили, їх священну номенклатуру.

Тут треба зробити відступ, бо вихід Жака Коллена на двір, його поява серед ворогів, дуже добре підготована Бібі-Люпеном і судовим слідчим, цікаві сцени, які мали відбутись,— все це було б неймовірним і незрозумілим, без деяких пояснень щодо світу злодіїв і каторжників, його законів, звичаїв і особливо — його мови, страшна поезія якої потрібна в цій частині оповідання. Отже, насамперед кілька слів про мову шулерів, шахраїв, злодіїв і вбивць,— так зване „арго". Література останніми часами застосувала її з таким успіхом, що не одне слово з цього чудного словника злітає з рожевих уст молодих жінок, звучить під роззолоченими стелями, звеселяє принців, які частенько визнавали, що вони вже „згоріли". Ми повинні сказати, хоч це, можливо, здивує багатьох, що немає мови енергійнішої, колоритнішої, ніж мова цього підземного світу, який з часу виникнення імперій і столиць, роїться в льохах, у кублах, у „третьому споді" суспільства, якщо вжити цей меткий і жвавий вислів драматичного мистецтва. Хіба світ — не театр? „Третій спід"— це останній льох, зроблений під помостом Опери, де містяться машини, машиністи, рампа, привиди, сині чорти, яких виригає пекло, і т. ін.

Кожне слово цієї мови є брутальним, геніальним і жахливим образом. Штани звуться „шкери". Не будемо цього пояснювати. На арго не кажуть „спати", а „кімати". Зверніть увагу, як енергійно цей вислів відтворює сон, власти-

вий загнаний, втомлений, недовірливий тварині, що зветься злодієм, яка тільки но відчує безпеку, падає і скочується в прірву глибокого потрібного їй сну під широкими крилами підозріння, що чатує на неї весь час. Страшний сон, подібний до сну дикого звіра, що спить і хропе, але вуха його настовбурчені з перестороги.

Все дике в цій говірці. Склади, що починають або закінчують слова,— терпкі і чудні. Жінка — це „хмара". Яка поезія! Солома — „боський пух". Слово „північ" відтворюється такою перифразою: „б'є дванадцять стуканців".

Хіба це не кидає в дрож? „Прополоскати комірку" означає — „обікрасти кімнату". Хіба можна порівняти вислів — „лягати спати" із висловом „злиняти" — змінити шкіру? Яка жвавість образів! „Грати в доміно" означає — їсти. Як їдять переслідувані люди?

А втім, арго розвивається, воно йде слідом за цивілізацією, збагачується новими висловами при кожному новому винаході. Картоплю, створену і розповсюджену Людовіком XVI і Пармантьє, арго відразу вітає слівцем „свинячий апельсин". Тільки но було винайдено банкноти, каторга називає їх „підгарачені шуршики" — від імени Гара́, касира, який їх підписує. „Шуршики"! Чи не чуєте ви шелесту шовковистого паперу? Тисячофранковий банкнот — це „шуршій". Банкнот у п'ятсот франків — „шуршиха". Каторжники охрестять — того й чекайте — стофранкові і двохсотфранкові банкноти якимнебудь чудним ім'ям.

В 1790 році Гільйотен[97] винайшов, в інтересах людства, майстерне механічне приладдя, що розв'язує всі проблеми страти. Негайно каторжники, колишні галерники, розглядають це механіче приладдя, поставлене на межі старого монархічного режиму і кордонах нового правосуддя; вони називають його „абатство Вхід-не-без-досади". Вони вивчають кут, описуваний стальним лезом, і змальовують його дію дієсловом „косити". Коли тільки подумати, що каторга зветься „левада",— справді, лінгвісти повинні відчути захоплення перед створенням цих жахливих „вокабулів", як сказав би Шарль Нодьє[98].

Крім того, треба визнати за арго велику давність. В ньому одну десяту складають слова романського походження, що одну десяту — слова старовинної гальської мови Рабле. Effondrer (проламувати), otolondrer (набридати), cambrioler (все, що робиться в кімнаті), aubert (гроші), gironde (красуня, назва річки по-провансальському), fouillousse (кишеня)— належать до мови XIV і XV століття. Слово affe — замість „життя" — найстародавніше. Турбу-

вати affe — створює слово affres („жах") — звідки affreux (жахливий) — буквально це означає „те, що турбує життя", і т. ін.

Принаймні, сто слів з арго належать до мови Панурга, який в творі Рабле символізує народ, адже це слово складено з двох грецьких слів, що означають укупі: „той, хто все робить". Наука змінює обличчя цивілізації залізницями, а арго вже назвало їх „жива каталка".

Назва голови, коли вона ще на плечах, — „сорбоина" — свідчить про стародавнє джерело цієї мови, про яку згадується в найдавніших романістів, як Сервантес, як італійські новелісти і Аретіно. Дійсно, завжди „хмара" — героїня стількох старих романів, була покровителькою, подругою, втіхою для шулера, злодія, грабіжника, шахрая, торбохвата.

Проституція і злодійство це дві форми — чоловіча і жіноча — протесту природного стану проти соціального стану. Тому філософи, сучасні новатори гуманісти, за якими слідом ідуть комуністи й фур'єристи, приходять несвідомо для себе до двох висновків: проституція і злодійство. Злодій не ставить під запитання в софістичних книгах власність, спадковість, соціальні гарантії; він їх просто скасовує. Для нього злодіячити — означає входити у володіння своїм майном. Він не заперечує шлюбу, не обвинувачує його, не вимагає в друкованих утопіях тієї взаємної згоди, тієї близької спорідненості душ, якої не можна узагальнювати. Він завзято кохається, і молот необхідності безперервно склепує ланки цього любовного зв'язку. Сучасні новатори пишуть нудні, тягучі і туманні теорії або філантропічні романи; а злодій діє на практиці. Він яскравий, як факт, логічний, як удар кулаком. А який стиль!..

Ще одне спостереження. Світ повій, злодіїв і вбивць, каторги і тюрми становить населення в приблизно шістдесят - вісімдесят тисяч осіб жіночої й чоловічої статі. Не можна нехтувати цим світом, змальовуючи наші звичаї, відтворюючи в літературі наш соціальний лад. Правосуддя, жандармерія і поліція мають майже таку саму кількість службовців — хіба це не дивно? Цей антагонізм людей, з яких одні втікають, другі шукають, становить величезний поєдинок, надзвичайно драматичний, змальований у цьому етюді. З крадіжками і продажем публічних жінок справа стоїть так само, як з театром, поліцією, духовенством і жандармерією. Ці шість професій накладають на людину незгладні риси. Вона вже не може бути нічим іншим. Стигмати божественного служителя церкви так само непорушні,

як і стигмати військового. Так само стоїть справа і з іншими професіями, що становлять могутню опозицію, протистоять цивілізації. Ці разючі ознаки — дивні, своєрідні, специфічні — дуже легко дозволяють впізнати публічну дівку і злодія, вбивцю і звільненого каторжника, що ці останні для своїх ворогів,— шпига і жандарма,— те саме, що й дичина для мисливця; вони мають на собі непохибні ознаки поводження, манери, кольору обличчя, поглядів, барв, пахощів, взагалі — „властивостей". Звідси — ота глибока наука переодягання у знаменитостей каторги.

Ще одне слово про конституцію цього світу, який стає таким загрозливим через скасування тавра, пом'якшення кар і безглузду поблажливість присяжних. Справді, через двадцять років Париж буде оточений армією в сорок тисяч звільнених каторжників, бо департамент Сени з його півторамільйонним населенням,— це єдине місце у Франції, де ці нещасні можуть ховатись. Для них Париж — те саме, що для диких звірів відвічний ліс.

„Вища хевра", що є для цього світу власним Сен-Жерменським передмістям, власною аристократією, перетворилась у 1816 році, в наслідок замирення, яке поставило під запитання стільки існувань, на асоціацію так званих „великих фананделів", де об'єднались найуславленіші ватажки банд і кілька відважних людей, що не мали на той час ніяких засобів для існування. Слово „фананделі" означає водночас — брати, друзі, товариші. Всі злодії, каторжники, в'язні — фананделі. Понад двадцять років великі фананделі — вершки „Вищої хеври" були касаційним судом, академією, палатою перів цього народу. Всі великі фананделі мали свої приватні гроші, спільні капітали і своєрідний побут. Вони були зобов'язані взаємно допомагати один одному в скруті, всі вони знали один одного. Не зважаючи на всякі хитрощі і спокуси поліції, всі вони мали власну хартію, власні паролі і перепустки.

Ці герцоги й пери каторги складали з 1815 по 1819 рік уславлене товариство „Десяти тисяч" (див. „Батько Горіо") назване так за договором, за яким не дозволялось ніколи розпочинати справи менші ніж на десять тисяч здобичі. Саме останнього часу, в 1829 і 1830 роках, виходили з друку мемуари, де одна із славетних осіб карної поліції зазначала склад цього товариства та імена його членів. З жахом побачили там армію обдарованих людей — чоловіків і жінок, але таку грізну, таку спритну, часто таку щасливу, що п'ятдесят- і шістдесятирічні злодії на зразок Пастуреля, Коллонжа, Шімо, відзначені там, як такі, що з дитинства

бунтують проти суспільства! Як безсилля правосуддя виявляється в існуванні таких старих злодіїв!

Жак Коллен був скарбником не тільки товариства „Десяти тисяч", а й „великих фананделів", героїв каторги. За словами компетентних авторитетів, каторжники завжди мали капітали. Ця дивна річ зрозуміла. Ніколи, крім виняткових випадків, украдених грошей не знаходять. Засуджені, не маючи змоги щось узяти з собою на каторгу, змушені довіряти діеспроможності інших, доручаючи їм свої гроші, як у суспільстві їх довіряють банківській конторі.

Бібі-Люпен, що протягом десяти років був начальником карного розшуку, спочатку належав до аристократії великих фананделів. Його зрада постала в наслідок ураженого самолюбства: він бачив, що Дурисмерть скрізь переважав його видатним розумом і великою силою. Звідси — постійна ненависть цього уславленого начальника карної поліції до Жака Коллена. Звідси також походили певні угоди між Бібі-Люпеном та його колишніми товаришами, що привертали увагу судових службовців.

Отже, в своєму бажанні помститись, якому судовий слідчий дав повну волю заради потреби встановити особу Жака Коллена, начальник карної поліції дуже влучно добрав помічників, кинувши на лжеіспанця Лапурая, Шовковинку і Біффона, бо Лапурай належав до „Десяти тисяч", так само, як і Шовковинка, а Біффон був великим фананделем.

Біффа, ця грізна „хмара" Біффона, яка й досі ховалась від усіх розшуків поліції завдяки своїм переодяганням на статечну жінку,— була на волі. Ця жінка, що прекрасно вміє удавати маркізу, баронесу, графиню, має екіпаж і слуг. Цей своєрідний Жак Коллен в спідниці — єдина жінка, яку можна порівняти з Азією, правою рукою Жака Коллена. Дійсно, кожний герой каторги має помічницю — віддану жінку. Судові літописи, таємні хроніки палацу правосуддя розкажуть вам про це: ніяке пристрасне кохання чесної жінки, навіть кохання святенниці до свого духівника, не може перевершити відданості коханки, яка поділяє небезпеку великих злочинців.

Пристрасне кохання майже завжди є в цих людей первісною причиною їх відважних злочинів, їх убивств. Надмірне кохання, що „органічно" (як кажуть лікарі) тягне їх до жінки, забирає всі моральні і фізичні сили цих енергійних людей. Звідси неробство, що поглинає дні, бо надмірність у коханні вимагає відпочинку і їжі, яка відновлює сили. Звідси — ненависть до всякої праці, ненависть, яка змушує цих людей вдаватись до швидких способів добування

грошей. І все ж потреба жити, і добре жити,— ніщо в порівнянні з марнотратством заради дівки; ці щедрі Медори[99] бажають обдарувати її дорогоцінностями, вбранням; вона — завжди ласунка — полюбляє добрі страви. Дівка хоче мати шаль, коханець її краде, і жінка бачить у цьому доказ кохання! Саме так ідуть на злодійство, яке довелося б визнати за майже природне почуття в людини, якби розглянути людське серце в лупу. Крадіж веде до вбивства, а вбивство поступово веде коханця на ешафот.

Коли вірити медичному факультетові, фізичне і розбещене кохання є джерелом семи десятих злочинів. Зрештою, завжди можна знайти доказ цього — разючий і наочний — при розтині страченої людини. Отже, ці потворні коханці, страховища людського суспільства, заслуговують обожування своїх коханок. Саме через цю жіночу відданість, що вірно чекає біля дверей тюрми, завжди дбає про те, щоб обманути хитрість слідчого, через цю непідкупну хоронительку найтемніших таємниць — стільки процесів стають заплутаними, незрозумілими. В цьому сила і разом з тим і слабість злочинця. Мовою дівок — „бути чесною" означає нічим не зраджувати законів цієї відданості, віддати всі свої гроші чоловікові, що „згорів" (ув'язненому), дбати про його добро, бути йому вірною в усьому, вживати ради нього всяких заходів. Найжорстокіша зневага, яку одна дівка може кинути у збезчещене обличчя другої — це обвинувачення в зраді „згорілого" (ув'язненого) коханця. В такому разі на дівку дивляться, як на безсердечну жінку!

Лапурай, як ми побачимо далі, палко кохав одну жінку. Шовковинка, егоїст-філософ, який крав, щоб створити собі майбутнє, дуже скидався на Паккара, фанатичного прибічника Жака Коллена, який утік разом з Прюданс Сервієн, маючи на двох сімсот п'ятдесят тисяч франків. Він ні до кого не мав ніжних почуттів, зневажав жінок і любив тільки самого Шовковинку. Щодо Біффона, то він дістав, як ми знаємо, своє прізвище через свої ніжні почуття до Біффи. І всі ці три славетні особи „хеври" мали свої рахунки з Жаком Колленом, і рахунки досить заплутані.

Тільки скарбник знав, скільки членів товариства було в живих, які були капітали кожного. Смертність, характерна для цих вкладників, входила в розрахунки Дурисмерті, коли він вирішив „свиснути гроші" на користь Люсьєна. Ховаючись від уваги своїх товаришів і від поліції протягом дев'яти років, Жак Коллен був майже певен, що він дістав спадщину (згідно з законами хартії великих фанаделів) від двох третин своїх вкладників. Хіба не міг він,

крім того, послатись на сплату вже „скошеним" фананделям? Зрештою, начальник великих фананделів був вільний від будьякого контролю. З необхідності йому довіряли абсолютно, бо життя диких тварин, яке провадять каторжники, вимагало найвищої делікатності порядних людей в їх власному середовищі. За розтрачені сто тисяч екю Жак Коллен тоді, мабуть, міг би розплатитись якоюсь сотнею тисяч франків. На той час,— як ми бачили,— Лапураєві, одному з кредиторів Жака Коллена, лишалось жити тільки три місяці. Забезпечений сумою, що значно перевищувала ту, яку зберігав його ватажок, Лапурай, очевидно, мав бути досить згодливим.

Однією з непохибних ознак, за якими начальники тюрми та їх агенти, поліція та її помічники, і навіть судові слідчі впізнають „поворотних коней", тобто тих, хто вже їв „гургани" (сорт бобів, приділених каторжникам на харчі),— це їх звичка до тюрми; рецидивісти, природна річ, знають її звичаї; вони в себе дома, і ні з чого не дивуються.

Тому Жак Коллен, стежачи за собою, до цього часу прекрасно грав свою роль невинної і чужої людини — як у Ла-Форс, так і в Консьєржері. Але, прибитий стражданням, пригнічений своєю подвійною смертю,— бо за цю фатальну ніч він двічі вмер,— він знову став Жаком Колленом. Наглядач був вражений, що іспанському священикові не доводилось показувати, як пройти в дворик. Цей досконалий актор забув свою роль, він спустився крученими сходами башти Бонбек, як постійний мешканець Консьєржері.

„Бібі-Люпен має рацію,— сказав сам до себе наглядач,— це — „поворотний кінь", це — Жак Коллен.

В ту хвилину, як Дурисмерть з'явився, немов у рамі, в дверях башти, в'язні, скінчивши купівлю біля кам'яного стола, так званого стола Людовіка Святого, розійшлись по дворику, дуже тісному для них; отже, нового арештанта помітили всі зразу, з тим більшою швидкістю, що нема нічого такого точного, як погляд в'язнів: у дворику вони всі перебувають, немов павук у центрі свого павутиння.

Це порівняння — математично точне, бо, оскільки погляд скрізь натикається на високі і чорні стіни, арештант, навіть не дивлячись, завжди бачить двері, крізь які входять наглядачі, вікна приймальні і сходів башти Бонбек, єдині виходи з дворику. При тій глибокій ізоляції, в якій підсудний перебуває, він у всьому бачить подію, всім цікавиться. Його нудьга, яку можна порівняти з нудьгою тигра в зоологічному саду, збільшує в десять раз силу його уваги.

Не зайво буде зазначити, що Жак Коллен, одягнений, як священик, що не дбав про костюм, носив чорні штани, чорні панчохи, черевики з срібними пряжками, чорний жилет і темнокоричневий сюртук певного крою, який завжди, при всякій роботі, виказує священика, особливо коли ці ознаки поєднуються з характерно підстриженим волоссям. Жак Коллен носив перуку надзвичайно церковного вигляду і добірної природності.

— Диви, диви!— сказав Лапурай Біффонові,— погана прикмета! „Кабан" (священик)! Як він сюди потрапив!

— Це одна з їх штук,— „зухер" (шпиг) нової породи,— відповів Шовковинка.— Це якийсь переодягнений „петлев'яз" (колишня кінна сторожа),— прийшов сюди зайнятись комерцією.

Жандарм на „арго" має різні назви: коли він переслідує злодія, це — „петлев'яз"; коли він його ескортує, це — „гревська ластівка"; коли веде його на ешафот, це — „гусар гільйотини".

Щоб закінчити опис дворика, треба, мабуть, у кількох словах змалювати двох інших фананделів.

Селер'є, він же „Овернець", він же „Татусь Ралло", він же „Тачечник", нарешті „Шовковинка" (він мав тридцять імен і стільки ж паспортів) буде далі називатись тільки цим останнім прізвищем, єдиним, яке йому давали у „Вищій хеврі".

Цей глибокодумний філософ, що побачив у лжесвященикові жандарма, був чолов'яга п'яти футів чотирьох дюймів зросту, всі мускули в нього надзвичайно випинались. Під величезним черепом блимали маленькі оченята, вкриті, як у хижого птаха, сірими, матовими твердими повіками. З першого погляду він нагадував вовка шириною своїх щелеп, різко окреслених і виразних; але жорстокість, виявлена цією подібністю, врівноважувалась хитрістю, жвавістю його рис, хоч і подзьобаних віспинами. Різко окреслений край кожного шраму був немов одухотворений. В кожному світився глум. Життя злочинців, невідривно пов'язане з голодом і спрагою, ночівлями на набережних, на березі, на мостах і на вулицях, з оргіями, коли святкують перемогу міцними напоями, поклало на це обличчя немов шар лаку. Якби Шовковинка показався в своєму природному вигляді, поліційний агент, жандарм впізнав би свою дичину за тридцять кроків; але він дорівнювався Жакові Коллену в умінні гримуватись і переодягатись. В цю хвилину Шовковинка, нехтуючи костюмом, як великі актори, що дбають про одяг тільки на сцені, був одягнений у щось подібне до мислив-

ської куртки з обірваними гудзиками і подертими петлями, крізь які було видно білу підкладку, поганенькі зелені туфлі, нанкові штани, що зробились сіруватими; а на голові в нього був картуз без козирка, підв'язаний старим півшовковим шарфом, подертим і вицвілим.

Біффон являв цілковиту протилежність до Шовковинки. Цей славнозвісний злодій, невеличкий на зріст, жирний, товстий, рухливий, з блідим обличчям, із запалими чорними очима, з кривими ногами, одягнений як кухар, лякав своїм обличчям, позначеним усіма характерними ознаками хижого звіра.

Шовковинка і Біффон залицялись до Лапурая, що не мав уже ніякої надії. Цей убивця-рецидивіст знав, що не мине й чотирьох місяців, як відбудеться над ним суд, вирок і страта. Тому Шовковинка і Біффон, „друзі" Лапурая, називали його не інакше, як „канонік", тобто „канонік абатства Вхід-не-без-досади". Легко можна зрозуміти, чому саме Шовковинка і Біффон так улещували Лапурая. Лапурай десь заховав двісті п'ятдесят тисяч франків золотом, свою частку здобичі, зароблені в „подружжя Кротта", як каже винувальний акт. Яку розкішну спадщину може він залишити двом фананделям, хоч ці колишні каторжники й мали вернутись через кілька днів на каторгу.

Біффонові і Шовковинці за кваліфіковані крадіжки (тобто з обтяжливими обставинами) загрожував вирок на п'ятнадцять років каторги, з додатком десяти років попереднього строку, самовільно перерваного ними. Таким чином, хоч вони мали відбути — один двадцять два, а другий двадцять шість років каторжних робіт, обидва надіялись утекти і розшукати золоту купу Лапурая. Проте, „десятитисячник" зберігав свою таємницю, бо не вважав за потрібне розкривати її, поки не буде засуджений. Належачи до найвищої аристократії каторги, він нічого не виказав про своїх співучасників. Характер його був відомий. Пан Попіно, слідчий у цій жахливій справі, не міг нічого добитись від нього.

Цей грізний тріумвірат стояв у глибині дворика, тобто під вікнами пістолей. Шовковинка закінчував інструктувати юнака, який вскочив уперше і, бувши певний, що його засудять на десять років каторжних робіт, довідувався про різні „левади".

— Так от, хлопче,— казав повчальним тоном Шовковинка в ту хвилину, коли з'явився Жак Коллен,— різниця між Брестом, Тулоном і Рошфором ось яка...

— А ну, „бувалий",— сказав з цікавістю новака якийсь молодий чоловік.

Цей юнак з доброї родини, над яким тяжіло обвинувачення у фальшуванні, вийшов з пістолі, суміжної з тією, де був Люсьєн.

— Синочку,— провадив Шовковинка,— в Бресті ти можеш бути певен, що за третім разом витягнеш ложкою з казана „гурганів". В Тулоні — матимеш їх тільки за п'ятим разом, а в Рошфорі ніколи не впіймаєш, хібащо ти „бувалий".

Сказавши це, глибокодумний філософ пішов за Лапураєм і Біффоном, що, дуже заінтриговані „кабаном", попростували по дворику назустріч Жакові Коллену, який ішов, прибитий своїм стражданням. Заглибившись у свої думки — думки розвінчаного імператора,— Дурисмерть не помічав, що він є центром загальної уваги, об'єктом усіх поглядів, і рухався повільно, дивлячись на фатальне вікно, на якому повісився Люсьєн де-Рюбампре. Жоден з в'язнів не знав про цю подію, бо сусід Люсьєна, молодий фальшувальник, нічого про це не сказав з причин, про які ми скоро дізнаємось. Троє фананделів стали в ряд, щоб загородити дорогу священикові.

— Це не „кабан„— сказав Лапурай до Шовковинки,— це „поворотний кінь". Дивись, як він волочить праву!

Треба пояснити тут,— бо не всім читачам траплялось будьколи відвідати каторгу,— що кожний каторжник спарований ланцюгом з другим (завжди молодий вкупі з старим). Вага цього ланцюга, приклепаного до кільця над щиколотком, така, що через рік у каторжника утворюється довічна неправильність ходи. Примушений напружувати одну ногу більше ніж другу, щоб тягти оцю „ручку" (так звуться на каторзі кайдани),— засуджений непереборно засвоює звичку до такого зусилля. Пізніше, коли він не носить уже кайданів, з цим приладдям буває те ж саме, що й з відтятими ногами, від яких ампутований завжди страждає. Каторжник завжди відчуває „ручку", він ніколи не може позбутися цього тиску в ході: мовою поліції, „він волочить праву". Ця ознака, відома серед каторжників так само, як і серед поліцейських агентів, хоч і не дає змоги остаточно впізнати товариша, але все ж сприяє цьому.

У Дурисмерті, який утік уже вісім років тому, цей рух був значно ослаблений, але поринувши в думки, він ішов так повільно й урочисто, що хоч який малопомітний був цей дефект ходи, він мусив упасти в око такому досвідченому спостерігачеві, як Лапурай. Зрештою, зрозуміло, що каторжники, перебуваючи на каторзі завжди вкупі і не маючи інших об'єктів для спостереження, настільки вивчають вигляд своїх товаришів, що знають певні звички, непо-

мітні для їх постійних ворогів: шпигів, жандармів і поліцейських комісарів. Ось чому каторжник, надісланий на парад легіону Сени, впізнав по своєрідному сіпанню щелепних мускулів лівої щоки підполковника цього загону — славнозвісного Коньяра, і той був заарештований, бо, не зважаючи на впевненість Бібі-Люпена, поліція не наважувалась повірити в тотожність графа Понті-де-Сент-Елен і Коньяра.

— Це наш „маза" (хазяїн),— сказав Шовковинка, зустрівши неуважний погляд Жака Коллена,— погляд, який кидає людина, що поринула в прірву розпачу, на все, що її оточує.

— Заприсягаюсь, що це Дурисмерть! Певна річ!— сказав, потираючи руки, Біффон.— О! Його зріст, його плечі, але що він зробив? Він не схожий на самого себе.

— О! розумію, — сказав Шовковинка, — в нього є план. Він хоче побачити свою „тітку", яку скоро мають скарати.

Щоб дати хоч невиразне уявлення про особу, яку в'язні, „фараони" й наглядачі називають „тіткою", досить буде навести прекрасне слівце начальника однієї з центральних в'язниць, сказане ним покійному лордові Дергему, що відвідав під час свого перебування в Парижі всі тюрми. Цей лорд, цікавлячись усіма подробицями французького правосуддя, навіть наказав покійному Сансонові, катові, устаткувати механізм і попросив, щоб при ньому стратили живе теля, бо хотів мати уяву про дію машини, прославленої французькою революцією.

Начальник, показавши тюрму, дворики, майстерні, камери тощо, тицьнув пальцем на якесь приміщення з жестом огиди.— Сюди я не поведу вашу милость,— сказав він,— бо це відділ „тіток"...— Ао! — сказав лорд Цергель,— а це ж що таке? — Це третя стать, мілорд.

— Теодора мають „угробити",— сказав Лапурай,— гарний хлопець! Яка рука! Яка сміливість! Яка втрата для суспільства!

— Так, Теодор Кальві „хряпає" (їсть) свій остання шматочок,— сказав Біффон.— Ах, його „хмари" повинні таки добре „покліпати очима" по ньому, бо цю шельмівську дитину кохали.

— Так оце ти, старигане? — сказав Лапурай Жакові Коллену.

І разом з двома своїми супутниками, що йшли з ним під руку, він загородив новоприбулому дорогу.

— О! „маза", ти, значить, зробився „кабаном"? — додав Лапурай.

— Кажуть, що ти „засуслив филипчики“ (привласнив наші золоті)? — провадив Біффон з погрозливим виразом.

— Ти нам „гнатимеш саргу“ (даси нам грошей)? — спитав Шовковинка.

Ці три запитання вибухнули, як постріл із пістоля.

— Не жартуйте з бідним священиком, якого примістили сюди помилково,— машинально відповів Жак Коллен, відразу впізнавши своїх трьох товаришів.

— Ну, якщо „хайло“ не його, так „дзвоник“ той самий,— сказав Лапурай, поклавши руку Жакові Коллену на плече.

Цей жест і вигляд його трьох товаришів раптом витягли „мазу“ з його прострації і вернули йому почуття реального життя, бо протягом цієї фатальної ночі він блукав у безкраїх духовних світах почуттів, шукаючи там нових шляхів.

— „Не рубай рагу на мазу“ (не збуджуй підозрінь проти хазяїна),— тихенько сказав Жак Коллен глухим і загрозливим голосом, що дуже нагадував рикання лева.— „Загрібайло“ (поліцейський) тут, хай він „наскочить на міст“ (впіймається). Я граю „штуковину“ (комедію) для „фананделя в тісній дірі“ (товариша в скруті).

Це було сказано з зворушливістю священика, що намагається навернути нещасних, і супроводилось поглядом, яким Жак Коллен обвів дворик, побачив під аркадами наглядачів і глузливо показав їх трьом товаришам.

— Чи тут немає „зухерів“? „Запаліть лупетки й принюхайтесь“ (дивіться і помічайте) „Не капайте на мене, бережімо роззявину, врукавичте мене в кабана“ (не визнавайте мене, будьмо обережні, і поводьтесь зо мною як з священиком), або я „розчереплю“ вас, ваших „хмар“ і вашу „саргу“ (я розорю і вас, і ваших жінок, і ваші капітали).

— „Філониш з наськими“ (ти, значить, не довіряєш нам)? — спитав Шовковинка.— Ти прийшов, щоб „вивудити тітку“ (врятувати друга)?

— Мадлена „прибрана під вільхову поперечку“ (готова для Гревської площі),— сказав Лапурай.

— Теодор!— сказав Жак Коллен, ледве не підскочивши, ледве не скрикнувши.

Це був останній удар для цього розбитого велетня.

— Його „пришиють“,— повторив Лапурай,— він уже два місяці „запакований для пасажу“ (засуджений до страти).

Жак Коллен відчув раптову млость, коліна його підітнулись; троє його товаришів підтримали його, але він не втратив духу і склав руки, прибравши зажуреного виразу. Лапурай і Біффон шанобливо підтримали святотатця Дури-

смерть, тим часом як Шовковинка побіг до наглядача, що вартував біля гратчастого входу до приймальні.

— Цей поважний священик хотів би сісти, дайте стілець для нього.

Отже, справа, задумана Бібі-Люпеном, не вдалась. Дурисмерть, так само, як Наполеон, впізнаний своїми солдатами, добився поваги і покори від трьох каторжників. Для цього досить було двох слів. Ці два слова були: ваші жінки і ваші гроші — „хмари і сарга" — все те, до чого сходять справжні прихильності людини. Ця загроза була для трьох каторжників знаком найвищої влади, бо „маза", очевидно, досі тримав у руках їх статки. Все ще могутній, на волі, їх „маза" не зрадив їх, як казали дволичні друзі; крім того, цікавість трьох каторжників була збуджена уславленою спритністю і вмілістю їх шефа, бо в тюрмі цікавість стає єдиним збудником для цих зів'ялих душ. Зрештою, сміливе переодягання Жака Коллена, яке він зберіг навіть під засувками Консьєржері, запаморочило трьох злочинців.

— Бувши в секретній чотири дні, я не знав, що Теодор так близько до „абатства"... — сказав Жак Коллен.— Я прийшов, щоб урятувати одного бідного хлопця, який повісився там учора о четвертій, аж ось передо мною нове лихо: немає більше тузів у моїй грі...

— Бідний маза! — сказав Шовковинка.

— Ах, „булочник" (чорт) покидає мене! — скрикнув Жак Коллен, вириваючись з рук своїх товаришів і підводячись з грізним виглядом.— Буває така хвилина, коли світ перемагає нашого брата, і мішок (палац правосуддя) нарешті нас поглинає.

Начальник тюрми, повідомлений про непритомність іспанського священика, сам прийшов у дворик, щоб стежити за ним. Він посадив його на стілець проти сонця, розглядаючи все з тією грізною пронизливістю, що зростає час від часу при виконанні подібних обов'язків, ховаючись під видимою байдужістю.

— Ах, боже ж мій! — сказав Жак Коллен.— Бути змішаним з такими людьми, з покидьками суспільства, злочинцями, вбивцями... Але бог не покине свого слугу. Любий пане начальнику, я відзначу своє перебування тут актами милосердя, які залишать пам'ять по собі. Я наверну цих нещасних, вони взнають, що в них є душа, що їх чекає вічне життя, що, втративши все на землі, вони ще можуть завоювати небо, небо, яке належатиме їм ціною справжнього, щирого каяття.

Цю промову, виголошену з євангелічною зворушеністю, по-

чули двадцять - тридцять в'язнів, що прибігли і скупчились позаду трьох грізних каторжників, які стримували цікавих на відстані трьох футів своїми лютими поглядами.

— Цього ми таки послухали б, пане Го,— сказав грізний Лапурай.

— Мені казали,— провадив Жак Коллен, біля якого стояв пан Го,— що в цій тюрмі є засуджений до страти?

— В цю хвилину йому читають відмовлення в касації,— сказав пан Го.

— Я не знаю, що це означає?— наївно спитав Жак Коллен, дивлячись навколо себе.

— Господи! Який ж він „дядя сарай" (простак),— сказав юначок, що раніш розпитував Шовковинку про найкращі „гургани" на „леваді".

— Ну, так сьогодні чи завтра його „скосять",— сказав один із арештантів.

— Скосять?— спитав Жак Коллен, з такою необізнаністю і невинністю, що вразив і захопив трьох фананделів.

— Їхньою мовою,— відповів начальник,— це означає виконання смертної кари. Якщо секретар читав відмовлення в касації, кат, очевидно, зараз дістане наказ про виконання. Нещасний весь час відмовлявся від допомоги релігії...

— Ах, пане начальнику, це душа, яку треба врятувати!..— скрикнув Жак Коллен.

Святий отець склав руки з виразом коханця в розпачі, але уважному начальникові це видалось наслідком релігійного пориву.

— Ах, пане,— провадив Дурисмерть,— дозвольте мені довести вам, хто я і що я можу, дозвольте мені допомогти каяттю розквітнути в цьому зачерствілому серці. Бог дарував мені здатність говорити такі слова, що викликають великі зміни. Я розбиваю серця, я їх розкриваю... Чого ви боїтесь? Накажіть жандармам, сторожам, кому хочете, супроводити мене.

— Подивлюсь, чи дозволить вам тюремний духівник замінити його,— сказав пан Го.

І начальник пішов, вражений цілком байдужим, хоч і зацікавленим виразом, з яким каторжники і в'язні дивились на цього священика, що його євангельський голос надавав чарівливості його напівіспанській, напівфранцузькій перекрученій мові.

— Як ви сюди потрапили, пане абат?— спитав Жака Коллена юний співрозмовник Шовковинки.

— О! в наслідок помилки,— відповів Жак Коллен, оглядаючи юнака з голови до ніг.— Мене знайшли в домі од-

нієї куртизанки, яку обікрали після її смерті. Вже встановлено, що вона сама заподіяла собі смерть, а винуватці крадіжки, очевидно, слуги, ще не арештовані.

— А той юнак повісився в наслідок цієї крадіжки?

— Бідолашний хлопчик, очевидно, не міг перенести думки, що його буде зганьблено несправедливим ув'язненням,— відповів Дурисмерть, підводячи очі до неба.

— Так,— сказав юнак,— його саме збиралися звільнити, коли він заподіяв собі смерть. Ото випадковість!

— Тільки у невинних уява так вражається,— сказав Жак Коллен.— Зауважте, що крадіжка відбулась на шкоду йому самому.

— А про скільки йдеться?— спитав глибокодумний і хитрий Шовковинка.

— Про сімсот п'ятдесят тисяч франків,— тихесенько відповів Жак Коллен.

Троє каторжників перезирнулись і відійшли від групи, яку всі в'язні утворили навколо удаваного служителя церкви.

— Це він „прополоскав глиб" (льох) у дівки!— сказав Шовковинка на вухо Біффонові.— Нас хотіли „взяти на бога" (залякати) за наші „кругляки" (монети в стосу).

— Він завжди буде „мазою" великих фананделів,— відповів Лапурай.— Наша „сарга" (гроші) не „посміхнулась" (вилетіли з рук).

Лапурай, шукаючи чоловіка, якому можна довіритись, був зацікавлений в тому, щоб знайти чесну людину в особі Жака Коллена. А в тюрмі люди з особливою силою вірять у те, на що надіяться.

— Закладаюсь, що він „обсвистить мушкатера" (перехитрує начальника тюрми) і „вивудить тітку" (врятує свого друга),— сказав Шовковинка.

— Якщо він цього доб'ється, я не буду вважати його цілком за „мега" (бога), проте, значить, він справді, як кажуть, „подимив з булочником" (викурив люльку з чортом).

— Ти чув, як він скрикнув „булочник покидає мене",— зауважив Шовковинка.

— Ах!— скрикнув Лапурай,— якби він схотів „вивудити мою сорбонну" (врятувати мою голову), ото б я „грубо" (добре) зажив з моїм „кусом сарги" (часткою грошей) і моїми „засипаними рудими" (украденим золотом, тількищо схованим).

— Держись його „кулі" (виконуй його вказівки),— сказав Шовковинка.

— „Задаєшся" (сміешся)?— спитав Лапурай, дивлячись на свого фананделя.

— Який з тебе „дядя сарай“ (простак)! — тебе „запакували для пасажу“ (засудили до страти). Отже, тобі немає вже чого іншого „викомарювати“ (немає іншого виходу), як тільки допомогти йому, залишитись на „бабках“ (ногах), хряпати, шавати і купувати“ (їсти, пити й красти),— відповів Біффон.

— Оце правильно сказано,— провадив Лапурай,— з нас ніхто „на мазу не накапає“ (не зрадить його), або я берусь взяти його з собою туди, куди сам іду.

— Він так і зробить, як каже! — скрикнув Шовковинка.

Навіть люди, найменш схильні симпатизувати цьому дивному товариству, можуть уявити собі душевний стан Жака Коллена; він перебував між трупом куміра, якому поклонявся протягом п'яти нічних годин, і близькою смертю старого свого товариша по кайданах, майбутнім трупом молодого корсіканця Теодора. Щоб тільки побачити цього нещасного, йому треба було виявити надзвичайну спритність; але врятувати його,— це було чудо! А він уже думав про це.

Щоб зрозуміти те, що збирався спробувати Жак Коллен, треба зазначити тут, що вбивці, злодії, всі ті, хто населює каторгу, зовсім не такі страшні, як про них думають. За дуже рідкими винятками це все боягузи, безперечно, в наслідок того безперервного страху, що стискає їм серце. Їх здібності завжди спрямовані на крадіж, а оскільки виконання злочину вимагає застосування всіх життєвих сил, вимагає душевної активності, яка дорівнювалася б фізичній прудкості, вимагає уваги, що поглинає всі душевні сили,— вони стають безтямними у всьому, крім цих буйних напружень волі, з тієї ж причини, з якої співачка або танцюрист падають знесилені після втомного танцю або одного з тих жахливих дуетів, що ними частують публіку сучасні композитори. Злочинці, дійсно, настільки позбавлені розуму або настільки пригнічені страхом, що стають зовсім як діти. Легковірні вкрай, вони потрапляють у найпростішу пастку. Після того, як їм пощастить у „жарі“ (ділі), вони впадають у стан такої прострації, що, негайно віддавшись неминучому бешкетові, напиваються вин та лікерів і шалено кидаються в обійми своїх жінок, щоб знайти спокій у витраті всіх сил і забути свій злочин, забувши розум. В такому стані вони віддані на волю поліції. Бувши заарештовані, вони немов сліпі, і, стерявшись, настільки потребують надії, що вірять усьому. Отже, немає такої нісенітниці, в якій їх не можна було б переконати. Приклад покаже, до чого доходить дурість „згорілого“ злочинця. Бібі-Люпен недавно добився признання від дев'ятнадцятирічного вбивці,

переконавши його, що неповнолітніх ніколи не карають на смерть. Коли цього хлопця перевели в Консьєржері для виконання вироку після відмовлення в касації, цей жахливий агент прийшов до нього.

— Чи ти певен, що тобі немає двадцяти років? — спитав його.

— Так, мені тільки дев'ятнадцять з половиною,— сказав убивця, зовсім спокійний.

— Ну, то можеш не турбуватись, тобі ніколи не буде двадцяти років...

— А чому?

— Е, та тебе ж „скосять" через три дні,— відповів начальник таємної поліції.

Убивця, який навіть після вироку вірив, що неповнолітніх не страчують, осів наче збита яешня.

Ці люди такі жорстокі через потребу усувати свідків, бо вони вбивають тільки для того, щоб позбутись доказів (це один із мотивів для оборонців скасування смертної кари), ці велетні спритності і моторності, у яких рухи руки, меткість погляду, всі почуття розвинені, як у дикунів, стають героями злочинства тільки на арені своїх подвигів. Коли злочин здійснено, для них починаються не тільки труднощі— бо вони так само спантеличені потребою сховати здобуте крадіжкою, як раніше були пригнічені злиднями,— вони ще й знесилені, немов породілля після пологів. Страшенно енергійні в своїх намірах, після удачі вони стають, немов діти. Коротше кажучи, це природа диких звірів, яких легко вбити, коли вони ситі. В тюрмі ці чудні люди бувають людьми через потайність і прикидання і піддаються тільки в останню хвилину, коли їх розтрощили, зморили довгим ув'язненням.

Тепер зрозуміло, яким чином троє каторжників, замість губити свого „мазу", задумали врятувати його; вони милувались ним, підозрюючи, що він володіє вкраденими сімома стами п'ятдесятьма тисячами франків, бо бачили його спокійним за замками Консьєржері і вірили, що він здатний допомогти їм.

Залишивши лжеіспанця, пан Го вернувся крізь приймальню до своєї канцелярії і пішов по Бібі-Люпена, який протягом двадцяти хвилин з того часу, коли Жак Коллен вийшов з камери, спостерігав усе крізь вічко, притулившись до одного з вікон, що виходили в дворик.

— Ніхто з них не впізнав його,— сказав пан Го,— і Наполітас, що стежить за всіма ними, нічого не чув. Бідолашний священик, такий пригнічений цієї ночі, не сказав

ні слова, яке дозволило б гадати, що його сутана ховає Жака Коллена.

— Це доводить, що він добре знає тюрми,— відповів начальник таємної поліції.

Наполітас, секретар Бібі-Люпена, невідомий нікому з ув'язнених на цей час у Консьержері, грав там роль синка з доброї родини, обвинуваченого в фальшуванні.

— Зрештою він просить дозволу сповідати засудженого до страти,— провадив начальник.

— Ось наш останній шанс!— скрикнув Бібі-Люпен.— Я й не подумав про це. Теодор Кальві, той корсіканець, був товаришем по кайданах цього Жака Коллена: Жак Коллен робив йому на „леваді" чудові „конопатки".

Каторжники роблять собі щось на зразок затичок, засуваючи їх між залізним кільцем і тілом, щоб зменшити тиск „ручки" на щиколоток і на кісточку. Ці затички, зроблені з клоччя й тряпок, звуться на каторзі „конопатками".

— Хто вартує біля засудженого?— спитав Бібі-Люпен у пана Го.

— Кер-ла — Віроль.

— Добре, я „перекриюсь" на жандарма і буду там; я почую їх. Відповідаю за все.

— А ви не боїтесь, що коли це Жак Коллен, то він вас впізнає й задушить?— спитав начальник Консьержері Бібі-Люпена.

— Як жандарм, я буду при шаблі,— відповів начальник,— зрештою, коли це Жак Коллен, то він нічого не зробить такого, щоб „запакуватись для пасажу", а якщо це священик, то я в безпеці.

— Нема чого гаяти часу,— сказав тоді пан Го.— Зараз пів на дев'яту, батько Сотлу тільки що прочитав відмовлення в касації, пан Сансон у залі чекає наказу прокурора.

— Так, на сьогодні викликані „вдовині гусари" („вдова"— друге жахливе ім'я гільйотини),— відповів Бібі-Люпен.— А втім, я розумію, що генеральний прокурор вагається, бо цей хлопець весь час твердив, що він невинний і, на мою думку, проти нього не було переконливих доказів.

— Це справжній корсіканець,— провадив пан Го,— він не сказав ні слова, встояв проти всього.

В останніх словах начальника Консьержері до начальника таємної поліції була похмура історія засуджених до страти. Людина, яку правосуддя викреслило з числа живих, належить прокуратурі. Прокуратура має найвищу владу, вона

не залежить ні від кого і ні від чого, крім свого сумління. Тюрма належить прокуратурі, вона тут — повновладна господарка. Поезія привласнила цей соціальний сюжет, що може надзвичайно вражати уяву,— „засуджений до страти". Поезія була висока; проза не має інших джерел крім реальності, але реальність, така, як вона є, досить жахлива, щоб змагатися з ліризмом. Життя засудженого до страти, що не визнав своїх злочинів і не викрив співучасників, сповнене жахливих мук. Тут не йдеться ні про іспанські чоботи, що розтрощують ноги, ні про воду, вливану в шлунок, ні про розтягання членів з допомогою страшних машин, а про тортури підступні і, так би мовити, негативні. Прокуратура залишає засудженого на власну волю, він перебуває в темряві і тиші, з „психою", якого він мусить стерегтись.

Багатолюбна сучасна філантропія вважає, що вона розгадала жорстокі муки ізоляції, але вона помиляється. З часу скасування тортур прокуратура, бажаючи, цілком природно, заспокоїти сумління присяжних, вже й без того занадто чутливе, вгадала, які жахливі, супроти докорів совісті, засоби дає правосуддю самотність. Самотність — це порожнеча, а душевна природа боїться її так само, як і фізична. В самотності може жити тільки геній, що сповнює її своїми думками, породженими духовним світом, або споглядач божественних творінь, бо для нього вона освітлюється небесним сяйвом, оживлюється божим подихом і голосом. Крім цих людей, таких близьких до раю, для всіх самотність — та ж сама мука,— не фізична, а моральна. Між самотністю і мукою така сама різниця, як між нервовою і хірургічною хворобою. Це — страждання, помножене на нескінченність. Тіло стикається з нескінченністю через нервову систему, а дух пробирається в нескінченність з допомогою думки. Тому в літописах паризької прокуратури таких злочинців, що не признались, не важко перелічити.

Це зловісне становище, що набуває величезних розмірів у деяких випадках, наприклад, у політиці, коли йдеться про династію або державу, ще матиме місце в „Людській комедії". Тут досить буде описати кам'яну коробку, де в добу реставрації паризька прокуратура тримала засудженого до страти; це дасть уявлення про жахливі останні дні засудженого.

Перед липневою революцією в Консьєржері була (і досі є)— „камера засудженого до страти". Ця камера прилягає до канцелярії і відокремлена від неї дуже товстим муром на сім-вісім футів завтовшки, що підтримує частину величезної „зали загублених кроків". Входять туди першими дверима

з довгого темного коридору, в якому губиться зір, коли стоїш посеред великої зали з склепінням біля гратчастого входу. Ця зловісна кімната освітлюється душником, захищеним дуже міцними гратами і ледве помітним, коли входити в Консьєржері, бо він міститься в невеличкому просторі збоку від вхідних грат, між вікном канцелярії і квартирою канцеляриста Консьєржері, яку архітектор приладнав, наче шафу, в глибині головного двору. Подібне розташування пояснює, чому ця кімната, обнесена чотирма товстими мурами, дістала в час перебудови Консьєржері таке зловісне й похмуре призначення. Всяка спроба втекти звідси марна. Коридор, що веде до секретних камер і до жіночого відділу, кінчається проти пічки, біля якої завжди скупчуються жандарми і наглядачі. Душник — цей єдиний вихід назовні,— розташований на височині дев'яти футів над підлогою, виходить на головний двір, що охороняється жандармами, які вартують біля зовнішніх воріт Консьєржері. Ніяка людська сила не може справитись з товстими стінами. Крім того, злочинця, засудженого до страти, відразу одягають у гамівну сорочку,— одяг, що, як відомо, унеможливлює дію рук. Далі його приковують за ногу до ліжка; і, нарешті, його сторожить і йому прислуговує „псира". Підлога в цій камері вкрита товстими кам'яними плитами, а освітлення таке слабке, що майже нічого не видно.

Не можна не відчути, входячи сюди, морозу, що проймає до кісток, навіть тепер, хоч уже шістнадцять років ця кімната стоїть порожня в наслідок того, що в Парижі сталися зміни в порядку виконання судових вироків. Уявіть собі тут злочинця віч-на-віч з докорами совісті, серед тиші і темряви — цих двох джерел жаху,— і ви запитаєте себе, хіба від цього не можна збожеволіти? Що то за організм у людей, що витримують цей режим, до якого гамівна сорочка додає нерухомість, бездіяльність!

Теодор Кальві, корсіканець, якому було на той час двадцять сім років, все ж виявив стійкість протягом двох місяців перед дією цієї темниці і перед базіканням „псири", загорнувшись у покривало абсолютної мовчазності. Ось у чому полягала злочинна справа, за яку корсіканець дістав смертний вирок. Хоч вона й надзвичайно цікава, ми викладемо її коротенько. Неможливо робити великі відступи, наближаючись до розв'язки цієї історії, що й так затяглась і зацікавлює тільки долею Жака Коллена, цього своєрідного хребта, який своїм жахливим впливом зв'язує, так би мовити, „Батька Горіо" з „Утраченими ілюзіями", а „Утрачені ілюзії" з цим етюдом. Уява читача, зрештою, доповнить

цю темну справу, що завдала тоді багато клопоту присяжним сесії, перед якою став Теодор Кальві. Тому, коли просьба злочинця про касацію була відхилена, пан де-Гранвіль цілий тиждень працював над цією справою і відкладав з дня на день наказ про страту, так йому хотілось заспокоїти присяжних, оголосивши, що на порозі смерті засуджений признався в своєму злочині.

Бідна вдова з Нантера жила в будинку, що стояв окремо від цього містечка, розташованого, як відомо, серед неплідної рівнини, між горбом Мон-Валер'єн, Сен-Жерменом, буграми Сартувіля і Аржантейля. Вона була вбита й пограбована через кілька днів після одержання своєї частки несподіваної спадщини. Ця спадщина полягала в трьох тисячах франків, дюжині столових кувертів, у золотому ланцюжку, годиннику і білизні. Замість вкласти ті три тисячі франків у Парижі, за порадою нотаріуса того покійного виноторговця, від якого вона дістала спадщину, стара жінка хотіла залишити все у себе. Насамперед, вона ніколи не бачила стільки грошей, які б їй належали, потім нікому не довіряла в будьяких справах, як більшість простолюду і селян. Після грунтовного обговорення питання з нантерським виноторговцем, її родичем і родичем покійного виноторговця, вдова вирішила вкласти всю суму у довічну ренту, продати свій будинок у Нантері і переїхати в Сен-Жермен та жити по-буржуазному на проценти.

При домі, де вона жила, був досить великий сад з поганою огорожею; це був один із тих поганеньких будиночків, що їх споруджують собі дрібні землероби в околицях Парижа. Штукатурка і пісковик, надзвичайно поширені в Нантері, де територія вкрита каменоломнями з відкритою розробкою, були застосовані, як це можна бачити скрізь навколо Парижа, нашвидку і без ніякого архітектурного задуму. Це майже завжди — хижка цивілізованого дикуна. Будинок був двоповерховий з мансардами.

Каменолом, чоловік цієї старої й будівник дому, вмурував в усі вікна дуже міцні залізні прути. Вхідні двері були надзвичайно міцні. Покійний знав, що він тут сам серед поля, та ще якого поля! Його кліентура складалася з найвидатніших паризьких мулярів. Найважливіші матеріали для свого дому, спорудженого за п'ятсот кроків від каменоломні, він привозив на підводах, що вертались порожняком із Парижа. Він підшукував на паризьких розламаних будівлях підхожі і дуже дешеві речі. Таким чином, вікна, грати, двері, віконниці, столярні вироби — все походило від дозволеного розтягання, від подарунків, зроблених йому його кліентами.

гарненько добраних подарунків. Із двох рам, які можна було взяти, він брав кращу. Будинок з досить просторим переднім подвір'ям, де були стайні, зі сторони шляху відгороджувала стіна. Міцні грати служили за ворота. Крім того, в стайні були сторожові собаки, а в домі ночувала маленька собачка. За домом був садок площею приблизно з гектар.

Овдовівши, бездітна жінка каменолома жила в цьому домі з єдиною служницею. Грошима, виручениими за продаж каменоломні, сплачено борги каменолома, що вмер два роки тому. Єдиним майном у вдови був цей відлюдний будинок, де вона годувала кур і корів, продаючи яйця та молоко в Нантері. Не маючи тепер конюха, візника і робітників-каменярів, яких покійний примушував усе робити, вона вже не обробляла саду, збираючи там невеличку кількість трави і овочів, що зростають на цьому каменистому грунті.

Вартість будинку разом з успадкованими грошима могла скласти суму в сім-вісім тисяч франків, і жінка гадала, що вона буде щасливо жити в Сен-Жермені на сімсот-вісімсот франків довічної ренти, яку вона сподівалась одержувати з своїх восьми тисяч франків. Вона вже кілька раз радилася з сен-жерменським нотаріусом, бо не хотіла віддати своїх грошей на довічні проценти нантерському виноторговцеві, як той просив. За таких умов, одного дня вдова Піжо та її служниця перестали виходити з дому. Гратчасті ворота двору, вхідні двері будинку, віконниці,— все було зачинене. Через три дні судова влада, повідомлена про такий стан справи, зробила огляд. Пан Попіно, судовий слідчий, в супроводі королівського прокурора приїхав із Парижа, і було констатовано таке:

Ні на гратчастих воротах у дворі, ні на вхідних дверях будинку не було помітно будьяких ознак зламу. Ключ був у замку вхідних дверей з внутрішнього боку. Жоден із залізних прутів не був зламаний. Замки, віконниці, всі засуви були цілі.

На стінах — ніяких слідів, залишених злочинцями. В череп'яних димарях не було достатнього проходу, і через них злочинці не могли пройти. Та й гребінь даху не мав ніяких ознак порушення. Пройшовши в кімнати другого поверху, судові урядовці, жандарми і Бібі-Люпен побачили, що вдова Піжо задушена в своєму ліжку, а служниця — в своєму з допомогою їх власних нічних хусток. Три тисячі франків було викрадено, так само як і столові прибори та цінності. Обидва людські трупи були вже в стані розкладу, так само, як і трупи маленької собачки та великого дворового собаки. Оглянули огорожу саду,— вона ніде не була поламана.

На доріжках у саду ніяких слідів. Судовий слідчий припускав, що вбивця йшов по траві, щоб не залишати слідів своїх ніг, якщо він увійшов з цього боку. Але як він міг пробратись у будинок? З боку саду над дверима були грати з трьома незайманими залізними прутами. І тут ключ теж був у замку з середини, так само як у вхідних дверях з боку двору.

Коли пан Попіно і Бібі-Люпен, що залишались для огляду три дні, сам королівський прокурор і бригадир нантерської варти точно встановили, що пройти в дім було неможливо, це вбивство зробилось жахливою загадкою, де політика і правосуддя мали зазнати поразки.

Ця драма, опублікована в „Судовій газеті", сталася взимку 1828-29 року. Бог відає, яку цікавість збудила ця дивна пригода в Парижі: проте, Париж, пожираючи кожного ранку нові драми, забуває все. Але поліція нічого не забуває. Через три місяці після цих марних розшуків, публічна жінка, за якою наглядав Бібі-Люпен в зв'язку з її марнотратством та стосунками з деякими злодіями, схотіла заставити через свою подругу дюжину столового посуду, золотий годинник і ланцюжок. Подруга відмовилась. Про подію почув Бібі-Люпен, що згадав про дюжину посуду, золотий годинник і ланцюжок, викрадені в Нантері. Негайно було попереджено всіх комісіонерів ломбарду, всіх переховувачів, а Манон-Біляву Бібі-Люпен поставив під найсуворіший догляд.

Незабаром дізнались, що Манон-Білява була шалено закохана в якогось юнака, що його ніде не бачили, бо він, мовляв, був нечутливий до всіх доказів кохання Манон-Білявої. Таємниця за таємницею. Скоро побачили й цього юнака, якого вистежили шпиги; в ньому впізнали втікача-каторжника, славнозвісного героя корсіканських вендет, красуня Теодора Кальві, прозваного „Мадленою".

На Теодора напустили одного з тих дволичних переховувачів, що служать одночасно злодіям і поліції, і він пообіцяв Теодорові купити посуд, золотий годинник і ланцюжок. У ту хвилину, коли перекупник з пасажа Сен-Гільйом розплачувався з Теодором, переодягненим за жінку, о пів на одинадцяту вечора, поліція зробила трус, заарештувала Теодора і захопила речі.

Негайно почалося слідство. На таких недостатніх підставах неможливо було, висловлюючись у стилі прокуратури, натягти смертний вирок. Кальві ні в чому не суперечив сам собі. Він ні в чому не плутався: казав, що ці речі йому продала в Аржантейлі селянка, і що після того, як

він купив їх у неї, чутка про вбивство в Нантері розкрила йому очі на те, як небезпечно тримати цей посуд, годинник і ланцюжок, що лічились в інвентарі, складеному після смерті паризького виноторговця, дядька вдови Піжо, і були вкрадені. Нарешті, як казав він, злидні примусили його продати ці речі, і він схотів спекатись їх з допомогою некомпромітованої особи.

Більш нічого не можна було добитись від втікача - каторжника, який зумів своєю стійкістю і мовчазністю переконати правосуддя в тому, що злочин учинив нантерський виноторговець, і що саме в дружини цього торговця він купив оті компромітуючі речі. Нещасний родич удови Піжо та його дружина були заарештовані; проте, після тижневого ув'язнення і докладного допиту було встановлено, що ні чоловік, ні жінка не виходили з своєї крамниці під час злочину. Крім того, Кальві не пізнав у дружині виноторговця ту жінку, що, як він казав, продала йому срібло і цінності.

Було виявлено, що коханка Кальві, притягнена до справи, витратила приблизно тисячу франків від часу злочину до тієї хвилини, коли Кальві схотів заставити срібло і цінності — отже, ці докази здались достатніми, щоб передати до карного суду каторжника та його подругу. Оскільки це вбивство було дев'ятнадцяте з вчинених Теодором, його засудили до страти, бо здавалось, що він винний у цьому надзвичайно спритно виконаному злочині. Хоч він і не впізнав нантерського виноторговця, зате подружжя впізнало його. Слідство з допомогою численних свідчень встановило, що Теодор перебував у Нантері щось із місяць. Він працював, як помічник муляра, ходив із запорошеним вапном обличчям і погано одягнений. В Нантері всі давали цьому хлопцеві років вісімнадцять. Очевидно, він „пестив це немовля" (обдумував, готував злочин) протягом місяця.

Прокуратура гадала, що в нього були співучасники. Виміряли і порівнювали ширину димоходів і тіла Манон-Білявої, щоб пересвідчитись, чи могла вона пробратися крізь димар. Але навіть шестирічна дитина не могла б пролізти крізь череп'яні димоходи, якими теперішня архітектура замінює колишні широкі. Коли б не ця дивна й дратуюча таємниця, Теодор був би страчений тиждень тому. Як ми бачили, тюремному духівникові нічого не вдалось добитись.

Ця справа і ім'я Кальві, очевидно, не звернули на себе уваги Жака Коллена, що був тоді заклопотаний своїм поєдинком з Контансоном, Корантеном і Пейрадом. Крім того, Дурисмерть вперто намагався забути „друзів" і все, що

стосується палацу правосуддя. Він боявся зустрічі, що поставила б його віч-на-віч з фананделем, який міг би вимагати в „мази“ звіту, бо дати його він був неспроможний.

Начальник Консьержері негайно пішов в управління генерального прокурора і побачив, що товариш прокурора розмовляє з паном де-Гранвілем, тримаючи в руці наказ про страту. Пан де-Гранвіль, провівши цілу ніч у домі де-Серізі, був пригнічений втомою і горем, бо лікарі ще не наважувались сказати з певністю, що графиня не збожеволіє; все ж ця важлива страта примушувала його присвятити кілька годин справам прокуратури. Поговоривши з хвилину з начальником, пан де-Гранвіль знову взяв наказ із рук товариша прокурора і передав його панові Го.

— Хай страта відбудеться,— сказав він,— коли не трапиться якихнебудь надзвичайних обставин; міркуйте про них самі. Я покладаюсь на вашу обачність. Устаткування ешафота можна відкласти на пів на одинадцяту, отже, у вашому розпорядженні година. В такий ранок години варті століть, а в столітті чимало подій. Не дозволяйте думати про відстрочку. Хай роблять, якщо треба, туалет, і коли не буде якогось викриття, передайте Сансонові наказ о пів на десяту. Хай він чекає.

В ту хвилину, коли начальник тюрми виходив з кабінету генерального прокурора, він зустрів під склепінням проходу до галереї пана Камюзо, що йшов туди. Він нашвидку переговорив із слідчим і, повідомивши його про те, що сталось у Консьержері з Жаком Колленом, зійшов туди, щоб улаштувати побачення Дюрсмерті з „Мадленою“. Проте, він дозволив удаваному служителеві церкви побачитися з засудженим до страти тільки тоді, коли Бібі-Люпен, чудово перебравшись за жандарма, замінив „псиру“, що доглядав молодого корсіканця.

Не можна собі уявити того глибокого здивування, яке пройняло трьох каторжників, коли вони побачили, що наглядач прийшов по Жака Коллена, щоб відвести його в камеру засудженого до страти. Одним стрибком наблизились вони до стільця, на якому сидів Жак Коллен.

— Сьогодні, чи не так, пане Жюльен?— спитав Шовковинка наглядача.

— Егеж, Шарло тут,— відповів наглядач з цілковитою байдужістю.

Так називає тюремне населення паризького ката. Це прізвище походить з часу революції 1789 року. Ім'я справило глибоке враження. Всі в'язні перезирнулись.

— Кінець! — провадив наглядач.— Наказ про страту пан Го одержав, і вирок тільки що прочитано.

— Значить,— провадив Лапурай,— прекрасна Мадлена прийняла святі тайни. Він востанне ковтнув повітря.

— Бідолашний хлопець Теодор! — скрикнув Біффон.— Він такий гарний. Жалко „чхнути у висівки" в його віці!..

Наглядач попрямував до грат, гадаючи, що Жак Коллен іде за ним; проте, іспанець ішов повільно і, відставши на десять кроків від Жюльєна, удав, що непритомніє і жестом попросив руку Лапурая.

— Це вбивця!— сказав Наполітас священикові, показуючи на Лапурая і пропонуючи свою руку.

— Ні, для мене це нещасна людина!— відповів Дурисмерть піднесено і розчулено, як архієпіскоп камбрейський.

І він відійшов від Наполітаса, що з першого погляду видався йому дуже підозрілим; потім він тихенько сказав фананделям:

— Він на першому щаблі до „абатства Вхід-не-без-досади", але я його пріор. Я вам покажу, як умію „обкрутити двірника" (перехитрувати генерального прокурора). Я „вивуджу" цю „сорбонну" з його лап.

— Ради його „шкерів",— сказав Шовковинка, усміхаючись.

— Я хочу повернути цю душу небові!— відповів засмучено Жак Коллен, побачивши, що його оточило ще кілька в'язнів.

І він нагнав доглядача біля грат.

— Він прийшов, щоб урятувати Мадлену,— сказав Шовковинка,— ми таки вгадали, в чому річ. Який „маза"!

— Але як? „Гусари" гільйотини вже тут! Він навіть і не побачить його,— зауважив Біффон.

— „Булочник" за нього! — скрикнув Лапурай.— Хіба він — „засуслить филипчики"? Він надто любить „друзів"! Ми йому дуже потрібні. Хотіли дати нам „капнути" (викрити) на нього, але ми не „простяки". Якщо він витягне свою Мадлену, то одержить мою „кубушку" (таємницю).

Останні слова ще збільшили відданість трьох каторжників їх богові, бо в цю хвилину їх уславлений „маза" став їх єдиною надією.

Жак Коллен, не зважаючи на небезпеку, що загрожувала Мадлені, не зрадив своєї ролі. Цей чоловік, знаючи Консьєржері так само прекрасно, як свої три каторги, помилявся з такою природністю, що наглядач мусив казати йому щохвилини: „Сюди! — туди!" — поки вони не добрались до канцелярії. Там Жак Коллен побачив з першого погляду високу на зріст і товсту людину, яка сперлась на пічку;

її червоне довгасте обличчя було не позбавлене певної благородності. Він впізнав Сансона.

— Пан, напевне, духівник? — сказав він, підходячи до нього з крайньою добродушністю.

Помилка була така жахлива, що присутні похолонули.

— Ні, пане, в мене інші обов'язки,— відповів Сансон.

Сансон, батько останнього ката, який мав те ж саме ім'я,— бо недавно його усунули,— був сином того, хто стратив Людовіка XVI.

Протягом чотирьох сот років Сансони виконували цей обов'язок, і нарешті спадкоємець стількох катів спробував відмовитись від цього спадкового тягару. Сансони, руанські кати, до того, як їх наділили найвищою посадою в королівстві, виконували від батька до сина судові вироки, починаючи з XIII століття. Небагато є таких родин, які могли б являти приклад посади або знатності, що передавалися від батька до сина протягом шести століть. У той час, коли цей молодий чоловік, зробившись капітаном кавалерії, був на порозі прекрасної військової кар'єри, його батько зажадав, щоб він з'явився допомагати йому при страті короля. Потім він зробив сина своїм помічником, коли в 1793 році були споруджені два постійні ешафоти — один біля Тронної застави, другий на Гревській площі. Цій людині з жахливою професією було тепер приблизно шістдесят років і вона відзначалась чудовою поставою, лагідними й поважними манерами, великою зневагою до Бібі-Люпена та його поплічників, постачальників гільйотини. Єдиною ознакою, що виявляла в цій людині кров давніх середньовічних катів, були руки — страшенно широкі і товсті. Зрештою, цей високий і товстий чоловік, досить освічений, дорожив своїм званням громадянина і виборця та, як казали, дуже полюбляв садівництво, говорив тихо, мав спокійні манери; дуже мовчазний, з широким лисим лобом, він значно більше скидався на англійського аристократа, ніж на ката. Отже, іспанський канонік міг помилитись так, як навмисно помилився Жак Коллен.

— Це не каторжник,— казав старший наглядач начальникові.

— Я починаю теж вірити цьому,— сказав сам до себе пан Го, киваючи головою своєму субалтернові.

Жака Коллена ввели в якесь приміщення, схоже на льох; молодий Теодор у гамівній сорочці сидів тут на краю огидного похідного ліжка. Дурисмерть, при світлі, що на хвилину блимнуло з коридору, відразу впізнав Бібі-Люпена, який стояв, спершись на шаблю, переодягнений за жандарма.

— Io sono Gaba - Morto. Parla nostro italiano,— жваво сказав Жак Коллен.— Vengo ti salvar! (Я Дурисмерть, розмовлятимемо по - італійському, я прийшов тебе врятувати).

Все, що мали сказати один одному обидва друзі, мало бути незрозумілим для удаваного жандарма. Проте, оскільки всі вважали, що той вартує ув'язненого, він не міг залишити свого поста. Тому не можна відтворити люті начальника таємної поліції.

Теодор Кальві, юнак з блідооливковим обличчям, біляві волоссям, запалими, мутносиніми очима, проте, прекрасної фізичної будови, з надзвичайною мускульною силою, схованою під лімфатичною зовнішністю, яка часто буває в південців,— мав би найчарівніше обличчя, якби не дугуваті брови і низький лоб, що надавали йому зловісного виразу, якби не червоні, дико жорстокі губи, якби не ті рухи м'язів, що свідчать про дратівливість, характерну для корсіканців, здатних швидко вбити в раптовій сварці.

Вражений звуком цього голосу, Теодор раптом підвів голову і подумав, що це якась галюцинація. Звикнувши до глибокої темряви за два місяці життя в цій кам'яній коробці, він подивився на лжесвященика і глибоко зітхнув. Він не впізнав Жака Коллена; його обличчя, подзьобане сірчаною кислотою, здалось йому зовсім не схожим на обличчя його „мази".

— Це справді я, твій Жак, я перебрався за священика і прийшов урятувати тебе. Не роби дурниць, не впізнавай мене, удавай, що сповідаєшся.

Це було сказано швидко.

— Цей юнак дуже пригнічений, смерть лякає його, він в усьому признається!— сказав Жак Коллен, звертаючись до жандарма.

— Скажи мені щось таке, що довело б мені, що ти — він, бо в тебе тільки його голос,— сказав Теодор.

— Чуєте, нещасний каже мені, що він невинний,— провадив Жак Коллен, звертаючись до жандарма.

Бібі - Люпен не наважувався говорити, щоб не бути впізнаним.

— Sempre - mi!— відповів Жак, повертаючись до Теодора і кажучи йому на вухо ці умовні слова.

— Sempre - ti! — сказав юнак, відповідаючи на пароль.— Значить, це справді мій „маза".

— Це ти зробив?

— Я.

— Розкажи мені все, щоб я міг подумати, як урятувати тебе. Вже час, Шарло тут.

Корсіканець негайно став на коліна, немов бажаючи сповідатись. Бібі-Люпен не знав, що робити, бо ця розмова відбулась так швидко, що забрала не більше часу, ніж потрібно, щоб прочитати її. Теодор швиденько розповів обставини злочину, які ми вже знаємо, але яких не знав Жак Коллен.

— Присяжні засудили мене без доказів,— сказав він, закінчуючи.

— Дитино! Ти розводишся, коли тобі зараз „стригтимуть волосся".

— Але мене могли обвинуватити тільки в заставі цінностей. Ось як судять, та ще в Парижі...

— Як же було діло?— спитав Дурисмерть.

— Так ось. Після того, як я бачив тебе, я познайомився з однією корсіканкою, малою дівчинкою, яку зустрів, прибувши в „Пантен" (Париж).

— Скрізь чоловіки, що через дурість кохають жінку,— скрикнув Жак Коллен,— тому й гинуть... Це тигри на волі, тигри, які лепечуть і дивляться в дзеркало... Ти був нерозважливий!..

— Але...

— Ну, так навіщо вона тобі здалась, ота клята „хмара"?

— Це чудова жінка, з прутик завбільшки, тоненька, як вугор, прудка, як мавпа, пролізла крізь димар і відчинила мені двері будинку. Собаки, напхавшись кульок, здохли. Я „рішив" обох жінок. Коли гроші були взяті, Джінетта знов замкнула двері і вилізла крізь димар...

— Така чудова вигадка варта життя,— сказав Жак Коллен, милуючись виконанням злочину, як карбувальник милується моделлю фігурки.

— Я зробив дурницю, виявивши стільки хисту заради тисячі екю.

— Ні, заради жінки!— заперечив Жак Коллен.— Адже я казав тобі, що вони відбирають у нас розум.

Жак Коллен кинув на Теодора погляд, повний зневаги.

— Тебе не було,— відповів корсіканець,— я був самотній.

— І ти кохаєш оте маля?— спитав Жак Коллен, відчувши докір у цій відповіді.

— Ах, коли я хочу тепер жити, то скорше заради тебе, ніж заради неї.

— Будь спокійний. Я не дарма звусь Дурисмерть. Я берусь тебе врятувати.

— Як? жити?— скрикнув молодий корсіканець, підводячи свої зв'язані руки до вогкого склепіння в'язниці.

— Люба моя Мадленочко, приготуйся вернутись на

„вічну леваду",— провадив Жак Коллен.— Ти мусиш бути готовим до цього, тебе не уквітчають трояндами, як святкового вола... Коли вони нас „підкували" для Рошфора, значить, хочуть спекатись нас. Але я зроблю так, що тебе вирядять у Тулон, ти втечеш і вернешся в „Пантен", а я тобі влаштую гарненьке існуваннячко...

Зітхання, яких мало лунало під цим непохитним склепінням, зітхання щастя і визволення, вдарилось об камінь, і він відбив цю ноту, що не має рівної собі в музиці, у вуха остовпілого Бібі-Люпена.

— Це наслідок прощення гріхів, тількищо обіцяного йому за його признання,— сказав Жак Коллен, звертаючись до начальника таємної поліції.— Бачите, пане жандарм, ці корсіканці сповнені віри. Але він невинний, як младенець Ісус, і я спробую врятувати його.

— Хай бог буде з вами, пане абат!— сказав Теодор по-французьки.

Дурисмерть, більше ніж будьколи — Карлос Еррера і канонік, вийшов з камери засудженого, кинувся в коридор, і розіграв сцену жаху перед паном Го.

— Пане начальнику, цей юнак — невинний! Він викрив мені винуватця... Він ішов на смерть заради хибної честі... Це корсіканець! Попросіть для мене,— сказав він,— п'ятихвилинного побачення з паном генеральним прокурором. Пан де-Гранвіль не відмовиться негайно вислухати іспанського священика, який так страждає від помилок французького правосуддя.

— Добре, я піду,— відповів пан Го, дуже здивувавши усіх присутніх при цій незвичайній сцені.

— Але,— провадив Жак Коллен,— покищо накажіть провести мене знов у двір, бо я закінчу навернення одного злочинця, якого я вже вразив у серце... У них є серце, у цих людей!

Ця промова схвилювала всіх осіб, що були там присутні. Жандарми, тюремний секретар, Сансон, наглядачі, помічник ката, які чекали наказу, щоб іти налагоджувати механізм, висловлюючись по-тюремному, всі ці люди, що їх почуття не проймають глибоко, були збуджені цілком зрозумілою цікавістю.

В цю хвилину почувся гуркіт екіпажу, запряженого породистими кіньми, що знаменно спинився на набережній біля грат Консьєржері. Дверцята відчинились, підніжок було відкинуто так швидко, що всі подумали про приїзд дуже знатної особи. Незабаром якась дама, розмахуючи синім папірцем, у супроводі лакея й грума підійшла до гратча-

стого входу. Одягнена дуже розкішно в усе чорне, в капелюсі, вкритому вуаллю, вона витирала сльози великою вишиваною хусткою.

Жак Коллен вмить упізнав Азію або, повертаючи цій жінці її справжнє ім'я, Жакліну Коллен, свою тітку; ця гідна свого племінника стара, думки якої були зосереджені на ув'язненому, боронила його з спритністю і проникливістю, що, принаймні, дорівнювались спритності і проникливості правосуддя; вона дістала дозвіл (виданий напередодні на ім'я камеристки герцогині де-Мофріньез за рекомендацією пана де-Серізі) на побачення з Люсьєном і абатом Карлосом Еррерою, коли вони будуть не в секретній; на цьому дозволі начальник департаменту, що відає тюрмами, написав два слова. Папір уже самим своїм кольором свідчив про сильні рекомендації, бо ці перепустки, так само як і почесні запрошення на виставу, бувають різної форми і вигляду.

Тому ключар відімкнув хвіртку, особливо коли помітив гайдука в пір'ї, бо його зелений з золотом костюм, блискучий, немов у російського генерала, свідчив про відвідувачку-аристократку з майже королівським гербом.

— Ах, мій любий абат! — скрикнула, помітивши служителя церкви, удавана знатна дама, проливаючи потоки сліз.— Як це могли посадити сюди хоча б на хвилину таку святу людину!

Начальник взяв перепустку й прочитав: „За рекомендацією його вельможності графа де-Серізі".

— Ах, пані Сан-Естебан, пані маркіза! — сказав Карлос Еррера.— Яка прекрасна самовідданість!

— Пані, так не можна бачитись,— сказав добрий стариган Го.

І він сам затримав на ходу цю бочку чорного муару і мережива.

— Як, на такому віддаленні? — провадив Жак Коллен.— І у вашій присутності...— додав він, оглядаючись на всіх.

Від тітки, що забила памороки канцеляристові, начальникові, наглядачам і жандармам своїм туалетом, несло мускусом. На ній була, крім мережив на тисячу екю, чорна шаль на шість тисяч франків. Нарешті, гайдук красувався в дворі Консьєржері з нахабством лакея, який вважає себе за дуже потрібного для вибагливої принцеси. Він не розмовляв з виїзним лакеєм, що стояв біля гратчастих воріт на набережній, завжди відкритих удень.

— Чого ти хочеш? Що я маю зробити? — спитала пані де-Сан-Естебан на арго, умовленому між тіткою і племінником.

Це арго полягало в додаванні закінчень „ар“ чи „ор“, „аль“ чи „і“ так, щоб це робило слова — французькі або з арго — перекрученими і довшими. Це був дипломатичний шифр, застосований до усної мови.

— Поклади всі листи в надійне місце, візьми найбільш компромітуючі для кожної з тих дам, приходь, перебравшись „хіпесницею“, в „залу загублених кроків“ і чекай моїх розпоряджень.

Азія, або Жакліна, стала на коліна, немов для благословіння, і лжеабат благословив свою тітку з євангельським зворушенням.

— Addio, marchesa! *— сказав він голосно і додав умовною мовою: — Знайди Европу і Паккара з сімсот п'ятдесятьма тисячами франків, які вони поцупили; вони нам потрібні.

— Паккар тут,— відповіла благочестива маркіза з зрошеними слізьми очима, показуючи на гайдука.

Ця швидкість розуміння викликала не тільки усмішку, але навіть рух подиву в людини, що могла дивуватись у цілому світі тільки своїй тітці. Лжемаркіза повернулась до свідків цієї сцени, як жінка, що звикла грати першу роль.

— Він у розпачі, що не може бути присутнім на похороні сина,— сказала вона поганою французькою мовою,— бо жахлива помилка правосуддя розкрила таємницю цієї святої людини... Але я буду на похоронній відправі. Ось пане,— сказала вона панові Го, даючи йому повний золота гаманець.—Ось вам на полегшення долі нещасних ув'язнених.

— Оце шик!— сказав їй на вухо задоволений племінник.

Жак Коллен пішов за наглядачем, який повів його в дворик.

Бібі-Люпена, охопленого розпачем, нарешті помітив справжній жандарм, до якого він після виходу Жака Коллена звертався з багатозначними „хм! хм!“ і замінив його в камері засудженого. Але цей ворог Дурисмерті не міг з'явитись вчасно, щоб побачити знатну даму, яка зникла в своєму блискучому екіпажі; проте, голос її, хоч і змінений, доніс до його вуха хрипкі звуки.

— Триста „кругляків“ на арештантів!— казав старший наглядач, показуючи Бібі-Люпенові гаманець, переданий паном Го своєму канцеляристові.

— Покажіть, пане Жакометі,— сказав Бібі-Люпен.

Начальник таємної поліції взяв гаманець, висипав золото собі на руку й уважно розглянув його.

— Справді, це золото!—сказав він.— І гаманець з гербом. Ах, мерзотник, яка хитрість! яка досконалість! Він нас

* Прощайте, маркіза!

щохвилини обдурює... Треба було б стріляти на нього як на собаку!

— Що ж трапилось? — спитав секретар, знов узявши гаманець.

— Трапилось те, що ця жінка, очевидно, була „хіпесниця"! — скрикнув Бібі-Люпен, люто тупнувши ногою по плитах бруку біля входу.

Ці слова справили велике враження на глядачів, що скупчились на певній відстані від пана Сансона, який все ще стояв, спершись спиною на велику пічку, в центрі цієї просторої зали з склепінням, і чекав наказу зробити туалет злочинця і встановити ешафот на Гревській площі.

Прийшовши знов у внутрішній дворик, Жак Коллен попрямував до своїх „друзів" властивою постійному гостеві „левади" ходою.

— В чому ти „зашухерився"? — спитав він Лапурая.

— Моя справа кінчена, — відповів убивця, коли Жак Коллен відвів його набік. — Тепер мені потрібний „вірний друг".

— Чому саме?

Лапурай, розповівши своєму шефові на арго про всі свої злочини, докладно змалював убивство і крадіжку, вчинені у подружжя Кротта.

— Поважаю тебе, — сказав йому Жак Коллен. — Добре зроблено. Але мені здається, що ти припустився однієї помилки.

— Якої?

— Зробивши справу, тобі слід було добути російський паспорт, перебратись російським князем, купити гарну карету з гербом, сміливо покласти гроші в банк, взяти акредитив на Гамбург, сісти в поштову карету з лакеєм, покоївкою і коханкою, переодягненою на зразок княгині, а в Гамбурзі сісти на пароплав, що йде в Мексіку. З двома стами вісімдесятьма тисячами франків золотом розумний хлопець повинен зробити все що хоче, поїхати куди хоче, „дядю сарай".

— Ах, у тебе такі думки, тому що ти „маза"! Ти ніколи не втрачаєш „сорбонни". А я...

— Зрештою, добра порада в твоєму становищі, це бульйон для мертвого, — провадив далі Жак Коллен, кидаючи гіпнотизуючий погляд на свого фананделя.

— Правда! — сказав з виразом сумніву Лапурай. — Все ж таки давай сюди твій бульйон! Якщо він мене не нагодує, то я з нього зроблю хоч ножну ванну...

— Ось ти схоплений „двірником" з п'ятьма великими

крадіжками і трьома вбивствами, при чому останнє стосується двох багатих буржуа... Присяжні не люблять, щоб убивали буржуа... Тебе вже немов „запакували для пасажу", і ти не маєш ніякої надії...

— Вони все це мені казали,— жалісно відповів Лапурай.

— Моя тітка Жакліна, з якою я тількищо мав невеличку розмову в самій канцелярії, і яка, ти знаєш, є матір'ю для фананделів, сказала мені, що „двірник" хоче спекатись тебе, так він тебе боїться.

— Але,— сказав Лапурай з наївністю, що доводить, як пройняті злодії „природним правом" крадіжки,— я тепер багатий, чого ж вони бояться?

— Ми не маємо часу розводити філософію,— сказав Жак Коллен.— Повернімось до твого становища...

— Що ти хочеш зробити зо мною?— спитав Лапурай, перериваючи свого „мазу".

— Побачиш! Мертвий собака чогось іще вартий.

— Для інших! — сказав Лапурай.

— Я приймаю тебе в свою гру! — відказав Жак Коллен.

— Це вже дещо!— сказав убивця.— А далі?

— Я не питаю, де твої гроші, але хочу знати, що ти думаєш робити з ними.

Лапурай стежив за непроникними очима „мази"; той холодно провадив далі:

— Чи маєш ти якунебудь „хмару", яку ти любиш, дитину, фананделя, якому хочеш допомогти? Через годину я вийду з в'язниці, і зможу зробити все для тих, кому ти бажаєш добра.

Лапурай все ще вагався, залишаючись нерішучим. Тоді Жак Коллен висунув останній аргумент.

— Твоя частка в нашій касі — тридцять тисяч франків; чи ти залишаєш її фананделям? чи віддаєш комунебудь? Твоя частка в надійному місці, я цього ж вечора можу передати її тому, кому ти хочеш її відписати.

В убивці вихопився рух задоволення.

„Він мій! — сказав сам до себе Жак Коллен. — Але не будь роззявою, поміркуй...— казав він далі Лапураєві на вухо.— Дідусю, у нас немає й десяти хвилин зайвих... Генеральний прокурор покличе мене, і я матиму з ним розмову. Я тримаю цю людину в руках, я можу скрутити „двірникові" голову. Я певен, що врятую Мадлену.

— Коли ти врятуєш Мадлену, любий мій маза, то ти можеш мене...

— Не будемо розпускати слину,— сказав поспішно Жак Коллен.— Складай заповіт.

— Ну, то я хотів би дати гроші Гонорі,— жалісно відповів Лапурай.

— Стривай! Ти живеш з удовою Моісея, того єврея, що був на чолі „тачечників" на півдні?— спитав Жак Коллен.

Подібно великим полководцям Дурисмерть прекрасно знав особовий склад усіх своїх частин.

— Так, це вона,—сказав Лапурай, дуже підлещений.

— Гарна жінка! — сказав Жак Коллен, що прекрасно вмів маневрувати цими страшними машинами. — Хитра хмара, в неї великі зв'язки і багато чесності; це викінчена хіпесниця. Ага, ти набрався сили від Гонори! Безглузда річ — угробитись, коли маєш таку хмару. Дурень! Треба було завести маленьку чесну торгівлю та й жити собі... А що вона „купує"?

— Вона влаштувалась на вулиці Сент-Барб, завідує домом...

— Значить, ти робиш її своєю спадкоємицею? Ось, любий мій, до чого доводять нас ці шельми, коли маєш дурість кохати їх.

— Так, але не давай їй нічого, поки я не покочусь.

— Присягаюсь! — сказав Жак Коллен серйозним тоном.— Фананделям нічого?

— Нічого, вони на мене „капнули", — з ненавистю відповів Лапурай.

— Хто тебе продав? Хочеш, щоб я помстився за тебе?— жваво спитав Жак Коллен, намагаючись розбуркати останнє почуття, яке примушує подібні серця тремтіти в останню хвилину.— Хто знає, старий мій фанандель, чи не зможу я, помщаючись за тебе, водночас помирити тебе з „двірником".

Тут убивця глянув на свого „мазу" з виглядом щасливого остовпіння.

— Аджеж,— відповів „маза" на цей вираз красномовного обличчя,— я тепер граю комедію тільки для Теодора. Якщо цей водевіль матиме успіх, старигане, то я зможу багато чого зробити для одного з своїх друзів, а ти до них належиш.

— Якщо я тільки побачу, що ти добився відстрочки церемонії для бідолашного Теодора, чуєш, я все зроблю, що ти хочеш.

— Це справа певна, я знаю, що „витягну" цю „сорбонну" з пазурів „двірника". Бачиш, Лапурай, щоб „витруситись", треба подавати руку один одному... Сам один нічого не зробиш.

— Правда! — скрикнув убивця.

Довір'я Лапурая так міцно встановилось, він так фанатично вірив у „мазу", що більше не вагався.

Лапурай виказав таємницю своїх співучасників, яку дуже добре зберегав до цього часу. Жак Коллен тільки це й хотів узнати.

— Ось „кубушка" (таємниця)! Щодо „мокрого" (крадіжка з убивством) зо мною були на третину Рюффар, агент Бібі-Люпена і Годе ...

— Вирви-Шерсть?..— скрикнув Жак Коллен, називаючи Рюффара його злодійським ім'ям.

— Так. Негідники продали мене, бо я знаю їхню схованку, а вони моєї не знають.

— Ти мастиш мені чоботи, любенький! — сказав Жак Коллен.

— Як?

— Ну, дивись,— відповів „маза",— як вигідно довірятись мені... Тепер твоя помста — частина моєї гри. Я тебе не прошу виказати мені твою схованку, ти скажеш мені це в останню хвилину; але скажи мені все, що стосується Рюффара й Годе.

— Ти є і завжди будеш нашим мазою, у мене не буде таємниць від тебе,— відповів Лапурай.—Моє золото в „глибі" (льоху) дому Гонори.

— Ти нічого не побоюєшся від твоєї „хмари"?

— Отакої! Вона ж нічого не знає про мої каверзи! — відказав Лапурай. — Я напоїв Гонору, хоч це така жінка, що нічого не розкаже навіть під ножем гільйотини. Але стільки золота!

— Так, від цього може скиснути молоко найчистішої совісті,— відповів Жак Коллен.

— Отже, я міг працювати без „блимача". Вся пташня спала в курнику. Золото на три фути під землею, за цляшками з вином. Зверху я наклав купу гальки і щебню.

— Добре,— сказав Жак Коллен.— А схованки інших?

— Рюффар тримає „паскудство" у Гонори, в кімнаті бідної жінки; вона мовчить, бо може зробитись співучасницею в переховуванні й скінчити свій вік у Сен-Лазарі.

— Ах, негідник! Саме так „загрібайло" (поліція) створює злодія! — сказав Жак.

— Годе сховав своє „паскудство" у сестри, пралі, чесної дівчини, яка може, нічого не підозрюючи, схопити п'ять років „каталажки". Фанандель підняв дошки підлоги, поклав їх на місце і втік.

— Знаєш, чого я хочу від тебе? — сказав тоді Жак Коллен, кидаючи на Лапурая магнетичний погляд.

— Чого?

— Щоб ти взяв на себе справу Мадлени...

Лапурай якось дивно здригнувся, але скоро знов прибрав слухняного вигляду під пильним поглядом „мази".

— Ну, ти вже „філониш", ти мені псуєш гру. Слухай, чотири вбивства чи три — хіба це не однаково?

— Можливо.

— Присягаюсь „мегом" (богом) фананделів, ти „без юшки в макаронах" (без крові у венах)! Я оце думав тебе врятувати.

— Та як же?

— Дурень! Пообіцявши повернути золото родині, ти будеш засланий на „вічну леваду", і все. Я б не дав жодної рішки за твою „сорбонну", якби гроші були в них, але тепер ти коштуєш сімсот тисяч франків, дурню!

— Маза! Маза! — скрикнув Лапурай, щасливий до краю.

— Крім того, — провадив далі Жак Коллен, — ми скинемо вбивство на Рюффара... Відразу полетить і Бібі-Люпен... Він у моїх руках!

Лапурай стояв приголомшений цією думкою, з витріщеними очима, нерухомо, немов статуя. Бувши вже три місяці під арештом, напередодні того, щоб стати перед судом присяжних, напоумлений своїми „друзями" з Ла-Форс, яким він не казав про своїх співучасників, він перебував у такому безнадійному стані, зважаючи на його злочини, що цей план не спав на думку жодному з тих „згорілих" розумників. Тому він трохи не стерявся від цієї видимості надії.

— Хіба Рюффар і Годе вже гульнули? Хіба повитягали вони вже щонебудь з отих „жовтяків"? — спитав Жак Коллен.

— Вони не насмілюються, — відповів Лапурай, — шельми чекають, поки мене „скосять". Це переказала мені моя „хмара" через Біффку, коли та приходила на побачення з Біффоном.

— Ну, добре, ми заберемо їх „паскудства" через двадцять чотири години, — скрикнув Жак Коллен. — Негідники не матимуть змоги відшкодувати, як ти; і ти будеш чистий як сніг, а вони — червоні від усієї тієї крові. Я подбаю, щоб ти виявився чесним хлопцем, якого вони звабили. В мене будуть твої гроші, щоб установити алібі в інших твоїх процесах, а тільки но ти потрапиш на „леваду," — бо ти туди вернешся, — то вже сам постараєшся втекти... Поганеньке життя, але все ж таки життя!

В очах Лапурая відбивалось внутрішнє марення.

— Чоловіче! з сімома сотнями тисяч франків можна здобути багато „кокард", — казав Жак Коллен, сповнюючи надією свого фананделя.

— Маза! маза!

— Я засліплю міністра юстиції... Ага, Рюффар потанцює, ми знищимо „загрібайла". Бібі-Люпен спікся.

— Добре, вирішено! — скрикнув Лапурай з дикою радістю.— Наказуй, я слухаю!

І він стиснув Жака Коллена в обіймах; сльози радості з'явились у нього на очах, настільки йому здавалось можливим врятувати свою голову.

— Це ще не все,— сказав Жак Коллен.— „Жабоїд" (прокурор) погано травить зокрема у випадку „повторної гарячки" (нового викривного факту). Тепер ідеться про те, щоб „підвести хмару" (облудно виказати жінку).

— Як це? Навіщо?— спитав убивця.

— Допоможи мені, і ти побачиш,— відповів Дурисмерть.

Жак Коллен коротко розповів Лапураєві таємницю нантерського злочину і довів йому потребу мати якунебудь жінку, що зіграла б роль Джінетти. Після цього він разом з повеселілим Лапураєм підійшов до Біффона.

— Я знаю, як ти кохаєш Біффку ...— сказав Жак Коллен Біффонові.

У відповідь Біффон кинув погляд, що був цілою жахливою поемою.

— Що вона робитиме, поки ти будеш на „леваді"?

Сльози зросили жорстокі очі Біффона.

— Ну, а коли я її заховаю у „каталажку для хмар" (в жіночу частину Ла-Форс, Маделонет або Сен-Лазар) на рік, на час твого „пакування" (суду), від'їзду й повороту після втечі?

— Ти не можеш зробити такого чуда, вона „ні мур-мур не хіпесила" (не брала ніякої участі),— відповів коханець Біффки.

— Ах, любий Біффон,— сказав Лапурай,— наш „маза"— могутніший за самого „мега" (бога).

— Який твій пароль з нею?— спитав Жак Коллен Біффона з упевненістю владаря, що не може дістати відмови.

— „Вахта в Пантені" (ніч у Парижі). Вона знатиме, що ти від мене, коли ти скажеш це; коли хочеш, щоб вона тебе слухала, покажи їй „п'ятилінійний круглячок" (монету в п'ять франків) і скажи слово „Тондіф".

— Вона буде засуджена в „букеті" з Лапураєм і помилувана через рік „затінку" за виказування,— повчально сказав Жак Коллен, дивлячись на Лапурая.

Лапурай зрозумів план свого „мази", і єдиним поглядом обіцяв йому умовити Біффона, щоб той допоміг їм, добившись від Біффки цієї удаваної співучасті в злочині, який він мав узяти на себе.

— Прощайте, дітки! Незабаром ви почуєте, що я врятував хлопчика з рук Шарло,— сказав Дурисмерть.— Так, Шарло з своїми „субретками" був у канцелярії вже напоготові, щоб зробити Мадлені туалет. Стривайте,— сказав він,— ось по мене прийшли від „двірника" (генерального прокурора).

Дійсно, з гратчастого входу вийшов наглядач і зробив знак цьому незвичайному чоловікові: небезпека, що загрожувала молодому корсіканцеві, вернула йому ту дику силу, з якою він умів боротись проти суспільства.

Цікаво зазначити, що в ту хвилину, коли в Жака Коллена відібрали труп Люсьєна, він вирішив, у крайньому напруженні волі, спробувати востанне перевтілитись, але вже не в живе створіння, а в річ. Одне слово, він зробив фатальне вирішення, як Наполеон, коли човен віз його на „Беллерофон" [100]. Через дивний збіг обставин усе сприяло цьому генієві зла і пороку в його задумі.

Ось тому, хоч несподівана розв'язка цього злочинного життя втратить дещо із своєї чудесності, яка в наші часи досягається тільки неприйнятними неправдоподібностями,— треба, перш ніж пробратись разом із Жаком Колленом в кабінет генерального прокурора, піти за пані Камюзо до тих осіб, яких вона відвідала, поки всі ці події відбувались у Консьєржері. Один з обов'язків, непорушних для історика звичаїв, це не псувати правди різними драматичними на вигляд ситуаціями, особливо коли дійсність взяла на себе труд бути романтичною. Соціальна природа, особливо в Парижі, припускає такі випадковості, такий химерний збіг обставин, що уява письменників весь час лишається перевершеною. Сміливість правди доходить до комбінацій, заборонених для мистецтва, такі вони неправдоподібні або непристойні, якщо тільки письменник не пом'якшить їх, не підчистить, не вихолостить.

Пані Камюзо постаралась скомпонувати собі ранковий туалет більш-менш гарного смаку,— річ досить важка для дружини слідчого, яка шість років не виїздила з провінції. Йшлося про те, щоб не давати приводу для критики ні в маркізи д'Еспар, ні в герцогині де-Мофріньез, приїхавши до них між восьмою і дев'ятою годиною ранку. Цій Амелі-Сесілі Камюзо,— хоч народженій Тіріон, поспішимо сказати,— пощастило в цьому тільки наполовину. Хіба це в справі туалету не означає зробити подвійну помилку?

Не можна собі уявити, наскільки паризькі жінки можуть стати в пригоді честолюбцям усякого сорту. В світському товаристві вони так само потрібні, як у світі злодіїв, де

вони відіграють, як ми тількищо бачили, величезну роль. Припустімо, що якийнебудь чоловік змушений говорити у визначений час, під страхом неуспіху своєї кар'єри з тією величезної ваги особою за Реставрації, яка й досі зветься хоронителем печатки. Хай це буде людина в найсприятливішому стані, суддя, тобто своя людина. Суддя змушений піти до начальника відділу, чи до особистого секретаря, чи до старшого секретаря і довести їм потребу негайно одержати аудієнцію. Чи можна відразу побачити хоронителя печатки? Вдень він або в палаті депутатів, абож у раді міністрів, де він підписує, дає аудієнції. Вранці він спить невідомо де. Увечері в нього обов'язки, особисті і громадські. Якби всі судді могли вимагати хоч хвилинної аудієнції з будьякого приводу, то голова юстиції був би в стані атакованого. Отже, мета невідкладної особистої аудієнції оцінюється однією з тих проміжних властей, що являють собою перешкоду, двері, які треба відчинити, якщо за них не держиться ще якийнебудь конкурент. А жінка може звернутись до другої жінки, може пройти прямо в спальню, особливо коли господиня дуже зацікавлена або раптом потребує чогонебудь. Візьміть хоч би оте втілення жіночої влади, пані маркізу д'Еспар, на яку зважав сам міністр; ця жінка пише маленьку ароматну записочку, яку її камердинер несе камердинерові міністра. Записочка застає міністра в момент пробудження, він її негайно читає. Адже коли він, як міністр, має справи, то як людина, він зачарований перспективою відвідати одну з паризьких королев, одну з владарок Сен-Жерменського передмістя, одну з фавориток Мадам, дофіни або короля. Казімір Перьє, єдиний справжній міністр, якого мала Липнева революція, кидав усе, щоб відвідати колишнього оберкамергера короля Карла X.

Ця теорія пояснює силу таких слів: „Пані, пані Камюзо в дуже спішній справі, про яку пані знає!" — сказаних маркізі д'Еспар її покоївкою, яка гадала, що та вже прокинулась.

Тому маркіза крикнула, щоб Амелі негайно впустили. Вона уважно слухала, коли дружина судді почала такими словами:

— Пані маркіза, ми пропали, тому що помстились за вас...

— Як це, моя красуне? — відповіла маркіза, дивлячись на пані Камюзо в сутінку від піввідчинених дверей. — Ви сьогодні божественні в цьому капелюшку. Де ви берете такі формочки?

— Пані, ви дуже ласкаві... Але чи знаєте ви, що Камюзо

своїм допитом довів Люсьєна де-Рюбампре до відчаю і він повісився в тюрмі.

— Що ж буде з пані де-Серізі?— скрикнула маркіза, прикидаючись необізнаною, щоб почути всю історію знов.

— Який жаль. Її вважають за божевільну...— відповіла Амелі.— Ах, якщо ви можете добитись від його вельможності міністра юстиції, щоб він негайно викликав естафетою мого чоловіка з палацу правосуддя, то міністр дізнається про дивні таємниці, він, безперечно, повідомить про них короля... Тоді вороги Камюзо змушені будуть замовкнути.

— Хто це — вороги Камюзо? — спитала маркіза.

— Та генеральний прокурор, а тепер і пан де-Серізі...

— Добре, люба,— відповіла пані д'Еспар, яка завдячувала панам де-Гранвілеві і де-Серізі своєю поразкою в підлому процесі, розпочатому нею, щоб накласти опіку на свого чоловіка,— я вас оборонюю. Я не забуваю ні своїх ворогів ні друзів.

Вона подзвонила, звеліла підняти завіси, світло полилось у кімнату. Вона сказала принести пюпітр, покоївка принесла його. Маркіза поквапливо надряпала записочку.

— Хай Годар сяде на коня і відвезе цю записку в міністерство юстиції. Відповіді не треба,— сказала вона своїй покоївці.

Покоївка поквапливо вийшла і, не зважаючи на такий наказ, затрималась на кілька хвилин біля дверей.

— Значить, є великі таємниці? — спитала пані д'Еспар.— Розкажіть но мені це, любенька. Чи не вплутана в цю справу Клотільда де-Гранльє?

— Пані маркіза дізнається про все від його вельможності, бо мій чоловік нічого мені не сказав, він тільки попередив мене, що йому загрожує небезпека. Для нас краще було б, щоб пані де-Серізі вмерла, ніж залишилась божевільною.

— Бідолашна жінка,— сказала маркіза.— Але чи не була вона й раніш божевільною?

Світські жінки, на сотні способів вимовляючи одну й ту саму фразу, подають уважному спостерігачеві нескінченну різноманітність музичних тонів. Уся душа переходить у голос, так само як і в погляд; вона відбивається в світлі і в повітрі — в стихіях, якими користуються очі і гортань.

В тому тоні, яким маркіза вимовляла оті два слова: „бідолашна жінка",— можна було почути насолоду задоволеної ненависті, щастя перемоги. Ах, яких тільки нещасть не бажала вона покровительці Люсьєна! Мстивість, що переживає смерть ненависної особи, що ніколи не вга-

мовується, викликає похмурий жах. Навіть пані Камюзо, суха, люта і сварлива, була приголомшена. Вона нічого не змогла відповісти і замовкла.

— Дійсно, Діана казала мені, що Леонтіна їздила в тюрму,— провадила пані д'Еспар.— Мила герцогиня в розпачі від цього скандалу, бо вона схильна дуже любити пані де-Серізі. Та це зрозуміло, вони ж обидві майже водночас шалено кохали цього дурника Люсьєна; ніщо так не з'єднує і не роз'єднує жінок, як упадання перед одним і тим самим вівтарем. Тому ця мила подруга провела вчора дві години в спальні Леонтіни. Кажуть, що бідна графиня говорить жахливі речі; як це огидно... Статечна жінка не повинна була б піддаватись таким приступам. Фі, це чисто фізична пристрасть.. Герцогиня приходила до мене, бліда як смерть, вона така мужня. В цій справі є жахливі речі...

— Мій чоловік усе розповість хоронителеві печатки, щоб виправдатись, бо вони хотіли врятувати Люсьєна, а Камюзо, пані маркіза, виконував свій обов'язок. Судовий слідчий завжди повинен допитувати секретних ув'язнених у законний строк... Треба ж було про щось спитати цього нещасного хлопчика, а він не зрозумів, що його питають для форми, і відразу признався.

— Це був дурень і нахаба!— сухо відказала пані д'Еспар.

Дружина судді нічого не сказала, почувши цей вирок.

— Коли ми зазнали поразки в справі про опіку над паном д'Еспар, то не з вини Камюзо, я завжди це пам'ятатиму,— провадила маркіза після паузи.— Люсьєн, пани де-Серізі, де-Бован і де-Гранвіль перешкодили нам. Колись бог заступиться за мене. Всі ці люди будуть нещасливі. Не турбуйтесь, я пошлю кавалера д'Еспара до хоронителя печатки, щоб він поспішив у разі потреби викликати вашого чоловіка.

— Ах, пані...

— Слухайте!— сказала маркіза.— Я вам обіцяю орден почесного легіону негайно, завтра ж. Це буде блискучим доказом того, що вашою поведінкою в цій справі задоволені. Так, це — ще одне приниження для Люсьєна, це ствердить його провину. Рідко вішаються заради втіхи... Ну, прощайте, красуне.

Через десять хвилин пані Камюзо входила в спальню прекрасної Діани де-Мофріньез, що лягла о першій годині, але не заснула й о дев'ятій.

Хоч які нечутливі герцогині — жінки з гіпсовим серцем — але вони не можуть бачити когонебудь із своїх подруг у приступі безумства, без того, щоб це видовище не справило на них найглибшого враження.

Крім того, зв'язок Діани з Люсьєном хоч і був розірваний вже півтора роки, проте, залишив у душі герцогині досить спогадів, щоб жахлива смерть цього хлопчика не була і для неї жорстоким ударом. Цілу ніч Діані ввижався цей гарний юнак, такий чарівний, такий поетичний, що так умів кохати,— ввижався повішеним, як це описувала Леонтіна в припадках і з жестами хворої на гарячку. В неї збереглись листи Люсьєна, красномовні, п'янкі, подібні до тих, які Мірабо писав до Софі, але літературно досконаліші, бо ці листи були продиктовані найбуйнішою пристрастю — честолюбством. Люсьєнові голова йшла обертом від щастя володіти найчарівнішою з герцогинь, бачити, як вона чинить заради нього шаленства, хоч, звичайно, приховані шаленства. Гордість кохання надавала натхнення поетові. Герцогиня зберігала ці хвилюючі листи так само, як деякі старі зберігають непристойні малюнки, заради перебільшених похвал саме тому, що було в ній найменш герцогського.

— І він умер у мерзенній в'язниці! — сказала вона, з жахом стискаючи листи, коли почула, що її покоївка тихенько стукає в двері.

— Пані Камюзо в надзвичайно важливій справі, що стосується пані герцогині,— сказала покоївка.

Діана схопилась зовсім перелякана.

— О! — сказала вона, дивлячись на Амелі, яка прибрала належного виразу,— я догадуюсь про все. Йдеться про мої листи... Ах, мої листи!.. ах, мої листи!..

Вона впала на диванчик. Вона пригадала, що в запалі свого кохання відповідала Люсьєнові в тон, прославляла поезію мужчини так само, як він оспівував славу жінки, і якими дифірамбами!

— На жаль, так, пані, я хочу врятувати вам більше, ніж життя. Йдеться про вашу честь... Заспокойтесь, одягайтесь, їдьмо до герцогині де-Гранльє, бо, на щастя, не самі тільки ви скомпромітовані.

— Але мені сказали, що Леонтіна вчора спалила в палаці правосуддя всі листи, захоплені в нашого бідного Люсьєна?

— Пані, Люсьєн мав двійника в особі Жака Коллена!— скрикнула дружина судді.— Ви забуваєте про це страшне товаришування, яке, безперечно, є єдиною причиною смерті цього чарівного й гідного жалю юнака. Та в цього каторжного Макіавеллі ніколи не запаморочувалась голова. Пан Камюзо певен, що це страхіття сховало в надійне місце найбільш компромітуючі листи коханок свого...

— Свого друга,— жваво перебила герцогиня.— Ви маєте рацію, любонько, треба порадитися з Гранльє. Всі ми зацікавлені в цій справі, і, на щастя, Серізі нас підтримає.

Крайня небезпека впливає на душу — як це було видно з сцен у Консьєржері — так само жахливо, як сильні реактиви на тіло. Це моральна гальванічна батарея Можливо, що недалеко той день, коли з'ясується, яким способом почуття хемічно конденсується в якийсь флюід, приблизно подібний до електричного.

У каторжника і в герцогині помічалось однакове явище. Ця пригнічена, вмираюча жінка, що не спала ніч, ця герцогиня, така вередлива в туалеті, набула сили зацькованої левиці і сміливості полководця під бойовим вогнем. Діана сама вибрала плаття і імпровізувала туалет з швидкістю гризетки, що сама собі є камеристкою. Це було остільки незвичайно, що субретка на хвилину остовпіла, така вона була вражена, побачивши свою пані, як та в сорочці, мабуть, охоче показує дружині судді крізь світлий серпанок полотна біле тіло, прекрасне, наче у Венери Канови[101]. Воно скидалось на дорогоцінність у шовковому папері. Діана раптом збагнула, де саме лежить її корсет для любовних пригод, що застібається спереду гачками, і позбавляє жінок, коли вони поспішають, потреби витрачати час і зусилля на зашнуровування. Вона вже закріпила мережива сорочки і причепурила принади свого корсажу, коли покоївка принесла спідницю і закінчила туалет, подаючи плаття. Поки Амелі, на знак покоївки, застібала плаття ззаду і допомагала герцогині, покоївка принесла фільдекосові панчохи, бархатні черевички, шаль і капелюх. Амелі і покоївка взували кожна одну ніжку.

— Ви найпрекрасніша жінка, яку я бачила,— сказала хитра Амелі, палко цілуючи ніжне і гладеньке коліно Діани.

— Ніхто не дорівняється пані,— сказала покоївка.

— Годі вам, Жозетта, замовкніть,— сказала герцогиня.— У вас є карета? — спитала вона пані Камюзо.— Ходімо, любонько, ми поговоримо дорогою.

І герцогиня бігцем зійшла парадними сходами, надягаючи рукавички, чого ніколи досі не бачили.

— До де-Гранльє, та мерщій,— сказала вона одному з своїх слуг, зробивши йому знак, щоб він їхав позаду карети.

Лакей завагався, бо карета була наймана.

— Ах, пані герцогиня, ви мені не сказали, що цей юнак мав листи від вас. У такому разі Камюзо поводився б зовсім інакше.

— Становище Леонтіни так мене непокоїло, що я зовсім забула про себе, — сказала та.— Бідна жінка вже позавчора була майже божевільна, уявіть собі, що з нею зробилось після тієї фатальної події. Ах, якби ви знали, любонько, який ми вчора перебули ранок! Ні, від цього можна зректись кохання! Вчора нас — Леонтіну і мене — якась люта стара, що торгує платтям, козир-баба, потягла в те смердюче й закривавлене кубло, що зветься судом. Я їй сказала, проводячи її в палац правосуддя: „Чи не хочеться впасти на коліна і закричати, як кричала пані де-Нюсінжен, коли дорогою до Неаполя вона зазнала однієї з тих жахливих бур Середземного моря: „Боже, спаси мене, і більш ніколи". Ось, правда, два дні, що лишаються в пам'яті на все життя. Які ми дурні, що пишемо... Та коли любиш... коли одержуєш сторінки, що запалюють серце, і все палає... Обачність зникає... і відповідаєш...

— Навіщо відповідати, коли можна діяти? — сказала пані Камюзо.

— Так прекрасно — занапащати себе...— гордо скрикнула герцогиня.— Це насолода для душі.

— Гарним жінкам,— скромно зазначила пані Камюзо,— можна дарувати, вони мають більше нагоди занапастити себе, ніж ми.

Герцогиня всміхнулась.

— Ми завжди занадто великодушні,— провадила Діана де-Моффріньез.— Я робитиму, як ця жорстока пані д'Еспар.

— А що ж вона робить?— з цікавістю спитала жінка слідчого.

— Вона написала тисячу любовних листів...

— Так багато!— скрикнула Камюзо, перериваючи герцогиню.

— Так ось, любо, в них не можна знайти ані одної фрази, яка її компромітувала б.

— Ви не змогли б зберегти таку байдужість, таку уважність,— відповіла пані Камюзо.— Ви — жінка, ви з тих ангелів, що не вміють противитись дияволові.

— Я заприсяглась собі ніколи більше не писати. За все життя своє я писала тільки цьому нещасному Люсьєнові... Його листи я збережу до смерті. Любонько моя, це вогонь, треба ж іноді...

— А якщо їх знайдуть!— манірно сказала Камюзо.

— О, я скажу, що це листи з початого роману. Бо я всі їх переписала і спалила оригінали.

— О, пані, в нагороду мені, дозвольте їх прочитати...

— Можливо,— сказала герцогиня.— Ви тоді побачите, любо, що таких він не писав Леонтіні.

В останній фразі відбилась уся жінка — жінка всіх часів і всіх країн.

Подібно до жаби з байки Лафонтена, пані Камюзо розбухала від насолоди, входячи в дім де-Гранльє разом з прекрасною Діаною де-Моффріньез. Цього ранку вона мала набути один із зв'язків, потрібних для честолюбства. Їй вчувалось, як до неї звертаються: „пані президентша". Вона відчувала невимовну насолоду перемоги над величезними перешкодами, а головною з них була бездарність чоловіка, покищо прихована, але їй відома. Просунути нікчемну людину!— в цьому для жінки, так само як для короля, полягає втіха, що дуже приваблює великих акторів, коли вони сотні раз виконують погану п'єсу. Це сп'яніння егоїзму! Зрештою, це — в певному розумінні — сатурналії влади. Влада доводить сама собі свою силу тільки чудним зловживанням, увінчуючи пальмою успіху якунебудь нісенітницю, зневажаючи геній, єдину силу, якої абсолютна влада не може досягти. Надання Калігулою коневі звання консула, цей імператорський фарс, розігрувався і буде ще часто розігруватись.

Через кілька хвилин Діана і Амелі перенеслись з елегантного безладдя спальні прекрасної Діани в пристойні, грандіозні й суворі розкоші в домі герцогині де-Гранльє.

Ця дуже благочестива португалка щодня вставала о восьмій годині, щоб вислухати месу в приписаній до приходу Фоми Аквінського маленькій церковці Сент-Валер, яка містилася на еспланаді Інвалідів. Ця каплиця, тепер зруйнована, була перенесена на Бургонську вулицю, поки будувалась готична церква, яку мали присвятити святій Клотільді.

При перших словах, сказаних Діаною де-Моффріньез герцогині де-Гранльє на вухо, благочестива дама пішла до пана де-Гранльє і негайно привела його. Герцог кинув на пані Камюзо один із тих метких поглядів, якими вельможі аналізують ціле існування, а часто і душу. Туалет Амелі дуже допоміг герцогові вгадати це міщанське життя від Алансона до Манта і від Манта до Парижа.

Ах! Якби дружина судді могла тільки знати про цей дар у герцогів — вона не витримала б так мило того чемно-іронічного погляду, в якому вона помітила тільки чемність! Незнання позбавляє привілеї тонкого поводження.

— Це пані Камюзо, дочка Тіріона, одного з придверників королівських апартаментів,— сказала герцогиня своєму чоловікові.

Герцог дуже чемно вклонився судовій дамі, і його обличчя втратило частину своєї поважності. На дзвінок герцога з'явився камердинер.

— Візьміть карету, їдьте на вулицю Оноре-Шевальє. Приїхавши туди, подзвоніть біля маленьких дверцят у номері десятому. Слузі, який відчинить вам, ви скажете, що я прошу його пана приїхати сюди. Ви його привезете, якщо він дома. Говоріть від мого імени, цього буде досить, щоб усунути всі труднощі. Постарайтесь витратити на все не більше чверті години.

Камердинер герцогині з'явився негайно після того, як камердинер герцога вийшов.

— Ідьте від мого імени до герцога де-Шольє, передайте йому цю картку.

Герцог дав йому картку, складену певним способом. Коли ці інтимні друзі мали потребу негайно побачитись в якій-небудь спішній справі, що не дозволяла писати, вони повідомляли таким способом один одного.

Ми бачимо, що в усіх прошарках суспільства звичаї подібні між собою, і відрізняються тільки манерами, способами, відтінками. Світське товариство теж має своє арго, але це арго зветься стилем.

— Чи ви, пані, цілком певні, що існують ці гадані листи, написані мадмуазель Клотільдою де-Гранльє до того юнака? — спитав герцог де-Гранльє.

І він скинув очима на пані Камюзо так, як моряк кидає лот.

— Я їх не бачила, але цього треба побоюватись,— відповіла вона, тремтячи.

— Дочка моя не могла написати чогось такого, в чому не можна було б признатись! — скрикнула герцогиня.

„Бідна герцогиня!" — подумала Діана, глянувши на герцога де-Гранльє так, що він затремтів.

— Яка ж твоя думка, люба моя Діана? — сказав герцог до герцогині де-Мофріньез на вухо, завівши її до амбразури вікна.

— Клотільда так шалено кохає Люсьєна, любий мій, що вона мала з ним побачення перед своїм від'їздом. Якби не ота маленька Ленонкур, вона, мабуть, утекла б з ним у ліс Фонтенебло. Я знаю, що Люсьєн писав Клотільді листи, які запаморочили б і святу. Ми всі три Євині дочки, обвиті змієм листування...

Герцог і Діана вернулись від амбразури до герцогині і пані Камюзо, які тихенько розмовляли. Амелі, йдучи за порадою герцогині де-Мофріньез, удавала благочестиву, щоб завоювати серце гордої португалки.

— Ми віддані на волю мерзенного каторжника - втікача,— сказав герцог, смикаючи плечем. — Ось що значить приймати в себе людей, в яких не зовсім певен. Перше ніж допустити когонебудь, треба добре дізнатися про його статки, родичів, про все його минуле.

В цій фразі — вся мораль цієї історії з погляду аристократії.

— Що сталось — те сталось! — сказала герцогиня де-Моффріньез. — Подумаймо, як урятувати бідну пані де-Серізі, Клотільду і мене.

— Нам залишається тільки чекати Анрі, я його викликав, але все залежить від особи, по яку поїхав Жантіль. Дай боже, щоб ця людина була в Парижі. Пані, — сказав він, звертаючись до пані Камюзо, — я вам дуже вдячний, що ви подумали про мене...

Це був натяк, що пані Камюзо час іти. Дочці придверника королівських апартаментів вистачило глузду, щоб зрозуміти герцога; вона підвелась; але герцогиня де-Моффріньез, з тією чарівною грацією, яка завоювала їй відданість і дружбу стількох осіб, взяла Амелі за руку і особливо звернула на неї увагу герцога і герцогині.

— Особисто для мене, хоч би вона й не встала на світанку, щоб урятувати нас усіх, прошу вас не забути про милу пані Камюзо. Поперше, вона вже робила мені послуги, яких не забуваєш. Потім вона і її чоловік цілком віддані нам. Я обіцяла їй просунути її Камюзо, і прошу вас захистити його насамперед заради мене.

— Ви не потребуете рекомендації, — сказав герцог до пані Камюзо. — Гранльє завжди пам'ятають послуги, зроблені їм. Незабаром люди, вірні королю, матимуть нагоду відзначитись, їх відданість буде потрібна; вашого чоловіка висунуть на відповідальні позиції.

Пані Камюзо пішла — горда, щаслива, набундючившись, ледве не лопаючись. Вона вернулась додому, святкуючи перемогу, милувалась сама в себе, кепкувала з неприязні генерального прокурора; вона казала сама собі:

„А що, як ми випремо пана де-Гранвіля?"

Пані Камюзо вийшла вчасно. Герцог де-Шольє, один із фаворитів короля, зустрівся з цією міщаночкою в під'їзді.

— Анрі, — скрикнув герцог де-Гранльє, коли доповіли про його друга, — біжи, прошу тебе, в палац, постарайся поговорити з королем, річ ось у чому...

І він завів герцога до амбразури вікна, де він уже радився з легкою і граціозною Діаною.

Герцог де-Шольє від часу до часу нишком поглядав на

нерозсудливу герцогиню, яка, розмовляючи з герцогинею де-Гранльє і слухаючи її напучення, відповідала на вільні погляди герцога де-Шольє.

— Люба дитино, — сказав нарешті герцог де-Гранльє, закінчивши своє a parte*, — будьте ж розсудливі. Чуєте, — сказав він, беручи ручки Діани, — додержуйтесь пристойності, не компромітуйте себе більше, не пишіть ніколи. Листи, люба моя, викликали стільки ж особистих нещасть, скільки й громадських... Що можна пробачити такій молодій дівчині, як Клотільда, що кохає вперше, того не можна пробачити...

— Старому гренадерові, що бачив бойовий вогонь! — сказала герцогиня герцогові, надувши губки.

Ця гримаска і жарт викликали усмішку на збентежених обличчях обох герцогів і навіть благочестивої герцогині.

— Ось уже чотири роки, як я не пишу любовних листів... Чи ми врятовані? — спитала Діана, ховаючи свою тривогу під дитяцтвом.

— Ще ні! — сказав герцог де-Шольє, — бо ви не знаєте, як важко зробити щось незаконне. Для короля в конституційній державі це те саме, що зрада для одруженої жінки Це його адюльтер.

— Його грішок, — сказав герцог де-Гранльє.

— Заборонений овоч! — сказала Діана, усміхаючись. — Ах, як би я хотіла бути урядом; бо в мене вже немає таких овочів, я всі поїла!

— О, люба, люба! — сказала благочестива герцогиня, — ви занадто далеко заходите.

Герцоги, почувши, що перед під'їздом спинилась карета, з гуркотом, який зчиняється, коли коней пускають галопом, покинули жінок, вклонились їм і пішли в кабінет герцога де-Гранльє, куди ввели мешканця вулиці Оноре-Шевальє; це був ніхто інший, як начальник палацової контр-поліції, політичної поліції, таємничий і могутній Корантен.

— Проходьте, — сказав герцог де-Гранльє, — проходьте, пане де-Сен-Дені.

Корантен, здивований прекрасною пам'яттю герцога, пройшов першим, низко вклонившись обом герцогам.

— Це знов у справі тієї ж таки особи, або, певніше, з приводу неї, мій любий пане, — сказав герцог де-Гранльє.

— Але він помер, — сказав Корантен.

— Залишився його товариш, — зазначив герцог де-Шольє, — сильний товариш.

---

* Розмова сам на сам.

— Каторжник Жак Коллен! — відповів Корантен.

— Кажи, Фердінанд,— сказав герцог де-Шольє колишньому послові.

— Треба побоюватись цього негідника, — провадив герцог де-Гранльє, — бо він захопив листи пані де-Серізі і пані де-Мофріньез до того Люсьєна Шардона, його креатури, щоб відкупитись ними. Здається, в того молодчика була певна система — видурювати любовні листи в обмін на власні. Бо мадмуазель де-Гранльє, як кажуть, теж написала кілька листів; принаймні, цього побоюються, а ми не можемо ні про що дізнатися, вона подорожує.

— Молодчик, — відповів Корантен, — не був здатний робити такі запаси... Це запобіжливість Карлоса Еррери.

Корантен сперся ліктем на поруччя крісла, на якому сидів, і поклав голову на руку, обмірковуючи.

— Гроші... в цієї людини їх більше, ніж у нас, — сказав він. — Естер Гобсек була йому червячком, щоб виловити щось із два мільйони в тому ставку з золотими монетами, що зветься Нюсінженом... Панове, накажіть кому слід дати мені повну владу, і я позбавлю вас від цієї людини!..

— А... листи? — спитав герцог де-Гранльє Корантена.

— Слухайте, панове, — провадив Корантен, підводячись; його обличчя куниці свідчило про стан крайнього збудження. Він засунув руки в кишеньки своїх довгих чорних фланелевих штанів. Цей великий актор історичної драми наших часів надяг тільки жилет і сюртук, не змінивши ранкових штанів, бо знав, які вельможі бувають вдячні за швидкість у певних обставинах. Він непримушено походжав по кабінету, голосно міркуючи, нібито був на самоті.

— Це каторжник! Його можна без суду кинути в секретну камеру в Бісентрі, де немає ніяких способів зв'язку, і залишити там здихати... Проте, можливо, що він дав відповідні інструкції своїм поплічникам, передбачаючи такий випадок.

— Алеж він був посаджений у секретну камеру, — сказав герцог де-Гранльє, — негайно після несподіваного арешту в тієї жінки?

— Хіба для таких людців є секретні камери? — відповів Корантен. — Він такий сильний, як... як я!

— Що ж робити? — сказали один одному поглядом обидва герцоги.

— Ми можемо негайно запроторити негідника на каторгу... в Рошфор, і він там помре через півроку. Ні, без злочину! — сказав він, відповідаючи на жест герцога де-Гранльє. — Чого ж ви хочете? Каторжник не витримує

більше півроку в літню спеку, коли його примушують працювати серед міазмів Шаранти. Та це добре тільки в тому разі, коли цей чолов'яга не вжив запобіжних заходів щодо тих листів. Якщо негідник боявся своїх ворогів, а це ймовірно, то треба дізнатись, яких заходів він ужив. Якщо переховувач листів бідний, то його можна підкупити... Отже, йдеться про те, щоб примусити Жака Коллена проговоритись. Який поєдинок! Я буду подоланий. Краще було б викупити ці документи іншим... помилуванням і взяти цього чоловіка в мою крамничку. Жак Коллен — це єдина людина, здатна замінити мене, бо бідолаха Контансон і любий Пейрад померли. Жак Коллен убив цих двох незрівняних шпигів, немов на те, щоб розчистити собі місце. Ви бачите, панове, треба дати мені повну волю. Жак Коллен у Консьєржері. Я піду в прокуратуру до пана де-Гранвіля. Пошліть туди якунебудь довірену особу, що зустрілася б зо мною, бо мені треба або показати лист панові де-Гранвілю, який нічого про мене не знає, або щоб мене ввела яканебудь значна особа. Ви маєте в розпорядженні півгодини, бо мені треба півгодини, щоб одягтись, тобто зробитись тим, ким я мушу бути в очах пана генерального прокурора.

— Пане, — сказав герцог де-Шольє, — я знаю ваші величезні здібності і прошу тільки сказати: — так чи ні? Чи відповідаєте ви за успіх?

— Так, якщо я матиму повну волю і ви дасте слово ніколи не розпитувати мене про це. План мій — готовий.

Зловісна відповідь викликала в обох вельмож легке здригання.

— Ідіть, пане,— сказав герцог де-Шольє. — Ви запишите цю справу в рахунок тих, які вам звичайно доручаються.

Корантен уклонився обом вельможам і пішов.

Анрі де-Ленонкур, для якого Фердінанд де-Гранльє звелів запрягти карету, негайно поїхав до короля, якого він завжди міг бачити завдяки привілеєві своєї посади.

Отже, представники різних, пов'язаних між собою, інтересів із низів і верхів суспільства, повинні були зустрітись у кабінеті генерального прокурора в особі трьох людей: правосуддя репрезентував пан де-Гранвіль, сім'ю — Корантен, проти того жахливого супротивника, Жака Коллена, який уособлював соціальне лихо в його дикій силі.

Який поєдинок правосуддя і свавілля, що поєднались проти каторги та її хитрощів! Каторга, цей символ відваги, що відкидає розрахунок і розважливість, для якої всі засоби добрі, яка не має лицемірства, властивого свавіллю,

огидний символ інтересів голодного черева, кривавий, нестримний протест голоду! Хіба це не були напад і захист, крадіж і власність, грізна проблема природного ладу і ладу соціального, замкнена у найвужчі рамки? Нарешті це був жахливий, живий образ антисоціальних компромісів, які складають найслабкіші представники влади з дикими бунтарями.

Коли генеральному прокуророві доповіли про пана Камюзо, він зробив знак, щоб того впустили. Пан де-Гранвіль, що передчував цей візит, хотів порозумітися із слідчим, яким способом закінчити справу Люсьена. Висновок не міг лишатись тим, до якого вони прийшли разом з Камюзо напередодні, перед смертю бідного поета.

— Сідайте, пане Камюзо, — сказав пан де-Гранвіль, падаючи в крісло.

Прокурор віч-на-віч із слідчим не приховував пригніченості, що опанувала його. Камюзо подивився на пана де-Гранвіля і помітив на цьому рішучому обличчі майже смертельну блідість і крайню втому, цілковиту прострацію, що свідчила про муки, мабуть, жорстокіші, ніж муки засудженого на смерть, якому секретар прочитав про відмовлення в касації, — адже це читання, за звичаями правосуддя, означає: „Приготуйтесь, ваші останні хвилини надійшли".

— Я прийду згодом, пане граф, хоч, правда, справа спішна...

— Залишіться, — поважно відповів генеральний прокурор. — Справжні судові діячі, пане, мусять терпіти свої страждання і вміти приховувати їх. Це моя помилка, коли ви помітили моє збентеження.

Камюзо зробив рух.

— Дай вам боже, пане Камюзо, ніколи не зазнати таких крайніх життєвих труднощів. Можна не видержати й меншого. Я тількищо перебув ніч біля одного з найдорожчих мені друзів. У мене тільки двоє друзів — граф Октав де-Бован і граф де-Серізі. Пан де-Серізі, граф Октав і я втрьох були з шостої години вчорашнього вечора до шостої години сьогоднішнього ранку, по черзі, то в салоні, то біля ліжка пані де-Серізі, побоюючись кожного разу, як ішли туди, що знайдемо її мертвою або назавжди божевільною. Десплен, Б'яншон, Сінар і дві доглядачки не виходили з кімнати. Граф обожує свою дружину. Подумайте, яку ніч тількищо я перебув між жінкою, божевільною від кохання, і другом, божевільним від розпачу. Державний муж не впадає у відчай, як дурень. Серізі, спокійний, немов би він був на

своєму кріслі в державній раді, робив неймовірні зусилля, щоб зберігати перед нами байдуже обличчя... і піт зрошував це чоло, схилене під тягарем стількох трудів. Я спав з п'ятої години, коли сон подолав мене, до пів на восьму, а о пів на дев'яту я мусив бути тут, щоб дати наказ про страту. Повірте мені, пане Камюзо, коли суддя цілу ніч поринав у прірву розпачу, відчуваючи руку божу, що тяжко опускається на людські справи і вражає благородні серця, — йому дуже важко сісти тут, за своїм столом, і байдуже сказати: „Відрубайте голову о четвертій годині! знищіть боже створіння, сповнене життя, сили, здоров'я". А проте такий мій обов'язок... пригнічений стражданням, я мушу дати наказ спорудити ешафот... Засуджений не знає, що суддя переживає муки, які дорівнюються його мукам. У цю хвилину ми зв'язані з ним аркушиком паперу: в моїй особі — суспільство, що мститься, в його — злочин, який треба спокутувати. Ми разом — дволикий обов'язок, два існування, спаяні на хвилину мечем закону. Хто співчуває судді в цих глибоких стражданнях? хто втішить їх? Наша честь полягає в тому, щоб заховати їх у глибині серця. Священик з його життям, відданим богові, солдат з його тисячами смертей, принесених у жертву країні, здаються мені щасливішими, ніж суддя з його сумнівами, страхами, з його жахливою відповідальністю.

— Чи знаєте ви, кого треба скарати? — провадив далі генеральний прокурор, — молодого чоловіка двадцяти семи років, гарного, як наш учорашній мрець, білявого, як він; голову його ми здобули несподівано, бо на ньому тяжить тільки виказ про переховування. Бувши засудженим, юнак усе ж не признався. Вже сімдесят днів він не піддається ніяким допитам, завжди твердить, що він неповинний. Два місяці, як у мене на плечах дві голови. О! я віддав би рік свого життя за його признання, бож треба заспокоїти присяжних. Міркуйте самі, який удар для правосуддя, коли буде викрито через кілька днів, що злочин, за який він умре, вчинений кимось іншим! В Парижі все набуває жахливої ваги, найменший судовий інцидент стає політичним. Суд присяжних, ця інституція, яку революційні законодавці вважали за таку сильну, це — елемент соціальної розрухи. Бо вона не виправдує свого призначення, не захищає суспільства в достатній мірі. Присяжні граються з своїми обов'язками. Вони поділяються на два табори, один із них не визнає вже смертної кари і це спричиняється до загального порушення рівності перед законом. Такий жахливий злочин, як батьковбивство, в одному департаменті дістає

виправдний вирок*, тим часом як в іншому департаменті звичайний, так би мовити, злочин карається смертю. Що ж було б, якби в Парижі, в нашій окрузі, стратили невинного?

— Це втікач — каторжник,— боязко зазначив пан Камюзо.

— В руках опозиції і преси він зробився б пасхальним ягнятком! — скрикнув пан де-Гранвіль, — і опозиції було б легко змалювати його невинним, бо це корсіканець, фанатик національних ідей, його вбивства — наслідок вендетти[102]. В цій країні той, хто вбиває ворога, вважає себе — і його вважають — за дуже чесну людину. Ах! справжні судді — дуже нещасні. Знаєте, вони повинні б жити окремо від усього суспільства, як колишні жерці, щоб люди бачили їх тільки в певні години, коли вони виходять із своїх келій; поважні, старі, суворі, вони мали б судити, як великі жерці в давньому суспільстві, поєднуючи в собі юридичну і духовну владу. Нас не бачили б інакше, як на місцях у суді... Тепер усі бачать, як ми страждаємо або розважаємось, подібно до всіх інших. Нас бачать у салонах, у сім'ї, як громадян, що мають свої пристрасті, і ми буваємо смішні, замість того, щоб бути грізними...

Цей крик душі, що переривався паузами і вигуками та супроводився жестами, які надавали йому непередаваної красномовності, примусив Камюзо здригнутись.

— Я теж, пане, — сказав Камюзо, — вчора почав на власному досвіді вивчати муки нашої професії. Я трохи не вмер в наслідок смерті цього молодого чоловіка, він не зрозумів мого співчуття, нещасний сам себе згубив...

— Е, не треба було допитувати його! — скрикнув пан де-Гранвіль.— Найлегше зробити послугу, утримавшись.

— А закон? — відповів Камюзо. — Він був уже два дні під арештом.

— Нещастя сталося,— провадив генеральний прокурор.— Я виправив, як міг, те, чого, напевне, не можна виправити. Моя карета і мої слуги — в похоронній процесії цього бідолашного слабого поета. Серізі зробив так само; більш того, він узяв на себе обов'язок, який поклав на нього цей нещасний молодий чоловік: він буде виконавцем його заповіту. Обіцявши це, він добився від своєї дружини погляду, в якому світився здоровий розум. Нарешті граф Октав особисто присутній на його похороні.

— Добре, пане граф, — сказав Камюзо,— завершімо нашу справу. У вас залишається дуже небезпечний підслідний.

---

* На каторгах є двадцять три батьковбивці, яким надано перевагу обставин, що пом'якшують провину. (*Прим. автора*).

Ви знаєте так само добре, як і я, що це Жак Коллен. Цього нещасного мають визнати за того, ким він є.

— Ми пропали! — скрикнув пан де-Гранвіль.

— У цю хвилину він біля вашого засудженого до страти, що був колись для нього на каторзі тим самим, чим Люсьєн був у Парижі... його протеже. Бібі-Люпен переодягся за жандарма, щоб бути присутнім при побаченні.

— Чого втручається карна поліція? — сказав генеральний прокурор. — Вона повинна діяти тільки за моїми наказами...

— Уся Консьержері знатиме, що ми держимо в руках Жака Коллена... Так ось, я хочу вам сказати, що цей великий і відважний злочинець, очевидно, має найнебезпечніші листи з кореспонденції герцогині де-Мофріньез і мадмуазель Клотільди де-Гранльє.

— Ви певні цього? — спитав пан де-Гранвіль, і на його обличчі відбився болісний подив.

— Міркуйте самі, пане граф, чи маю я підстави боятись цього нещастя. Коли я розгорнув пачку листів, взятих у домі нещасного молодого чоловіка, Жак Коллен кинув на них гострий погляд і задоволено всміхнувся; судовий слідчий не міг помилитись щодо значення цієї посмішки. Такий викінчений негідник, як Жак Коллен, побоюється випустити подібну зброю. Що ви скажете про ці документи, коли вони будуть в руках адвоката, якого той шельма вибере собі серед ворогів уряду і аристократії? Моя дружина, вдячна герцогині де-Мофріньез, поїхала попередити її, і в цю хвилину вони, мабуть, радяться у де-Гранльє...

— Розпочинати процес такої людини неможливо! — скрикнув генеральний прокурор, підводячись і великими кроками бігаючи по кабінету. — Очевидно, він сховав документи в надійне місце...

— Я знаю де, — сказав Камюзо.

Одне це слово згладило всі ті упередження, які мав проти нього генеральний прокурор.

— Кажіть! — сказав пан де-Гранвіль, сідаючи знову.

— Їдучи з дому до палацу правосуддя, я багато міркував над цією сумною справою. В Жака Коллена є тітка, справжня, а не фальшива тітка, жінка, про яку префектура дістала довідку від політичної поліції. Він учень і бог цієї жінки, сестри його батька, на ім'я Жакліни Коллен. У цієї шельми є крамниця ношеного одягу, і завдяки зв'язкам, створеним через цю торгівлю, вона знає багато родинних таємниць. Якщо Жак Коллен довірив комусь ті рятівні для нього папери, то, звичайно, цьому створінню; заарештуймо її.

Генеральний прокурор кинув на Камюзо хитрий погляд,

що означав: „Ця людина не така дурна, як я вчора гадав, вона тільки занадто молода, не вміє ще правити віжками правосуддя".

— Але,— провадив далі Камюзо,— щоб це вдалось, треба змінити всі заходи, яких ми вчора вжили, і я прийшов до вас по пораду, по розпорядження ...

Генеральний прокурор узяв свій розрізальний ніж і тихенько постукував ним по краю стола, жестом, характерним для всіх замислених людей, що цілком поринули в роздум.

— Три знатні родини в небезпеці! — скрикнув він. — Тут не можна припускати ніякого прогріху ... Ви маєте рацію, насамперед підемо за аксіомою Фуше: „Заарештуймо!" Треба негайно повернути Жака Коллена до секретної камери.

— Таким чином ми визнаємо, що це каторжник. Це знеславить пам'ять Люсьєна ...

— Яка жахлива справа! — сказав пан де-Гранвіль. — Скрізь небезпека!

В цю хвилину ввійшов начальник тюрми — звичайно, постукавши, але доступ до такого кабінету, як кабінет генерального прокурора, охороняється дуже пильно, і тільки свої люди з прокуратури мають право стукати в двері.

— Пане граф, — сказав пан Го,— з вами хоче говорити підслідний, що зве себе Карлос Еррера.

— Чи він бачився з кимнебудь? — спитав генеральний прокурор.

— З ув'язненими, бо він у дворику приблизно з половини на восьму. Він бачився також з засудженим на смерть, який, очевидно, щось йому розповів.

Пан де-Гранвіль, в пам'яті якого блиснула, немов промінь світла, одна фраза пана Камюзо, зрозумів, яку користь можна мати, щоб добитися листів, від признання інтимного зв'язку між Жаком Колленом і Теодором Кальві. Задоволений тим, що він має підставу відкласти страту, генеральний прокурор жестом покликав до себе пана Го.

— Я маю намір,— сказав він йому,— відкласти на завтра страту; проте, цього не повинні підозрівати в Консьєржері. Цілковита мовчанка! Нехай кат іде нібито наглядати за готуванням. Надішліть сюди під доброю охороною цього іспанського священика, у нас його вимагає іспанське посольство. Хай жандарми приведуть пана Карлоса вашими особистими сходами, щоб він не міг нікого бачити. Попередьте жандармів, щоб кожний вів його під руку аж до дверей мого кабінету ... Чи певні ви, пане Го, що цей небезпечний іноземець не міг бачитись ні з ким, крім арештантів?

— Ах, у ту хвилину, коли він вийшов із камери засудженого до страти, з'явилась дама, що хотіла бачити його.

Тут судді обмінялись поглядом, але яким поглядом!

— Яка дама? — спитав Камюзо.

— Одна з його покутниць... якась маркіза,— відповів пан Го.

— Щодалі гірше! — скрикнув пан де-Гранвіль, дивлячись на Камюзо.

— Вона примусила жандармів і наглядачів поморочити голову,— провадив спантеличений пан Го.

— У ваших обов'язках немає незначних речей,— суворо сказав генеральний прокурор.— Консьєржері недарма так обмурована! Як ця дама ввійшла?

— З перепусткою по формі, пане,— зазначив начальник.— Ця дама, розкішно одягнена, в супроводі лакея і гайдука, приїхала в чудовій кареті, щоб побачитися з своїм духівником, перше ніж поїхати на похорон того нещасного юнака, якого ви наказали винести.

— Принесіть мені її перепустку з префектури,— сказав пан де-Гранвіль.

— Вона видана за рекомендацією його вельможності графа де-Серізі.

— Яка з себе була ця жінка? — спитав генеральний прокурор.

— Нам здалося, що ця жінка з світського товариства.

— Ви бачили її обличчя?

— На ній була чорна вуаль.

— Про що вони розмовляли?

— Та що могла сказати благочестива жінка з молитовником!.. Вона попросила благословення в абата, стала навколішки...

— Довго вони розмовляли? — спитав суддя.

— Менше, ніж п'ять хвилин; але ніхто з нас не зрозумів нічого, очевидно, вони говорили іспанською мовою.

— Розкажіть нам усе, пане,— провадив генеральний прокурор.— Повторюю вам, найменша подробиця має для нас вирішну вагу. Хай це буде вам прикладом.

— Вона плакала, пане.

— Чи справді вона плакала?

— Цього ми не могли бачити, вона ховала обличчя в хусточку. Вона подарувала триста франків золотом для в'язнів.

— Це не вона! — скрикнув Камюзо.

— Бібі-Люпен,— провадив далі пан Го,— скрикнув: „це хіпесниця".

— Він на цьому розуміється,— сказав пан де-Гранвіль.— Підпишіть ордер на арешт,— додав він, дивлячись на Камюзо,— і мерщій опечатати в неї дома все. Але як вона могла дістати рекомендацію пана де-Серізі?.. Принесіть мені перепустку з префектури... ідіть, пане Го! Пришліть мені мерщій цього абата. Поки він буде тут, небезпека не буде зростати. А за дві години розмови можна далеко пробратись у глиб людської душі.

— Особливо такому генеральному прокуророві, як ви,— тонко сказав Камюзо.

— Нас буде двоє,— чемно відповів генеральний прокурор.

І він знов заглибився в думки.

— Треба було б створити в усіх тюремних приймальнях посаду наглядача з доброю платнею, і давати цю посаду, як пенсію, найспритнішим і найвідданішим агентам поліції,— сказав він після довгої паузи.— Бібі-Люпен повинен скінчити там свої дні. Таким чином ми мали б око і вухо в такому місці, яке потребує кращого догляду, ніж там є тепер. Пан Го не зумів розказати нам нічого певного.

— Він такий заклопотаний,— сказав Камюзо.— Проте, між секретними в'язнями і нами є прогалина, якої не повинно бути. Щоб пройти з Консьєржері до наших кабінетів, треба йти коридорами, дворами, сходами. Увага наших агентів не завжди пильна, а тим часом в'язень завжди думає про свою справу. Мені казали, що коли Жак Коллен ішов з секретної камери на допит, якась дама опинилась на проході. Ця жінка пройшла до поста жандармів нагорі маленьких сходів „Мишачої пастки"; мені казали про це пристави, і я дорікав жандармам з цього приводу.

— О! палац правосуддя треба цілком перебудувати,— сказав пан де-Гранвіль,— проте, це потребує витрат від двадцяти до тридцяти мільйонів.— Спробуйте но, попросіть у палати депутатів тридцять мільйонів для потреб юстиції!

Почулись кроки кількох людей і звуки зброї. Очевидно, це був Жак Коллен.

Обличчя генерального прокурора вкрилось маскою поважності, під якою зникла людина. Камюзо наслідував керівника прокуратури.

Дійсно, службовець канцелярії прокурора відчинив двері, і ввійшов Жак Коллен, спокійний, ні трохи не здивований.

— Ви хотіли говорити зо мною,— сказав суддя,— я вас слухаю.

— Пане граф, я — Жак Коллен, я капітулюю.

Камюзо здригнувся, генеральний прокурор залишився спокійним.

— Ви розумієте, що в мене є причини, щоб діяти так,— провадив Жак Коллен, глузливо обводячи очима обох урядовців.— Я, очевидно, завдаю вам чимало клопоту; алеж якби я залишився іспанським священиком, ви наказали б жандармам провести мене до байонського кордону, а там іспанські багнети звільнили б вас від мене.

Обидва урядовці залишались спокійними і мовчазними.

— Пане граф,— провадив каторжник,— причини,— що змушують мене діяти так, ще важливіші, ніж оці, хоч вони й чорт зна які особисті; я можу сказати їх тільки вам... Якщо ви боїтесь...

— Боюсь чого? Кого? — спитав граф де-Гранвіль.

Постать, обличчя, постава голови, жест, погляд цього видатного генерального прокурора зробили з нього в цю хвилину живий образ правосуддя, яке повинне подавати найпрекрасніші зразки громадянської мужності. В цю коротку хвилину він був на височині старих суддів колишнього парламенту, в часи громадянської війни, коли голови суду зустрічалися з смертельною небезпекою віч-на-віч, залишаючись мармуровими, наче ті статуї, що споруджені на відзнаку їх пам'яті.

— Якщо ви боїтесь залишитись віч-на-віч з втікачем-каторжником...

— Залишіть нас, пане Камюзо,— жваво відказав генеральний прокурор.

— Я хотів пропонувати вам зв'язати мені руки і ноги,— байдуже провадив Жак Коллен, обводячи обох чиновників жахливим поглядом.

Він помовчав і поважно додав:

— Пане граф, я тільки поважав вас, а тепер я захоплений вами...

— Ви, значить, вважаєте себе за страшного? — спитав урядовець з виразом цілковитої зневаги.

— В в а ж а т и с е б е за страшного?— сказав каторжник,— навіщо? Я є такий і знаю це.

Жак Коллен узяв стілець і сів з упевненістю людини, що почуває себе в розмові на одному рівні з своїм супротивником.

В цю хвилину пан Камюзо, що виходив із дверей, збираючись зачинити їх за собою, повернувся, підійшов до пана де-Гранвіля і передав йому два складені папірці.

— Гляньте,— сказав слідчий генеральному прокуророві, показуючи йому один із папірців.

— Покличте знов пана Го,— крикнув граф де-Гранвіль, тільки но побачив знайоме йому ім'я камеристки пані де-Мофріньез.

Начальник Консьєржері ввійшов.

— Опишіть нам,— сказав йому на вухо генеральний прокурор,— жінку, що приходила на побачення з підслідним.

— Маленька, гладка, товста, присадкувата,— відповів пан Го.

— Особа, якій видана перепустка, висока і тонка,— сказав де-Гранвіль.— Тепер скажіть, якого віку?

— Років шістдесяти.

— Йдеться про мене, панове?— сказав Жак Коллен.— Слухайте,— добродушно провадив він далі,— не шукайте. Ця особа — моя тітка, справжня тітка, жінка, стара; я можу позбавити вас численних труднощів. Ви знайдете мою тітку тільки тоді, коли я цього захочу. Якщо ми отак будемо блукати, то не зрушимо з місця.

— Пан абат уже говорить по-французьки не як іспанець,— сказав пан Го,— він уже не запинається.

— Тому що справа дуже заплуталась, любий мій пане Го,— відповів Жак Коллен, гірко посміхнувшись і назвавши начальника на ім'я.

В цю хвилину пан Го кинувся до генерального прокурора і сказав йому на вухо:

— Бережіться, пане граф, ця людина у нестямній люті.

Пан де-Гранвіль повільно оглянув Жака Коллена; той видався йому спокійним. Проте, незабаром він визнав справедливість сказаного начальником. Цей обманливий вигляд приховував холодне і грізне нервове роздратування дикуна. В очах Жака Коллена ховався вулканічний вибух, кулаки його були стиснуті. Це справді був тигр, що збирається стрибнути на здобич.

— Залиште нас,— поважно сказав генеральний прокурор, звертаючись до начальника Консьєржері і до слідчого.

— Ви добре зробили, що вислали вбивцю Люсьєна!— сказав Жак Коллен, не турбуючись про те, чи може Камюзо його почути,— я більше не міг стримуватись, я б задушив його.

Пан де-Гранвіль здригнувся. Ніколи не бачив він стільки крові в очах людини, не бачив такого блідого обличчя, стільки поту на лобі і такого напруження мускулів.

— Що ж би вам дало це вбивство?— спокійно спитав генеральний прокурор у злочинця.

— Ви щодня мститесь, або думаєте, що мститесь за суспільство, пане, і питаєте мене, які є підстави моєї помсти... Значить, ви ніколи не відчували, як у ваших жилах котиться хвиля помсти? Чи ви не знаєте, що цей ідіот-слідчий убив його? Адже ви його любили, мого Люсьєна,

і він вас любив. Я знаю вас напам'ять, пане. Цей любий хлопець усе мені розповідав, вернувшись додому ввечері. Я вкладав його спати, немов нянька своє малятко, і розпитував про все. Він довіряв мені все, аж до найдрібніших своїх відчувань... Ах, ніколи ніжна мати не любила так свого єдиного сина, як я любив цього ангела! Якби ви знали! Добро зароджувалось у цьому серці, як квіти, що зростають на лугах. Він був слабкий — ось у чому його єдиний порок, слабкий, наче струна ліри, дуже міцна, коли вона натягнена... Це найпрекрасніші натури, їх слабкість — це тільки ніжність, захоплення, здатність розцвітати під сонцем мистецтва, кохання, краси, яку бог створив для людини в тисячах форм... Зрештою, Люсьєн — це була жінка з природи. Ах, чому тільки я не сказав цього їй, тій тупій худобині, що оце вийшла... Ах, пане, як підслідний перед суддею, я зробив те, що зробив би бог, щоб урятувати свого сина, коли б, бажаючи врятувати його, він супроводив його до Пілата...

Потік сліз полився з світлих і жовтих очей каторжника, які тількищо блищали, немов у вовка, який зголоднів за шість сніжних місяців у глибині України. Він казав далі:

— Цей йолоп нічого не хотів слухати і згубив дитину... Пане, я обмив труп хлопчика слізьми, молячись до того, кого я не знаю і хто над нами. Це я, що не вірю в бога (якби я не був матеріалістом, я не був би самим собою). Цим я все сказав вам. Ви не знаєте, ніхто не знає, що таке страждання. Це знаю тільки я. Полум'я страждання так висушувало мої сльози, що цієї ночі я не міг плакати. Я плачу тепер, бо почуваю, що ви мене розумієте. Я бачив вас тількищо в позі правосуддя... Ах, пане, хай бог... (я починаю вірити в нього) хай бог боронить вас бути в такому стані, як я!.. Цей проклятий слідчий відібрав у мене душу. Пане, пане, в цю хвилину ховають моє життя, мою красу, мою чесноту, моє сумління, всю мою силу! Уявіть собі собаку, в якого хемік витягає кров... Ось — я цей собака... Ось чому я прийшов до вас сказати: „Я—Жак Коллен, я капітулюю...“ Я вирішив так зробити сьогодні вранці, коли прийшли вирвати з моїх рук це тіло, яке я цілував, немов божевільний, немов мати, немов діва, що цілувала Ісуса в гробі... Я хотів без ніяких умов віддатись правосуддю... Тепер я повинен поставити умову, і ви зараз дізнаєтесь чому...

— Ви кажете це панові де-Гранвілю, чи генеральному прокуророві? — спитав урядовець.

Ці дві людини — Злочин і Правосуддя — глянули одна на одну. Каторжник глибоко зворушив судового урядовця, якого охопило божевільне співчуття до цього нещасного, він розгадав його життя і почуття. Зрештою, судовий урядовець (урядовець — завжди урядовець), який не знав про поведінку Жака Коллена після втечі, подумав, що зможе прибрати до своїх рук цього злочинця, який, кінець-кінцем, завинив тільки у фальшуванні. І він задумав вплинути великодушністю на цю бронзову натуру, що складалась з добра й зла немов із різних металів. Крім того, пан де-Гранвіль, що дожив до п'ятдесят трьох років, ніколи не мігши викликати кохання, захоплювався чутливими натурами, як усі люди, яких ніколи не любили. Можливо, що це розчарування, доля багатьох чоловіків, яким жінки дарують тільки повагу або дружбу, становило таємний зв'язок глибокої приязні між панами Бованом, де-Гранвілем і де-Серізі. Бо однакове нещастя, так само як і однакове щастя, настроює душі на один тон.

— У вас є майбутнє! — сказав генеральний прокурор, кидаючи допитливий погляд на цього пригніченого злочинця.

Той жестом виявив цілковиту байдужість до своєї особи.

— Люсьен у заповіті відписав вам триста тисяч франків...

— Бідний! бідний хлопчик! бідний хлопчик! — скрикнув Жак Коллен. — Він завжди був надто чесний! Я втілював у собі всі гидкі почуття. Він був добрий, благородний, прекрасний, божественний. Такі прекрасні душі не змінюються. Він брав у мене тільки гроші, пане.

Цілковите, глибоке зречення своєї особи, якої урядовець не міг відживити, так переконливо стверджувало його жахливі слова, що пан де-Гранвіль став на бік злочинця. Залишався ще генеральний прокурор.

— Якщо вас більше ніщо не цікавить, — спитав пан де-Гранвіль, — то що ж саме хочете ви мені сказати?

— Хіба цього мало, що я признався? Ви ходили навколо та все ж не захопили мене; зрештою, я завдав би вам занадто багато клопоту.

„Який супротивник!" — подумав генеральний прокурор.

— Ви збираєтесь, пане генеральний прокурор, відтяти голову неповинному, а я знайшов винного, — поважно провадив Жак Коллен, висушуючи свої сльози. — Я прийшов не заради них, а заради вас. Я хочу врятувати вас від докорів совісті, бо я люблю всіх тих, хто цікавиться в будь-якій мірі Люсьеном, так само, як буду переслідувати ненавистю всіх тих, хто йому не дав жити... Що для мене

каторжник? — провадив він після короткої паузи.— На мій погляд, каторжник — це майже те саме, що для вас комашка. Я такий самий, як італійські розбійники, відважні люди: вони вкладають на місці кожного мандрівника, якщо тільки це дає їм щось більше, ніж коштує постріл із рушниці. Я думав тільки про вас. Я сповідав цього юнака, який міг довіритись тільки мені, бо він був моїм товаришем по кайданах. Теодор — добра натура; він думав, що зробить послугу коханці, взявшись продати або заставити крадені речі; але він завинив у нантерському злочині не більш, ніж ви. Це корсіканець; за своїми звичаями, корсіканці мстяться, вбивають один одного, як мух. В Італії і в Іспанії життя людини не поважають, і все це зовсім просто. Там вірять, що в нас є душа, щось невиразне, якась наша подоба, що переживає нас, що житиме вічно. Спробуйте розказати ці байки нашим дослідникам! Країни атеістичні і філософські примушують тих, хто замахується на людське життя, дорого платити за нього і вони мають рацію, бо вірять тільки в матерію, тільки в теперішнє. Якби Кальві виказав жінку, від якої він одержав крадені речі, ви знайшли б, хоч не справжнього винуватця,— бо він і так у ваших пазурях,— то співучасника, якого бідний Теодор не хоче занапастити, бо це жінка. Що ж поробиш!.. Кожна професія має свої поняття про честь; мають їх так само і каторжники та шахраї. Тепер я знаю вбивцю тих двох жінок і винуватців цього зухвалого, чудного, незвичайного злочину; мені розповіли про нього з усіма подробицями. Відкладіть страту Кальві, і ви дізнаєтесь про все. Але дайте мені слово повернути його на каторгу, пом'якшивши його кару... При такому страждании, як моє, не можна утруднювати себе брехнею, ви розумієте. Те, що я кажу вам — правда.

— Хоч це і принижує правосуддя, яке не повинно йти на подібні компроміси, але, маючи справу з вами, Жак Коллен, я вважаю за можливе пом'якшити суворість моїх обов'язків і порушити клопотання перед відповідними інстанціями.

— Чи подаруєте ви мені це життя?

— Можливо...

— Пане, я благаю вас дати мені слово, цього буде досить.

Пан де-Гранвіль зробив рух ображеної гордості.

— В моїх руках честь трьох знатних родин, а у ваших тільки життя трьох каторжників,— провадив Жак Коллен,— я сильніший за вас.

— Вас можна знов ув'язнити в секретній камері; що ви робитимете? — спитав генеральний прокурор.

— Е, то це, виходить, гра! — сказав Жак Коллен.— Я розмовляв цілком одверто, від щирого серця я розмовляв з паном де-Гранвілем; але якщо тут є генеральний прокурор, то знов беру свої карти і йду напролом. А я був готовий, якби ви мені дали слово, віддати вам листи, написані Люсьєнові мадмуазель Клотільдою де-Гранльє!

Це було сказано таким тоном, з такою байдужістю і з таким поглядом, що пан де-Гранвіль зрозумів: перед ним супротивник, з яким небезпечна найменша помилка.

— Це все, чого ви просите? — спитав генеральний прокурор.

— Я говоритиму за себе,— сказав Жак Коллен.— Честь родини Гранльє — плата за пом'якшення кари Теодора: це значить, дати багато і одержати мало. Що таке каторжник, засуджений довічно? В тому разі, коли він утече, ви дуже легко можете позбутись його! Це вексель, виданий гільйотині. Тільки через те, що його запроторили з не дуже приємним наміром у Рошфор, ви обіцяєте мені відрядити його в Тулон з тим, щоб там з ним добре поводились. Щодо мене, то я хочу більшого. В мене є пачка листів пані де-Серізі і герцогині де-Мофріньєз, і яких листів! Знаєте, пане граф, продажні дівчата, коли пишуть, дбають про стиль і виявляють прекрасні почуття, а вельможні дами, які дбають про стиль і прекрасні почуття, пишуть так, як дівки роблять. Філософи знайдуть причину такого обміну ролями, я не шукатиму її. Жінка — нижче створіння, вона надто кориться своїм органам. Для мене жінка прекрасна тільки тоді, коли вона скидається на чоловіка. Отже, ці герцогинечки, мужні розумом, написали шедеври... О! це прекрасно з початку до кінця, як уславлена ода Пірона...[103]

— Справді?

— Хочете бачити їх? — спитав Жак Коллен, усміхаючись.

Прокуророві стало соромно.

— Я можу дати вам їх прочитати... Але тут уже без жартів! Ми граємо чесно... Ви повернете мені листи і заборониге стежити і підглядати за особою, яка їх принесе.

— На це треба багато часу? — спитав генеральний прокурор.

— Ні, тепер пів на десяту... — відповів Жак Коллен, глянувши на стінний годинник,— добре, так через чотири хвилини ми матимемо по одному листу від кожної з цих

двох дам. Прочитавши їх, ви скасуєте страту. Якби листи не були такими, як вони є, я не був би такий спокійний. А втім, цих дам попереджено.

Пан де-Гранвіль зробив рух подиву.

— Вони тепер, напевне, дуже заклопотані, вони зрушать з місця хоронителя печатки, підуть — хто зна? — до самого короля... Ну, що ж, даєте мені слово честі не дізнаватись, хто прийде, не стежити за цією особою протягом години?

— Обіцяю.

— Добре, ви, напевне, не схочете обдурити втікача-каторжника. Ви з того дерева, з якого зроблені Тюренни[104] і додержите слова, даного злодіям... Отже, саме в цю хвилину посередині „зали загублених кроків" є жебрачка в лахмітті, стара жінка. Вона, напевне, розмовляє з якимнебудь писарем з приводу позову щодо суміжної стіни; пошліть вашого канцеляриста по неї, хай він скаже їй: Dabor ti mandana. Вона прийде... Але не будьте задарма жорстокі... Або ви приймаєте мої пропозиції, або ви не хочете компромітувати себе зв'язком з каторжником... Зважте, що я тільки фальшувальник. То не залишайте ж Кальві в жахливих муках готування до страти...

— Страта вже відкладена... Я не хочу,— сказав пан де-Гранвіль Жаку Колленові,— щоб правосуддя було нижче від вас.

Жак Коллен трохи здивовано глянув на генерального прокурора і побачив, що той потяг шнурок дзвоника.

— Вам не спаде на думку втекти? Дайте мені слово, цього буде досить. Підіть самі по жінку...

Ввійшов службовець із канцелярії.

— Фелікс! Відішліть жандармів...— сказав пан де-Гранвіль.

Жак Коллен був переможений.

В цьому поєдинку з судовим діячем він хотів бути сильнішим, вищим, великодушнішим, але судовий діяч його перевершив. Все ж каторжник почував себе значно вищим, бо він обдурював правосуддя, запевняючи його, що винний є неповинний і переможно змагався за голову злочинця; проте, ця вищість повинна була залишатись прихованою, приглушеною, тим часом як „двірник" присоромлював його велично і одверто.

В ту хвилину, коли Жак Коллен виходив з кабінету пана де-Гранвіля, з'явився генеральний секретар президіуму ради, депутат граф де-Люпо в супроводі маленького хворобливого старигана. Цей стариган, закутаний у тіло-

грійку блошиного кольору, начебто ще була зима, з пудреним волоссям, з блідим і холодним обличчям, ішов як подагрик, непевно ступаючи ногами, обтяженими черевиками з орлеанської шкіри, спираючись на ціпок з золотою головкою, з невкритою головою, несучи капелюх у руці; петлиця його була прикрашена стрічками семи орденів.

— Що сталося, любий мій де-Люпо? — спитав генеральний прокурор.

— Мене надіслав король,— тихенько відповів граф.— Вам надають необмежених прав, щоб добути листи пані де-Серізі і пані де-Мофріньєз та листи Клотільди де-Гранльє. Ви можете порозумітися з цим паном...

— Хто це? — спитав генеральний прокурор де-Люпо на вухо.

— Я не маю від вас таємниць, мій любий генеральний прокурор, це славнозвісний Корантен. Його величність пропонує вам особисто переказати йому всі обставини цієї справи і умови, що забезпечують успіх.

— Зробіть мені послугу,— відповів генеральний прокурор,— скажіть королю, що все зроблено і що я не мав потреби в цьому панові,— додав він, показуючи на Корантена.— Я поїду до його величності по розпорядження щодо закінчення справи, і це стосуватиметься хоронителя печатки, бо йдеться про два помилування.

— Ви мудро вчинили, випередивши події,— сказав де-Люпо, стискаючи руку генеральному прокуророві.— Король не хоче, щоб напередодні важливої спроби перство і знатні родини були знеславлені, забруднені. Це вже не мізерний кримінальний процес, це державна справа...

— Але скажіть королю, що коли ви прийшли, все було закінчено.

— Справді?

— Я так думаю.

— В такому разі ви будете хоронителем печатки, коли хоронитель печатки стане канцлером, любий мій.

— Я не честолюбний! — відповів генеральний прокурор.

Де-Люпо вийшов сміючись.

— Попросіть принца поклопотатись перед королем про десятихвилинну аудієнцію для мене о пів на третю,— додав пан де-Гранвіль, провадячи графа де-Люпо.

— І ви не честолюбні! — сказав де-Люпо, хитро глянувши на пана де-Гранвіля.— Годі вам, у вас двоє дітей, ви хочете стати, принаймні, пером Франції...

— Коли пан генеральний прокурор має листи, моє втручання стає зайвим,— зауважив Корантен, залишившись сам

з паном де-Гранвілем, який дивився на нього з цілком зрозумілою цікавістю.

— Така людина, як ви, ніколи не може бути зайвою в подібній делікатній справі,— відповів генеральний прокурор, бачивши, що Корантен усе зрозумів і все чув.

Корантен вклонився, злегка кивнувши головою з майже поблажливим виразом.

— Чи знаєте ви, пане, особу, про яку мовиться?

— Так, пане граф, це Жак Коллен, ватажок товариства „десяти тисяч", скарбник трьох каторг, каторжник, що зумів протягом п'яти років ховатись під сутаною абата Карлоса Еррери. Як саме дістав він доручення від короля Іспанії до покійного короля,— ми всі плутаємось, шукаючи правди в цій справі. Я чекаю відповіді з Мадріда, куди я надіслав запитання і довірену особу. Цей каторжник знає таємниці двох королів.

— Це людина надзвичайно міцного гарту. Ми можемо вибирати одне з двох: або прив'язати його до себе, або позбутись його,— сказав генеральний прокурор.

— У нас була така сама думка, і це велика честь для мене,— зазначив Корантен.— Я змушений мати стільки думок і для стількох осіб, що при такій кількості я повинен зустрітися з розумною людиною.

Це було сказано так сухо і таким льодовим тоном, що генеральний прокурор замовк і взявся до деяких спішних справ.

Не можна уявити собі здивування мадмуазель Жакліни Коллен, коли в „залі загублених кроків" з'явився Жак Коллен. Вона стояла, як укопана, взявшись руками в боки, бо була одягнена, як жінка, що торгує городиною. Хоч як вона звикла до штук свого племінника, але ця остання перевершувала все.

— Ну, якщо ти на мене будеш дивитись отак немов на колекцію з природознавства,— сказав Жак Коллен, беручи під руку свою тітку і виводячи її з зали,— то нас обох вважатимуть за рідкісні речі, можливо, затримають, і ми прогаємо час.

І він зійшов сходами торговельної галереї, що веде на вулицю Барільєрі.

— Де Паккар?

— Він чекає мене в Рудої і прогулюється по Квітковій набережній.

— А Прюданс?

— Вона в неї, як моя хрещениця.

— Ходімо туди...

— Глянь, чи за нами не стежать.

Руда торгувала залізним товаром на Квітковій набережній, вона була вдовою славетного вбивці, одного з товариства „десяти тисяч". В 1819 році Жак Коллен чесно передав двадцять з лишком тисяч франків цій дівчині від її коханця після його страти. Тільки Жак Коллен знав про інтимний зв'язок цієї молодої особи, на той час модистки, з фананделем.

— Я „мага" твого чоловіка,— сказав тоді пансіонер із дому Воке модистці, яку він викликав у Зоологічний сад.— Він, напевне, казав тобі про мене, малятко. Той, хто мене зрадить, помре того ж таки року. Той, хто мені вірний, не повинен нічого від мене боятись. Я „друг" такий, що помру, не сказавши жодного слова, яке компромітувало б тих, кому я бажаю добра. Віддайся мені, яка душа чортові, і ти матимеш користь з цього. Я обіцяв твоєму бідному Огюстові, що ти будеш щаслива; він хотів, щоб ми жили в розкошах, і його „скосили" через це. Не плач, слухай мене. Ніхто в світі, крім мене, не знає, що ти була коханкою каторжника, вбивці, якого в суботу „угробили". Я ніколи нічого про це не скажу. Тобі двадцять два роки, ти гарна, тепер ти маєш двадцять шість тисяч франків. Забудь Огюста, одружись, зробись чесною жінкою, якщо можеш. Я хочу, щоб у подяку за цей спокій, ти служила без вагання мені й тим, кого я до тебе надсилатиму. Я ніколи від тебе не вимагатиму нічого, що компромітувало б тебе, твоїх дітей, твого чоловіка, якщо він буде в тебе, твою сім'ю. При моєму ремеслі мені часто буває потрібне вірне місце, щоб поговорити, щоб сховатись. Мені потрібна вірна жінка, щоб віднести лист, взяти на себе якенебудь доручення. Ти будеш одною з моїх поштових скриньок, одною з моїх швейцарських, одним із моїх емісарів — не більш і не менш. Ти дуже білява; ми з Огюстом звали тебе „Рудою", ти збережеш це ім'я. Моя тітка, що торгує в Тамплі, з якою я тебе зв'яжу, буде єдиною особою в світі, якій ти мусиш коритись; розказуй їй про все, що з тобою трапиться. Вона одружить тебе, буде тобі дуже корисна.

Так було складено одну з диявольських угод, подібних до тієї, яка дуже довго зв'язувала з ним Прюданс Серв'єн; їх цей чоловік завжди чимось скріпляв, бо в нього, як у демона, була пристрасть до вербування.

Жак Коллен одружив близько 1821 року Руду з старшим прикажчиком багатого гуртового торговця залізом. Цей старший прикажчик на той час договорився про купівлю підприємства свого патрона і був на шляху до збагачення;

він мав двоє дітей і був помічником мера свого району. Ніколи Руда, ставши пані Прелар, не мала жодного приводу скаржитись на Жака Коллена або на його тітку. Проте, кожного разу, як до неї зверталися з проханням про послугу, вона тремтіла всім тілом. Тому вона пополотніла і змінилась на обличчі, побачивши, що в крамницю входять ці дві жахливі особи.

— У нас є справа до вас, пані,— сказав Жак Коллен.

— Мій чоловік дома,— відповіла вона.

— Ну, добре, ви нам зараз не дуже потрібні, я ніколи не турбую людей даремно.

— Пошліть по фіакр, моє малятко,— сказав Жак Коллен,— і скажіть, щоб моя хрещениця зійшла сюди. Я сподіваюсь улаштувати її як покоївку до знатної дами, і управитель цієї дами хоче повезти її туди.

Паккар, що нагадував жандарма в костюмі буржуа, розмовляв у цю хвилину з паном Преларом про значне замовлення дроту для якогось моста.

Прикажчик пішов по фіакр, і через кілька хвилин Європа або, щоб не називати її ім'ям, під яким вона служила Естер, Прюданс Серв'єн, Паккар, Жак Коллен і його тітка зібрались на велику радість Рудої у фіакрі, якому Дурисмерть наказав їхати до застави Іврі.

Прюданс Серв'єн і Паккар, що тремтіли перед своїм „мазою", скидались на грішні душі, що стали перед богом.

— Де ті сімсот п'ятдесят тисяч франків? — спитав „маза", пронизуючи їх одним із тих пильних і ясних поглядів, що вбурювали кров цих проклятих душ, коли вони завинили, і їм здавалось, що їх пронизує стільки шпильок, скільки в них волосся на голові.

— Сімсот тридцять тисяч франків,— відповіла Жакліна Коллен своєму племінникові,— в надійному місці. Я їх сьогодні вранці передала Рометті в запечатаному пакеті...

— Якби ви їх не передали Жакліні,— сказав Дурисмерть,— ви б попрямували аж туди,— сказав він, показуючи Гревську площу, мимо якої проїздив фіакр.

Прюданс Серв'єн, за звичаєм своєї батьківщини, перехрестилась, немов побачила блискавку.

— Я прощаю вас,— провадив „маза",— з тією умовою, що ви більш не будете робити таких помилок, і надалі будете для мене тим, чим є ці два пальці правої руки,— сказав він, показавши вказівний і середній пальці,— бо великий палець — це вона, оця добра „хмара".

І він ляснув свою тітку по плечі.

— Слухайте,— провадив він.— Надалі ти, Паккар, можеш

нічого не боятись, можеш вештатись по Парижу скільки завгодно. Я дозволяю тобі одружитися з Прюданс.

Паккар взяв руку Жака Коллена і з повагою поцілував її.

— Що мені робити? — спитав він.

— Нічого, і ти матимеш доходи і жінок, крім власної, бо ти дуже розбещений в стилі регентства, хлопче... Ось що значить бути занадто гарним чоловіком.

Паккар почервонів від цього глузливого комплімента свого султана.

— Тобі, Прюданс,— провадив далі Жак,— потрібна кар'єра, становище, якенебудь майбутнє, і ти залишишся в мене на службі. Слухай мене. На вулиці Сент-Барб є прекрасний дім, що належить тій пані де-Сент-Естев, у якої моя тітка іноді позичає собі ім'я... Це прекрасний дім, дуже відвідуваний, він дає п'ятнадцять-двадцять тисяч франків на рік. Сент-Естев здає цей дім...

— Гонорі,— сказала Жакліна.

— „Хмарі" того бідолахи Лапурая,— додав Паккар.— Я там сховався з Європою в день смерті бідної пані ван-Богсек, нашої господині.

— Перебивати, коли я говорю? — сказав Жак Коллен.

Найглибша мовчанка запанувала в фіакрі. Прюданс і Паккар не наважувались навіть перезирнутись.

— Отже, домом керує Гонора,— провадив Жак Коллен.— Якщо ти там ховався з Прюданс, то я бачу, Паккар, що в тебе досить розуму, щоб „напнути загрібайла" (обдурити поліцію), але ти не досить хитрий, щоб „замилити" очі „мазі",— сказав він, погладивши підборіддя своєї тітки.— Я тепер розумію, як вона могла тебе знайти. Прекрасний збіг обставин. Ви повернетесь туди, до Гонори... Я продовжую: Жакліна розпочне переговори з пані Нуррісон щодо придбання її дому на вулиці Сент-Барб, і ти зможеш збити собі достаток при добрій поведінці, малятко,— сказав він, дивлячись на Прюданс.— Бути ігуменею в твоєму віці! Це гідно королівської дочки,— додав він ущипливо.

Прюданс кинулась Дурисмерті на шию і поцілувала його, проте „маза" відштовхнув її коротким ударом з такою надзвичайною силою, так різко, що якби не Паккар, дівчина розбила б головою вікно карети.

— Геть лапи! Я не люблю таких манер! — сухо сказав „маза".— Це значить — не поважати мене.

— Він має рацію, малятко,— сказав Паккар.— Бачиш, „маза" дає тобі сто тисяч франків. Дім коштує стільки. Він на бульварі, проти театру Жімназ. Публіка виходить після вистави.

— Я вроблю ще краще, я куплю і будинок,— сказав Дурисмерть.

— Через шість років ми будемо мільйонерами,— скрикнув Паккар.

Дурисмерть, якому набридло, що його перебивають, ударив Паккара ногою по голінці з такою силою, що міг би переломити її, але в Паккара нерви були гумові, а кістки — залізні.

— Годі, „маза", ми будемо мовчати,— відповів він.

— Ви, може, думаєте, що я на вітер базікаю? — провадив Дурисмерть, помітивши, що Паккар пропустив кілька зайвих скляночок.— Слухайте! В льоху цього будинку є двісті п'ятдесят тисяч франків золотом...

В кареті знов запанувала цілковита мовчанка.

— Це золото в дуже міцному грунті... Треба витягти гроші протягом трьох ночей. Жакліна вам допоможе... Сто тисяч франків підуть на сплату за дім, п'ятдесят тисяч — на купівлю будинку, а решту ви залишите.

— Де? — спитав Паккар.

— В льоху? — сказала Прюданс.

— Мовчіть! — відказала Жакліна.

— Так, але для перевезення цього вантажу треба згоди „загрібайла" (поліції),— зауважив Паккар.

— Ми її одержимо,— сухо відповів Дурисмерть. — Чого ти втручаєшся!

Жакліна глянула на свого племінника і була вражена зміною його обличчя, що просвічувало крізь байдужу маску, під якою ця сильна людина звичайно ховала свої почуття.

— Доню моя,— сказав Жак Коллен, звертаючись до Прюданс Серв'єн,— моя тітка передасть тобі сімсот п'ятдесят тисяч франків.

— Сімсот тридцять,— сказав Паккар.

— Нехай так! Сімсот тридцять,— провадив Жак Коллен. — Треба, щоб цієї ночі ти вернулась під якимнебудь приводом у будинок пані Ван-Богсек. Ти вилізеш слуховим вікном на дах, крізь димар спустишся в спальню твоєї покійної господині і покладеш на її ліжку під матрац пакет, який вона зробила...

— А чому не крізь двері? — спитала Прюданс Сервієн.

— Дурна, там же печаті! — відповів Жак Коллен. — Через кілька днів складатимуть акт цінування, і ви не будете винними в крадіжці...

— Хай живе „маза"! — скрикнув Паккар. — Ах, яка добрість!

— Кучер, спиніться,— крикнув своїм сильним голосом Жак Коллен.

Фіакр був напроти зупинки візників біля Зоологічного саду.

— Тікайте, дітки,— сказав Жак Коллен,— і не робіть дурниць! Будьте сьогодні о п'ятій годині на мосту мистецтв, і моя тітка скаже вам, чи не буде зміни наказу. Треба все передбачити,— тихенько додав він тітці на вухо.— Жакліна завтра пояснить вам, як витягти золото з „глибини". Це дуже делікатна операція...

Прюданс і Паккар скочили на брук Королівської площі, щасливі, як помилувані злочинці.

— Ах, що це за людина наш „маза"!— сказав Паккар.

— Це був би король серед чоловіків, якби він не зневажав жінок.

— Ах, він такий ласкавий!— скрикнув Паккар.— Ти бачила, якого стусана він мені дав? А ми заслуговували на те, щоб нас відіслали до прабатьків, бож це, зрештою, ми йому завдали такої скрути...

— Тільки б не затяг він нас у якийнебудь злочин, щоб відіслати на „леваду",— сказала хитра і розумна Прюданс.

— Отаке! Якби це йому спало на думку, він сказав би, ти його не знаєш. Як добре він влаштовує твоє майбутнє! От ми і буржуа! Яке щастя! О! Коли цей чоловік когонебудь полюбить, то ніхто не зрівняється з ним щодо добрості.

— Кицю,— сказав Жак Коллен своїй тітці,— подбай про те, щоб приспати Гонору; через п'ять днів її заарештують і в її кімнаті знайдуть сто п'ятдесят тисяч франків золотом, які засвідчать убивство старих Кротта, батька і матері нотаріуса.

— За це вона дістане п'ять років у Маделонет,— сказала Жакліна.

— Приблизно,— відповів Жак Коллен.— Отже, це буде для Нуррісон причиною, щоб позбутись будинку. Вона сама не може керувати ним, а знайти таку управительку, як хочеш, не легко. Ти прекрасно зможеш улаштувати цю справу. У нас там буде око... Але всі ці три операції підпорядковані тій угоді, яку я маю скласти щодо листів. Отже, розпори плаття і дай мені зразки товару. Де сховані три пачки?

— Чорт побери! В Рудої!..

— Кучер!— крикнув Жак Коллен.— Повертайтесь до палацу правосуддя, та мерщій. Я обіцяв діяти швидко, але ось уже півгодини минуло, це занадто. Залишайся в Рудої і передай запечатані пачки канцелярському службовцеві,

який прийде і спитає пані де-Сент-Естев. Це „де“ буде паролем, і він повинен тобі сказати: „Пані, я прийшов від пана генерального прокурора з приводу того, що ви знаєте“. Стій біля дверей Рудої, дивись, що відбувається на Квітковому базарі, щоб не привернути увагу Прелара. Тільки но ти віддаси листи, то можеш сказати Паккарові і Прюданс, щоб вони діяли.

— Я тебе розумію,— сказала Жакліна,— ти хочеш замінити Бібі-Люпена? Смерть цього хлопця перевернула тобі мозок.

— Та ще Теодор, якому збирались обстригти волосся, щоб „скосити“ його сьогодні о четвертій годині!— скрикнув Жак Коллен.

— Зрештою, це ідея! Ми закінчимо життя, як чесні люди, в гарному маєтку, в прекрасному кліматі, в Турені...

— Що мені лишалось? Люсьєн забрав мою душу, все щасливе моє життя. Я бачу перед собою ще тридцять років нудьги, і в мене не вистачає мужності. Замість бути „мазою“ каторги, я буду Фігаро правосуддя, і помщусь за Люсьєна. Тільки натягши шкуру „загрібайла“ (поліції), я певен, що знищу Корантена. Завдання пожерти людину — це все ж таки життя. Звання, створені світом,— це тільки видимість; лише ідея реальна,— додав він, ляснувши себе по лобі.—Що в тебе зараз є в нашій скарбниці?

— Нічого,— сказала тітка, перелякана виразом і поводженням свого племінника.— Я все тобі віддала для твого хлопця. В Рометти не більше двадцяти тисяч франків на торгівлю. В панні Нуррісон я взяла все, в неї було близько шістдесяти тисяч франків власних грошей. Ах, ми таки вскочили в халепу! Хлопець з'їв „паскудство“ фананделей, нашу скарбницю і все, що мала Нуррісон.

— Отже, разом?

— П'ятсот шістдесят тисяч.

— Ми маємо сто п'ятдесят тисяч золотом, які нам повинні дати Паккар і Прюданс. Я скажу тобі, де взяти ще двісті... Решту одержимо з спадщини Естер. Треба відшкодувати Нуррісон. Я скоро організую потрібний мені священний батальйон з Теодора, Паккара, Прюданс, Нуррісон і з тебе. Слухай, ми наближаємось...

— Ось три листи,— сказала Жакліна, зробивши останній надріз в підкладці свого плаття.

— Добре,— відповів Жак Коллен, беручи три дорогоцінні автографи-листи на веленевому папері, вони ще зберегли аромат.— Це Теодор зробив пантерське діло.

— А, це він!..

— Мовчи, час дорогий.— Він хотів прогодувати маленьку корсіканську пташку на ім'я Джінетту... Доручи Нуррісон знайти її, я дам тобі потрібні відомості в листі, якого тобі передасть Го. Ти прийдеш до гратчастого входу в Консьєржері через дві години. Йдеться про те, щоб улаштувати це дівчатко в одній пралі, сестри Годе, і щоб вона там призвичаїлась. Годе і Рюффар — співучасники Лапурая в убивстві і обікраденні родини Кротта. Чотириста п'ятдесят тисяч франків незаймані: третина в льоху в Гонори,— це частка Лапурая; друга третина в кімнаті Гонори — це частка Рюффара, третя схована в сестри Годе. Насамперед ми візьмемо півтораста тисяч франків з „паскудства" Лапурая, далі — сто тисяч з частки Годе, і сто з частки Рюффара. Коли Рюффар і Годе будуть „паритись", те, чого не вистачатиме в їхньому „паскудстві", піде за їх рахунок. Я переконаю Годе, що ми відклали для нього сто тисяч франків, а Рюффара і Лапурая, що цю суму їм врятувала Гонора... Прюданс і Паккар працюватимуть у Гонори. Ти з Джінеттою, яка здається мені хитрухою, будете маневрувати в сестри Годе. Для мого дебюту в комічних ролях я дам змогу „двірникові" знайти чотириста тисяч франків, украдених у Кротта, і викрити винуватців. Я удаю, що розкриваю вбивство в Нантеррі. Ми знов одержуємо нашу „саргу" і забираємось у саме серце „загрібайли". Ми були дичиною, а тепер стаємо мисливцями,— от і все. Дай три франка кучерові...

Фіакр спинився коло палацу правосуддя. Вражена Жакліна заплатила. Дурисмерть пішов по сходах до генерального прокурора.

Радикальна зміна життя — це такий могутній струс, що, не зважаючи на своє вирішення, Жак Коллен повільно йшов сходами, які ведуть з вулиці Барільєрі до торговельної галереї, де під похмурим перистилем суду присяжних був вхід до прокуратури. Якась політична справа спричинилась до скупчення публіки внизу подвійних сходів, що ведуть до суду присяжних, і каторжника, заглибленого в думки, якийсь час затримував натовп. Ліворуч від цих сходів є величезна колонна, один з контрфорсів палацу правосуддя, і в цьому масиві видно маленькі дверці. Це дверці до кручених сходів, які ведуть до Консьєржері. Саме цими сходами можуть проходити генеральний прокурор, начальник Консьєржері, голови суду присяжних, товариші прокурора і начальник таємної поліції. Одним з розгалужень цих сходів, тепер забитим, проведена була Марія-Антуанетта, коро-

лева Франції, до революційного трибуналу, що засідав, як відомо, у великій залі урочистих засідань касаційного суду.

Серце стискається, коли, дивлячись на ці сходи, думаєш, що ними проходила дочка Марії-Терези, почет, зачіска і панье якої заповнювали великі сходи Версаля... Чи не спокутувала вона гріхи своєї матері — ганебний розподіл Польщі? Очевидно, монархи, що роблять такі злочини, не думають про розплату, якої вимагатиме провидіння.

В ту хвилину, коли Жак Коллен входив під склепіння сходів, щоб пройти до генерального прокурора, Бібі-Люпен вийшов крізь двері, сховані в мурі.

Начальник таємної поліції йшов з Консьєржері також до пана де-Гранвіля. Можна собі уявити здивування Бібі-Люпена, коли він побачив перед собою сюртук Карлоса Еррери, який він дуже добре вивчив сьогодні вранці; він побіг, щоб випередити його. Жак Коллен обернувся. Вороги зустрілись віч-на-віч. І той і той стали, і їх цілком різні очі кинули однаковий погляд, немов пістолі, що під час поєдинку стріляють одночасно.

— На цей раз я тебе спіймав, розбійнику! — сказав начальник таємної поліції,

— Ах, ах!..— іронічно відповів Жак Коллен.

В нього раптом майнула думка, що пан де-Гранвіль наказав за ним стежити, і — дивна річ!— йому прикро було дізнатися, що ця людина не така велика, як він собі уявляв.

Бібі-Люпен відважно схопив за горло Жака Коллена, а той, не спускаючи очей з свого ворога, різко його вдарив і жбурнув шкереберть на три кроки від себе; після цього Дурисмерть рішуче підійшов до Бібі-Люпена і простяг йому руку, щоб допомогти йому встати, зовсім так, як англійський боксер, який, бувши певен своєї сили, не хоче нічого іншого, як почати знову бій. Бібі-Люпен був надто хитрий для того, щоб закричати; але він підвівся, побіг до виходу з коридору і зробив знак жандармові, щоб той став там. Далі він з блискавичною швидкістю повернувся до свого ворога, який спокійно на нього дивився. Жак Коллен вирішив:

„Або генеральний прокурор не додержав слова, або він не ознайомив з справою Бібі-Люпена, і в такому разі треба з'ясувати моє становище".

— Ти хочеш мене заарештувати? — спитав Жак Коллен свого ворога.— Скажи це зразу! Хіба я не знаю, що в межах „мішка" (тюрми) ти дужчий за мене. Я тебе вб'ю одним стусаном, але мені не впоратись з жандармами і солдатами. Не будемо галасувати. Куди ти хочеш мене вести?

— До пана Камюзо.

— Ходімо до пана Камюзо, — відповів Жак Коллен. — А чому б нам не піти до генерального прокурора? Це ближче.

Бібі-Люпен, який знав, що його не полюбляють у вищих сферах судової влади, підозрюючи, що він збив собі статки за рахунок злочинців та їх жертв, охоче з'явився б до прокуратури з такою здобиччю.

— Ходімо туди, — сказав він, — я згоден. Але, оскільки ти капітулюєш, дозволь мені тебе приручити, я боюсь твоїх ляпасів.

І він витяг з кишені ланцюжок.

Жак Коллен простягнув руки, і Бібі-Люпен защіпнув йому великі пальці.

— Так ось, якщо ти такий згодливий хлопець, — провадив далі він, — скажи мені, як ти вийшов з Консьєржері?

— Так само, як і ти, малими сходами.

— Ти, значить, знов втяв штуку з жандармами?

— Ні. Пан де-Гранвіль випустив мене на слово.

— Жартуєш?

— Побачиш... Це тобі, мабуть, начеплять ланцюжок.

В цей самий час Корантен казав генеральному прокуророві:

— Бачите, пане, ось уже точно година, як наш чолов'яга вийшов. Чи не боїтеся ви, що він вас обдурив?.. Він, мабуть, уже на шляху до Іспанії, де ми його ніколи не знайдемо, бо Іспанія — країна зовсім фантастична.

— Або я не розуміюсь на людях, або він повернеться. До цього його спонукають всі його інтереси. Він має більш одержати від мене, ніж дати мені...

В цю хвилину з'явився Бібі-Люпен.

— Пане граф, — сказав він, — я з доброю новиною: Жак Коллен, що втік, знов заарештований.

— Так оце ви додержуєте свого слова! — скрикнув Жак Коллен, звертаючись до пана де-Гранвіля. — Спитайте в вашого дволичного агента, де він мене знайшов?

— Де? — спитав генеральний прокурор.

— За два кроки від прокуратури, під склепінням, — відповів Бібі-Люпен.

— Звільніть цього чоловіка від ваших ланцюжків, — строго сказав пан де-Гранвіль Бібі-Люпенові. — Знайте, що поки вам не скажуть його знов заарештувати, ви повинні лишити цього чоловіка на волі. Ідіть геть... Ви звикли діяти так, немов ви самі і правосуддя і поліція.

І генеральний прокурор повернувся спиною до начальника таємної поліції, що смертельно зблід, особливо, коли Жак Коллен глянув на нього: він побачив у цьому погляді свою поразку.

— Я не виходив з кабінету, чекаючи вас, і ви не сумнівайтесь; я так само додержав свого слова, як і ви свого,— сказав пан де-Гранвіль Жакові Коллену.

— В першу хвилину в мене був сумнів, пане; мабуть, і ви на моєму місці подумали б так само; проте, міркування довело мені, що я був несправедливий. Я приношу вам більш, ніж те, що ви мені даєте, ви не були зацікавлені в тому, щоб мене обманути...

Прокурор обмінявся метким поглядом з Корантеном. Цей погляд, помічений Дурисмертю, увага якого була зосереджена на панові де-Гранвілі, показав йому на маленького чудного старигана, що сидів у кріслі в куточку. Жак Коллен, попереджений тим живим і сторожким інстинктом, що підказує присутність ворога, негайно почав приглядатись до цієї особи. Він з першого погляду помітив, що очі старого не відповідали тому вікові, який був підкреслений костюмом, і зрозумів, що тут було маскування. В цю мить Жак Коллен взяв реванш у Корантена щодо швидкості спостереження, з якою Корантен виявив його в Пейрада.

— Ми не самі! — сказав Жак Коллен панові де-Гранвілю.

— Ні,— сухо відповів генеральний прокурор.

— І я думаю,— провадив каторжник,— що той пан є одним з найкращих моїх знайомих.

Він наблизився і впізнав Корантена, справжнього, визнаного винуватця поразки Люсьєна. Жак Коллен, який мав обличчя цеглисто-червоного кольору, на одну непомітну мить зробився блідим, майже білим. Вся кров його прилинула до серця, таке шалене й палке було його бажання кинутись на цю небезпечну тварину й задушити її. Проте, він вгамував це брутальне бажання і стримав його з тією силою, що робила його таким жахливим. Він прибрав лагідного виразу, підлесливо-чемного тону, до якого звик з того часу, як грав роль вищого служителя церкви, і вклонився маленькому стариганові.

— Пане Корантен,— сказав він,— чи я випадкові завдячую приємністю вас бачити, чи маю щастя бути причиною вашого візиту до прокуратури?

Здивування генерального прокурора досягло найвищої міри, і він не міг утриматись від спостереження за зустріччю цих людей. Рухи Жака Коллена та вираз, з яким він сказав ці слова, свідчили про кризу, і йому цікаво було дізнатись й про причину. При такому раптовому і дивному викритті його особи, Корантен підвівся, немов змія, якій наступили на хвіст.

— Так, це я, любий мій абат Карлос Еррера.

— Чи ви прийшли для того, щоб стати між паном гене-

ральним прокурором і мною?.. Чи, може, я маю честь бути об'єктом однієї з тих угод, в яких визначаються ваші таланти? — Ось, пане,— сказав каторжник, повертаючись до генерального прокурора,— щоб не змушувати вас гаяти такі дорогі хвилини, читайте, ось зразок мого товару...

І він подав панові де-Гранвілю три листи, витягши їх з кишені свого сюртука.

— Поки ви будете з ними обізнаватись, я, з вашого дозволу, поговорю з цим паном.

— Це надто велика честь для мене,— сказав Корантен, мимоволі здригнувшись.

— Ви добились, пане, цілковитого успіху в нашій справі,— сказав Жак Коллен.— Я зазнав поразки,— додав він жартівливо, тоном картяра, що програв гроші,— проте, ви залишили на полі бою кілька чоловіка... Ця перемога дорого коштує...

— Так,— відповів Корантен, приймаючи жарт; — якщо ви втратили королеву, то я втратив обидві тури...

— О, Контансон був тільки пішаком,— глузливо відповів Жак Коллен.—Такого легко замінити. Дозвольте мені похвалити вас одверто, ви, слово честі, дивна людина.

— Ні, ні, я схиляюсь перед вашою вищістю,— відповів Корантен з виглядом професіонального жартуна, що каже: „Хочеш дурня клеїти, будемо клеїти".— Я ж маю все, все до моїх послуг, а ви, так би мовити, самі...

— Ого! — сказав Жак Коллен.

— І ви трохи не перемогли,— сказав Корантен, помітивши вигук.— Ви — найнезвичайніша людина, яку я зустрічав за своє життя,— а я бачив чимало незвичайних людей,— бо ті, з ким я борюся,— всі видатні своєю завзятістю, сміливими задумами. На лихо, я був дуже близький до покійного герцога Отрантського; я працював для Людовіка XVIII, під час його царювання, а коли він був у вигнанні,— для імператора, для директорії... Ви такого ж гарту, як Лувель, найпрекрасніший політичний інструмент, що його я бачив; але у вас є гнучкість князя дипломатії. І які помічники!.. Я дав би відрубати багато голів, щоб мати в себе на службі кухарку цієї маленької бідної Естер... Де ви знаходите такі гарні створіння, як та дівчина, що заступала цю єврейку для пана де-Нюсінжена деякий час?.. Я не знаю, де їх брати, коли мені буває потрібно.

— Пане, пане,— сказав Жак Коллен,— це занадто... Від таких похвал з вашого боку може голова запаморочитись.

— Вони заслужені. Як! Ви обманули Пейрада, навіть він вас взяв за поліцейського офіцера... Слухайте, якби вам не треба було захищати отого дурника, ви б натовкли нас...

— Ах, пане, ви забуваєте Контансона, переодягненого мулатом... а Пейрада — англійцем. Актори користуються вигодами сцени, але бути такими бездоганними при денному світлі, завжди,— це можете тільки ви і ваші...

— Ну, добре,— сказав Корантен,— бачите, ми обоє переконані в наших заслугах, наших гідностях. Ми тепер залишились самі — я без того старого друга, ви — без юного свого протеже. В цю хвилину я — сильніший; чому не зробити нам так, як в „Корчмі Адре“[105]? Я простягаю вам руку, кажучи: „Обіймемось, і хай буде цьому край“. Я пропоную вам у присутності пана генерального прокурора помилування — цілковите і остаточне,— і ви будете одним з наших, першим, і після мене, можливо — моїм наступником.

— Отже, ви мені пропонуєте певне становище?—сказав Жак Коллен.— Гарненьке становище! З чорнявої просто в біляві!

— Ви будете в сфері, де ваші таланти будуть добре оцінені, добре винагороджені, і ви діятиме, як схочете. Праця в політичній і урядовій поліції має свої небезпеки. Я — такий, яким ви мене бачите, вже два рази був ув'язнений... але це мені не пошкодило. Зате можна подорожувати, робити, що завгодно... бути за правителя, за машиніста політичних драм; з вами чемно поводяться вельможі. Ну, що ж, любий Жак Коллен, це вам подобається?..

— Ви одержали в цій справі якінебудь розпорядження?

— Я маю повну владу...— відповів Корантен, дуже задоволений своєю спритністю.

— Ви жартуєте, ви людина дуже розумна і можете припустити, що вам можна не довіряти... Ви продали вже не одну людину, зав'язавши її в торбу і примусивши її влізти туди з власної волі... Я знаю ваші прекрасні бої — справу Монторан, справу Сімез... Ах! це бої під Маренго в справі шпигунства.

— Ну, добре,— сказав Корантен,— ви поважаєте пана генерального прокурора?

— Так,— сказав Жак Коллен, вклоняючись з пошаною,— я захоплений його прекрасною вдачею, благородством, і віддав би життя, щоб він був щасливий. Тому я почну з того, що усуну небезпечне становище, в якому перебуває пан де-Серізі.

Генеральний прокурор не стримав руху задоволення.

— Добре, спитайте його, чи не маю я цілковитої змоги вирвати вас з ганебного стану, в якому ви перебуваєте, і залучити вас до себе.

— Це правда,— сказав пан де-Гранвіль, стежачи за каторжником.

— Правда? Мені простять моє минуле і дадуть обіцянку бути вашим наступником, якщо я подам вам докази мого вміння?

— Між такими людьми, як ми, не може бути ніяких непорозумінь,— провадив Корантен з таким великодушним виразом, який обдурив би будького.

— А ціною цієї угоди є, очевидно, передача трьох листувань?..— спитав Жак Коллен.

— Я не вважав за потрібне казати вам це...

— Мій любий пане Корантен,— сказав Дурисмерть з іронією, гідною тієї, яка уславила Тальму в ролі Нікомеда,— я дякую вам, я завдячую вам тим, що взнав, яка моя ціна, якої ваги надається тому, щоб відібрати в мене мою зброю... Я цього ніколи не забуду... Я завжди і скрізь буду до ваших послуг, і замість сказати, як Робер Макер[106] „Обіймімось", я вас обіймаю.

Він схопив Корантена поперек тіла з такою швидкістю, що той не міг захиститись від цих обіймів; притиснув його, як ляльку, до свого серця, поцілував у обидві щоки, підняв однією рукою, наче пір'ячко, другою відчинив двері кабінету і виставив його за двері, зовсім пом'ятого цими жорстокими обіймами.

— Прощайте, мій любий,— тихо сказав він йому на вухо.— Нас з вами розділяє відстань на три трупи; ми випробували шпаги, вони однакового гарту, однакових розмірів... Будемо поважати один одного; але я хочу бути рівним вам, а не вашим підлеглим... З такою зброєю, як у вас, ви здаєтеся мені надто небезпечним генералом для свого лейтенанта. Хай між нами буде рів. Горе вам, коли ви перейдете на мою ділянку... Ви зветесь Державою так само, як лакеїв називають ім'ям їх панів; я хочу зватись Правосуддям; ми часто будемо бачитись; будемо й далі поводитись один з одним з тим більшою гідністю і пристойністю, що ми назавжди залишимось страшенними негідниками. Я подав вам приклад, поцілувавши вас...

Корантен пошився в дурні вперше в житті; він дозволив своєму жахливому ворогові стиснути собі руку.

— Якщо справа стоїть так,— сказав він,— то я думаю, що ми обидва зацікавлені бути „друзями".

— Ми будемо кожний окремо сильніші, але водночас і небезпечніші,— додав Жак Коллен тихо.— Отже, ви мені дозволите завтра попросити завдаток під нашу угоду.

— Добре,— сказав добродушно Корантен,— ви відбираєте в мене вашу справу, щоб передати її генеральному прокуророві, ви будете причиною його просування. І все ж я не

можу не сказати вам, що ви діете правильно... Бібі-Люпен надто відомий, він віджив своє; ставши на його місце, ви матимете роботу, яка тільки й надається для вас. Я дуже радий вас бачити на цій посаді, слово честі...

— До побачення, до скорого побачення,— сказав Жак Коллен.

Повернувшись, Дурисмерть побачив, що генеральний прокурор сидить біля стола, охопивши голову руками.

— Як? Ви змогли б запобігти божевіллю пані де-Серізі? — спитав пан де-Гранвіль.

— За п'ять хвилин,— відповів Жак Коллен.

— І ви можете передати мені всі листи цих дам.

— Ви прочитали ці три?

— Так,— жваво сказав генеральний прокурор,— мені соромно за тих, хто їх писав...

— Ну, добре, ми з вами самі: забороніть входити сюди, і поговоримо,— сказав Жак Коллен.

— Дозвольте... Правосуддя насамперед повинно робити свою справу, а пан Камюзо має наказ заарештувати вашу тітку.

— Він її ніколи не знайде,— сказав Жак Коллен.

— В Тамплі зроблять трус, в крамниці панни Паккар...

— Там знайдуть тільки дрантя, костюми, бриліанти, мундири. А проте, треба покласти край ретельності пана Камюзо.

Пан де-Гранвіль, подзвонивши, викликав канцеляриста і сказав йому запросити пана Камюзо.

— Ну,— сказав він Жакові Коллену,— кінчаймо! Мені хотілося б якнайшвидше дізнатись про вашу схованку, щоб вилікувати графиню.

— Пане генеральний прокурор,— сказав Жак Коллен, роблячись серйозним,— я був, як ви знаєте, засуджений на п'ять років каторжної роботи за фальшування. Я люблю волю!.. Ця любов, як і всяка любов, була спрямована собі на шкоду; адже, бажаючи любити надмірно, закоханці сваряться. Втікавши і бувши знов піймaним кілька разів, я сім років пробув на каторзі. Отже, ви повинні дати мені помилування тільки в тих обтяжуючих карах, яких я набув на „леваді" (пробачте — на каторзі). Дійсно, я відбув свою кару, і поки не буде викрито якогось мого злочину — а я не думаю, щоб це могло зробити Правосуддя і навіть Корантен,— я повинен бути поновлений у своїх правах французького громадянина. Як я житиму, вигнаний з Парижа і відданий під нагляд поліції? Куди я піду? Що зможу робити? Ви знаєте мої здібності. Ви бачили, що Корантен, ця скарбниця хитрощів і зрад, смертельно зблід

від страху передо мною, віддаючи належне моїм талантам... Ця людина відібрала в мене все. Бо це він і тільки він — не знаю якими способами і з якою метою — зруйнував щастя Люсьєна... Корантен і Камюзо зробили все...

— Не обвинувачуйте,— сказав пан де-Гранвіль,— перейдіть до справи.

— Добре, ось у чому справа. Цієї ночі, тримаючи в руці льодову руку мертвого юнака, я сам собі обіцяв зректися безглуздої боротьби, яку я провадив протягом двадцяти років проти цілого суспільства. Ви не думаєте після того, що я казав вам про свої релігійні переконання, ніби я буду розводитись, як капуцин. Так ось, я бачив протягом двадцяти років світ з його зворотного боку, в його тайниках, і я визнаю, що в поступі подій є певна сила, яку ви звете провидінням, я звав випадком, а мої товариші звуть щастям. Всяку погану дію наздоганяє яканебудь помста, хоч би як швидко вона намагалась втекти. В ремеслі борця, коли в грі щастить, коли на руках прекрасні карти, раптом падає свічка, карти згорають або картяра вражає апоплексія... Така історія Люсьєна. Цей хлопець, цей ангел, не зробив і тіні злочину, він дав себе затягти, він не заважав діяти іншим. Він мав одружитися з мадмуазель де-Гранльє, дістати титул маркіза, він був багатий; аж ось якась дівка отруюється, ховає здобуті з ренти гроші, і будова цього щастя, споруджена з таким трудом, за одну хвилину руйнується. І хто ж завдає перший удар шпагою? Людина, вкрита таємними підлими вчинками, страхіття, що в світі матеріальних інтересів зробило такі злочини, що кожне єкю його багатства змочене слізьми якоїнебудь родини, Нюсінжен, який був легальним Жаком Колленом у грошовому світі. Зрештою, ви, так само як і я, знаєте про банкрутства і всякі, гідні шибениці, підступи і операції цієї людини. Мої кайдани тавруватимуть всі мої вчинки, навіть найдоброчесніші. Бути воланом, який літає між двох ракет, що з них одна зветься каторгою, а друга поліцією,— це життя, де перемога є нескінченною працею, де спокій здається мені неможливим. Жака Коллена, пане де-Гранвіль, в цей час ховають разом з Люсьєном, якого саме зараз кроплять святою водою і везуть на кладовище Пер-Лашез. Але мені потрібне місце не для того, щоб жити, а для того, щоб умерти... При теперішньому стані справи ви — правосуддя — не схотіли подбати про громадянське і соціальне становище звільненого каторжника. Якщо закон задоволений, не задоволене суспільство, воно зберігає свою недовірливість і робить усе, щоб виправдати її перед со-

бою; воно робить із звільненого каторжника неможливе створіння; воно змушене повернути йому всі права, але забороняє йому жити в певній зоні. Товариство каже тому знедоленому: „Ти не будеш жити в Парижі та в його околицях на певній відстані — єдиному місці, де ти можеш сховатись!..“ Потім воно віддає звільненого каторжника під нагляд поліції. Невже ви думаєте, що в таких умовах можна жити? Щоб жити, треба працювати, бо з каторги повертаєшся не з рентою. Ви дбаєте про те, щоб каторжник був яскраво позначений, пізнаний, загнаний, і думаєте, що громадяни матимуть до нього довіру, тоді, коли суспільство, правосуддя, оточення не мають до нього ніякої довіри. Ви прирікаєте його до злочину або до голоду. Він не знаходить роботи, і фатально змушений повернутись до колишнього ремесла, яке веде його на ешафот. Отже, бажаючи зректись боротьби проти закону, я не знайшов собі місця під сонцем. Мені залишається тільки одне — зробитися слугою тієї влади, яка душить нас; і коли мені спало це на думку, то сила, про яку я вам казав, виразно проявилась навколо мене. В моїх руках три значні родини. Не думайте, що я хочу їх шантажувати. Шантаж —одне з найпідліших убивств. На мою думку, це злочин далеко мерзенніший, ніж убивство. Вбивця потребує величезної відваги. Я підписуюсь під своїми думками; адже листи, що мене забезпечують, дозволяючи мені отак з вами розмовляти, ставлячи в цю хвилину на один рівень мене — злочинця — з вами — правосуддям,— ці листи до ваших послуг... Ваш канцелярист може піти по них від вашого імени, їх передадуть йому ... Я не прошу за них викупу, я їх не продаю. Пане генеральний прокурор! Відкладаючи їх, я не думав про себе, я думав про небезпеку, що колинебудь могла загрожувати Люсьенові. Якщо ви не погодитесь на мою пропозицію, я матиму більш сміливості і більше огиди до життя, ніж треба, щоб застрелитись і звільнити вас від мене... Я можу дістати паспорт, поїхати в Америку і жити на самоті — в мене є всі дані, щоб зробитись дикуном... Отакі були мої думки цієї ночі. Ваш секретар, очевидно, повторив вам слова, які я йому доручив вам переказати... Побачивши, яких заходів вживаєте ви, щоб урятувати пам'ять Люсьєна від знеславлення, я віддав вам своє життя — жалюгідний подарунок! Я вже не міг жити, життя для мене неможливе без того світла, яке його осявало, без щастя, яке його оживлювало, без тої думки, яка була його змістом, без блага цього юного поета, яке було його сонцем, і я побажав віддати вам ці три пачки листів...

Пан де-Гранвіль нахилив голову.

— Зійшовши у подвір'я, я знайшов винуватців злочину в Нантеррі; мій молоденький товариш по кайданах перебуває під загрозою гільйотини за мимовільну співучасть у цьому злочині,— провадив Жак Коллен.— Я дізнався, що Бібі-Люпен обдурює правосуддя, що один з його агентів — вбивця родини Кротта. Чи це не провіденціально, як ви кажете? Отже, я побачив, що маю змогу зробити щось добре, віддати свої здібності, свій сумний досвід на службу суспільству, бути корисним, замість того, щоб бути шкідливим,— і я наважився покластись на ваш розум, на вашу добрість.

Вигляд щирості, наївності, простота в цій людині, яка сповідалась у висловах, позбавлених гіркості, тієї філософії пороку, що досі робила його сповідь такою жахливою,— все це могло примусити повірити в переродження. Це вже був не він.

— Я так вірю вам, що хочу віддатись цілком на вашу волю,— провадив він з покорою покутника.— Ви бачите мене на роздоріжжі трьох доріг: самогубство, Америка або вулиця Жерюзалем. Бібі-Люпен багатий, він віджив своє; це дволичний чиновник, і, якби ви дозволили мені діяти проти нього, я б його застукав на гарячому протягом тижня. Якщо ви дасте мені місце цього негідника, то зробите цим велику послугу суспільству. Мені вже нічого не треба (я буду чесним). Я маю всі якості, потрібні для цієї посади. Освіта в мене більша, ніж у Бібі-Люпена; я дійшов до класа риторики. Я не буду таким дурним, як він — коли я схочу, в мене гарні манери. В мене нема іншого бажання, як бути елементом порядку і кари, замість того, щоб бути самим пороком. Я вже нікого не затягатиму у велику армію пороку. Захопивши на війні генерала з ворожого табору,— чи не так, пане? — його не розстрілюють, йому повертають шпагу, і дають йому місто замість в'язниці. Ну, то я — генерал від каторги, і я капітулюю... Мене перемогло не правосуддя, а смерть... Сфера, в якій я хочу діяти і жити, єдина, яка для мене придатна сфера, і в ній я розгорну ту силу, яку в собі відчуваю... Вирішуйте...

І Жак Коллен стояв у покірній і скромній позі.

— Ви віддаєте ці листи в моє розпорядження? — спитав генеральний прокурор.

— Ви можете надіслати по них, їх передадуть посланій вами особі.

— Як саме?

Жак Коллен читав у серці генерального прокурора і провадив далі свою гру.

— Ви обіцяли мені замінити смертну кару Кальві на двадцять років каторжних робіт. О! я вам нагадую про це не для того, щоб скласти договір,— жваво додав він, побачивши рух генерального прокурора,— але це життя повинно бути врятоване з інших причин: хлопець невинний...

— Як я можу одержати листи?— спитав генеральний прокурор.— Моє право і обов'язок дізнатися, чи справді ви така людина, як кажете. Я хочу мати вас без ніяких умов.

— Надішліть довірену людину на Квіткову набережну; вона побачить на порозі залізної крамниці під вивіскою „Щит Ахілла"...

— Фірма „Щита"?

— Там,— сказав Жак Коллен з гіркою усмішкою,— мій щит. Ваша людина знайде там стару жінку, одягнену, як я вам казав, рибною перекупкою, що має гроші, з сергами у вухах, у платті багатої дами з базару. Хай він спитає пані де-Сент-Естев... не забудьте слівце де... і скаже: „Я прийшов від генерального прокурора взяти те, що ви знаєте". Негайно ви одержите три запечатані пакети.

— Там усі листи?— сказав пан де-Гранвіль.

— Ну, ви хитрі! Ви недарма посідаєте свою посаду,— сказав Жак Коллен, усміхаючись.— Я бачу, що ви вважаєте мене за здатного випробувати вас і передати вам чистий папір. Ви не знаєте мене!— додав він.— Я довіряюсь вам, як син батькові.

— Вас відведуть у Консьєржері,— сказав генеральний прокурор,— і ви там чекатимете вирішення щодо вашої особи.

Генеральний прокурор подзвонив, увійшов його канцелярист, і він сказав йому:

— Попросіть сюди пана Гарнері, якщо він у себе.

Крім сорока восьми поліцейських комісарів, що, поруч з таємною поліцією, наглядають за Парижем, як сорок вісім маленьких провидінь,—від чого походить і назва „чверть ока", яку дали їм злодії на своєму арго, бо їх четверо на кожний район,— є два комісара, прикомандировані одночасно і до поліції і до судової влади, щоб виконувати делікатні доручення, заміняти в багатьох випадках судових слідчих. Канцелярія цих двох судових чиновників — адже поліцейські комісари це судові чиновники — зветься канцелярією доручень, бо їх справді надсилають щоразу і регулярно виконувати труси або арешти. Ця посада потребує людини дозрілої, випробуваних здібностей, високої моральності, абсолютної мовчазності, і треба вважати за чудесну ласку провидіння для Парижа те, що завжди можна знай-

ти подібних людей. Опис палацу правосуддя був би неповний, якби ми не згадали цих превентивних, так би мовити, судових органів, що є наймогутнішим допоміжним знаряддям правосуддя; бо хоч правосуддя силою обставин втратило колишню урочистість, стару розкіш, то треба визнати, що воно виграло матеріально. Особливо в Парижі механізм напрочуд удосконалився.

Пан де-Гранвіль послав пана де-Шаржбефа, свого секретаря, на похорон Люсьєна; треба було його замінити в справі цього доручення вірною людиною, а пан Гарнері був одним з двох комісарів доручень.

— Пане генеральний прокурор,— провадив Жак Коллен,— я вже вам довів, що маю своє розуміння честі... Ви мене випустили, і я повернувся... Ось уже скоро одинадцята година... закінчують жалобну месу по Люсьєнові, його повезуть на кладовище... Замість посилати мене в Консьєржері, дозвольте мені супроводити тіло хлопчика до Пер-Лашез. Я повернусь до тюрми...

— Ідіть,— сказав пан де-Гранвіль, і в голосі його зазвучала добрість.

— Останнє слово, пане генеральний прокурор. Гроші цієї дівчини, коханки Люсьєна, не були вкрадені. За ті короткі хвилини волі, які ви мені дали, я мав змогу допитати слуг... Я вірю їм, як ви вірите своїм двом комісарам доручень. Отже, гроші, вартість ренти, проданої мадмуазель Естер Гобсек, знайдуться в її кімнаті, коли будуть зняті печаті. Покоївка звернула мою увагу на те, що покійниця була, як кажуть, дуже потайна і нікому не довіряла; напевне, вона сховала банкові білети в ліжку. Хай потрусять уважно постіль, попорять матраци, подушку — і гроші знайдуться.

— Ви певні?

— Я певен у відносній чесності моїх негідників, вони ніколи мене не обдурюють... Я маю над ними право життя і смерті, я суджу, засуджую і виконую свої вироки без ніяких ваших формальностей. Ви ж бачите наслідки моєї влади. Я знайду вам гроші, вкрадені в пана і пані Кротта. Я застукаю на гарячому одного з агентів Бібі-Люпена, його праву руку, і викрию таємницю нантерського злочину... Це завдаток. Отже, якщо ви візьмете мене на службу правосуддя і поліції, то через рік ви будете дуже задоволені з моїх викриттів. Я буду одверто тим, чим повинен бути, і зумію добитись успіху в усіх справах, які мені будуть доручені.

— Я не можу вам обіцяти нічого, крім своєї доброзич-

ливості. Те, чого ви просите, залежить не від мене. Тільки королю належить право помилування після доповіді хоронителя печатки, а посада, яку ви хочете заступити, залежить від пана префекта поліції.

— Пан Гарнері,— сказав канцелярист.

По знаку генерального прокурора комісар доручень увійшов, кинув на Жака Коллена погляд знавця і приховав свій подив, почувши слово „Ідіть",— сказане паном де-Гранвілем Жакові Коллену.

— Чи не дозволите ви мені,— відповів Жак Коллен,— залишитись, поки пан Гарнері не принесе те, що становить мою силу, щоб я вийшов, побачивши вираз вашого задоволення?

Ця покірливість, ця цілковита сумлінність зворушили генерального прокурора.

— Ідіть,— сказав судовий урядовець,— я вірю вам.

Жак Коллен низько вклонився з виразом цілковитої покори нижчого службовця перед вищим начальством. Через десять хвилин пан де-Гранвіль мав у руках три пачки листів, запечатаних і незайманих. Але важливість цієї справи і своєрідна сповідь Жака Коллена примусили його забути обіцянку вилікувати пані де-Серізі.

Жак Коллен, вийшовши на вулицю, відчув неймовірне раювання. Він відчув себе вільним, народженим для нового життя. Він хутко попростував від палацу правосуддя до церкви Сен-Жермен-де-Пре, де саме закінчилася меса. Труну кропили святою водою, і він підійшов вчасно, щоб попрощатись за християнським обрядом з смертними останками ніжно коханої дитини. Потім він сів у карету і супроводив тіло до кладовища.

На похоронах у Парижі, за винятком якихнебудь надзвичайних обставин або рідкісних випадків, коли вмирає природною смертю якась славнозвісна особа, юрба, що прийшла до церкви, поступово зменшується в міру наближення до Пер-Лашез. На вираз співчуття в церкві вистачає часу в усіх, але кожний має свої справи і квапиться повернутися до них. Отже, з десяти жалібних карет тільки чотири були повні. Коли процесія дійшла до Пер-Лашеза, покійного супроводжувало тільки дванадцять чоловіка, серед яких був і Растіньяк.

— Добре бути вірним йому!— сказав Жак Коллен своєму старому знайомому.

Растіньяк виявив здивування, побачивши тут Вотрена.

— Будьте спокійні,— сказав йому колишній пансіонер пані Воке,— ви маєте в моїй особі раба тільки через те,

що я вас тут бачу. Моєю підтримкою не слід нехтувати. Я є або буду могутнішим, ніж будьколи. Ви сховали кінці в воду, ви були дуже спритні; але, можливо, я буду вам потрібний, я служитиму вам завжди.

— Але чим ви збираєтесь зробитись?

— Постачальником каторги, замість того, щоб бути її мешканцем,— відповів Жак Коллен.

Растіньяк зробив рух огиди.

— Ах, якщо вас обікрадуть...

Растіньяк прискорив ходу, щоб розлучитись з Жаком Колленом.

— Ви не знаєте, в яких обставинах ви можете опинитись.

Підійшли до могили, викопаної поруч з могилою Естер.

— Двоє створінь, що кохалися і були щасливі!— сказав Жак Коллен,— вони з'єднались. Це теж щастя — гнити вкупі. Я скажу і мене поховати тут.

Коли тіло Люсьєна спустили в могилу, Жак Коллен упав навзнак непритомний. Ця сильна людина не витримала легкого звуку землі, яку кидають могильники, сподіваючись одержати чайові. В цю хвилину підійшли двоє агентів таємної поліції, впізнали Жака Коллена, взяли його і понесли в фіакр.

— Що трапилось?— спитав Жак Коллен, отямившись і дивлячись навколо себе.

Він побачив себе серед двох поліцейських агентів; один з них був, напевне, Рюффар; отже, він кинув погляд, який пройшов аж у душу вбивці, аж до таємниці Гонори.

— Трапилось те, що генеральний прокурор питав про вас,— відповів Рюффар,— вас шукали скрізь і знайшли на кладовищі, де ви трохи не впали у могилу цього молодого чоловіка.

Жак Коллен хвилину помовчав.

— По мене послав Бібі-Люпен?— спитав він другого агента.

— Ні, нас вирядив у наряд пан Гарнері.

— Він нічого вам не казав?

Агенти перезирнулись, радячись виразною мімікою.

— Скажіть, який саме наказ він дав вам?

— Він наказав нам,— відповів Рюффар,— негайно вас знайти, кажучи, що ви в церкві Сен-Жермен-де-Пре, але якщо процесія вирушила з церкви, то ви маєте бути на кладовищі.

— Мене питав генеральний прокурор?

— Можливо.

— Так воно і є,— відповів Жак Коллен,— я йому потрібний.

І він замовк, що дуже занепокоїло обох агентів. Приблизно о пів на третю Жак Коллен увійшов до кабінету пана де-Гранвіля і побачив там нову особу — попередника пана де-Гранвіля, графа Октава де-Бована, одного з голів касаційного суду.

— Ви забули про небезпеку, в якій перебуває пані де-Серізі; ви обіцяли мені врятувати її!

— Спитайте, пане генеральний прокурор,— сказав Жак Коллен, запрошуючи знаком агентів увійти,— в якому стані ці шельми мене знайшли.

— Непритомного, пане генеральний прокурор, біля могили молодого чоловіка, якого ховали.

— Врятуйте пані де-Серізі,— сказав пан де-Бован,— і ви матимете все, що хочете!

— Я не хочу нічого,— сказав Жак Коллен,— я віддався на ласку переможця, і пан де-Гранвіль мав одержати...

— Всі листи!— сказав пан де-Гранвіль,— але ви обіцяли врятувати розум пані де-Серізі. Чи ви справді можете це зробити? Це не нахваляння?

— Я надіюсь це зробити, — скромно відповів Жак Коллен.

— Добре, їдьмо зо мною,— сказав граф Октав.

— Ні, пане,— сказав Жак Коллен,— я не поїду в кареті поруч із вами... Я ще каторжник. Якщо я маю бажання служити правосуддю, то не почну із знеславлення його... Їдьте до пані графині, я приїду туди через кілька хвилин після вас... Попередьте її, що прийде найкращий друг Люсьєна, абат Карлос Еррера... Дожидання мого приходу неодмінно справить на неї враження і сприятиме кризі. Ви дозволите мені ще раз удати іспанського священика; це для того, щоб зробити велику послугу!

— Я вас там побачу після четвертої години,— сказав пан де-Гранвіль,— бо мушу поїхати з хоронителем печатки до короля.

Жак Коллен пішов до своєї тітки, яка чекала його на Квітковій набережній.

— То оце ти віддав себе в руки „двірника"?— сказала вона.

— Так.

— Рисковано!

— Ні, я завдячую життям бідоласі Теодору, і він буде помилуваний.

— А ти?

— Я буду тим, чим мушу бути. Передо мною і далі тремтітимуть всі наші. Проте, треба братись до справи.

Піди скажи Паккарові, щоб він пустився берега, і хай Європа виконує мої накази.

— Дурниці, я вже знаю, що робити з Гонорою!— сказала грізна Жакліна.—Я не гаяла часу тут серед левкоїв.

— Джінетту, цю корсіканську дівчинку, треба знайти до завтрішнього ранку,— сказав Жак Коллен, усміхаючись до своєї тітки.

— Треба мати якийнебудь слід.

— Ти матимеш його від Манон-Білявої,— відповів Жак.

— Маємо ще сьогоднішній вечір,— відповіла тітка.— Ти поспішаєш, як той півень... Є пожива?

— Я хочу перевершити з перших своїх кроків найкраще з того, що робив Бібі-Люпен. Я вже побалакав трошки з отим страхіттям, що вбило Люсьєна, і живу тільки для того, щоб помститись йому. Ми будемо, завдяки нашому становищу, однаково озброєні, однаково підтримувані. Мені треба буде кілька років, щоб вразити цього негідника; але він буде вражений у саме серце.

— Він, напевне, обіцяв тобі того ж пса від тієї ж суки,— сказала тітка,— адже він узяв до себе дочку Пейрада — знаєш, оте дівча, яке продали пані Нуррісон?

— Наше перше завдання — дати йому слугу.

— Це буде важко, він, безперечно, розуміється на цьому,— сказала Жалкіна.

— Ну, що ж, ненависть допомагає жити! До праці!

Жак Коллен узяв фіакр і негайно поїхав на набережну Малаке, у маленьку кімнату, де він жив; в ній був вхід окремо від квартири Люсьєна. Швейцар, дуже здивувався, побачивши його, і хотів розповісти йому про події, які відбулись.

— Я все знаю,— сказав йому абат.— Я був скомпромітований, не зважаючи на святість мого звання, але завдяки втручанню іспанського посла мене звільнено.

Він жваво пішов до своєї кімнати і взяв схований в обкладинці молитовника лист, адресований Люсьєном пані де-Серізі, коли пані де-Серізі виявила до нього неласку, побачивши його в Італійській опері з Естер.

В розпачі, вважаючи себе занапащеним навіки, Люсьєн не послав листа; але Жак Коллен прочитав цей шедевр, і тому, що все написане Люсьєном було для нього священним, він заховав лист у свій молитовник заради поетичних висловів цього суєтного кохання. Коли пан де-Гранвіль говорив йому про становище, в якому була пані де-Серізі, цей проникливий чоловік справедливо подумав, що розпач і безумство цієї вельможної дами мають за причину сварку, яку вона припустила між собою і Люсье-

ном. Він знав жінок так само, як судді знають злочинців, він угадував найпотайніші рухи їх серця, і відразу подумав, що графиня повинна почасти приписувати смерть Люсьєна своїй суворості та гірко собі дорікати. Очевидно, чоловік, оточений її коханням, не покинув би життя. Думка, що її кохали, не зважаючи на її суворість, могла повернути їй розум.

Якщо Жак Коллен був великим полководцем для каторжників, то треба визнати, що він був і не менш великим лікарем душ. Поява цієї людини в домі Серізі була одночасно ганьбою і надією. В маленькій вітальні біля спальні графині було кілька осіб,— граф, лікарі; проте, щоб не зробити на своїй честі будьякої плями, граф де-Бован відіслав усіх і лишився сам з своїм другом. Для віце-президента державної ради, члена приватної ради досить чутливим ударом було бачити, як входить ця похмура і темна особа.

Жак Коллен змінив костюм. Він надягнув штани і сюртук з чорного сукна; його хода, погляди, жести — все було цілком пристойне. Він вклонився обом державним мужам і спитав дозволу увійти в спальню графині.

— Вона чекає вас нетерпляче,— сказав пан де-Бован.

— Нетерпляче?.. Вона врятована,— сказав цей жахливий чарівник.

Дійсно, після півгодинної розмови Жак Коллен відчинив двері й сказав:

— Ідіть, пане граф, вам уже нема чого побоюватись фатального кінця.

Графиня тримала лист на серці, вона була спокійна і, здавалось, примирилася сама з собою. Побачивши це, граф не міг стримати виразу щастя.

„Отакі вони, ці люди, що вирішують нашу долю і долю народів! — подумав Жак Коллен, знизавши плечима, коли обидва друзі увійшли в спальню.— Невчасне зітхання жінки вивертає їх розум, немов рукавичку. Вони здатні стерятись від погляду жінки. Спідниця трошки коротша або трошки довша,— і вони бігають по всьому Парижу в розпачі. Примхи жінки впливають на цілу державу! О! скільки сили набуває чоловік, коли він зумів уникнути, як я, цієї дитячої тиранії, цієї чесності, яку руйнує пристрасть, цієї невинної злості, цих дикунських хитрощів! Жінка, з її здібностями ката, з її обдарованнями мучительки, є й завжди буде загибеллю для чоловіка. Ось генеральний прокурор, міністр,— всі вони засліплені, все вони ламають заради листів герцогині чи дівчинки, або заради розуму жінки,

яка буде більш божевільною з своїм здоровим глуздом, ніж була б без нього".

Він усміхнувся з почуттям вищості.

„І вони,— казав він сам до себе,— вірять мені, прислухаються до моїх викриттів; вони залишать мене на моєму місці. Я й далі царюватиму над цим світом, що кориться мені вже двадцять п'ять років".

Жак Коллен застосував ту велику силу, яка в свій час впливала на бідну Естер; адже він мав, як це часто можна було бачити, такі слова, такі погляди, такі рухи, які вгамовують божевільних і він переконав графиню, нібито Люсьєн взяв з собою її образ.

Жодна жінка не може встояти перед думкою, що її єдину кохають.

— У вас нема вже суперниці!— ось останні слова цього байдужого глузівника.

Він був майже цілу годину у вітальні, про нього забули. Пан де-Гранвіль увійшов і побачив, як він стояв, похмурий, поринувши в думки, подібно до тих, хто переживає 18 брюмера в своєму житті. Генеральний прокурор дійшов до порога спальні графині, постояв кілька хвилин. Потім підійшов до Жака Коллена і сказав йому:

— Ваші наміри незмінні?

— Так, пане.

— Добре, ви заміните Бібі-Люпена, а засудженому Кальві буде пом'якшено кару.

— Його не відішлють у Рошфор?

— Навіть не в Тулон, ви зможете його використати у вашій роботі. Але це помилування і ваше призначення залежить від поведінки протягом півроку, коли ви будете помічником Бібі-Люпена.

Протягом тижня помічник Бібі-Люпена повернув чотириста тисяч франків родині Кротта, викрив Рюффара і Годе. Сума, виручена за ренту, яку продала Естер Гобсек, знайдена в ліжку куртизанки, і пан де-Серізі передав Жакові Коллену триста тисяч франків, відписаних йому в заповіті Люсьєна де-Рюбампре.

Пам'ятник, збудований за наказом Люсьєна для Естер і для нього,— один з найкращих на кладовищі Пер-Лашез, а місце в ногах належить Жакові Коллену.

Жак Коллен виконував свої обов'язки майже п'ятнадцять років, і вийшов у відставку близько 1845 року.

Грудень 1847.

ПРИМІТКИ

[1] Князь Альфонсо Серафіно Ді-Порча — знатний італійський аристократ, в чиєму палаці, в Мілані, Бальзак спинився проїздом у 1838 році.

[2] Фраскаті — неаполітанець, що відкрив під час Директорії на розі вулиці Рішельє і бульвара кафе, яке перетворилось у ресторан та велику гральню; бали й вечори, що тут давались, відвідувались аристократами. Ресторан Фраскаті існував до 1837 року, коли всі гральні в Парижі було зачинено.

[3] Доміно — слово, що італійською мовою визначає зимовий плащ духовних осіб; з другої половини XVI століття почало також визначати маскарадний плащ з капюшоном, що вперше з'явився на маскарадах у Венеції.

[4] Саржін — герой комедії Монвеля: „Саржін, або учень Амура" (1788).

[5] Бертран і Ратон — імена мавпи й кота в байці Лафонтена. Хитра мавпа намовляє кота на небезпечну крадіжку печених каштанів з вогню, що й сама могла б це зробити, якби тільки схотіла; поки кіт витягає з вогню каштани, мавпа їх з'їдає. Бертран — уособлення людини, що користується плодами чужих „трудів".

[6] Альцест і Філент — дійові особи комедії Мольєра „Мізантроп". Прямодушний Альцест, що різко висловлює свої думки, протиставляється добрячому й згідливому Філентові.

[7] Лоентьє — відомий паризький ресторан на вулиці Рішельє.

[8] „Journal des Débats" — газета, заснована в 1789 році, орган правих республіканців.

[9] Тереза Тальєн (1773—1835) — дочка іспанського банкіра Кабарюса, уславилась красою й розумом; була одружена з де-Фонтене — радником бордоського парламенту. При спробі втекти від революції в Іспанію вона була арештована. Комісар конвенту в Бордо — Жан-Ламберт Тальєн — звільнив її і після 9 термідора одружився з нею. Через кілька років вони розлучились, і Тереза одружилась з графом де-Караманом, князем Шіме.

[10] Марі-Антуан Карем (1784—1833) — славетний паризький куховар. Намагався піднести кулінарію до ступня науки. З великим художнім смаком малював ескізи кондиторських виробів, запозичаючи форми в уславлених архітекторів. Написав книги з кулінарії, що витримали кілька видань („Мистецтво кухні в XIX столітті", „Паризький куховар" і т. ін.).

[11] Марія Тальйоні (1809—1884) — відома балерина, що дебютувала в 1827 році в Паризькій опері; перша представниця романтичної школи в балеті.

[12] Томас Лауренс (1769—1830) — відомий англійський маляр-портретист, двірський художник короля Георга III і президент англійської Академії мистецтва. У двадцятих роках XIX століття Лауренс був модним портретистом королівських домів і європейської знаті.

[18] Андре-Шарль Буль (1642—1732) — мебельний майстер-художник, що створив власний стиль меблів, інкрустованих черепахою й бронзою. Працював при дворі Людовіка XIV, зажив всесвітньої слави.

[14] Гільйом-Луї Терно (1763—1833) — промисловець, власник великих ткацьких фабрик у Седані й Лув'є. Перший завіз до Франції тібетських кіз, перший почав виробляти славетні кашемірові шалі, названі його ім'ям.

[15] Франціск Зурбаран (1598—1662) — знаменитий іспанський маляр, автор картин релігійного змісту.

[16] Цетегус — один з головних учасників змови Катіліни (63 р. до нашої ери).

[17] На початку XVII століття місіонери-єзуїти, сприяючи колонізаційній політиці й поширенню колоніальної торгівлі, навертали тубільців Парагвая у християнство, навчали їх землеробству й організували в окрему державу.

[18] Франсуа-Антуан Габенек (1781—1849) — французький музикант, наступник Крейцера — першої скрипки оркестра консерваторії, пізніше був директором королівської музичної академії і диригентом оркестра Паризької опери.

[19] Роше де-Канкаль — відомий паризький ресторан на вулиці Монторгейль, господарем його був знаменитий куховар Борель.

[20] Фердінанд VII (1784—1833) — іспанський король з 1808 року. Був скинутий Наполеоном і ув'язнений в Валенсії (у Франції) до кінця 1813 року, коли Наполеон повернув йому трон. В 1814 році Фердінанд скасував конституцію кортесів 1812 року, зрадивши своє слово. В 1820 році в Іспанії спалахнула революція, що змусила Фердінанда прийняти конституцію. Але скоро з допомогою французького короля Людовіка XVIII, який послав в Іспанію армію під командуванням свого племінника, герцога Ангулемського, Фердінандові удалося придушити революцію й знов скасувати конституцію (1823).

[21] Камарілья — так називались у 1814 році особи різних прошарків суспільства, які збирались у передпокої іспанського короля Фердінанда VII і які мали великий вплив на короля та на управління перебігом політичних подій через потайні інтриги, викази, обмовляння й т. ін.

[22] Людовік Антуан Бурбонський — герцог Ангулемський (1775—1844) — старший син графа д'Артуа (Карла X). В 1823 році очолив армію, відправлену на допомогу іспанському королю Фердінандові VII; придушив революцію, взявши форт Трокадеро і підписав Анджуарський договір.

[23] Етьєн-Франсуа де-Шуазель, герцог де-Шуазель і д'Амбуаз (1719—1785) — військовий і політичний діяч. Запобігши ласки фаворитки короля — маркізи Помпадур, був призначений послом у Рим, потім у Відень і міністром закордонних справ. Незабаром дістав герцогство, перство і портфель військового міністра (1761), а в 1763 році і морського. Після смерті Помпадур Шуазель виявив зневагу до нової фаворитки Людовіка XV, дю-Баррі; це викликало неласку короля й змусило Шуазеля удалитись від державних справ.

[24] Анрі Куаффьє де-Рюзе, маркіз де Сен-Марс (1620—1642) — фаворит Людовіка XIII. Був представлений до двору дев'ятнадцяти років, дякуючи протекції кардинала Рішельє, але організував змову проти цього останнього, за що й був арештований, відданий до суду і страчений в Ліоні разом із своїм другом і спільником де-Ту.

[25] Франсуа-Жозеф Тальма (1763—1826) — знаменитий трагік. Дебютував у Парижі в Французькому театрі в 1787 році в ролі Сеіда в „Магометі" Вольтера. Тальма перший запровів реформу театрального костюму, пристосувавши його до стилю показуваної в п'єсі епохи.

Створив ролі Манлія в трагедії Дафосса „Манлій Капітолійський", Отелло, Гамлета, Сцілли, Регула та інші. Тальма користався протекцією Наполеона. Він написав книгу під назвою „Міркування про Лекена і театральне мистецтво" (1825) (Лекен — відомий трагік XVIII століття).

[26] Клод Баривен-Монроз (1783—1843) — актор, що виступав у Французькій комедії в 1815 році в ролях лакеїв.

[27] Лоретками називались з 1840 року продажні дівчата, що населювали новий квартал Парижа за церквою Нотр-дам де-Лорет.

[28] Фрідріх фон-Генц (1764—1832) — відомий німецький публіцист і політичний діяч, автор численних памфлетів проти революційної Франції та імперії, секретар всіх конгресів „Священного союзу" під час Реставрації. Був у близьких стосунках з відомою австрійською танцюристкою, суперницею Тальйоні, Фанні Ельслер, що мала величезний успіх в усіх країнах Европи.

[29] Торговельний пристав - чиновник, на якого покладалось виконання ухвал комерційного суду.

[30] Рошфор — каторжна тюрма до 1852 року, в портовому місті Рошфорі, на річці Шаранті, недалеко від міста Ларошель.

[31] Графом Понтіс де-Сент-Елен називався уславлений авантюрист П'єр Куаньяр (1779—1831), що зумів після каторги влаштуватись в армії і досяг чина командира батальйону. Одружившись із коханкою емігранта графа де-Сент-Елен, П'єр Куаньяр під виглядом цього аристократа супровадив Людовіка XVIII, дістав військовий чин і становище в товаристві, що дозволяло йому керувати зграєю злодіїв. Він був пізнаний одним із своїх товаришів по каторзі і засуджений до довічних каторжних робіт (1819).

[32] В комедії Мольєра Тартюф (у 5-й сцені IV акту) Тартюф, упадаючи за дружиною Оргона Ельмірою, говорить їй про „секрет" безгрішної зради чоловіка, про можливість „порозумітись із небом", аби тільки ніхто нічого не взнав:

... а зло, на думку всіх
Тоді зоветься злом, коли твориться явно.
Відверто діяти — безглуздо і безславно.
Потайний гріх — то вже не гріх.

[33] Браганца — португальський герцогський рід (з 1442 року). Один із герцогів Браганца зробився королем Португалії під ім'ям Іоанна IV і 1642 року визволився від іспанської залежності. Ряд португальських королів до 1861 року були з дому Браганца.

[34] Арман Руссель — з 1798 по 1830 рік актор Французької комедії.

[35] Конгрегацією в епоху Реставрації у Франції називалась аристократична антиліберальна організація, що боролася з революційними ідеями. Щільно зв'язана з клерикальними колами, Конгрегація користалася підтримкою єзуїтів, двірських кіл, мала власну пресу й штат проповідників, які провадили ультрафанатичну пропаганду.

[36] Метр Жак — під цим ім'ям Мольєр у своїй комедії „Скупий" виводить слугу, що одночасно править Арпагонові за кухаря й кучера. Як загальне ім'я „метр Жак" вживається у французькій мові для визначення людини, що служить комусь в усіх справах і є чиєюсь „правою рукою".

[37] Англійська назва картярської гри — „Whist" — у французькій мові початку минулого століття перекручена була на „Wisk".

[38] Сент-Пелажі — тюрма в Парижі, на вулиці Пюі де-Л'Ерміт, побудована 1792 року, зруйнована 1899 року. В ній ув'язнювались голов-

ним чином політичні злочинці — в першу чергу письменники, що порушили закон про друк.

[39] „Тюркаре“ — назва комедії Лесажа (1709) і ім'я її головної дійової особи. Тюркаре — колишній лакей, хитрий і безчесний, що посів видатне місце серед багатих відкупщиків податків шляхом здирства й лихварства. В переносному значенні ім'я Тюркаре вживається для визначення вискочня-фінансиста.

[40] Порт-Магон — головне місто острова Мінорки, засноване в 702 році до нашої ери карфагенянином Магоном. В 1708 році перейшло від іспанців до англійців, в 1756 р. від англійців до французів і знов до англійців у 1763 р. Нарешті іспанці за допомогою французів остаточно оволоділи ним у 1782 році після довготривалої облоги.

[41] Фредерік Леметр (1800—1876) — знаменитий французький актор, надзвичайно популярний, з прекрасною мімікою. Його називали „королем драми“, „Тальма бульварів“. Грав у театрах Амбігю і Порт-Сен-Мартен, був першим видатним актором романтичної драми. Його найкращі ролі — Кін і Дон-Цезарь-де-Базан.

[42] Пекельна машина була встановлена на вулиці Сен-Нікез, де 24 грудня 1800 року проїздив перший консул — Бонапарт.

[43] „Petites Affiches“ — газета різних об'яв, комерційних, політичних і літературних новин, заснована Дюкре-Дюменілем в Нівозі VIII року (за республіканським календарем).

[44] Вітеллій — римський імператор (69 рік нашої ери), відомий своєю розпустою й ненажерством.

[45] Ла-Форс — старовинна паризька тюрма, закрита 1850 року. 2, 3 і 5 вересня 1792 року ла-Форс, так само як і інші тюрми Парижа, була місцем страт аристократів і духівництва, що були в ній ув'язнені, обвинувачені в контрреволюційній змові.

[46] Вальхерен — голландський острів. 1809 року англійці організували експедицію для захвату цього острова, скориставшись тим, що Наполеон був занятий австрійською кампанією, і демонстративно загрожували вторгненням у Францію. Фуше виявив велику ініціативу й енергію в організації оборони.

[47] Жан-Жак Режі де-Комбасерес (1753 — 1824) — юрист, член конвенту. Голосував за відстрочку страти Людовіка XVI. В 1794 році був головою національних зборів, далі — Комітету громадського порятунку, міністром юстиції при Директорії і другим консулом (1799). Канцлер Імперії, Комбасерес дістав князівську гідність і титул герцога Пармського. Комбасерес один з активних учасників складання нового цивільного кодексу. В 1815 році він був вигнаний Бурбонами в Бельгію, повернувся у Францію 1818 року, але вже не відогравав ніякої політичної ролі.

[48] В 1803 році Бонапарт організував у порту міста Булоні на березі Ламанша флотилію, призначену для десанту в Англії, але десант не відбувся після поразки, якої зазнали з'єднані флоти Франції і Іспанії при Трафальгарі від англійської ескадри адмірала Нельсона (21 жовтня 1805 року).

[49] Жозеф-Марі Вієн (1716—1809) — знаменитий художник-класик, академік. З 1771 до 1781 року — директор французької школи малярства в Римі. Наполеон зробив Вієна сенатором, графом і командором ордена почесного легіону. Вієн заснував псевдокласичну школу і був учителем художника Л. Давіда. Він написав щось із 200 полотен, що з них чотири перебувають у Луврському музеї.

[50] Рене Саварі герцог де-Ровіго (1774—1833) — з дев'ятнадцяти років кавалерійський капітан. Брав участь у поході Наполеона в Єгипет. Після повороту призначений полковником особистої охорони

першого консула. В 1810 році був призначений на посаду міністра поліції.

[51] Франсуа-Ежен Відок (1773—1857) — карний злочинець, кілька разів утікав з каторги. У 1809 році запропонував свої послуги префектові поліції і організував розшук з колишніх злодіїв і каторжників. У 1830 році, будучи вже у відставці, займався політичним розшуком, потім очолював приватну контору розшуку і вмер у злиднях.

[52] Вері — відомий паризький ресторан.

[53] Жанна де-Люз де-Сен-Ремі де-Валуа, графиня де-Ламот — авантюристка. Знаючи про закоханість кардинала де-Рогана в королеву Марію-Антуанетту, намовила його купити королеві подарунок — бриліантове намисто, ціною в мільйон шістсот тисяч франків. Взяла це намисто, пообіцявши кардиналові передати його й улаштувати йому побачення з королевою, і продала бриліанти в Лондоні (1785 р.). Коли виявилось її шахрайство, її було засуджено до кари батогами й до таврування, після чого вона була ув'язнена в Сальпетрієрі в Парижі. Втікши звідти в Англію (1787), де-Ламот надрукувала там пасквіль на королеву. Вмерла 1791 року. Дівчина Оліва була підставною особою, що вийшла замість королеви на побачення з кардиналом де-Роганом вночі в Версальському саду.

[54] Пуассі і Мелен — французькі міста (перше у 20-ти, друге у 45-ти км від Парижа), де в тюрмах ув'язнені карні злочинці. Звідси й назва самих тюрем.

[55] В помешканні під № 113 в галереях Пале-Рояля була одна з найвідоміших гралень Парижа.

[56] Анекдот про Нінон де-Ланкло — знамениту куртизанку; її коханець Гурвіль, виїжджаючи, доручив їй десять тисяч екю; після його приїзду вона повернула йому гроші на заміну кохання, відданого іншому.

[57] Йдеться про оповідання „Дім Нюсінжен".

[58] Луї-Мандрен — знаменитий ватажок розбійників. Народився в Дофіне в 1724 році. Син коваля. Дезертував з армії, зробився контрабандистом і став на чолі досить численної банди. Почавши з пограбування збирачів податків, нападав на великі міста Бон, Отен та ін. і розбив кілька загонів, висланих проти нього. Був виказаний жінкою, захоплений у 1755 році в замку Рошфор у Савої і колесований у Валансі.

[59] „Картяр" — комедія Реньяра (1696), в якій автор подає тип запеклого картяра, що в щасливі дні виграшів забуває свою коханку Анжеліку, але повертається до неї, коли не має ні гроша.

[60] У водевілі Скріба „Ведмідь і паша" (1820) в паші пропав білий ведмідь. Одна з дійових осіб пропонує на заміну такого ж самого, тільки чорного. А коли для паші шукають рідкісних риб, та сама особа пропонує: „візьміть мого ведмедя".

[61] Анна-Марія Біго-Корнюель (1614—1694) — француженка, відома своїм розумом. Її салон відвідували вчені і дотепники XVII століття.

[62] Себастіан Заме (1549—1614) — італійський фінансист. З простого шевця зробився, шляхом комерційних комбінацій, одним з найбагатіших банкірів Франції і прибічником короля Генріха IV.

[63] Гара — касир французького банку, що підписував банкноти.

[64] Марія-Анна-Аделаїда Ленорман (1772—1843) — „ясновидиця", яка нібито провістила 1793 року долю Жозефіні Богарне, пізніше — дружині Наполеона. Ленорман через імператрицю була в курсі багатьох справ Бонапарта.

[65] Жан Рампонно — відомий корчмар. З 1770 року в його корчмі збирались представники світського товариства.

[66] Роберт Арбріссель (1047—1117) — монах, що в 1099 році заснував орден фонтевристів (монастир у Фонтевро).

[67] „Пуритани" — опера Белліні (1895).

[68] Шеве — власник відомого магазина в Пале-Роялі, постачальник короля.

[69] Олександр де-Соммерар (1779 — 1842) — аматор старовини, вчений, засновник музею Клюні в Парижі, автор п'ятитомної праці — „Мистецтво у середньовіччі".

[70] „Річард Дарлінгтон" — драма на 4 дії Александра Дюма (1831).

[71] Антельм Брійа-Саварен (1755 — 1826) — емігрант 1793 р., повернувся до Франції при Директорії. Автор відомої книги „Фізіологія смаку", або „Міркування про вищу гастрономію".

[72] Кріс або крісс — зігнутий зигзаговидний малайський кинджал.

[73] Шарантон — місто у Франції, де міститься велика лікарня для божевільних. Звідси й назва самої лікарні.

[74] Нікола Божон (1708 — 1786) — великий французький фінансист, королівський банкір і відкупщик податків при Людовіку XV.

[75] Тут Бальзак має на увазі поета Ламартіна.

[76] Бурон — місце останнього бою Наполеона з військами союзників у березні 1814 року перед капітуляцією Парижа й зреченням престолу у Фонтенебло 11 квітня.

[77] Локуста — в стародавньому Римі жінка, що робила отрути. Нерон скористався її послугами, щоб отруїти Британіка, який мав права на імператорський трон.

[78] Леонора Галігаі — дружина Кончіні, маршала д'Анкр, прибічника Марії Медичі, дружини французького короля Генріха IV. За наказом короля Людовіка XIII д'Анкр був убитий 1617 року, а Леонора була засуджена до страти, як відьма. Їй відрубали голову й спалили її.

[79] Жак де-Бон, Барон де-Самблансе (1454 — 1527) — суперінтендант фінансів при Карлі VII, Людовіку XII і Франціскові I. Мати цього останнього, Луіза Савойська, замішана в темні фінансові операції, обвинуватила де-Бона; у відсутності короля його судили, на підставі неправдивих свідчень підкуплених свідків обвинуватили в привласненні грошей з казни, і повісили на одній з шибениць на бугрі Монфокон біля Парижа.

[80] Робер-Франсуа Дамьєн (1715 — 1757) був солдатом, пізніше слугою в різних осіб, між іншим — в єзуїтів. Бажаючи припинити зловживання монархічної влади, вдарив ножем Людовіка XV, нанісши йому легке поранення. Дамьєн був захоплений на місці замаху і після нелюдських катувань четвертований на Гревській площі.

[81] Антуан-Франсуа Дерю (1774 — 1847) — отруїв жінку й її сина, не бажаючи сплатити їм за землю, яку міг вигідно продати.

[82] Едмон-Самюель Кастен (1797 — 1823) — лікар. Отруїв свого друга Балле, щоб привласнити його майно. Потім отруїв брата Балле, що відказав йому своє майно. Злочин був викритий Россоном, другом Бальзака.

[83] Антуан Фукьє-Тенвіль (1746 — 1795) — громадський обвинувач при революційному трибуналі 1793 року, що засудив королеву Марію-Антуанетту, жирондистів, Дантона і Робеспьєра. Загинув на ешафоті 17 лютого 1795 року.

[84] Граф П'єр-Дені де-Пейронне (1778 — 1854) — роялість. Одержав у 1821 році портфель міністра юстиції. Залишаючись на цій посаді до 1828 року, Пейронне сприяв проведенню ряду реакційних законопроектів. У 1830 році був закликаний на посаду міністра внутріш-

ніх справ у міністерстві Поліньяка і підписав антиконституційні ордонанси (грамоти), що викликали Липневу революцію, після якої був засуджений до довічного ув'язнення в форті Ам. Випущений у 1836 році. Автор книг: „Думки в'язня" і „Історія франків".

85 Жюльєн Уврар (1770 — 1847) — великий спекулянт, мільйонер. Бувши переслідуваний своїм компаньйоном Согеном за борг у п'ять мільйонів, волів просидіти п'ять років у тюрмі, аби уникнути витрат, хоч і міг би сплатити борг.

86 Марі-Шаман граф де-Ла-Валет (1769 — 1830) — з купецької родини, відзначився в італійських походах Бонапарта, був призначений його адьютантом, потім дістав титул графа Ла-Валет, одружився з мадмуазель Богарне, племінницею імператриці. В 1814 році посів посаду пошт-директора. Усунутий з посади Бурбонами, сприяв поверненню Наполеона; за це після „ста днів" був засуджений до страти, але врятований дружиною, що проникла в тюрму й помінялась із ним платтям.

87 Королева Марія-Антуанетта і сестра Людовіка XVI Єлізавета.

88 Жан-Луї Лефевр де-Шеверюс (1768 — 1836) — французький місіонер, єпископ і кардинал. Емігрував у 1792 році в Америку; Шеверюсові приписували всілякі чесноти, зокрема надзвичайне смиренство.

89 Доріна — служниця в комедії Мольєра „Тартюф", віддана інтересам своєї господарки, дозволяє собі давати їй поради.

90 Івік — грецький поет-лірик VI століття до нашої ери, вбитий розбійниками. Легенда про смерть Івіка розповідає, що, вмираючи, поет покликав на свідків своєї загибелі журавлів, що пролітали над ним. Згодом один з убивців, будучи на святі в Коринфі і побачивши зграю журавлів, необачно сказав: „Ось свідки Івіка", і таким чином виказав себе й своїх співучасників. Легенда про Івіка стала темою балади Шіллера „Івікові журавлі", перекладеної на російську мову Жуковським.

91 П'єр-Поль Руайє Коллар (1763—1845) — філософ і політичний діяч. З 1789 року брав активну участь в революції, потім перейшов у табір роялістів, відігравав видатну роль у таємній раді Людовіка XVIII, але незабаром зовсім удалився від політичної діяльності, віддавшись виключно філософії; був академіком і керував філологічним факультетом паризького університету.

92 Альфонс де-Ламартін (1783 — 1820) — поет і політичний діяч.

93 Луї-П'єр Лувель (1783 — 1820) — робітник-лимар, що вбив у 1820 році в Парижі, біля входу в Оперу, герцога Беррійського, племінника Людовіка XVIII. Мужньо пішов на смерть, не назвавши співучасників.

94 Кардинал Франциск-Хіменес де-Ціснерос (1436 — 1517) — родом з Кастилії, монах, викладав у саламанкському університеті право, був обвинувачем при духовних трибуналах Риму. В 1495 році був призначений архієпископом толедським і став фактичним управителем Кастилії, згодом був кардиналом і великим інквізитором Кастилії.

95 Шарль Пішегрю (1761 — 1804) — французький генерал, учасник роялістичної змови проти Наполеона Бонапарта. Був арештований і ув'язнений в Тамплі, де був знайдений задавленим власним галстуком. Офіційне урядове повідомлення пояснювало його смерть апоплексичним ударом.

96 Каналіс — вигадане Бальзаком прізвище, під яким він тут розуміє поета Ламартіна.

97 Жозеф-Іньяс Гільйотен (1738 — 1814) — паризький лікар,

член Національних зборів, запропонував замінити існуючі способи смертної кари новим, „гуманнішим“, способом (1789 р.). Хоч роялістська преса назвала цю споруду ім'ям Гільйотена — „гільйотиною“, але винахідником цього нового знаряддя був не він, а лікар Антуан Луї, секретар хірургічної академії, а збудував його — механік Шмідт. У Франції до цього часу існує цей спосіб смерти. Вперше гільйотина була застосована 25 квітня 1792 року.

98 Шарль Нодьє (1780 — 1894) — відомий французький літератор, автор романів, поезій, історичних і філологічних розвідок, критичних статтей і спогадів.

99 Медор — герой поеми Аріосто „Несамовитий Роланд“ — палкий і відданий коханець Анжеліки.

100 „Беллерофон“ — англійський корабель, на якому Наполеон I був відвезений у 1815 році на острів св. Єлени.

101 Антоніо Канова (1757—1822) — відомий італійський скульптор.

102 Вендеттою називають на острові Корсіці звичай кривавої помсти.

103 „Ода Пріапові“ — один з перших творів Пірона; його непристойність викликала проти поета виступи головного прокурора міста Діжона, де народився й жив за молодих років Пірон; цей виступ служив перешкодою для затвердження Пірона членом французької Академії. Звідси відомі рядки Пірона, що склав собі таку епітафію:

Ci git Piron, qui ne fut rien,—
Pas même académicien.

(„Тут покоїться Пірон, що не був нічим, навіть академіком“).

104 Анрі де-ла-Тур Д'Овернь, віконт-де Тюренн (1611—1675) — французький маршал, талановитий полководець, що користався великою повагою, як людина, і великою популярністю серед солдатів за добре ставлення до них; під час захвату Ельзаса в бою при Зальцбаху Тюренн був убитий. Характерні риси військової тактики Тюренна були — надзвичайна витриманість і спокійний розрахунок.

105 „Auberge des Adrets“ — мелодрама на три дії Бенжамена Антьє, Сент-Амана і Поманта (1823), що мала великий успіх в Парижі, головним чином завдяки блискучій грі Фредеріка Лемотра.

106 Роберт Макер разом з Бертраном головна дівна особа мелодрами „Auberge des Adrets“, роль якого чудово виконував знаменитий Леметр. Робер Макер — тип зухвалого шахрая, злодія, вбивці й хитрого негідника.

ЗМІСТ

Стор.

Частина перша.

Як кохають веселі дівчата 7

Частина друга.

Що коштує кохання старим 131

Частина третя.

Куди ведуть лихі шляхи 243

Частина четверта.

Останнє втілення Вотрена 332

Примітки 449

Редактор В. Кучер

Оноре де Бальзак
„Блеск и нищета куртизанок"
(Отпечатано на украинском языке)

БФ - 2439. Зам. 6610. Тираж 15.000. Друк. арк. 28,75. Авт. арк. 30,4. В 1 друк. арк. 43.200 знаків. Підписано до друку 12-IV 1941 р.

Ціна 6 крб. 25 коп.
Оправа 1 крб. 50 коп.

Надруковано з готових матриць друк. ім. Фрунзе, Харків, в 4-ій друк. „Трансжелдориздат".

Якщо в цій книжці будуть дефекти, просимо повернути її для заміни на адрес: Харків, Гончарівський бульвар, б 2, Четвертій друкарні „Трансжелдориздат".

20.00 3 –
23589/618

Ціна 7 крб. 75 коп.